

Uniwersytet Łódzki
Wydział Filologiczny

Olga Gaiseniuk

***Pospolite nazwy osobowe
w „Kronice...” Macieja Strykowskiego na tle słowiańskim
(studium leksykalno-słowotwórcze)***

Rozprawa doktorska napisana
w Katedrze Historii Języka Polskiego
pod kierunkiem
dra hab. Rafała Zarębskiego (promotor)
i dra hab. Ivana Petrova (promotor pomocniczy)

Łódź 2017

SPIS TREŚCI

Wstęp.....	5
Rozdział I. M. Strykowski i jego „Kronika...” w polszczyźnie XVI w.....	9
1.1. Maciej Strykowski.....	9
1.2. „Kronika...” M. Strykowskiego w historii i literaturze Polski.....	13
Rozdział II. PNO jako obszar leksykalny.....	16
2.1. PNO – ustalenia terminologiczne.....	16
2.2. Pola leksykalne – zagadnienia teoretyczne.....	17
2.3. PNO „Kroniki...” w układzie pól leksykalnych.....	25
2.4. Analiza leksykalna grup semantycznych PNO.....	32
2.4.1. Nazwy osób według relacji pokrewieństwa.....	33
2.4.2. Nazwy osób według stanowisk urzędowych.....	43
2.4.3. Nazwy osób według godności i tytułów.....	54
2.4.4. Nazwy osób według stanu społecznego.....	57
2.4.5. Nazwy osób według czynności wojskowych.....	61
2.4.6. Nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”.....	68
2.4.7. PNO w subpolu „wybory”.....	76
2.4.8. Nazwy osób według zawodów.....	77
2.4.9. Nazwy osób w stosunkach międzyludzkich.....	83
2.4.10. Nazwy osób według cech fizycznych.....	86
2.4.11. Nazwy osób według cech mentalnych.....	90
2.4.12. Nazwy osób według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym.....	97
2.4.13. Nazwy osób według miejsca zamieszkiwania.....	99
2.4.14. Etnonimy.....	100
2.5. Przenośne PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego.....	105
Rozdział III. Struktura gramatyczna PNO.....	122
3.1. Miejsce PNO w systemie morfologicznym.....	122
3.2. Analiza słotwórcza PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego.....	126
3.2.1. Nazwy wykonawców czynności.....	126

3.2.2. Nazwy nosicieli cech.....	140
3.2.3. Nazwy pokrewieństwa.....	144
3.2.4. Nazwy kolektywne.....	146
3.2.5. Nazwy mieszkańców.....	151
3.2.6. Nazwy żeńskie.....	161
3.2.7. Nazwy istot młodych.....	167
3.2.8. Nazwy osób deminutywne.....	168
3.2.9. Nazwy osób ekspresywne.....	175
3.2.10. Derywacja syntaktyczna PNO.....	176
3.3. PNO o charakterze składniowym.....	184
3.3.1. PNO opisowe.....	184
3.2.12. PNO w konstrukcjach składniowych.....	198
Rozdział IV. PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego na tle słowiańskim.....	202
4.1. Porównanie niektórych grup semantycznych PNO w wybranych językach słowiańskich.....	204
4.1.1. Nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”.....	204
4.1.2. Nazwy osób według czynności wojskowych.....	209
4.1.3. Nazwy osób według stanów, stanowisk i tytułów urzędowych.....	212
4.2. Porównanie niektórych kategorii słowotwórczych PNO w wybranych językach słowiańskich.....	219
4.2.1. Nazwy wykonawców czynności.....	222
4.2.2. Nazwy nosicieli cech.....	232
Wnioski.....	237
Bibliografia.....	243
Aneksy.....	253
Aneks 1. PNO „Kroniki...” w układzie polowym A. Markowskiego.....	253
Aneks 2. Grupy semantyczne PNO „Kroniki” według klasyfikacji E. Kwapien.....	255
Aneks 3. Staropolskie PNO według systematyzacji K. Kleszczowej.....	260
Aneks 4. Indeks wyrazów.....	262
Streszczenie.....	294
Summary.....	296

Pragnę w tym miejscu złożyć serdeczne podziękowania Panom Profesorom Rafałowi Zarebskiemu i Ivanowi Petrovowi za opiekę nad pracą, wszystkie cenne rady i wskazówki. Wyrażam też wdzięczność BUWiWB za przyznanie mi stypendium w ramach *Programu stypendialnego im. Stefana Banacha*.

WSTĘP

Niniejsza praca jest poświęcona charakterystyce leksykalno-słotwórczej pospolitych nazw osobowych na tle słowiańskim. *Pospolite nazwy osobowe* (dalej stosuję skrót PNO) to nazwy ludzi według rozmaitych cech: wieku, płci, stopnia pokrewieństwa, relacji międzyludzkich, zawodu lub rodzaju działalności, miejsca zamieszkiwania, narodowości, przynależności wyznaniowej, stanowiska w społeczeństwie oraz innych. Badane nazwy nie należą do grupy nazw własnych, poza etnonimami, których status nie jest jednoznaczny. Lokują się one w strefie przejściowej pomiędzy wyrazami pospolitymi a nazwami własnymi. PNO są dość bogatym obszarem leksykalnym, w którego centrum znajduje się człowiek i jego świat. Badanie owych nazw jest ważne z tego powodu, że odzwierciedla sposób myślenia człowieka – subiekta działań w akcie nominacji i pokazuje mechanizmy, które temu towarzyszą.

Spojrzenie na modele tworzenia PNO w języku polskim oraz porównanie wybranych aspektów tego zagadnienia z odpowiednimi wyrazami w różnych językach słowiańskich pozwoli zaprezentować specyfikę procesu nominacji osób w spokrewnionych językach. Wiadomo, że w obrębie indoeuropejskiej rodziny językowej języki słowiańskie wykazują wiele podobieństw. Słowianie bowiem mogą stosunkowo łatwo się porozumieć nawet bez dokładnej wzajemnej znajomości swoich języków. Ważną rolę w tym odgrywa wspólne prasłowiańskie podłoże leksykalne. Mimo wszystko istnieją też różnice, świadczące o swoistych odmiennych sposobach odbierania i opisywania rzeczywistości. Właśnie na przykładzie pospolitych nazw osobowych chciałabym zasygnalizować te osobliwości.

Celem rozprawy jest analiza semantyczna i formalno-słotwórcza (w niewielkim stopniu również składniowa) PNO w polskim zabytku XVI-wiecznym oraz porównanie niektórych tych nazw pod względem znaczenia leksykalnego i budowy słotwórczej w wybranych językach słowiańskich. Przebadanie z różnych perspektyw osobliwości leksykalnych i słotwórczych PNO da w miarę całościowy wizerunek określić człowieka na obszarze słowiańskim. Do głównych **zadań** pracy należy zatem ekscepcja PNO z obszernego zabytku XVI w., morfologiczna i leksykalna klasyfikacja PNO, charakterystyka słotwórcza derywatów, porównanie właściwości leksykalnych i słotwórczych niektórych z PNO w wybranych językach słowiańskich.

Główne **metody** osiągnięcia tych celów i zadań to: metoda filologiczna, metody słowotwórstwa synchronicznego i diachronicznego, metoda historyczno-porównawcza, metoda pól leksykalno-semantycznych.

Za materiał źródłowy posłużyła „Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i Wszystkiej Rusi...” M. Strykowskiego, 1582. Podczas pisania pracy korzystałam z wydania 1980 r. [Strykowski, I – II]. Zabytek ten pozwolił zrealizować przewidziane zadania, ponieważ, po pierwsze – zawiera obszerny zbiór PNO, w znacznej mierze reprezentacyjny dla polszczyzny XVI w., po drugie – opowiadając o dziejach Słowian, zawiera PNO odnoszące się do rzeczywistości słowiańskiej. Przebadanie twórczości M. Strykowskiego, urodzonego w Strykowie – miasteczku w dzisiejszym województwie łódzkim, jest także ważne dla upamiętnienia piśmiennictwa i pisarzy regionu łódzkiego.

Przy porównaniu postaci derywacyjnej PNO z materiałem z innych języków słowiańskich niezbędne było ponadto korzystanie z leksykograficznej bazy źródłowej w zakresie tych języków.

Zebrane PNO są rozpatrywane na dwóch płaszczyznach: w języku polskim oraz innych językach słowiańskich. Każda płaszczyzna porównywana jest w obrębie dwóch ram czasowych: jednostki leksykalne XVI-wieczne zestawiamy z ich historycznymi i współczesnymi odpowiednikami. Nie dla każdej nazwy wyekscerpowanej z „Kroniki...” udało się wskazać jej XVI-wieczny odpowiednik innosłowiański. Wynika to z faktu, że odpowiedników poszukiwano w słownikach poszczególnych języków, a stan leksykografii historycznej różnie wygląda w odniesieniu do poszczególnych języków słowiańskich. Nie każdy z nich dysponuje pełnym zestawieniem leksyki z tego okresu.

Punktem wyjściowym są PNO w języku polskim XVI w., znajdujące się w „Kronice...”. Zebrany materiał został poddany charakterystyce leksykologicznej w oparciu o metodę pól leksykalno-semantycznych oraz analizie słowotwórczej, której celem jest wskazanie XVI-wiecznych tendencji słowotwórczych w obrębie PNO. Wyniki tej analizy zestawiono wybiórczo z ustaleniami dla słowotwórstwa epoki staropolskiej, a następnie porównano ze stanem współczesnym.

Celowe było też odwoływanie się do słowotwórstwa języka prasłowiańskiego, żeby uwzględnić różnorodność rozwoju derywacji PNO w poszczególnych językach słowiańskich. Konsekwentne stosowanie podejścia historycznego jest najlepszą metodą analizy PNO, ponieważ pozwala ukazać mechanizmy tworzenia XVI-wiecznych PNO na szerszym tle

słowiańskim w perspektywie rozwojowej. Taki sposób traktowania tej grupy leksyki pozwolił też, jak sądzę, wskazać zmiany w postrzeganiu świata przez ludzi epoki odrodzenia i czasów późniejszych.

Problematyka wieloaspektowych badań PNO wymaga uwzględnienia takich aspektów, jak: miejsce PNO w polach leksykalnych, relacje semantyczne zachodzące w obrębie pól, słowotwórstwo i etymologia PNO, analiza synchroniczna i diachroniczna, kwestia reinterpretacji słowotwórczej i etymologii ludowej, granica między nazwami własnymi i pospolitymi, zjawiska z zakresu synonimii oraz ekspresywnych cech stylistycznych, występujących w procesie derywacji PNO.

Stan badań. Prezentacja prac naukowych omawianych poszczególne zagadnienia teoretyczne i opisowe istotne z punktu widzenia tematyki mojej rozprawy zawarta została w odpowiednich punktach i podpunktach zasadniczej części pracy. Tutaj warto jednak odnotować, że badania słowotwórcze mają dość długą tradycję w językoznawstwie polskim. Pierwsze uwagi na ten temat pojawiły się w podręcznikach akademickich T. Małeckiego, J. Rozwadowskiego, H. Ułaszyna, J. Łosia z początku XX w. W okresie po II wojnie światowej wykrystalizowały się historyczne poglądy na rozwój tendencji słowotwórczych, zawarte w rozdziałach *Gramatyki historycznej języka polskiego* Z. Klemensiewicza, T. Lehra-Spławińskiego, S. Urbańczyka, [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, pierwsze wydanie – 1965], również w książce W. Mańczaka *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, [Mańczak 1983, pierwsze wydanie – 1965]. Uogólnieniem poprzednich prac stała się *Gramatyka historyczna języka polskiego* S. Rosponda [Rospond 1971]. Najnowszym kompleksowym ujęciem słowotwórstwa polskiego pod kątem historycznym jest podręcznik K. Długosz-Kurczabowej i S. Dubisza *Gramatyka historyczna języka polskiego. Słowotwórstwo* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999].

Z czasem słowotwórstwo stało się popularną dziedziną badań. Na jego rozwój w Polsce wpływ miały badania W. Doroszewskiego i jego koncepcja logiczna-składniowa, rozwijana później przez środowisko warszawskie. Prąd strukturalizmu w lingwistyce spowodował szczegółowe badania słowotwórcze. Różne kwestie słowotwórcze podejmowali m. in. J. Puzynina, R. Grzegorzczkowska, R. Laskowski, M. Brodowska-Honowska, S. Dubisz, B. Kreja, H. Wróbel. Na rozwój dyscypliny wpływ miały także badania czeskiego językoznawcy M. Dokulila.

Podstawowy aparat terminologiczny słowotwórstwa zawiera *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe* R. Grzegorzczukowej [Grzegorzczukowa 1984] oraz *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, [GWJP 1998], pod redakcją R. Grzegorzczukowej oraz R. Laskowskiego i H. Wróbla.

Spośród wielu problemów uwagę badaczy w największym stopniu zajmowała kwestia kategorii słowotwórczych. Ze względu na temat rozprawy ważnym źródłem, do którego się odwołuję, jest monografia K. Kleszczowej *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki* [Kleszczowa 1999], gdzie badaczka zaproponowała model klasyfikacji PNO według trzech kryteriów – rola semantyczna, status syntaktyczny, technika derywacyjna. Właśnie ten model stosuję w analizie materiału.

Odrębnej grupie PNO poświęcił swoje opracowanie F. Peplowski *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku* [Peplowski 1974]. Badacz korzystał ze słowników rejestrujących materiał historyczny, a nazwy wykonawców czynności grupował według formantów słowotwórczych.

Istnieje sporo pozycji bibliograficznych, dotyczących poszczególnych zagadnień słowotwórczych i leksykologicznych (ze względu na dużą liczbę pozycji bibliograficznych wspominam tutaj pozycje tylko najbardziej przydatne dla moich badań): poglądy S. Dubisza na pogranicze leksykologii i słowotwórstwa rozwijała E. Kwapien w pracy *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku – rzeczowniki (na podstawie danych leksykograficznych)* [Kwapien 2010]; typologię PNO w odniesieniu do koncepcji pola znaczeniowego zaprezentował A. Markowski w dwutomowej pracy *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny* [Markowski 1992] oraz w swoich *Wykładach z leksykologii* [Markowski 2012], kontynuując idee R. Tokarskiego; na temat derywacji osobowych nazw etnicznych pisała M. Sulisz w artykule *Budowa słowotwórcza nazw etnicznych w języku polskim...* [Sulisz 1969]; synonimią słowotwórczą w polszczyźnie XVI w. zajmuje się A. Szczaus – w wyniku jej badań powstała praca *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku* [Szczaus 2005]. Główne źródła dla porównawczej części rozprawy stanowią prace F. Sławskiego, poświęcone słowotwórstwu prasłowiańszczyzny oraz języków słowiańskich [Sławski 1954, 1976 – 1979, 2011].

Praca zawiera wstęp, cztery rozdziały, wnioski i bibliografię oraz aneksy. Pierwszy rozdział został poświęcony przebadaniu biografii, twórczych zdobytów M. Strykowskiemu oraz jego „Kronice...” jako dzieła historycznemu i literackiemu. W drugim rozdziale

zaprezentowana została analiza leksykalna PNO wyekscerpowanych z zabytku. Rozdział trzeci zawiera analizę słowotwórczą PNO, a w przypadku rozbudowanych, peryfrastycznych PNO – charakterystykę składniową. Ostatni czwarty rozdział prezentuje porównanie niektórych grup leksykalnych i niektórych liczniejszych pod względem materiału kategorii słowotwórczych PNO w wybranych językach słowiańskich. Pracę zamykają wnioski, bibliografia oraz aneksy.

Rozdział I. M. Strykowski i jego „Kronika...” w polszczyźnie XVI w.

1.1. Maciej Strykowski

Maciej Strykowski był człowiekiem realizującym się w kilku dziedzinach: w literaturze, historiografii, malarstwie. Pęd do twórczości od młodych lat prowadził go do długotrwałych często męczących i niebezpiecznych wędrówek, które go twórczo inspirowały – chciał bowiem zwiedzać miejscowości, gdzie rozegrały się ważne wydarzenia historyczne. Tylko w ten sposób mógł napędzić swoje utwory realizmem historycznym, przynoszącym wiedzę o życiu przodków. Znał się na kulturze antycznej i pragnął napisać polski epos historyczny. Spod jego pióra wyszło jedno z cenniejszych historiograficznych dzieł Polski – *Kronika Polska, Litewska, Żmódzka i wszystkiej Rusi*, 1582 r.

Urodził się M. Strykowski w roku 1547 w miasteczku Stryków (obecnie – województwo łódzkie) w rodzinie drobnego szlacheца, sądowego woźnego Jakuba Strykowskiego. Ród Strykowskich według J. Bardacha prawdopodobnie pochodził ze „szlachty zagrodowej herbu Leliwa” [Bardach 1970, 68]. *Osostowie* to pierwotne nazwisko rodzinne, które przyszły pisarz wybrał sobie za pseudonim – *Osostewiciusz*. W latach 1520 – 1540 w Strykowie było dużo pożarów, prawdopodobnie mogły one zniszczyć mieszkanie Strykowskich, którzy i tak utrzymywali się ze skromnych dochodów.

W życiu M. Strykowskiego miało miejsce sporo ciekawych momentów, które zaczęły się pojawiać jeszcze w dzieciństwie. Pierwszy wypadek zdarzył się, kiedy pięcioletni Maciej prawie się utopił. Później w wieku czternastu lat był bliski śmierci w wyniku mocnego uderzenia w głowę rozkołysanego dzwonu na dzwonnicy. Z tego czasu pozostało mu jękanie.

Patrząc na swe chorowite dziecko, ojciec Jakub zdecydował się dać mu wykształcenie, i nie zmuszać go do pracy na roli. W latach 1553 – 1561 M. Strykowski uczył się w szkole w Brzezinach, gdzie pracowało sporo znakomitych nauczycieli, na przykład przedstawiciel ruchu reformacyjnego w Polsce Grzegorz Paweł.

Po ukończeniu szkoły przebywał na utrzymywaniu u wielmożów: Łaskich, Kmitów – na tych dworach przyszły kronikarz uzupełnił edukację, korzystając z bibliotek oraz biorąc udział w studiach przeznaczonych dla synów szlacheckich. Niektórzy badacze wspominają o studiach wyższych w Krakowie. Jednak M. Strykowski nie pozostawił o tym żadnej wzmianki – być może studiowali tam jego kuzynowie albo jakiś imiennik.

W 1565 r. Maciej ze Strykowa zgłosił się do służby żołnierskiej na Litwie. Prawdopodobnie uczestniczył w wojnach przeciw Carstwu Moskiewskiemu. W Witebsku był podporządkowany rotmistrzowi Aleksandrowi Gwagninowi, którego przyjęło się uważać za autora kroniki *Sarmatiae Europaeae discriptio*, 1578 r. M. Strykowski niejednokrotnie ogłaszał, że było to naprawdę jego dzieło, które zostało przywłaszczone i wydane pod cudzym nazwiskiem. Wspominał o tym na marginesie swojej „Kroniki...”, chodził ze skargą do sądu królewskiego, nawet wygrał sprawę, jednak dzieło nadal rozpowszechniało się pod autorstwem A. Gwagnina. Niektórzy badacze twierdzą, że A. Gwagnin był prawdziwym twórcą łacińskojęzycznego opisu Europy i tylko korzystał z materiałów M. Strykowskiego. Kwestia prawdziwego autorstwa *Kroniki sarmacji europejskiej* (tłumaczenie M. Paszkowskiego, 1611) pozostaje otwarta.

Wszechstronnie uzdolniony Maciej Strykowski pisał pieśni żołnierskie, zajmował się plastyką, co pozwoliło mu podczas służby wojskowej rysować mapy i plany zamków czy fortec. Długo wędrował po Litwie, Prusach, Rusi, dotarł do Szwecji i Finlandii, był u źródeł Dniepru, Niemna, Dźwiny, przy ujściu Wisły, Warty, Narwi. W ciągu podróży wypisywał z różnych dzieł informacje historyczne, nawiązywał kontakty z możliwymi wojewodami i biskupami (m. in. z biskupem kijowskim Mikołajem Pacem), zapoznawał się z przywilejami szlacheckimi oraz dokumentami rodzinnymi.

W 1574 roku razem z podczaszym galickim Andrzejem Taranowskim, autorem *Krótkiego wypisania drogi z Polski do Konstantynopola, a stamtąd zaś do Astrachania zamku moskiewskiego*, udał się do Stambułu w składzie poselstwa polskiego. Ta misja, jak sądzi J. Radziszewska, badaczka życiorysu M. Strykowskiego, była dość ważna ze względu „na stosunki polsko-tureckie komplikujące się powikłaniami wołosko-mołdawskimi”

[Radziszewska 1978, 28]. Kronikarz był zdziwiony, że spotkał tylu Słowian w Turcji, zwłaszcza pośród janczarów. Uwielbiał słuchać piosenek ludowych śpiewanych na rynku w rozumiałym dla siebie języku, oglądać podobne obyczaje, słuchać odgłosów serbskich skrzypiec, obserwować obchody przypominające sobótki świętojańskie; obchody pogrzebowe w Turcji, Włoszech, na Mulcie i Bułgarii, które niezbyt się różniły od podobnych zwyczajów na Litwie [Malinowski 1980, 9]. W ciągu misji M. Strykowski zwiedzał też Grecję i przyległe do niej wyspy. Korzystając z możliwości, zapoznawał się z zabytkami sztuki oraz pamiątkami wydarzeń historycznych.

Powróciwszy z Turcji, M. Strykowski zajął się zapisywaniem swoich wrażeń. „Wydarzenia w Koronie pogmatwały jednak Strykowskiemu plany” – stwierdziła J. Radziszewska. „Elekcja Stefana Batorego na króla polskiego sprawiła, że akcenty antytureckie zawarte w utworach Macieja Strykowskiego mogły mu tylko zaszkodzić” [Radziszewska 1978, 28].

Potem powrócił się na Litwę, gdzie przebywał na dworze Chodkiewiczów. Miał tam dostęp do księgozbioru, zawierającego też kroniki. Swój utwór *Napis na grobie Jaśnie Wielmożnego Pana Grzegorza Chodkiewicza* poświęcił zmarłemu w 1572 r. sławnemu hetmanowi Wielkiego Księstwa Litewskiego Grzegorzowi Chodkiewiczowi.

Dalej był pobyt w domu innego rodu kniaziowskiego, Olelkowiczów. Wielkie wrażenie na M. Strykowskim zrobił książę słucki Jerzy II Olelkowicz, który, jak zauważyła J. Radziszewska, też „odznaczał się głęboką kulturą i zamiłowaniem historycznymi” [Radziszewska 1978, 32]. W księgozborze Jerzego Olelkowicza oprócz dzieł ówczesnych znajdowały się arcydzieła antyczne i średniowieczne. J. Radziszewska podsumowała, że to wszystko: „atmosfera dworu Olelkowiczów, kontakty z najwybitniejszymi ludźmi tych czasów w Wielkim Księstwie Litewskim” – mocno wpłynęło na twórczość M. Strykowskiego [Radziszewska 1978, 34].

Jednym z aktywniejszych działaczy na Litwie w XVI wieku był Augustyn Mielski-Rotundus, pełniący obowiązki pisarza przy dworze królewskim. Z jego dzieła *Cronica sive Historia Lithuaniae*, 1551 prawdopodobnie mógł też korzystać M. Strykowski.

Po śmierci Jerzego Olelkowicza M. Strykowski otrzymał opiekę biskupa żmudzkiego Melchiora Giedrojcia, pełniącego też funkcję kustosza kapituły wileńskiej. Temu działaczowi została dedykowana druga księga „Kroniki...”. Wreszcie M. Strykowski również otrzymał kanonię, po uzyskaniu święceń kapłańskich.

M. Strykowski nigdy nie stracił odwagi w swoim pełnym przygód życiu: odważnie wyprawiał się Dźwiną, jakoś uratował się przed Turkami, którzy zamierzali sprzedać go do niewoli; innym zaś razem płynął wpław morzem, bo jego łódź się przewróciła. Polski historyk, archeolog i wydawca M. Malinowski w przedmowie do trzeciego wydania kroniki zaznaczył: „Nawiedzany niebezpieczeństwami, wdzięczny niebu za wielokrotnie ocalenie życia, pobożnie uwierzył, że był krajowi potrzebny, a skoro w nim ta myśl dojrzała, dwudziestodwuletni młodzieniec nie uląkł się ani niestatku, ani pracy, ani zazdrości ludzkiej” [Malinowski 1980, 10]. U historyka i archiwisty W. Budki znajdujemy taką informację o M. Strykowskim: „W wieku 35 lat czuł się zmęczony niespokojnym życiem, wytężonym pracą i licznymi chorobami. Mógł złamać swe pracowite pióro, zająć się gospodarstwem, duszpasterstwem i liturgią – nowymi dziedzinami, z którymi dotąd nie miał do czynienia” [Budka 1969, 31]. Badacz dodaje, że więcej wiadomości o autorze „Kroniki...” warto szukać w archiwaliach kapituły żmudzkiej, ewentualnie w parafii jurborskiej.

Do końca nie wiadomo, kiedy zmarł Maciej Strykowski. Przypuszczalnie był to rok 1593.

J. Radziszewska maluje piękny portret M. Strykowskiego: „Nie szanował się, ani też oszczędzał się zbytnio, z usposobienia romantyk, wrażliwy na piękno przyrody, miłośnik zwierząt, które umiał obserwować i [...] potrafił ująć to w prostym wierszu [...] kochał dzieci” [Radziszewska 1978, 40]. Wspominając o M. Strykowskim, polski historyk i etnograf Ł. Gołębiowski zanotował: „Był on wszakże pełen wiadomości i niezmiernie czynny, licznie po Europie i Azji odbywał podróże, wiele języków umiał i niemniej rozmaitym świata i ludzi widokiem, jak obszernym naczytaniem się zasiłony [...] widać w nim nader usilne wartowanie po książkach drukowanych i pisanych polskich, łacińskich, ruskich, niemieckich” [Gołębiowski 1926, 46 – 47]. Każdą chwilę spędzał na pracy.

Niektórzy zarzucają Maciejowi Strykowskiemu zdradę Ojczyzny na rzecz Litwy, co wyrażało się w określeniu: „Łęczycanin z pochodzenia i Litwin z wyboru” [Budka 1969, 31]. Żeby temu zaprzeczyć, J. Radziszewska twierdzi, że kronikarz naprawdę „czuł się patriotą polskim, co nie przeszkadzało mu podjąć się obrony prestiżu Wielkiego Księstwa i spopularyzowania dziejów Litwy i Rusi [...] czuł się potrzebny na Litwie, dlatego oddał jej swe pióro i talent [...] ale jak mógł, tak służył ojczyźnie” [Radziszewska 1978, 12]. Pełne patriotyzmu są dzieła pisarza *O wolności Korony Polskiej i Wielkiego Księstwa Litewskiego*

oraz fragmenty „w rozdziale dzieła pt. *O początkach, wywodach, dzielnościach*, dotyczącym upadku Konstantynopola i zachowanym w rękopisie” [Radziszewska 1978, 12].

Maciej Strykowski jest też znany jako pisarz i poeta. Spod jego pióra wyszły takie utwory jak: ballada żołnierska *O wolności szlachty polskiej jakiej nie masz pod słońcem świata*, 1573; 8 lat przygotowywał się do wydania łacińskojęzycznej kroniki *De Sarmatiae Europea descriptio*, 1578 (wydana pod nazwiskiem Aleksandra Gwagnina). Jest autorem tekstów *Przesławny wjazd do Krakowa i pamięci godnej koronacyjej Henryka Walajusa ... opisanie*, 1574; *Goniec Cnoty do prawych szlachciców*, 1574 (wierszowanego utworu o tematyce etyczno-historycznej, dedykowanego Janowi Chodkiewiczowi; do tego utworu M. Strykowski dołączył historię Polski *O królach polskich i wywodzie sławnego narodu sarmackiego* oraz dzieje Litwy *Matysa Strykowskiego wywód krótki i dostateczny sławnego narodu litewskiego*. Zostawione osobiste wzmianki pisarza pozwalają sądzić, że był także autorem utworów: *O zdrowej poradzie* i *O tiraństwie dzisiejszego wielkiego kniazia moskiewskiego*; *Wiersz o porażeniu 30 000 Moskwy z kniazem Piotrem Szojskim wojewodą połockim w polu Iwanskim nad Ullą rzeką...* 1564 [Ślęk 1985, 407]¹.

1.2. „Kronika” M. Strykowskiego w historii i literaturze Polski

Cały tytuł głównego historiograficznego dzieła M. Strykowskiego brzmi: *Która przedtym nigdy światła nie widziała. Kronika polska litewska żmudzka i wszystkiej Rusi Kijowskiej, Moskiewskiej, Siewierskiej, Wolhinskiej, Podolskiej, Podgorskiej, Podlaskiej etc. I rozmaite przypadki wojenne i domowe, Pruskich, Mazowieckich, Pomorskich i inszych krain Królestwu Polskiemu i Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu przyległych według istotnego i gruntownego zniesienia pewnych dowodów z rozmaitych historyków i autorów postronnych i domowych, i Kijowskich, Moskiewskich, Słowiańskich, Liflantskich, Pruskich starych, dotąd ciemnochmurną nocą zakrytych Kronik i Latopiszców Ruskich, Litewskich, i Długosza Ojca dziejów Polskich z inszymi, z wielką pilnością i wesłowatą pracą (osobliwie około dziejów Litewskich i Ruskich od żadnego przed tym nie kuszonych) przez Macieja Osostewiciusza Strykowskiego dostatecznie napisana, złożona i na pirwsze światło z wybadaniem prawdziwie*

¹ Język utworów M. Strykowskiego pod kątem fonetyki, morfologii i składni przebadala M. Karpluk zob. [Karpluk 1977], [Karpluk 1985].

dowodnej starodawności własnym wynalezieniem, przeważnym dochcipem i nakładem nowo wydzwigniona, przez wszystkie starożytne wieki aż do dzisiejszego roku 1582. A naprzód wszystkich ile ich kolwiek jest ludzkich na świecie narodów gruntowne wywody. Była to pierwsza drukowana kronika w języku polskim, w której opisano wydarzenia Wschodniej Europy, zwłaszcza Polaków i Litwinów (Sarmata i Polemon) oraz Rusinów od początku świata do 1581 r. [SPP 2008, 441]. Pierwodruk pracy pojawił się w Królewcu w 1582 r., wydał go Jerzy Osterberger. Odnalazł go historyk Stanisław Ptaszycki w bibliotece Księcia Ordynata A. Radziwiłła w Nieświeżu (w obwodzie słuckim gubernia mińska). W kolejne stulecia pojawiły się liczne przedruki „Kroniki...” Pierwszego dokonał Franciszek Bohomolec w 1766 r., a drugiego – Józef Kraszewski przy wsparciu Gustawa Leona Glücksberga w 1845 r. [Ptaszycki 1903, 220]. Ostatnie dwa wydania są obecnie zachowane w Bibliotece Narodowej i w Bibliotece Uniwersytetu Warszawskiego. Rękopis, będący podstawą pierwszego wydania odnalazł A. Sajkowski.

Kronika cieszyła się wielką popularnością na Rusi. W końcu XVI w. po raz pierwszy pojawiła się ona w tłumaczeniu na język ruski. W latach 1668 – 1688 czterokrotnie była przetłumaczona na język rosyjski. Dużo korzystali z tego dzieła kronikarze ukraińscy, zwłaszcza M. Smotrycki, Z. Kopysteński, S. Kossów, S. Połocki. Jej wpływy są widoczne w kronikach *Chronograf*, 1617, *Latopis Huściński*, 1627, *Kronika z latopisców starodawnych* T. Sofonowycza, 1673, *Latopis Wołyni i Ukrainy* oraz *Latopis Hrabianki*, pogranicze XVII – XVIII.

M. Strykowski zadedykował swoje dzieło królowi Stefanowi Batoremu. Zabytek składa się z 25 ksiąg, niektóre jego rozdziały były poświęcone Olelkowyczom, i Melchiorowi Gedrojcowi – byłym opiekunom i protektorom kronikarza, również biskupowi wileńskiemu J. Radziwiłłowi. Praca została dedykowana magnatom i szlachcie litewsko-ruskiej. Tekst jest w przeważającej części pisany prozą, chociaż, jak zauważył J. Ziomek, „przeplatany jest wierszowanymi relacjami poszczególnych wydarzeń historycznych i poprzedzony taką z biografią autora” [Ziomek 2001, 398]. Księga pierwsza, jak wspomniano, to krótka autobiografia M. Strykowskiego *Maciej Strykowski Osostevicius sam o sobie i przygodach swoich* w stylu poematu bohaterskiego. Do pierwszego wydania dołączono również autoportret M. Strykowskiego. Zdaniem S. Ptaszyckiego, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi...* ma większe znaczenie dla historii literatury niż dla historiografii [Ptaszycki 1903, 223].

Podczas pisania swojej „Kroniki...” M. Strykowski korzystał ze źródeł antycznych, Starego Testamentu, kronik polsko-litewsko-ruskich oraz krzyżackich. Dużo czerpał z osobistych wnikliwych obserwacji pól bitew, mogił, nagrobnych kamieni, horodyszczów, zamków, cerkwi. Polski historyk J. Bardach nazywa M. Strykowskiego „wykonawcą zamówienia społecznego”, ponieważ „aspirujące do równej z Koroną pozycji możnowładztwo i szlachta litewsko-ruska odczuwała potrzebę umocnienia jej również przez ukazanie swojej historycznej przeszłości” [Bardach 1970, 69]. Badacz przytacza słowa M. Strykowskiego na temat celu i przyczyn powstania kroniki – „dla miłości wszystkiej Rzeczypospolitej naszej tak koronnej, jako Wielkiego Księstwa Litewskiego, Ruskiego, Żmódzkiego etc. Za przejrzeniem bożym i dziwnym forytowaniem jego nierozzerwanym związkiem w jedno ciało złączonej” [Bardach 1970, 69].

A. Sajkowski zapowiedź powstania *Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszystkiej Rusi...* widzi we wcześniejszych utworach M. Strykowskiego [Sajkowski 1969, 250]. Pewne rysy historii Litwy są widoczne w *Gońcu cnoty (Opisanie krótkie początku początków i wywodów, także spraw zacniejszych narodu litewskiego)*. [Ptaszycki 1903, 241]. Kronikarz długo studiował dzieje Litwy od najdawniejszych czasów, a w latach 1575 – 1576 ukończył wersję baśniową o pochodzeniu Litwy (mityczny Palemon z drużyną rycerzy rzymskich pojawił się na południowo-wschodnim wybrzeżu Bałtyku), ponieważ marzył o napisaniu polskiego dzieła z zakresu epiki rycerskiej, które wpisywałoby się w tradycję literatury europejskiej [Ptaszycki 1903, 241].

Przedstawiłam tylko szkicowe spojrzenie na twórczą postać człowieka, który żył gorącym pragnieniem, by swoją pracą przydać zysku społeczeństwu. Osiągnięciu tego celu poświęcił swoje życie i osobisty pokój. Nie dbając o sławę, chciał tylko opisać dzieje Polski i Litwy. Nie był doceniany w czasach, w których żył, ale doceniły go następne pokolenia, o czym świadczy popularność jego dzieła w czasach późniejszych.

ROZDZIAŁ II. PNO jako obszar leksykalny

2.1. PNO – ustalenia terminologiczne

Apelatywy lub nazwy (wyrazy, imiona) pospolite, są ważnym obszarem leksykalnym, który obejmuje wszystkie rzeczowniki z wyjątkiem nazw własnych. Do apelatywów należą nazwy różnych zjawisk rzeczywistości pozajęzykowej, które mogą być pogrupowane na rozmaite klasy według wspólnych cech znaczeniowych.

Odrębną grupą apelatywów są nazwy osobowe, czyli zgodnie z definicją S. Dubisza, „leksemy charakteryzujące ludzi” [Dubisz, Heliasz, Sobotka, Stępień, Dróżdź-Łuszczak, Zaron, Chojak 2009, 37]. Do tej klasy zaliczamy nazwy pokrewieństw, zawodów, tytułów, mieszkańców oraz takie, które nazywają człowieka ze względu na jakąś bardzo specjalną cechę.

Apelatywy są przedmiotem badań leksykologii, morfologii i słowotwórstwa. PNO ulegają dalszej klasyfikacji semantycznej i formalnej. Niniejsza rozprawa, jak powiedziano we wstępie, jest poświęcona problemom budowy i funkcjonowania PNO w polszczyźnie XVI w. (także z uwzględnieniem stanu wcześniejszego i współczesnego). W celach porównawczych wykorzystano również materiał innosłowiański (historyczny i współczesny).

W okresie XVI w. odległość językowa Słowiańszczyzny była już dość wyrazista – każdy z języków słowiańskich rozpoczął swoisty kierunek rozwoju. Niewątpliwie, różnicowanie zaszło już na tyle daleko, że objęło swym zasięgiem wszystkie poziomy (fonetykę, system i leksykę) poszczególnych języków. Istniała jednak i zachowawczość pewnych cech. Na tym tle warto przyjrzeć się mechanizmom słowotwórczym. Szeroki zakres tematyczny PNO użytych w „Kronice...” M. Strykowskiego tworzy dobre warunki dla analizy tego obszaru leksykalnego z różnych perspektyw: semantycznej, etymologicznej, morfologiczno-słowotwórczej – na płaszczyźnie diachronicznej i synchronicznej.

Zamierzone opracowanie PNO mieszczące się w „Kronice...” M. Strykowskiego, jak wspomniano we wstępie, składa się z trzech etapów. Najpierw zebrane z kroniki XVI-wieczne PNO zostały połączone w grupy semantyczne według zasad teorii pól semantycznych. Pozwoliło to przeprowadzić analizę leksykalną poszczególnych grup PNO.

Następnie zadanie polega na dokonaniu klasyfikacji pochodnych PNO według kryteriów budowy morfologicznej i procesów słowotwórczych.

Kolejny etap opracowania polegał na opracowaniu odpowiedników wybranych PNO w niektórych językach słowiańskich. Do tego celu wykorzystano źródła leksykograficzne. Pozwoliło to na dokonanie analizy porównawczej derywatów słowiańskich. Uwagom z tej części pracy towarzyszą komentarze dotyczące rozmaitych zjawisk językowych, np. fonetycznych, frazeologicznych, z zakresu interferencji językowej.

2.2. Pola leksykalne – zagadnienia teoretyczne

Pod kątem analizy semantycznej PNO łączą się w pojedynczą grupę na podstawie wspólnej cechy znaczeniowej, gdyż wszystkie one nazywają ludzi. Właśnie to ogólne określenie człowieka jest znaczeniem dominującym dla całego zbioru PNO. Pozostałe cechy w znaczeniu PNO (dodatkowe semy) pozwalają scharakteryzować człowieka z rozmaitych stron: według wieku, rodzaju działalności, cech fizycznych, statusu społecznego, narodowości, miejsca zamieszkiwania i innych. Ze względu na to w obrębie PNO da się wydzielić pewne grupy semantyczne. Owo rozczłonkowanie całościowego obszaru leksykalnego jest ściśle związane z teorią pól leksykalnych.

Idea pola pojęciowego zarodziła się w nurcie filozofii XVII w., skąd rozpowszechniła się na nauki przyrodniczo-matematyczne, a w końcu XIX w. na nauki humanistyczne, zwłaszcza lingwistykę. Za twórców teorii pól uważa się G. W. Leibniza, F. Bacona, S. Öhmana, H. Kronassera, R. Meyera [Jankowiak 1997, 82]; termin w 1874 r. wprowadził E. Tegner [Miodunka 1980, 11]. Teoria ta rozwinęła się w językoznawstwie niemieckim w połowie XX w.; pisali na ten temat J. Trier (*Der deutsche Wortschatz in Sinnbezirk des Verstandes. Die Geschichte eines sprachlichen Feldes*, 1931), G. Ipsen (*Der neue Sprachbegriff*, 1932), W. Porzig (*Wesenhafte Bedeutungsfelder*, 1934), L. Weisgerber (*Von Weltbild der deutscher Sprache*, 1950). Teoria pól nie uzyskała wówczas popularności poza granicami Niemiec ze względów politycznych [Pisarek 1967, 493].

J. Lyons wywodzi teorię pól z koncepcji W. von Humbolta [Lyons 1984, 224]. Z. Cygal-Krupa wyjaśnia tę koncepcję, uciekając się do metafory, polegającej na odzwierciedleniu w języku „mapy rzeczywistości” – język to swoisty „płaszcz słów” pokrywający „siatkę pojęć” [Cygal-Krupa 1990, 13]. Teoria pól znajduje uzasadnienie także w strukturalistycznych poglądach Ferdynanda de Saussure’a (*Kurs językoznawstwa ogólnego*,

1916), zgodnie z którymi jednostki językowe łączą się w pola asocjacyjne na podstawie skojarzeń, bliskości, podobieństwa formy dźwiękowej czy budowy morfemowej i też genezy wyrazów pokrewnych [Cygal-Krupa 1990, 11]. Z. Cygal-Krupa ujmuje teorię pól jako „próbę strukturalnego opisu zjawisk leksykalno-semantycznych”; badaczka sądzi, że teoria ta wchodzi „w zakres strukturalizmu europejskiego, którego podstawą stanowi opozycję *langue* (język) i *parole* (mowa jednostkowa)” [Cygal-Krupa 1990, 24].

Koncepcję pól leksykalnych przypomina podział słownictwa na tematyczne i atematyczne. Pewne wyrazy mogą występować powszechnie bez ograniczeń treściowych (słownictwo atematyczne), inne zaś wyrazy, których użycie jest charakterystyczne dla bardzo wyspecjalizowanych dziedzin, mają ograniczony zasięg pod względem stylistycznym (słownictwo tematyczne). To podejście jest związane z metodą centrów zainteresowań, która wywodzi się z dziedziny pedagogiki ogólnej i polega na tematycznej organizacji zajęć szkolnych. W lingwistyce ową metodę zastosowali badacze francuscy: G. Gaegenheim, R. Michéa, L. Rivenc, A. Sauvageat (*L'élaboration du français fondamental (1er degré)*, 1964 [Cygal-Krupa 1986, 11]. Do sposobu ankietowania wprowadzili oni eksperyment psycholingwistyczny oraz socjolingwistyczny. Badali wpływ wieku, płci, środowiska społecznego i właściwości przyrodniczych miejsca pochodzenia respondentów na ich skojarzenia asocjacyjne z językowymi centrami zainteresowań. S. Gajda traktuje centra zainteresowań jak „grupy słów w obrębie słów tematycznych, wydzielane intuicyjnie i arbitralnie”; są to „słowa rozporządzalne”, pojawiające się w pamięci szybciej i częściej [Gajda 1982, 48]. Podobne eksperymenty prowadzono dla języka francuskiego w Kanadzie, hiszpańskiego, portugalskiego, niemieckiego, irlandzkiego, hebrajskiego, arabskiego. Wyniki eksperymentalne na gruncie języka polskiego weryfikowali: W. Miodunka *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania* [Miodunka 1980] i Z. Cygal-Krupa *Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach)* [Cygal-Krupa 1990]. Eksperyment ten potwierdza, iż tematyczny podział leksykalny lub pojęciowy istnieje w świadomości użytkowników języka i jest uwarunkowany psychologicznie, socjalnie i geograficznie [Cygal-Krupa 1986, 27].

W językoznawstwie polskim założenia teoretyczne na temat pól językowych przedstawili m. in. D. Buttler *Koncepcja pola znaczeniowego* [Buttler 1967], W. Pisarek *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych* [Pisarek 1967], W. Miodunka (wymieniona praca), E. Łuczyński *Analiza słownictwa z zastosowaniem*

podziału materiału na grupy leksykalno-semantyczne [Łuczyński 1980], R. Tokarski *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)* [Tokarski 1984], A. Markowski *Pola leksykalne, ich istota i struktura. Relacje semantyczne związane z polami* [Markowski 2012]. Analizy wybranych grup leksykalno-semantycznych dokonali m. in.: M. Szymczak *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego* [Szymczak 1966], J. Strutyński *Polskie nazwy ptaków krajowych*, 1972, S. Gajda *Górnictwo „wyrobisko”. Z badań nad grupą leksykalno-semantyczną słownictwa górnictwa*, 1976, A. Mielczarek *Z zagadnień słownictwa wojskowego. Rozważania terminologiczne*, 1976, L. A. Jankowiak *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej* [Jankowiak 1999], *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza* [Jankowiak 2005], A. Bogucki *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu: przyczynki do historii ustroju społecznego* [Bogucki 2001] oraz in.

W. Pisarek za S. Ullmannem powtarza, że wynalazcy koncepcji pól leksykalnych dokonali „Kopernikańskiej rewolucji w semantyce” [Pisarek 1967, 499]. Na temat teorii pól w semantyce pisali też inni badacze polscy i zagraniczni: W. Doroszewski *Elementy leksykologii i semiotyki*, 1970, J. Apresjan *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka* [Apresjan 2000, wydanie pierwsze – 1974], P. Guiraud *Semantyka*, 1976, J. Lyons *Semantyka* [1984, wydanie pierwsze – 1977], D. Buttler *Rozwój semantyczny wyrazów polskich* [Buttler 1978], R. Grzegorczykowa *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej* [Grzegorczykowa 2010, wydanie pierwsze – 1990]. Sporo prac na ten temat stworzyli językoznawcy rosyjscy F. Filin, V. Goldin, V. Zvegincev, A. Ufimceva [Łuczyński 1980, 125].

Termin *pole* jest dość wieloznaczny. Na gruncie językoznawstwa wydziela się na ogół pole pojęciowe i pole językowe, co odpowiada dwom pierwotnym nurtom w określeniu pola: *Begriffsfeld* – dosłownie ‘pole pojęciowe’ (J. Trier, L. Weisgerber) i *Bedeutungsfeld* – ‘pole znaczeniowe’ (W. Porzig, A. Jolles, G. Ipsen) [Tokarski 1975, 276]. Pola leksykalno-pojęciowe i leksykalno-semantyczne wyodrębnił też S. Gajda, nawiązując w pierwszym wypadku do onomazjologicznych poglądów J. Triera (pojęcie – wyraz językowy), a w drugim do semazjologicznej koncepcji W. Porziga (związki syntagmatyczne w polu) [Gajda 1982, 49].

Pole pojęciowe w ujęciu Z. Cygał-Krupy to „rzeczywistość pojęciowa, której odpowiada skojarzony z nią zbiór wyrazów” [Cygał-Krupa 1986, 25]. Pole językowe może być wyrażane przez pole wyrazowe, leksykalne, znaczeniowe lub semantyczne. W. Miodunka

nie traktuje ich równoznacznie. *Pole leksykalne* (wyrazowe), zdaniem uczonego, to „zbiór wyrazów zawierających w swych znaczeniach elementy wspólne, dzięki czemu wchodzących w różnego typu relacje”; natomiast *pole znaczeniowe* (*semantyczne*) to „zbiór dystrybucji” znaczenia jednego wyrazu [Miodunka 1980, 34]. Z tego punktu widzenia pole semantyczne swym zakresem obejmuje różne znaczenia wyrazów polisemicznych; pole leksykalne zaś to zasięg semantyczny wyrazów bliskoznacznych. Funkcjonują też inne definicje. J. Lyons wyjaśnia pole leksykalne jako „zbiór leksemów konkretnego systemu językowego, pokrywający daną strefę pojęciową i nadający jej strukturę dzięki zachodzącym między nimi relacjom sensu” [Lyons 1984, 247]. W ujęciu R. Tokarskiego to zawarty i zhierarchizowany system „wyrazów powiązanych wspólnym znaczeniem, między którymi istnieją określone relacje znaczeniowe” [Tokarski 1984, 11].

Z. Cygal-Krupa uważa pole językowe za pojęcie nadrzędne, ogarniające wspomniane wyżej pola semantyczne (zasięg znaczeń jednego wyrazu) i leksykalne (zbiór wyrazów o podobnym znaczeniu), również pole morfologiczne (wyrazy o podobieństwie formalnym), morfologiczno-semantyczne (wspólny element formalny i semantyczny wyrazów). Językoznawczyni wspomina o polu tematycznym, które w ujęciu J. Gizberta-Studnickiego (*Język prawny z perspektywy socjolingwistycznej*, 1986) ma charakter wyspecjalizowany, dotyczy konkretnej „dziedziny praktyki społecznej”; według definicji Z. Cygal-Krupy pole tematyczne to „zbiór wyrazów, które mogą funkcjonować w konkretnej sytuacji tematycznej” [Cygal-Krupa 1986, 23].

Na związki między polem pojęciowym i językowym można spojrzeć z perspektywy semantyki, gdzie wyraźnie uwidaczniają się poglądy W. von Humboldta. Semantyka (nauka o znaczeniach) jak i semiotyka (nauka o znakach) badają swoisty „trójkąt oznaczenia”: obiekt rzeczywistości (desygnat, significat) – pojęcie (gatunek, koncept) – nazwa (znak językowy, signification). Pojęcia to pewne wyobrażenia realiów rzeczywistości w świadomości człowieka, otrzymujące w języku postaci wyrazowe. Pewne realia wywołują w świadomości mówiących asocjacje z ich nazwami (znakami językowymi realiów), i odwrotnie – nazwy zjawisk rzeczywistości wzbudzają w myśleniu conceptualnym asocjację z samymi zjawiskami. Przedmioty i zjawiska rzeczywistości pozajęzykowej z reguły łączą się w grupy, typy, klasy, rodzaje. Świadczą o tym klasyfikacje naukowe obiektów badań (na przykład systematyka w botanice i zoologii), księgozbiór tematyczny albo nawet praktyczne podejście do rozkładania rzeczy na półkach w sklepie. Odpowiednio rozczłonkowane są pola pojęciowe,

a za ich wzorem pola językowe. Zdaniem R. Tokarskiego dostrzegalne jest swoiste następstwo w odbieraniu świata przez świadomość i język: najpierw specjalna siatka pojęciowa nakłada się na rzeczywistość, a w konsekwencji pola leksykalne (płaszcze językowe) pokrywają pola pojęciowe [Tokarski 1984, 11].

Pola pojęciowe i językowe są organizowane w podobny, ale nie identyczny sposób. Pojęciowe odbieranie świata odzwierciedla rzeczywistość *de facto*, musi każdej nowej rzeczy lub zjawisku nadać konkretne miejsce w jakimś rankingu już znanych pojęć. Pola językowe dotyczą wyłącznie jednostek językowych, które mogą w różny sposób zmieniać swoje znaczenie – rozszerzać, zawężać, zmieniać całkowicie. A. Markowski uznaje nowe znaczenia wyrazów za zupełnie nowe jednostki leksykalne [Markowski 2012, 53]. Oprócz tego relacje leksykalne są uwarunkowane indywidualnie, zależą też od czynników społecznych. Słownik przeciętnego użytkownika zawiera przede wszystkim aktywną leksykę, natomiast słownictwo języka obejmuje wszystkie wyrazy, nazywające ogół pojęć. Na tym właśnie polegają główne zadania języka – chodzi tu, w ujęciu W. Miodunki, o „porozumienie się całego społeczeństwa” i nazywanie „wszystkiego tego, do czego doszła najbardziej wyspecjalizowana nauka” [Miodunka 1980, 125].

Zgodnie z postulatami strukturalizmu język jest całościowym systemem jednostek, między którymi zachodzą różne relacje na podstawie wspólnych cech, w wyniku czego pojawia się specjalnie zhierarchizowana struktura. Główna idea strukturalizmu polega na tym, że zmiana znaczenia jednostki systemu powoduje zmianę całego systemu, w ten sposób umiejscowienie jednostek w systemie jest wzajemnie uwarunkowane. W tej kwestii zasadnicze są poglądy F. de Saussure’a. R. Tokarski przytacza jego porównanie języka do szachownicy, „na której każdy ruch zmienia nie tylko położenie pojedynczej figury, lecz może zmienić także całą sytuację na szachownicy” [Tokarski 1975, 282]. W. Pisarek też odwołuje się do sądów F. de Saussure’a: „Wartość składnika jest określona tym, co go otacza” – i akcentuje to, że „poszczególne jednostki leksykalne są nawzajem od siebie uzależnione [...], znaczenie jednostki leksykalnej zależy od obecności innych jednostek” [Pisarek 1967, 493]. Według E. Łuczyńskiego, „elementy języka nie istnieją w izolacji, lecz w połączeniu z całym układem jednostek [...], zmiany znaczenia wyrazów powodują zmianę znaczenia sąsiadujących elementów struktury językowej” [Łuczyński 1980, 123]. Tą konkluzję podtrzymuje również R. Tokarski: „jednostki leksykalne nie są autonomiczne, ich znaczenie determinują inne jednostki w polu” [Tokarski 1984, 11].

W pracy będę używać terminu ‘pole leksykalne’, ponieważ PNO jako przedmiot niniejszych badań są przede wszystkim jednostkami leksykalnymi. Pole leksykalne w swojej strukturze wewnętrznej zawiera część centralną i peryferyjną. Ogólne znaczenie pola leksykalnego, zdaniem W. Miodunki, określa się za pomocą jakiegoś jednego wyrazu nadrzędnego. Ten tzw. archileksem jest neutralny stylistycznie, zawiera bazę znaczeniową, wspólną wszystkim wyrazom w polu [Miodunka 1980, 27]. Innymi słowy, archileksem posiada archisem – dominantę znaczeniową. Pozostałe leksemy przydają znaczeniu głównemu, według definicji R. Tokarskiego, dodatkowe semy wirtualne [Tokarski 1984, 26]. Są one uwarunkowane kontekstowo: stylistycznie, emocjonalnie, konotacyjnie. W centrum pól znajdują się wyrazy najbardziej bliskie znaczeniu archileksemu, z silnymi związkami semantycznymi; do części peryferyjnej wchodzi wyrazy o słabszych związkach semantycznych z rozmaitym nacechowaniem. Wyrazy centralne jednego pola mogą należeć do peryferii, a nawet stanowić centra innych pól. Brak określonych granic pól i stałej kolejności wyrazów w polu potwierdzają dane ankietowe w postaci list wyrażen indywidualnych i powszechnych, przeprowadzone w ramach eksperymentu psycholingwistycznego oraz socjolingwistycznego przez W. Miodunkę [Gajda 1982, 52].

Pola leksykalne mogą być bardziej lub mniej rozbudowane; jednolite pod względem części mowy – parataktyczne, bądź niejednolite – syntaktyczne [Pisarek 1967, 516]. Pomiedzy jednostkami językowymi istnieją relacje paradygmatyczne i syntagmatyczne. Związki paradygmatyczne bazują na podobieństwie formy dźwiękowej, znaczeń leksykalnych, kategorii gramatycznych i wymian fleksyjnych. Związki syntagmatyczne wynikają z sensownej spójności syntaktycznej. Są to kryteria łączenia jednostek w polu leksykalnym. W tym kontekście najtrafniejszą wydaje się definicja S. Karolaka: *pole leksykalne* to „uporządkowany wewnętrznie pod względem paradygmatycznym i syntagmatycznym zbiór leksemów reprezentujących zbiór pojęć związanych jakimś pojęciem nadrzędnym” [Karolak 1999, 444].

R. Tokarski wskazuje na różnego rodzaju związki znaczeniowe, zachodzące między wyrazami w obrębie pola leksykalnego: *synonimia* – relacje na podstawie zawarcia identycznego zestawu sem systemowych; *antonimia* – relacje na podstawie zawarcia lub braku semu, „istotnego dla opozycji”; *hiponimia* i *hiperonimia* – relacje nadrzędności-podrzędności między dwoma wyrazami, z których jeden zawiera „dodatkowy sem

relewantny”; *komplementarność* – związki kohiponimiczne pomiędzy hiponimami jednego wyrazu [Tokarski 1984, 28].

Teoria pól leksykalnych uzyskała swoje praktyczne zastosowanie w glottodydaktyce oraz leksykografii w postaci słowników tematycznych lub ideograficznych. Autorów wcześniejszych słowników pojęciowych wymienia L. A. Jankowiak. Należą do nich: P. M. Roget, F. Dornseiff, W. W. Morkowkin [Jankowiak 1997, 82]. Jak już wspominałam, na temat podziału tematycznego słownictwa wypowiedzieli się między innymi językoznawcy polscy: R. Zawiliński (*Dobór wyrazów. Słownik wyrazów bliskoznacznych i jednoznacznych*, 1926), Z. Cygal-Krupa (*Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym*, 1986), W. Miodunka (*Podstawy leksykologii i leksykografii*, 1989), A. Markowski (*Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, 1990), J. Tokarski (*Słownictwo jako interpretacja świata*, 1993), T. Piotrowski (*Z zagadnień leksykografii*, 1994) [Jankowiak 1997, 82]. S. Dubisz znajduje próby strukturyzacji tematycznej najstarszego słownictwa polskiego u T. Lehra-Spławińskiego (*Elementy prasłowiańskie w dzisiejszym słownictwie polskim*, 1938) oraz Z. Klemensiewicza (*Historia języka polskiego*, 1974) [Dubisz 2005, 132].

Pole leksykalne zajmuje odrębne miejsce w całościowym systemie leksykalnym. A. Markowski określa system leksykalny jako hierarchicznie zorganizowany ciąg wielkich struktur, które wchłaniają mniejsze ugrupowania: *makrosfera* – *sfera tematyczna* – *makropole* – *pole* – *subpole* [Markowski 2012, 110]. Na najniższym poziomie owej hierarchii znajdują się najmniejsze jednostki – *leksemy*. Poszczególne PNO w tym układzie tematycznym zajmują poziom leksemów. W obrębie poszczególnych pól leksykalnych PNO łączą się w grupy semantyczne. Zastanówmy się nad ich ogólnym zestawieniem.

A. Markowski proponował układ pól leksykalnych według kryterium „subiektywnego i naiwnego odbioru świata i samego siebie przez człowieka” [Markowski 2012, 113]. Językoznawca wyróżnia dwie makrosfery: „Ja wobec siebie” (sfery: „Ja jako istota fizyczna”, „Ja jako istota psychiczna”) i „Ja wobec tego, co poza mną” (sfery: „Ja wobec Boga”, „Ja wobec ludzi”, „Ja wobec natury”). Z tej perspektywy człowiek znajduje się w centrum opisu rzeczywistości oraz stanowi wierzchołek hierarchicznej struktury leksyki.

W. Miodunka proponował nieco inny schemat układu tematycznego na wzór koncepcji słownika ideograficznego R. Halliga i W. Wartburga (*Von Begriffssystem als Grundlage für die Lexikografie*, 2. Auflage, 1963) [Miodunka 1980, 69]. Badacze ujmowali

cały obszar leksykalny pod ogólnym tytułem „Uniwersum”, wyodrębniając w nim trzy zespoły tematyczne, czyli makrosfery: WSZECHŚWIAT, CZŁOWIEK, CZŁOWIEK I WSZECHŚWIAT.

Oba podziały leksykalne wprowadzają podobny model klasyfikacji z tą różnicą, iż w jednym układzie człowiek jest punktem wyjściowym opisu świata, jego centrum, w drugim – jest częścią większego obszaru pojęciowego – natury. Makrosfera „Ja wobec tego, co poza mną” w klasyfikacji A. Markowskiego łączy makrosfery WSZECHŚWIAT oraz CZŁOWIEK I WSZECHŚWIAT w klasyfikacji Halliga-Wartburga. Natomiast wymieniona przez A. Markowskiego sfera „Ja wobec natury” w składzie makrosfery „Ja wobec tego, co poza mną” w ujęciu R. Halliga i W. Wartburga odpowiada makrosferze WSZECHŚWIAT. Nie zamierzam rozstrzygać tych dylematów, ponieważ każde z podejść jest racjonalne: z jednej strony człowiek jest wytworem przyrody, jej składnikiem, a z drugiej – stojąc w centrum rzeczywistości, stara się najpierw opisać siebie, zatem to, co jest wokół niego. Moim zdaniem ta rozbieżność wyraźnie wskazuje na przenikanie się makrosfer CZŁOWIEK i WSZECHŚWIAT: są elementy rzeczywistości dotyczące człowieka bezpośrednio (stworzone przez niego), są też takie, które nie zależą od człowieka (przyroda żywa i nieożywiona), z którymi jednak on współdziała i z reguły musi się do nich przystosować.

Własną klasyfikacji PNO opieram na obu koncepcjach, dzieląc całościowy obszar leksykalny na dwie makrosfery CZŁOWIEK i WSZECHŚWIAT. W miejscu przenikania się makrosfer występuje wspólna strefa „Człowiek i wszechświat”. PNO będą znajdowały się głównie w makrosferze CZŁOWIEK, do strefy przejściowej zaliczam wyrazy, określające związki człowieka ze zjawiskami przyrody.

Nowsze badania i propozycje zestawów pól leksykalnych wykorzystują wcześniejsze osiągnięcia. E. Kwapien w ślad za S. Dubiszem kontynuuje koncepcję A. Markowskiego, która odzwierciedla prawie wszystkie aspekty życia i działalności współczesnego człowieka [Markowski 1992, II: 93 – 187]. Według tego wzorca badaczka zaproponowała układ pól leksykalnych rzeczowników polszczyzny XIX w. [Kwapien 2010, 63]. Uważam ten model za właściwy w kontekście moich badań, ponieważ rozpatrywane przeze mnie PNO to w przeważającej większości też rzeczowniki. Oprócz tego wiele XVI-wiecznych PNO wyekscerpowanych z „Kroniki...” M. Strykowskiego było kontynuowanych w polszczyźnie XIX-wiecznej, którą zajmowała się wspomniana badaczka.

R. Hallig i W. Wartburg zaproponowali następujący zestaw pól – w obrębie makrosfery WSZECHŚWIAT: niebo i ciała niebieskie, ziemia, świat roślinny, świat zwierzęcy; w obrębie makrosfery CZŁOWIEK: człowiek jako istota żywa, człowiek jako istota społeczna, organizacja (instytucje) społeczne, dusza i rozum. Układ A. Markowskiego jest podobny (ze szczegółowym wyodrębnieniem 50 pól). Owe pola składają się z subpól albo grup semantycznych, wśród których są też nazwy osób. Zestaw pól E. Kwapień, na którym się wzoruje, zawiera uproszczoną klasyfikację, składającą się z jedenastu pól: „**Ciało człowieka**”, „**Psychika człowieka**”, „**Dom człowieka**”, „**Artystyczna działalność człowieka**”, „**Człowiek i Bóg**”, „**Człowiek w społeczności**”, „**Wiedza człowieka**”, „**Człowiek a instytucja państwa**”, „**Otoczenie cywilizacyjne człowieka**”, „**Praca człowieka**”, „**Człowiek a wszechświat**”. Ten układ wydaje mi się przejrzystszy i praktyczniejszy dla moich badań. Rozpatrzmy strukturę pól leksykalnych na przykładzie PNO, zawartych w ekscerpowanym zabytku.

2.3. PNO „Kroniki...” w układzie pól leksykalnych

PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego odzwierciedlają rozmaite społeczne, polityczne i kulturowe warunki życia i działalności człowieka w XVI w. Jak już było wspomniane, moja klasyfikacja pól leksykalnych PNO XIV w. jest oparta na klasyfikacjach głównie E. Kwapień i w mniejszym stopniu A. Markowskiego, które obejmują całość słownictwa ogólnego (choć z różnych okresów). W badaniach przywołanych autorów pojawiły się też wyrazy w tych samych znaczeniach, jak i wyrazy wyekscerpowane z zabytku. Dlatego też nie tworzyłam własnej klasyfikacji, a starałam się raczej dopasować PNO „Kroniki...” do odpowiednich pól i subpól. Realizacja tego zadania musiała być poprzedzona sprawdzeniem znaczeń leksykalnych analizowanych PNO. Przydatne okazały się tu *Słownik staropolski* oraz *Słownik polszczyzny XVI w.* pod red. M. R. Mayenowej [SXVI], wskazują one ówczesne znaczenia tych wyrazów. *Słownik języka polskiego* pod red. S. B. Lindego [SL] podaje odpowiedniki PNO w językach słowiańskich, zaś gniazdowa budowa artykułów słownikowych pozwala wskazać wyrazy podstawowe dla wielu pochodnych PNO. Wrywkowo korzystałam też ze *Słownika języka polskiego* pod redakcją J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwieckiego [SW]. Późniejszy *Słownik języka polskiego* pod red. W. Doroszewskiego [SJP] jest pomocny

przy uwzględnieniu genezy semantycznej i współczesnych znaczeń PNO zabytku. Korzystając z tego słownika, zwracam uwagę przede wszystkim na definicje z kwalifikatorami *hist.*, *daw.*

Archileksemem grup semantycznych PNO, zawierających znaczenie całej makrosfery, jest wyraz *człowiek*, który posiada w zabytku odpowiednik synonimiczny – *osoba*. W hierarchii pól leksykalnych poszczególne PNO zajmują najniższy poziom wyrazów. Na podstawie podobieństwa znaczeń łączą się one w większe zespoły, które A. Markowski nazywa subpolami albo grupami semantycznymi. W celu uniknięcia niejasności terminologicznych, używam terminu *subpole*, pisząc o składniku pola. Za grupy semantyczne uznaję zespoły PNO w obrębie subpól. Grupy semantyczne PNO mogą rozczłonkowywać się na podgrupy. W ten sposób otrzymujemy hierarchię struktur leksykalno-semantycznych: leksem → podgrupa semantyczna → grupa semantyczna → subpole → pole → makrosfera. Na przykład według układu E. Kwapień w makrosferze CZŁOWIEK znajduje się pole „Człowiek i Bóg” zawierające subpole „wiara, religia”. W obrębie tego subpola umieszczam grupę semantyczną PNO „nazwy osób według tytułów kościelnych”, do której dopasowuję odpowiednie PNO z „Kroniki...”: *papież*, *arcybiskup*, *biskup*, *proboszcz*, *kapłan* oraz in. A. Markowski wykorzystuje nazwę „osoby” dla grup semantycznych w składzie niektórych pól swej klasyfikacji, zwłaszcza takich: „Stosunki rodzinne”, „Stosunki przyjacielskie”, „Stosunki służbowe” [Markowski 1992, II: 93 – 186].

Niektóre PNO „Kroniki...” mieszczą się w zbiorze tematycznym leksyki A. Markowskiego. Aneks 1. przedstawia spis PNO zabytku w tym układzie polowym. Ponieważ badacz rozpatruje nie tylko rzeczowniki, w nawiasach podaję synonimiczne derywaty rzeczownikowe jako odpowiedniki innych części mowy o znaczeniu PNO. Aneks 2. zawiera klasyfikację pól leksykalnych E. Kwapień, do których dopasowuję grupy semantyczne oraz poszczególne PNO, użyte w „Kronice...” M. Strykowski. Łączenie PNO w pojedyncze grupy semantyczne odbywa się ze względu na podobne cechy semantyczne w ich znaczeniach. Nazwy grup semantycznych PNO częściowo zapożyczam z kategorii słowotwórczych rzeczowników R. Grzegorzycowej [Grzegorzycowa 1984, 27]. Trzeba zauważyć, że grupowanie PNO z punktu widzenia cech derywacyjnych jest zasadniczo inne niż według znaczeń leksykalnych. Kategorie słowotwórcze opisują podobne typy formacji, pomijając aspekt kręgów tematycznych, choć również łączy je wspólny element znaczeniowy. Pola leksykalne natomiast obejmują wyrazy o wspólnej semantyce; nie biorą zaś pod uwagę ich budowy strukturalnej i typu derywacji. Wśród kategorii słowotwórczych

R. Grzegorzycowej jest pięć kategorii bezpośrednio dotyczących człowieka: nazwy wykonawców czynności, nosicieli cech, mieszkańców, pokrewieństw, żeńskie. Niektóre PNO należą do nazw istot młodych, zbiorów, zdrobnień i nazw ekspresywnych. Owe kategorie słowotwórcze z nazwami osób znajdują się praktycznie w każdym polu leksykalnym. Jednolite pod względem leksykalno-semantycznym i słowotwórczym są tylko nazwy osób w relacji pokrewieństw i nazwy mieszkańców. Szczegółowemu omówieniu typów słowotwórczych PNO w obrębie grup semantycznych zostanie poświęcony następny rozdział.

Skupmy się teraz wyłącznie nad wymienieniem konkretnych grup semantycznych PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego. Należą one do różnych makrosfer. W makrosferze CZŁOWIEK znajdują się takie grupy semantyczne PNO: **nazwy osób według relacji pokrewieństwa, nazwy osób w stosunkach międzyludzkich, nazwy osób według stanu społecznego, nazwy osób według stanu cywilnego, nazwy osób według stanowisk i tytułów urzędowych, nazwy osób według tytułów kościelnych, nazwy osób według stopni wojskowych, nazwy osób według tytułów naukowych, nazwy osób według zawodu, nazwy osób według miejsca zamieszkiwania, etnonimy, nazwy wyznawców religii**. Do makrosfery WSZECHŚWIAT zaliczam nazwy istot nadprzyrodzonych, na przykład: *Bóg, bogini, bies, diabeł, szatan, czart*. Nie są to osoby, jednak podejmują czynności, podobne do działań człowieka, w tym sensie są to nazwy bytów spersonifikowanych. Wyrazy owej grupy semantycznej posiadają odpowiedniki synonimiczne: *Bóg – zbawiciel, wszechmogący*.

A. Markowski w polu „Zwierzęta” w swej klasyfikacji pól wyodrębnia subpole „człowiek i zwierzęta”, w którym są przede wszystkim nazwy osób pracujących ze zwierzętami [Markowski 1992, 185]. *Koniuszy, masztalerz, łowczy, osacznik, ptasznik, rybak, leśniczy* – to nazwy osób według zawodu lub dawnych stanowisk przy dworze szlacheckim oraz nazwy wykonawców czynności, związanych z przyrodą i zwierzętami, które M. Strykowski wykorzystuje w swojej „Kronice...”. Znaczenie owych wyrazów zawiera dwa komponenty semantyczne: ‘człowiek’ i ‘przyroda’, dzięki czemu występują one równolegle w dwu makrosferach CZŁOWIEK i WSZECHŚWIAT. Z tego powodu znajdują się one w miejscu przenikania się dwu makrosfer. Do tej wspólnej strefy zaliczam też wyrazy określające osób z ponadludzkimi umiejętnościami magicznymi: *prorok, czarownik, wieszczek, worożbita, wróżka*. Prezentują one grupę semantyczną nazw wykonawców czynności w subpolu „świat nadprzyrodzony”, pole „Człowiek i Bóg” według E. Kwapien. Ponieważ M. Strykowski wspomina o różnych wyznaniach, proponuję nazwać to pole w

sposób bardziej ogólny – „Wiara człowieka”. Jak widać, w znaczeniu tych PNO znów mamy do czynienia z semami z różnych makrosfer: ‘człowiek’ i ‘istoty nadprzyrodzone’.

W tej strefie znajduje się również podgrupa metaforycznych nazw osób, którym przyjrzymy się w dalszym ciągu wywodu.

Podstawowa płaszczyzna tematyczna PNO to nazwy osób w relacji pokrewieństwa, wchodzące do subpola „stosunki rodzinne” w polu „Dom człowieka”. Prawie wszystkie te wyrazy są leksykalnym dziedzictwem prasłowiańskim: *dziad, ojciec, matka, mąż, żona, dziecię, syn, córka, brat, siostra, ojczym, macocha*. Niektóre leksemy powoli wychodzą z codziennego użycia, stając się archaizmami we współczesnym języku polskim: *praszczur, potomek, stryj, świekier, jątrew*. W przeszłości każdy związek rodzinny określało się jakąś osobną nazwą, ponieważ całe rodziny zamieszkiwały w jednej miejscowości i istniała potrzeba nazywania tych pojęć. Dziś dalekie związki rodzinne są już zatarte, co powoduje zanik samych wyrazów. Ciekawe jest metaforyczne użycie wyrazu *dom* w znaczeniu ‘członkowie rodziny, mieszkający w jednym budynku’: *Jedno też xiążę imieniem Palemon [...] zebrawszy się z wszystkim domem i krewnymi swoimi [...] poszli morzem międzyziemskim* [Strykowski, I:13]. Osobną podgrupę semantyczną PNO stanowią nazwy żeńskie i osób młodych, należących do rodziny władcy: *królowa, królowna, księżna, cesarzowa, panię, panic, cesarewicz, wojewodzie, wojtowic*.

Najobszerniejsze jest pole „Człowiek a instytucja państwa”. Znajduje się tu dość duża ilościowo grupa semantyczna PNO według stanowisk i tytułów urzędowych. Liczebność tej grupy świadczy o ważności tej sfery życia społecznego w dawnej Polsce i na Litwie. Warto podkreślić, że niektóre wyrazy należące do tej grupy znajdują się jeszcze w jednym polu – „Praca człowieka”. Chodzi tu o dawne zawody, będące jednocześnie stanowiskami przy dworze władcy: *woźny, radny, udzielny, podskarbi, podkancelarzy, podkontorzy, podczaszy, piwniczny, koniuszy, łowczy, winnik*. A. Markowski umieszcza przestarzałe nazwy osób według stanowisk urzędowych poza polem „Urząd, państwo, polityka” również w polu „Zwyczaj i obyczaj”, subpole „świat dawnych epok”: *cesarz, hrabia, król, książę, rycerz* [Aneks 1]². Bogactwo i różnorodność owej grupy PNO ilustruje polityczno-administracyjną organizację nie tylko dawnej Rzeczypospolitej, a też innych ówczesnych państw: dawnego Bizancjum – *cesarz, monarcha*; Rusi – *kniaź, car, gubernator*; Niemiec – *kurfistr, burmistrz, landgraf*,

² Trzeba jednak pamiętać, że badacz pracował na materiale współczesnej polszczyzny ogólnej, co musiało za sobą pociągnąć rozmaite przegrupowania w obrębie poszczególnych pól w porównaniu z materiałem wyekscerpowanym z tekstu M. Strykowskiego.

placgraf, margrabia; Imperium Mongolskiego: *sultan, chan*. Inna grupa semantyczna PNO, mocno związana z rzeczywistością XVI w., to nazwy osób według statusu społecznego, pole „Człowiek w społeczności”: *chłop, czerń, mieszczanin, dworzanin, szlachcic, duchowieństwo*. Niektóre z tych wyrazów są dziś przestarzałe z powodu zaniku odpowiednich realiów, związanych z podziałem społeczeństwa według stanów.

Do pola „Człowiek a instytucja państwa” należy też subpole „wojsko” z dość licznymi nazwami osób według stopni wojskowych. Wysoka frekwencja ich użycia w zabytku jest spowodowana tym, że kronikarz głównie opisuje różne działania wojskowe, powodujące zmiany na politycznej mapie ówczesnej Europy środkowej. Terminologia wojskowa zawiera zapożyczenia, odnoszące się do rzeczywistości obcych krajów: *rycerz, krzyżak, landsknecht, kozak, hetman, murza, baskak, janczar, horda*.

W tym polu wyodrębniam subpole „wybory”, które razem z pozostałymi subpolami „sąd” i „własność” zawiera już mniej liczny materiał leksykalny [Aneks 2].

Następna ważna grupa leksykalna w „Kronice...” M. Strykowskiego to PNO według tytułów kościelnych, subpole „religia”, pole „Wiara człowieka”. Cechuje tę grupę ogólny podział na podgrupy, dotyczące chrześcijaństwa w obrządku katolickim: *papież, arcybiskup, biskup, paroch, proboszcz, pleban*; i prawosławnym: *archimandryta, metropolita, gumien, diak, pop*. Te wyznania bowiem były powszechne głównie na Litwie, Rusi i w Rzeczypospolitej, których dzieje opisuje kronikarz. Dość częste występowanie nazw osób duchownych w zabytku świadczy o wpływowej roli Kościoła na ówczesne sprawy państwowe. Prócz tej grupy w polu „Wiara człowieka” znajdują się również nazwy wyznawców religii. Autor używa ciekawych wyrazów na określenie niewiernych oraz wyznawców innych religii mono- i politeistycznych: *niezbożny, poganin, bałwochwalca, heretyk, odszczepieniec, sekta*. Jak już wspomniano, subpole „świat nadprzyrodzony” określające podmioty wiary jest swoistą strefą przejściową między dwoma makrosferami CZŁOWIEK i WSZECHŚWIAT.

Przy omawianiu grup semantycznych, które tworzą PNO, warto zwrócić uwagę na jeden z aspektów teorii pól, mianowicie na wzajemne przenikanie się pól. W kilku subpolach makrosfery CZŁOWIEK występują takie grupy semantyczne PNO, jak: nazwy osób według zawodów i wykonawców czynności, co potwierdza obszerny zasięg ich funkcjonowania. Do różnych pól są przynależne nazwy osób według zawodów, związanych ze specyficznymi dziedzinami. Nazwy osób według zawodu w dziedzinie nauki: *fizyk, filozof, astronom*,

geograf, historyk – wchodzi do subpola „praca umysłowa”, pole „Praca człowieka” i też do subpola „nauka”, pole „Wiedza człowieka”. Wyrazy *kucharz, piekarz* poza polem „Praca człowieka”, subpole „praca fizyczna” wchodzi do pola „Dom człowieka”, subpole „jedzenie i jego przyrządzenie”, a wyraz *lekarz* do pola „Ciało człowieka”, subpole „zmysły, choroby, leczenie”. Zawody związane z działalnością artystyczną *śpiewak, tancerz, muzyk* mogą prezentować trzy pola: „Praca człowieka”, „Artystyczna działalność człowieka” według E. Kwapienia i też pole „Zwyczaje i obyczaje”, subpole „uroczystości” według A. Markowskiego [Aneksy 1, 2].

Z perspektywy semantyki istnieje wyraźna różnica pomiędzy kategorią słowotwórczą nazw wykonawców czynności i wyodrębnionymi w polach leksykalnych nazwami zawodów. Każdy zawód bez wątpienia przewiduje wykonywanie jakiejś czynności, jednak nie wszystkie czynności objęte są nazwą zawodu. Na przykład takie wyrazy, jak: *czytelnik, słuchacz, dawca, chwalca, zbawiciel, stanowiciel* – są nazwami wykonawców czynności, ale nie prezentują one żadnego zawodu. Można by było nazwać zawodem wyrazy typu *oracz, kopacz, pastuch, służa*, jednak czynności, wykonywane przez owe osoby niekoniecznie muszą być związane z pracą zarobkową. Czasami odróżniamy nazwę wykonawców czynności od nazwy osób według zawodu z pomocą kontekstu: „*Piekarze wynaleźli nowy przepis na chleb domowy*” – „*Najlepszy piekarz domowy to babcia*”. Możemy przytoczyć jeszcze jeden przykład: goście na weselu śpiewają i tańczą, są więc w tej chwili śpiewakami i tancerzami, chociaż nie pracują w tym zawodzie. Decydującą rolę w odróżnieniu nazw wykonawców czynności od nazw osób według zawodu, moim zdaniem, spełnia konieczność odpowiedniego wykształcenia – czynności zawodowe muszą być wykonywane wyłącznie przez fachowców, specjalistów w odpowiedniej dziedzinie. Jeżeli wykonywanie czynności wymaga fachowej wiedzy, doświadczenia, wtedy mamy do czynienia z zawodem – każdy człowiek może leczyć, lecz nie każdy jest lekarzem. A. Markowski rozróżnia nazwy zawodów wykonywanych w mieście: *straż, policja*; i na wsi: *kowal, leśniczy, młynarz, ogrodnik, pasterz, rolnik, rybak*. Badacz wymienia też nazwy osób związanych z wykonywaniem pracy fizycznej, pole „Praca fizyczna”: *majster, robotnik, malarz, murarz, rzemieślnik* [Aneks 1].

Pole „Ciało człowieka” obejmuje nazwy osób według płci: *mężczyzna, mąż* w znaczeniu ‘mężczyzna’, *chłopak, dziewczeczka, baba* i *białogłowa* w znaczeniu ‘kobieta’; wieku: *dziecko, chłopiec, młodzież, staruszek*; innych cech fizycznych: *olbrzym, chudзина, słabszy, mocniejszy*. Pole „Psychika człowieka” zawiera PNO według cech związanych ze

stanem mentalnym: *mędrzec, głupiec, nieuk, niewiadomy*; emocjami: *oblubieniec, miłośnik, męczennica*; charakterem: *niespokojniczek, melancholik, gniewosz, tyran, despot, cichy, pyszny, leniwy*³. Pole „Człowiek a instytucja państwa”, subpole „własność” wchłania takie nazwy nosicieli cech, jak: *biedak, prostak, prostaczek, nędzny, nędznik, bogacz*; oraz nazwy wykonawców czynności: *nieborak, łupieżca, żebrak, dziedzic*. Aneks 1. ilustruje również kilkakrotne występowanie niektórych nazw wykonawców czynności w innych polach zestawu pól A. Markowskiego: *złodziej* – pola „Moralność”, „Stosunki międzyludzkie”, „Własność”; *żebrak* – „Stosunki międzyludzkie”, „Własność”. Nazwy wykonawców czynności typu *burzyciel, pomściciel, buntownik* zalicza się w ujęciu badacza do pola „Zachowanie i postępowanie”. Zgodnie z układem E. Kwapien zaliczam te wyrazy do subpola „moralność i oceny z nią związane”, pole „Psychika człowieka”.

Omówmy teraz relacje zachodzące między jednostkami leksykalnymi w polu. W stosunku do wyrazu nadrzędnego *człowiek* wszystkie PNO oprócz nazw istot nadprzyrodzonych są hiponimami. Jako hiponimy jednego wyrazu są one połączone relacjami kohiponimicznymi. PNO wchodzą w relację synonimii: *stryj – wuj, lud rycerski – rycerstwo*. Dość często występuje synonimia słowotwórcza: *najezdnik – najezdca, nędzny – nędznik, stary – starzec – staruszek, sługa – służebny – służebnik* [Szczauś 2005]. Są też przykłady relacji antonimicznej: *Bóg – diabeł, dobrodziej – złoczyńca*. A. Markowski wskazuje na dość ważną relację antonimiczną – konwersję wyrazów wspólnych, właściwą przede wszystkim nazwom osób w relacji pokrewieństw i stosunków społecznych: *dziad – wnuk, rodzice – dziecko, mąż – żona, nauczyciel – uczeń* [Markowski 1992, 209].

Ze względów gramatycznych PNO to głównie rzeczowniki. Oprócz rzeczowników w znaczeniu osób często występują też przymiotniki oraz imiesłowy, powstałe wskutek substantywizacji: *młody, stary, cichy, pyszny, nędzny, doświadczony, uczony, radny, pieszny, jezdny, przełożony, poddany, płonny, zraniony, oblężony, zwyciężony, śpiący, uciekający*.

Można także dostrzec w „Kronice...” dość dużą częstotliwość użycia form opisowych o znaczeniu osobowym. Równoległe z tymi wyrażeniami czasami w tekście funkcjonują też ich synonimiczne odpowiedniki jednowyrazowe w postaci rzeczowników lub przymiotników substantywizowanych: *człowiek stary – stary / starzec, brat zakonny – mnich / czerniec, ludzie duchowni – duchowny / duchowieństwo, ludzie uczeni – uczony, ludzie służebni – służebny / służebnik, ludzie robotni – robotnik, ludzie konni – konny, rycerstwo jezdne – jezdny, wojsko*

³ Analizie zostały poddane również substantywizowane przymiotniki.

piesze – pieszy, mąż waleczny – wojennik, panienka bezmężna – panienka / panna. W tekście „Kroniki...” zostały użyte też inne wyrażenia: *ludzie wolni, lud gruby, brat cioteczny, brat stryjeczny, brat siestrzyczny* oraz inne. Jest to cecha stylu pisma M. Strykowskiego. Ze względu na występowanie takich form wślad za A. Markowskim posługuję się terminem *jednostki leksykalne*, który zawiera w sobie znaczenie pojedynczych leksemów oraz większych grup opisowych.

PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego są obfitym obszarem leksykalnym, prezentującym człowieka i jego świat w okresie późnego renesansu. Czytelnikowi XVI-wiecznego zabytku rysuje się społeczeństwo z wyraźnym zróżnicowaniem według stanu i wyraźnymi granicami między ludźmi bogatymi i biednymi, wykształconymi i niemogącymi zdobyć wykształcenia, ludźmi niewolnymi i posiadającymi wysokie stanowiska. Z niskiej liczebności nazw żeńskich można wnioskować, że kobiety nie pełniły istotnych ról w procesach społecznych, wspomina się o nich najczęściej przy wymienieniu związków małżeńskich władcy. PNO kroniki odzwierciedlają zależność statusu państwa od mocy wojskowej i jednolitości religijnej. Dobra znajomość terminologii religijnej i wojskowej świadczy o długotrwałej służbie i doświadczeniu żołnierskim M. Strykowskiego w okresie młodości i wiąże się z jego życiowym zajęciem. Był on duchownym. Kronikarz doskonale znał ówczesne dzieła historyczne dotyczące dziejów Litwy, Polski i Rusi, co w znacznym stopniu wpływa na realizm jego kroniki. Metoda grupowania słownictwa według pól leksykalnych okazuje się przydatnym narzędziem, które tworzy dobre warunki do spojrzenia na minioną rzeczywistość oraz porównanie jej ze współczesnością.

2.4. Analiza leksykalna grup semantycznych PNO

Analiza leksykalna ma na celu: wyjaśnienie semantyki i zabarwienia stylistycznego wyrazów, wskazanie ich etymologii, dróg zapożyczenia oraz ustalenie rozmaitych zjawisk dotyczących zmian znaczeniowych. Ze względu na te kryteria spróbujemy scharakteryzować poszczególne grupy semantyczne PNO. Definicje leksykalne poszczególnych wyrazów za odpowiednimi słownikami podaję w trakcie analizy; całościowy zbiór definicji mieści się w Aneksie 4.

2.4.1. Nazwy osób według relacji pokrewieństwa

Grupa semantyczna PNO według relacji pokrewieństw zawiera wyrazy określające związki między członkami rodziny. Nazwy te mieszczą się w obrębie jednej z głównych sfer życia człowieka. Ze względu na teorię pól leksykalnych omawiana grupa semantyczna PNO znajduje się w subpolu „stosunki rodzinne” w polu „Dom człowieka”.

Opis słownictwa z zakresu stosunków rodzinnych prezentuje praca M. Szymczaka pod tytułem *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego* [Szymczak 1966]. Językoznawca rozpatruje tę warstwę leksykalną z punktu widzenia dwu typów relacji w rodzinie. Pierwszy typ to relacje pokrewieństwa rodzinnego, a drugi to relacje powinowactwa rodzinnego. Według definicji autora, pokrewieństwo rodzinne to „stosunki istniejące między osobami pochodzącymi od wspólnego przodka [...] połączonymi biologiczną wspólnotą krwi”; powinowactwo rodzinne zaś to „stosunki zachodzące między jednym z małżonków a krewnymi drugiego małżonka” [Szymczak 1966, 7].

M. Szymczak wymienił cechy nazewnictwa osób związane ze stosunkami rodzinnymi. Są to: 1) **wielonazwowość** desygnatu z punktu widzenia różnych stosunków, na przykład jedna osoba może być jednocześnie synem, bratem, mężem, ojcem w stosunku do innych członków rodziny; 2) **relatywność** nazwy przewidziana stosunkiem osoby z innymi osobami spokrewnionymi lub powinowacymi; 3) **korelatywność**, czyli wzajemna dwukierunkowość związku rodzinnego: rodzice to osoby mające dzieci – dzieci to osoby mające rodziców; dziadkowie to osoby mające wnuków – wnuki to osoby mające dziadków; A. Markowski przy omawianiu podobnych zależności semantycznych stosuje pojęcie konwersji wyrazów wspólnych [Markowski 1992, 209]; 4) **supletywizm** form męskich i żeńskich: *dziad – babka, ojciec – matka, syn – córka, brat – siostra, mąż – żona, stryj – ciotka* [Szymczak 1966, 13]. Tworzenie nazw dalszych stopni pokrewieństwa odbywa się za pomocą technik derywacyjnych (najczęściej sufiksacji): *syn – synowa, brat – bratowa, stryj – stryjna, wuj – wujna, szwagier – szwagierka, kuzyn – kuzynka*.

Każdej relacji odpowiada pewien stopień pokrewieństwa oraz miejsce w klasyfikacji według linii prostej bądź bocznej, wstępnej lub zstępnej. Stopnie wskazują rozmiar pokrewieństwa od najbardziej do najmniej bliskich członków rodziny, tzn. pierwszy stopień opisuje relacje między rodzicami i dziećmi, drugi między dziadkami i wnukami, trzeci

między pradziadkami i prawnukami itd. Osoby powiązane wzajemnymi relacjami przeciwstawiają się według kryterium starszeństwa: w linii wstępnej znajdują się nazwy osób starszych – dziadków, rodziców, stryjostwa; w linii zstępnej są nazwy osób młodszych – wnuków, dzieci, synowców i synowic. Linia prosta prezentuje relacje między rodzicami i dziećmi, a linia boczna – relacje między rodzeństwem i kuzynami [Szymczak 1966, 16].

Znaczna część tej warstwy leksykalnej jest leksykalnym dziedzictwem prasłowiańskim, a nawet praindoeuropejskim. Rekonstrukcje praform weryfikuję w *Słowniku prasłowiańskim* F. Sławskiego [SP 1974 – 2001]. Są to przede wszystkim nazwy pokrewieństw I stopnia w linii prostej: ojciec < psł. *otьcь, mać < psł. *mati, dziecię < psł. *dětę, syn < psł. *synь < prind. *sunus, córka < prsł. *dъkti < prind. *dhugheter; także II stopnia w linii prostej: dziad < psł. *dědъ, baba < psł. *baba, wnuk < *vъnukъ; II stopnia w linii bocznej: brat < psł. *bratrъ, siostra < psł. *sestra. III – IV stopień pokrewieństw w linii prostej nazywają formacje prefiksalne z wyspecjalizowanym w tej funkcji przedrostkiem **pra-**: **pradziad** – **prawnuk**, **prapradziad** – **praprawnuk**. Wymienione wyrazy prezentują relację filiacji; z kolei nazwy powinowactwa wynikające z małżeństwa określają relację koicji: mąż < psł. *mъžь, żona < psł. *žena. Pewne nazwy stopni powinowactwa rodzinnego, które omówimy dalej, też są prasłowiańskim dziedzictwem leksykalnym.

Wymienione wyrazy nazywają osoby w najbliższym związku powinowactwa rodzinnego. Leksemy te można umieścić w schemacie poziomów drzewa genealogicznego z odpowiednikami form męskich i żeńskich: przodkowie (*pradziadek* – *prababcia*), dziadkowie (*dziadek* – *babcia*) → rodzice (*ojciec* – *matka*) → dzieci (*syn* + *synowa*; *córka* + *zięć*) → wnuki (*wnuk* – *wnuczka*). Wyrazy *praszczur*, *przodek*, *potomek* określają osoby pokrewne w bardzo dużej odległości pokoleniowej.

M. Szymczak dostrzegł bogactwo paralelnych form deminutywnych z podobnymi sufiksami niektórych PNO według relacji pokrewieństwa w dialektach języka polskiego, którym często towarzyszą wynikające z derywacji oboczności fonetyczne: ojciec – *ojczulek*, *tatek*, *tatinek* (prawdopodobnie z cz. *tatínek*), *tateczek*, *tatuchno*, *tatuń*, *tatunek*, *tatunio*, *tatunieczek*, *tatuleńko*, *tatuś*, *tatusiek*, *tatusiniek*, *tatulo*, *tatula*, *tatul*, *tatulinek*, *tatunieczek*, *tacio*; matka – *mateczka*, *matunia*, *matuńka*, *matuńca*, *matenka*, *matuchna*, *matula*, *matulka*, *matulejka*, *matusia*, *matusienka*, *mamusińka*, *matusieczka*, *mamusiczka*, *baba* – *babcia*, *babunia*, *babuńcia*, *babusia*, *babulka*, *babuleńka* [Szymczak 1966, 20]. W tym miejscu warto zauważyć zmianę we współczesnej polszczyźnie stylistycznego zabarwienia

niektórych wyrazów w porównaniu z polszczyzną XVI w. Chodzi tu o zatrącenie przez sufiksy -k-, -ek- funkcji spieszczenia, co spowodowało neutralizację początkowo hipokorystycznych wyrazów: *matka*, *dziecko*, *dziadek*. Dzisiaj ich pierwotne postacie są nacechowane: *mac* (niewidoczny w formie podstawowej sufix -er- pojawia się w formach *macierz*; *macierzyński*, *macierzyństwo*), *dzieci*, *dziad*. Łatwo uchwycić zabarwienie, wskazujące na podniosły charakter wyrazu *mac* w porównaniu z postacią *matka* w znaczeniu ‘istota płci żeńskiej mająca dziecko’ [SXVI] na przykładzie następujących fragmentów „Kroniki...”: *Idzie już śmieie pod tarczą cnotliwych Mac Sarmacia jeszcze swych prawdziwych Synów dostatek [...] od złych zasłoniła* [Strykowski, I:9]; *a tak Deukalion [...] wyrozumiał ziemię być matką* [Strykowski, II:476]. Na podstawie tego fragmentu widać już różnicowanie znaczeń obu form, chociaż *Słownik polszczyzny XVI w.* nie notuje tego zróżnicowania stylistycznego: *mac* ‘istota płci żeńskiej, która zrodziła potomstwo’; *matka* ‘istota płci żeńskiej mająca dziecko’ [SXVI].

M. Szymczak zauważył, że w dialektach języka polskiego na terenach granicznych z Niemcami występują germanizmy określające członków rodziny o niskim stopniu przyswojenia: *muter* < niem. Mutter ‘matka’, *oma*, *omama* < niem. pot. *Oma* ‘babcia’; przyswojone są wyrazy *gróska* < niem. *Grossmutter* ‘babcia’, *urgróska* < niem. *Urgrossmutter* ‘prababcia’, *urgrósek* < niem. *Urgrossvater* ‘pradziadek’ [Szymczak 1966, 77].

Struktura słownictwa z zakresu powinowactwa rodzinnego jest zbudowana na wzór struktury leksyki dotyczącej pokrewieństwa rodzinnego. Wynika to z faktu, że w związku małżeńskim rodzina jednego małżonka staje się pośrednią rodziną dla innego małżonka. Oczywiście nazwy dwu rodzajów stosunków w rodzinie bezpośredniej i pośredniej nie pokrywają się. Ich odpowiedniki się różnią, np. *rodzice* – *teściowie*, *brat* – *szwagier*, *siostra* – *szwagierka*. Widać, że nazwy pokrewieństwa są zazwyczaj leksemami rodzinnymi, zaś wśród nazw powinowactwa jest więcej zapożyczeń, głównie germanizmów.

Wcześniej nazewnictwo w tym polu leksykalnym było bardziej urozmaicone, z czasem jednak w języku polskim doszło do zatarcia różnic między niektórymi pojęciami. Spowodowało to unifikację pojęć i określenie ich za pomocą tego samego wyrazu. Ilustrują to zjawisko przede wszystkim nazwy pokrewieństwa III stopnia w linii bocznej (brak I stopnia w linii bocznej, II stopień – *brat* i *siostra*). Na przykład, w staropolszczyźnie istniały osobne wyrazy na określenie brata ojca *stryj* oraz brata matki *wuj*; dziś *stryj* to brat i ojca, i matki;

siostrę ojca i siostrę matki natomiast od czasów najdawniejszych nazywano jednym wyrazem *ciotka*. To samo zjawisko jest właściwe dla linii zstępnej pokrewieństw: dzieci mężczyzny dla jego brata to kiedyś: *synowiec* i *synowica*, a dla jego siostry: *brataniec* i *bratanica*; dzieci kobiety dla jej rodzeństwa to: *siostrzeniec* i *siostrzenica*. Brak wyraźnej różnicy między tymi pojęciami doprowadził do ujednolicenia tych nazw i zastąpienie pary wyrazowej *brataniec* – *siostrzenica* na określenie związków IV stopnia w linii bocznej przez *kuzynów*. Zapożyczenie to zostało przyjęte z języka francuskiego dopiero w XVIII w., wcześniej funkcjonowały wyrażenia *brat i siostra stryjeczni* ze strony brata ojca, *brat i siostra wujeczni* ze strony brata matki, *brat i siostra cioteczni* ze strony siostry bądź ojca, bądź matki [Szymczak 1966, 116].

Kiedyś za pomocą nazw *teść* < psł. **tstb*, *teścia* < psł. **tstbja* określano rodziców żony, natomiast rodziców męża nazywano: *świekie* < psł. **svekrb*, *świekra* < psł. **svekry* (wyrazy złożone dosłownie oznaczające ‘swoja krew’). Nazwa ta zachowała się w językach wschodniosłowiańskich: ros. *свекор, свекровь*; ukr. *свекор, свекруха*. Męża córki dziś, jak i wcześniej określa się z pomocą nazw *zięć* < psł. **zētb*, natomiast żonę syna – dziś *synową* – kiedyś nazywano wyrazami *snieszka* (jak zdrobnienie od prsł. **snoxa*) i *niewiastka* (prsł. **nēvēdta* – niewiadoma, nieznana). Pierwotne znaczenie tego ostatniego wyrazu występuje we współczesnych językach łużyckich: d.-łuż. *wěsty* ‘znany’, *něwěsty*. ‘nieznany’ [Szymczak 1966, 160]. Wyraz *niewiastka* podobnie jak i *świekry* zachował się w językach wschodniosłowiańskich: ros. *невестка*; ukr. *невістка*. We współczesnym języku rosyjskim wyraz *невеста* funkcjonuje ze znaczeniem ‘panna młoda’.

Z punktu widzenia współczesnego odbiorcy interesujące są archaiczne nazwy rodzeństwa małżonka: *dziewierz* ‘brat męża’ < psł. **dēverb*, *żołwa* (żelwa) ‘siostra męża’ < scs. *zōlwa* (zachowane w językach południowosłowiańskich: bułg. *zōlwa*, słow. *zolwa*, serb., chorw. *zoawa*), *szurza* ‘brat żony’ < psł. **šurbja*, *świeść* ‘siostra żony’ < psł. **svstb*; oraz nazwy małżonków wobec rodzeństwa innego małżonka: *swak* ‘mąż siostry’ (skrótowiec od *swojak*), *jątrew* ‘żona brata’ < psł. **jetry* < prind. **ien̥ter* (podobieństwo do struktury gramatycznej wyrazu *świekra*; formy biernika liczby pojedynczej *świekre*, *jątrew* stały się formami mianownika). Nazwy te przetrwały do XVIII w., funkcjonując często jak synonimy, zanim zostały wyparte przez pożyczkę z niemieckiego *szwagier* < niem. *Schwager*. Wyraz ten w XVI w. używano najpierw w znaczeniu dalszego powinowactwa ‘mąż siostry żony’ i ‘mąż siostry brata’. Nastąpiło tu wchłonięcie dodatkowych znaczeń bliższego powinowactwa ‘brat żony albo męża’ i też ‘mąż siostry’. Derywat od tego zapożyczenia: *szwagierka* zastąpił

wyrazy *świeść* i *zołwa*, dziś oznaczając ‘siostrę żony, męża’ [Szymczak 1966, 177]. Na określenie żony brata we współczesnej polszczyźnie używa się też powstałego wskutek substantywizacji przymiotnika *bratowa*.

Należy też pamiętać o pokrewieństwie niepełnym. Są to – według definicji M. Szymczaka – „związki wynikające z powtórnego małżeństwa jednego z rodziców” [Szymczak 1966, 130]. Pokrewieństwo niepełne dzieli się na dwie grupy: pokrewieństwo zastępcze – *ojczym* (derywat od *ojciec*), *macocha* (< psł. **matjexa*); i pokrewieństwo przyrodnie: *brat* i *siostra przyrodni*. Rodzeństwo przyrodnie nazywano wyrazem zbiorowym *zwodniki*, rzadziej występowały pary ich odpowiedników synonimicznych: *półbrat* – *półsiostra*, *macoszek* – *macoszka*, *uojcymok* – *uojcymočka* [Szymczak 1966, 137]. W dialektach słowiańskich znano kilka nazw dzieci w niepełnym pokrewieństwie: *pasierb* – *pasierbica*⁴, nazwę zbiorową *pasierbi*; *pasynek* < psł. **pasynьkъ* – *pasyneczka*.

Warstwę leksykalną w subpolu „stosunki rodzinne” cechuje możliwość określić opisowych: *zięć* = *mąż córki*, *teść* = *ojciec żony*, *bratowa* = *żona brata*. Pojedyncze leksemy powstały w wyniku dążności języka do ekonomizacji.

Spójrzmy na funkcjonowanie PNO według relacji pokrewieństwa rodzinnego w tekście analizowanej „Kroniki...” M. Strykowskiego. We współczesnym języku polskim wyrazy dalekich następców i przodków jednej rodziny występują raczej z odcieniem stylistycznym, natomiast w XVI w. używano ich dość często:

wnuk ‘syn mego syna albo dziewczki’ [SL]: [*Dorsprungus Julianus*] *widząc porządne ossady*
wnuków *swoich synów Palemonowych, ciągnął dalej z ludem swoim nad Świętą rzekę*
[Strykowski, I:27];

prawnuczka ‘córka wnuka lub wnuczki’ [SXVI]: *A jeszcze za żywota Olechowego, opiekuna*
*swego, [Igor książę] pojął sobie w małżeński stan Olchę, **prawnuczkę** Gostomisselowę*
ze Pskowa [Strykowski, I:82];

potomek ‘dziecko czyjeś, pochodzące od kogoś w prostej linii’ [SXVI]: *Ukazaliśmy tu już*
*dostatecznie i dowodnie, w których krainach świata synowie Noego i **potomkowie** ich*
osiedlili [Strykowski 1980, 85];

⁴ W ślad za A. Brücknerem M. Szymczak wywodzi wyraz *pasierb* od prasłowiańskiego rdzenia **sr.b-* ‘siorbać’, które w formacji rzeczownikowej w połączeniu z przedrostkiem **pa-* prawdopodobnie oznaczał ‘ten, który nie pił tego samego mleka’ [Szymczak 1966, 130].

przodek ‘ten, od kogo ktoś pochodzi w linii pokoleniowej’ [SXVI]: [...] *stąd w dzielnościach swych muszą szwankować, Z których by potomkowie dziś brali przykłady, mając przed sobą **przodków** męźnych, męźne dziady* [Strykowski, I:117].

Autor sięga też po bliskoznaczne do wyrazu przodek wyrazy prapradziad i praszczur: prapradziad ‘ojciec pradiadka lub prababki’ [SXVI]: [...] *wszystkie jakmiarz narody pod słońcem żywiące, tak chrześcijańskie jako pogańskie Kroniki [...] z nieśmiertelną sławą i pożytkiem rzeczypospolitej mają, w których jako w zwiercedle naprzeczystym, wzory cnot, i przykłady męźnych dzielności przodków swoich upatrują i jako z żywymi **prapradziadami**, także z inszymi od kilku set zmarłymi xiążęty swoimi w historiach rozmawiają* [Strykowski, I:38];

praszczur ‘potomek, praprawnuk’ [SXVI]: [...] *a wszystkiego wieku od narodzenia swego 950 rozłączył się z światem [Noe], doczekawszy wnuków i potomków i oglądawszy syny z prawnuków i **praszczurów*** [Strykowski, I:16].

M. Strykowski wykorzystuje wyraz rodzic, którego we współczesnej polszczyźnie częściej używa się w liczbie mnogiej – rodzice ‘ojciec i matka w stosunku do swoich dzieci’ [SXVI]: „*Długo w smutku trzymało **rodzice** stworzone, Bo już zatchnione członki ogień przyrodzony Opuścił był, a w głośnie uderzano dzwony, Alić (i ktoby wierzył) jam na marach zasię Ożył, a trup oziębły wziął rumianość na się*” [Strykowski, I:13]. Podobnie rosyjski wyraz *podumeli* rzadko występuje w formie liczby pojedynczej *podumель*. Jest to spowodowane istnieniem osobnych wyrazów na określenie każdego z rodziców. Inna sytuacja ma miejsce w języku ukraińskim, gdzie wyraz *батьки* oznacza albo ‘rodzice’: *батько* ‘ojciec’ i *мату* ‘matka’ – w tym znaczeniu występuje tylko w liczbie mnogiej; albo ‘ojcowie’ – wtedy posiada obie formy liczby: l. p.: *батько* – l. m. *батьки*.

Na osobną uwagę zasługuje para wyrazów małżonek ‘mąż prawie poślubiony’ [SXVI] – małżonka ‘żona prawie poślubiona’ [SXVI]: *Po zabiciu **małżonka** swojego Ihora Rurikowica, xieżna Holha z synem jedynym Swentosławem, państwa Ruskie Wielkonowogrodskie i Kijowskie wzięła w swoje sprawy* [Strykowski, I:118]. Najpierw w języku polskim pojawiła się forma rodzaju żeńskiego małżonka; jest to pożyczka z stniem. *Malwip*, *Mahlweib*, dosłownie – ‘główna żona’. Według M. Witaszek-Samborskiej to zapożyczenie jest półkalką – jej budowa odpowiada złożonej budowie wyrazu obcego, jednak zapożyczony został tylko jeden z morfemów [Witaszek-Samborska 1992, 14]. W rozpatrywanym wypadku do obcej części *mal-* dodano część rodzimą *-żona* z późniejszym

przyłączeniem sufiksu **-ka**. Od tej formacji powstała forma rodzaju męskiego *małżonek*. Mamy tu rzadki przykład powstania nazwy męskiej od nazwy żeńskiej, podobnie jak i w wypadku wyrazu *wdowiec* < *wdowa*. Wyrazy *małżonek* – *małżonka* dostały się na grunt polski za pośrednictwem języka czeskiego cz. *manžel* – *manželka*. M. Szymczak określa omawiane wyrazy jako neologizmy w językach zachodniosłowiańskich i podkreśla stylistyczny odcień urzędowości w ich użyciu, dlatego rzadkie jest ich występowanie w dialektach języka polskiego [Szymczak 1966, 141]. Zbiorowy wyraz *małżeństwo* oznacza małżonków oraz związek małżeński zawarty między nimi.

W języku staropolskim w znaczeniu ‘małżonka’ występował wyraz *żona* ‘niewiasta w stosunku do swego męża, małżonka’ [SW]: [...] *a Deukalion z Pirchą, żoną swoją [...], którzy tylko dwa sami byli zachowani od tej plagi, znowu naród ludzki rozmnożyli* [Strykowski, I:9]. Wyraz ten nadal funkcjonuje w znaczeniu ‘małżonka’ w języku rosyjskim *жена*, a w języku czeskim *žena* zachował pierwotne znaczenie ‘kobieta’. Pierwotne znaczenie leksemu *żona* ‘kobieta, białogłowa’ notuje jeszcze *Słownik warszawski* [SW].

Wyraz *bliźnięta* oznacza ‘dzieci urodzone w czasie jednego porodu’ [SXVI]. M. Strykowski używa tego wyrazu w urywku na temat mitologii greckiej i słowiańskiej: *Naprzód tedy Polacy, Pomorzycy, Mazurowie, ty naprzedniejsze bogi mieli [...]* *Chwalili i matkę Lelowę i Popelowę Ledę, którą według greckich baśni Jowis bóg, nie mogąc jej inaczej dostać, przemieniwszy się w ląbę, płodną uczynił, iż jaje zniosła, z którego się Helena (dla której Troja zginęła) i Castor s Poluxem bliźnięta urodzili* [Strykowski, I:137].

Wyraz *jedynaczka* wskazuje na brak rodzeństwa u osoby płci żeńskiej, *Słownik polszczyzny XVI w.* podaje taką definicję – ‘jedyna córka’ [SXVI]: *Olgerd jeszcze za żywota ojca swojego Gedimina pojął był pierwszą żonę Uljanę córkę xiążęcia Witebskiego jedynaczkę* [Strykowski, II:57].

W XVI w. istniała jeszcze różnica między wyrazami *stryj* i *wuj*, określającymi brata ojca w wypadku pierwszego i brata matki w wypadku drugiego:

stryj ‘ojcowy brat’ [SL]: *Potym przyszli do Kijowa trzech archimendrytowie cerncy, ludzie uczeni z Greciej i podnieśli kości dwu xiążąt, Olha i Jaropelka Swantosławowiców, stryjów Jarosławowych pobitych i pogrebli je w Włodimirzu w cerkwi S. Bohorodzice* [Strykowski, I:163];

wuj ‘matczyn brat’ [SL]: *Roku zaś 1324, Hanus i Philipus, grofowie de Spanheim, a z Czech Piotr pan z Rozenberku i Herman wuj jego z wielkością szlachciców i rycerstwa [...] przyciągnęli do Prus* [Strykowski, I:279].

Wyrażenia *brat* *rodzony*, *brat stryjeczny*, *brat cioteczny* są często użyte w tekście zabytku: „[Mikołaj Radziwił] był potym sławnym wojewodą Wileńskim, marszałkiem ziemskim i kanclerzem Wielkiego Xięstwa Litewskiego **brata** jej **stryjcznego** i przy bytności Stanisława Kiejzgała **ciotecznego** i Mikołaja Radziwiła na ten czas podczaszego **brata rodzzonego** i przy niektórych paniach i dworzanach [Strykowski, II:401]. Podobne wyrażenia w postaci rzeczownika z przymiotnikiem znajdujemy też w innych grupach semantycznych PNO.

Często użyte w „Kronice...” są wyrazy *bratanek*, *siostrzeniec*, *synowiec*, *synowica*:
bratanek ‘syn brata’ [SXVI]: *Król Władysław Jagiełło i Witold [...] przyzwali przez posły Sigmunta Koributa Dimitrowicza **bratanka** swego* [Strykowski, II:164];
siostrzeniec ‘siostrzyn mąż, siostranek, szwagier’ [SL]: *Kazimirz Polskie xiążę **siostrzeńca** Mścislawa chcąc posadzić na xięstwo dziedzicznego prawa przyciągnąwszy pod Halicz z wojskiem się położył* [Strykowski, I:203];
synowiec ‘syn brata, bratanek’ [SW]: *Co widząc Olgerd [...] ciągnął z wojskiem Litewskim do Podola, chcąc skarać swowolnego Fiedora Koriadowica **synowica*** [Strykowski, II:19];
synowica ‘córka brata, bratanka’ [SW]: *[...] cesarz Maximilian Annę córkę króla Władysława Węgierskiego, **sinowicę** Sigmuntową, Ferdinandowi synowi w małżeństwo poszlubił* [Strykowski, I:385].

M. Strykowski wykorzystuje też wyraz *nieboga* w pierwotnym znaczeniu ‘nieszczęśnica, istota godna pożałowania lub politowania’ [SXVI]: *Idź **nieboże** s tego nędznego świata rozmaitych ucisków na wieczne wesele, gdzie cię ani hardy Niemiec, ani drapieżny Lejsysz, to jest Polak albo Litwin, ani Moskwicin, krzywdzić nie będzie mógł* [Strykowski, I:150]. Wyraz ten występuje w języku ukraińskim w formie rodzaju żeńskiego *небога* z odpowiednikiem rodzaju męskiego *небіж* w znaczeniu ‘synowica’.

W „Kronice...” M. Strykowskiego są użyte również określenia powinowactwa rodzinnego II stopnia w linii bocznej:

szwagier ‘siostrzanek, siostry mąż, żony brat’ [SL]: *W ten czas Kazimirz król Polski na znak wiecznego a gruntownego przyjacielstwa, wszystko prawo i zamki, które miał dziad*

jego Bolesław w Rusi, Jarosławowi jedynowłajcy **szwagrowi** swojemu darował [Strykowski, I:163];

jątrew ‘żona brata’ [SXVI],

bratowa ‘żona brata’ [SXVI]: [...] wnet książ Dowmant widząc **jątrew** i **bratową** swoją, xiężnę Narimuntową, rozradował się bardzo [Strykowski, I:322].

Wyraz *teść* ma w tekście postać *cieść*, która odzwierciedla właściwość fonetyczną języka polskiego polegającą na przekształceniu miękkich spółgłosek przedniojęzykowych w średniojęzykowe, w omawianym wypadku [t'] > [c']:

świekier ‘męża ojciec, żony ojciec’ [SL],

cieść ‘ojciec żony, ojciec męża’, [SXVI]: [...] a Tbortkan, drugie Połowieckie xiążę, **swiekier**, albo **cieść** Swatopelków z synami przyszedł pod Pereasław [Strykowski, I:175].

Umieszczenie wyrazów *świekier* i *cieść* w jednym szeregu może potwierdzać synonimiczność ich użycia bądź rozpoczęcie zastępowania jednego wyrazu innym.

Każdą bliską osobę nazywało się ogólnym wyrazem *krewny* ze znaczeniem ‘związany z kimś węzłami krwi, przynależnością do jednej rodziny’ [SXVI]. Formalnie jest to przymiotnik, który uległ procesowi substantywizacji: *Umarł potym Rurik, xiążę Wielkonowogrodskie, Pskowskie i Bielojezerskie; a syna Ihora zostawił, którego ze wszystkim państwem Ruskim zlecił w opiekę Olechowi, ni któremu **krewnemu** swojemu* [Strykowski, I:115].

Niektóre wyrazy w obrębie grupy semantycznej PNO według relacji pokrewieństwa są związane z obyczajowością dawnych Polaków. Wiążą się ze ślubem: *swat* ‘dziewosłab, družba’ [SL]; i chrztem: *kum* ‘ojciec chrzestny dziecka w stosunku do jego rodziców lub ojciec dziecka w stosunku do ojca chrzestnego’ [SXVI]; *ojciec chrzestny, matka chrzestna*: *A potym Lew Daniłowicz [...] przyjechał do niego [Wasielka, kniazia Halickiego] w monaster pijany, i wyzwał go z pokoju albo z łóżnice mówiąc towarzyskim obyczajem: napijmo się jeszcze **kumie** (Bo się byli w tenczas u Markolta Niemcina pokumali jakoby dla lepszej, ano dla zdradliwej przyjaźni)* [Strykowski, I:305]; [...] *a sam cesarz Jan, jako go prosiła [księżna Olga], był **ojcem** jej **chrzesnym** z inszemi xiążęty greckimi* [Strykowski, I:120]. Ostatnie dwie jednostki leksykalne są wyrażeniami opisowymi, dzisiaj w języku potocznym występują często tylko przydawki powstałe wskutek substantywizacji przymiotników *mój chrzestny, moja chrzestna*.

Do słownictwa z zakresu nazw pokrewieństw proponuję zaliczyć wyrazy *wdowa* ‘której mąż umarł’ [SL], *wdowiec* ‘któremu żona umarła’ [SL], *sirota* ‘któremu lub której rodzice zmarli’ [SL] określające człowieka ze względu na relację I stopnia pokrewieństw w linii prostej. Wyrazy te wskazują na stratę osoby bliskiej: „[cesarz Grecki Jan Zemiski] namawiał ją [księżną Olgę] w małżeński stan, bo **wdowcem** będąc żony nie miał [Strykowski, I:120]; Ten [Wszewold, syn Jarosławów] był wielki miłośnik **sirot** i ubogich [Strykowski, I:173]. Przynależność tych wyrazów do subpola „stosunki rodzinne” potwierdza fakt użycia przy nich przymiotników relacyjnych: *Valensa i Maxisarza pod Constantinopolem porazili [Gotowie] aż ich casarzowa Valensowa **wdowa** darami i pieniędzami przejednała, iż od Constantinopola odciągnęli* [Strykowski, I:42];

Wyrazy *ojczym* ‘mąż matki w stosunku do jej dzieci z poprzedniego małżeństwa’ [SXVI] i *macocha* ‘żona ojca w stosunku do dzieci z wcześniejszego małżeństwa’ [SXVI] funkcjonują też od dawna i nazywają osoby zastępujące rodziców na podstawie powtórnego małżeństwa matki lub ojca: [...] *ale snaść dla zazdrości panowania, jeszcze w pieluchach albo od **macochy** albo od **ojczyma** był tak do lasu zasłany [Lizdejko, biskup Litewski], jako też był uczynił Emilius król Albański, Remusa i Romulusa [...] zasłał był tajemnie do Tibru utopić* [Strykowski, I:371].

Dość ciekawe jest wyrażenie *pan młody*, można je zaliczyć jednocześnie do pola „Dom człowieka”, subpole „stosunki rodzinne” według E. Kwapienia, jak również do pola leksykalnego „Zwyczaj i obyczaj” w ujęciu A. Markowskiego [Aneksy 1., 2.]: *Tedy książ Pelusa Trojnatowic [...] najechał był bez wieści xiążąt i panów Litewskich na małżeńskim weselu godujących i poimał przedniejszych xiążąt albo panów siedemdziesiąt i **pana młodego** małżonka z gośćcami i wszystkim fraucymerem swadebnym* [Strykowski, I:354].

Z cytowanych przykładów widać, że wcześniejsze PNO prezentujące subpole „stosunki rodzinne” w polu leksykalnym „Dom człowieka” były o wiele bardziej liczne, niż dziś. Zmniejszenie liczebności tej warstwy dzisiaj wiąże się z przejściem niektórych wyrazów do klasy archaizmów: *świekie*, *świekra*, *dziewierz*, *jątrew*, *żółwa*, *szurza*, *świerść*, *swak*. Collectivum *teściowie* zastępuje dziś parę wyrazów *świekie* – *świekra*. Podobne zjawisko można dostrzec na przykładzie pary wyrazów: *stryj* (który wychodzi z użycia) i *wuj*. Pewne wyrazy zostały zastąpione przez neologizmy: *snocha* – *synowa*, *jątrew* – *bratowa*; lub zapożyczenia: *szwagier* zamiast *dziewierz*, *kuzyn* zamiast *brat wujeczny*, *brat stryjeczny*, *brat cioteczny*; *kuzynka* zamiast *siostra wujeczna*, *siostra stryjeczna*, *siostra cioteczna*. Ogólnie

rozwój słownictwa z zakresu stosunków rodzinnych cechuje unifikacja pojęć, rozszerzenie znaczenia niektórych wyrazów i zastąpienie przez nich całego szeregu wyrazów bliskoznacznych: *teść* to dziś nie tylko ojciec męża, ale też żony; *szwagier* może być mężem siostry i też bratem żony. Widoczna jest też tendencja do powrotu do określeń opisowych. Większość wyrazów z zakresu tematycznego pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego należy do jednej z najdawniejszych płaszczyzn leksykalnych. Jako odziedziczona z języka prasłowiańskiego odzwierciedla ona relacje panujące w dawnej rodzinie słowiańskiej.

2.4.2. Nazwy osób według stanowisk urzędowych

Jedną z najbogatszych grup semantycznych PNO, zawartych w „Kronice...” M. Strykowskiego, są nazwy osób według stanowisk i tytułów urzędowych. W układzie pól leksykalnych znajdują się one w subpolu „urząd, państwo, polityka” w polu „Człowiek a instytucja państwa” makrosfery CZŁOWIEK. Tę grupę semantyczną PNO cechuje głównie zawartość dużej liczby archaizmów ściśle związanych ze specyfiką życia społeczno-politycznego w Polsce XVI w.

W subpolu nazwy osób według stanowisk i tytułów urzędowych da się wyodrębnić kilka podgrup semantycznych PNO. Są to przede wszystkim nazwy najwyższych władców kraju. Owe nazwy wskazują na różne aspekty władzy, np. *dzierżawca* ‘właściciel dzierżawy’; podkreślają utożsamienie władzy z siłą, np. *mocarz*; wskazują na bezmiar władzy, którą dysponował władca, np. *jedynowładca*: [...] *tam do niego [Kazimirza Wielkiego] przyjechał Torgi Narimuntowic xiążę Litewskie, Bielskiego kraju **dzierżawca*** [Strykowski, II:41]; *Najdziesz iż czasem chłop będzie mężniejszy Nad pocziwego slachcica czerstwiejszy, Lecz go on cnotą, mądrością celuje, **Mocarz** szwankuje* [Strykowski, II:490]; *Potym Juliusz Cesarz, gdy już wszystkie przeciwniki swoje wygubił, uczynił się pierwszym Monarchą albo **Jedynowładcą** i Cesarzem rzymskim i wszystkiego świata* [Strykowski, I:74].

Następną podgrupę według stanowisk i tytułów urzędowych stanowią takie PNO, które stały się podstawą nazw form politycznej władzy państwowej: *król* – *królestwo*, *cesarz* – *cesarstwo*, *monarcha* – *monarchia*, *car* – *carstwo*, *książe* – *księstwo*, rutenizm *kniaź* ‘książe’ – ukr. *князівство*, ros. *княжество* ‘księstwo’; *sultan* – *sultanat*. Prawie wszystkie wyrazy są pochodzenia obcego. Wyraz *król* jest zapożyczeniem leksykalnym z języka niemieckiego: pl.

król < niem. *Karl*. Jest to typowy przykład zmiany semazjologicznej bądź semantycznej towarzyszącej zapożyczeniu – nazwa własna konkretnego władcy stała się ogólną nazwą panującego [Korbut 1935, 44].

Wyraz *cesarz* jest zapożyczeniem z łac. *caesar*, w którym dokonało się przyswojenie fonetyczne *[k]:[c]*, *[r]:[ż]*. W znaczeniu ‘jedynowładca’ w zabytku występuje też leksykalna pożyczka z greki *monarcha*.

Wyrazy *car* i *kniaź* to rutenizmy odpowiadające realiom krajów wschodniosłowiańskich. Za T. Minikowską pożyczkę *kniaź* można traktować, jak półrutenizm, ponieważ odpowiada mu w języku polskim forma „z rodzimą realizacją fonetyczną” – *ksiądz* [Minikowska 1980, 7]. Wyraz *car* to skrócenie od wspomnianego wyrazu *caesar* na terenie języków wschodniosłowiańskich. M. Strykowski używa tych nazw odpowiednio w odniesieniu do władców panujących w poszczególnych organizmach państwowych: Królestwo Polskie (*król*), Cesarstwo Rzymskie (*cesarz*) i Bizancjum (*monarcha*), Carstwo Moskiewskie (*car*), Księstwo Ruś Kijowska i Księstwo Litewskie (*kniaź*). Kronikarz wspomina też o krajach muzułmańskich, których absolutnym władcą był *sultan*.

Spójrzmy na funkcjonowanie tych wyrazów w tekście „Kroniki...” M. Strykowskiego:

carz ‘władca panujący, monarcha’ [SXVI]; w XVI w. wyraz ten był wieloznaczny, mógł określać władcę różnych państw, np. tureckiego chana, tatarskiego sultana, ruskiego cara, rzymskiego cesarza i posiadał odpowiednie synonimy: *cesarz*, *król*, *ksiądz*, *książę*, *sultan*, *kniaź*: *Czasu panowania Montwila, Gimbutowego syna, powstał carz Tatarski Batti i wszystkie ziemie Ruską [...] zawojował i stolec wszystkiej ziemie Ruskiej Kijów spalił, aż xiqdz wielki Kijowski Dimitrij na Czernieów zbiegł* [Strykowski, I:229].

Już w XVI w. dokonała się zmiana znaczenia wyrazu *ksiądz* – jego pierwotne znaczenie ‘władca państwa lub dzielnicy nie posiadający tytułu królewskiego’ [SXVI] występuje w *Słowniku polszczyzny XVI w.* już jako czwarte; natomiast w pierwszej kolejności występuje znaczenie ‘duchowny chrześcijański, katolicki kapłan diecezjalny lub zakonny’ [SXVI]. Znaczenie ‘władca’ nabyło innej postaci fonetycznej – *książę*: [...] *xiężna Holha [...] jako najporządniejszy monarcha, rządziła* [Strykowski, I:118]; [...] *jeden uf wiódł Kutlubach soltan, drugi sprawował Kaczybej kierej, a trzeci rządził Dimejter soltan* [Strykowski, II:6]. W tym zdaniu zostały użyte jeszcze dwie PNO na określenie władcy w

XVI w.: *monarcha* ‘koronowana głowa państwa, suwerenny władca panujący dziedzicznie lub dożywotnio rządzący’ [SXVI] (*Słownik polszczyzny XVI w.* podaje odpowiedniki synonimiczne tego wyrazu: *król, cesarz, sułtan*); *sułtan* ‘tytuł władcy tureckiego’ [SL].

cesarz ‘władca, panujący monarcha’ [SXVI] jest synonimem wyrazów *carz* i *monarcha*:

Przebyliśmy, gdzie mówią do domu nie dumaj, gdzie Sigmunt cesarz wojska utracił nie małe [Strykowski, I:16];

król ‘monarcha, koronowany władca suwerennego państwa’ [SXVI]: *Nie wspominam tu królów wierszem wysławionych* [Strykowski, I:15];

kniaź ‘książę na Rusi i Litwie’ [SXVI]: *Wielcy kniaziowie Moskiewcy [...] dawniejszych początków narodu swego wywieść nie mogą, dla niedostatku historii tych, coby je pisali* [Strykowski, I:90];

despot ‘władca rządzący samowładnie, posiadający nieograniczoną władzę’ [SXVI]: *Amurat też król Turecki stoczywszy bitwę z Lazarem Serbskim despotem w Missiej, został na placu kopią przebity* [Strykowski, II:54];

tyran ‘panujący bez słuszości bez prawa, nieokreślenie nad poddanymi wydziwiający’ [SL]: *I nieznośne tyraństwa sprośne insze płodził, Dla których słachecki dom nie jeden uchodził, Palemon, krewny jego, toż musiał uczynić, Z ojczyzny milej g woli tiranowi wynidź* [Strykowski, I:59].

W jednym z przytoczonych wyżej zdań w odniesieniu do władcy tatarskiego pojawiła się nazwa *car*. Kraje muzułmańskie nigdy nie były nazywane carstwami. Zjawisko to jest przykładem określenia nieznanych dla czytelnika realiów odpowiednikami bardziej zrozumiałymi. Wybór nazwy *car* na określenie sułtana uzasadnia się podobieństwem absolutyzmu obu władz.

W omawianym polu można wyodrębnić też nazwy zarządców mniejszych jednostek administracyjnych: *wojewoda* – *województwo*, *gubernator* – *gubernia*, *horodniczy* – arch. ukr. *zopod*, ros. *zopod* ‘grad, miasto’, *udzielny* – daw. *udział* ‘dzielnica’. Wyrazy *horodniczy*, *udzielny* to rzeczowniki powstałe wskutek substantywizacji odpowiednich przymiotników; ten typ jest dość typowy w obrębie nazw urzędników. Spójrzmy na funkcjonowanie wymienionych wyrazów w tekście kroniki:

gubernator ‘rządzający krajem w imieniu lub w zastępstwie władcy’ [SXVI], *wójt*⁵ ‘wojewoda’ [SL]: *Brata też, Gerarda Rudę, gubernatora albo wojta Sambijskiego, najznacniejszego z więźniów, wsadziwszy związanego na konia jego żywotnego, spalili [Litwini] w zbroi na ofiarę bogom swoim* [Strykowski, I:278].

Wyraz *gubernator* dostał się do języka polskiego z łaciny; w języku oryginału pierwotnie oznaczał on ‘radcę’. Podział na gubernie był właściwy Carstwu Moskiewskiemu oraz części ziem wschodniosłowiańskich w obrębie tego państwa. W przywołanym kontekście ujawnia się jedna z właściwości stylu pisarza, polegająca na wykorzystaniu szeregów⁶, w których drugi wyraz jest odpowiednikiem synonimicznym (zazwyczaj rodzimym albo będącym wyrazem nowszym wobec będącego na pierwszej pozycji archaizmu). Celem tego zabiegu jest dbałość o łatwiejsze zrozumienie tekstu przez czytelników.

udzielny ‘zarządca’ [SL]: *[xiążę Jatwiezkie i Podlaskie Trojden] jeszcze w młodych leciech za panowania ojca Romunta, i potym będąc na swoim xięstwie **udzielnym** Jatwiezkim, wielkie znaki wrodzonej rycerskiej dzielności z siebie pokazywał* [Strykowski, I:324];

wojewodzie ‘syn wojewody’ [SL], później wyraz ten zatracą cechę znaczeniową osoby młodej, zastępuje ją znaczenie ‘władca posiadający niewielką władzę’: *A szlachcic nie robotny tam przywilej traci [...] By był **wojewodzie** rób cokolwiek każą, wóz, kopaj, albo pójdź do galer pod strażą* [Strykowski, I:17];

horodniczy ‘zarządca, naczelnik, komendant grodu lub zamku (na Litwie), burgrabia’ [SXVI], *Słownik polszczyzny XVI w.* kwalifikuje ten wyraz jak rutenizm⁷: *Roku 1301, nijaki Litwin Drajko, albo Drajkolit nazwany **horodniczy** Onkaimski, pragnąc chrztu świętego, posłał potajemnie syna swego Pinnona do Wobra, kontora Ragnetskiego, ślubując mu zamek Onkaim podać* [Strykowski, I:270].

Inna podgrupa PNO w omawianym subpolu zawiera dawne tytuły arystokratyczne i urzędnicze. Jest ona obfita w zapożyczenia (głównie germanizmy):

graf ‘tytuł możnego pana feudalnego w krajach Europy Zachodniej’ [SXVI] z niem. *Graf*: *[...] tam zacni rycerze Schinkel, **graf** z Bitęnu, i drugi **grof** z Rejeru, mężnie przebijając pogańskie uffy, z wielkością rycerstwa Niemieckiej Słachty poległ* [Strykowski, I:295].

⁵ *Wójt* to ‘przewodniczący ławy miejskiej w miastach lokowanych na prawie niemieckim’, zob. [Zajda 1970, 37].

⁶ Zob. [Zarębski 2015, 231 – 245].

⁷ Na pochodzenie wschodniosłowiańskie wyrazu *horodniczy* wskazują od razu dwie cechy fonetyczne: spółgłoska *h* zamiast *g* oraz pełnogłos *-oro-* z psł. **-or* **gordь* [Brückner 1990].

margrabia ‘zarządzający margrabstwem [administracyjny okręg pograniczny], sprawujący w nim władzę administracyjną i wojskową’ [SXVI] < niem. *Markgraf: Tak tedy od narodzenia Christusa 1343, Ludowik król Węgierski z Węgrami, i Jan król grecki, grabia Lucemburski z Czechami i syn jego Karolus margrabia Morawski [...] z Morawcami i Słężakami, wszyscy osobymi swoimi ciągnęli do Prus przeciw Litwie* [Strykowski, II:22];

landgraf ‘tytuł udzielnego władcy feudalnego używany w Niemczech od XII w.’ [SXVI] z niem. *Landgraf: Potym roku 1265, xiążę Branswickie i landgraff Turingenski z wielką mocą rycerstwa Niemieckiego do Prus przyciągnęli* [Strykowski, I:9].

placgraf < niem. *Platzgraf: [...] i wiele panów [...] naprzód Henrik placgraff Reński, i xiążę Brunswickie, [...] Herman placgraff Saski, i landgraf Turingenski [...] i wiele inszych xiążąt i paniąt posłali do papierza Celestinussa prosząc aby ten zakon i spital potwierdził* [Strykowski, I:225];

burmistr wraz z wariantami fonetycznymi *bormistr, burgmistr, borgmistr* ‘zarządca zamku sprawujący władzę administracyjną, policyjną, sądową’ [SXVI] z niem. *Burmister: A Cessarz Juliusz opanowawszy Rzym pusty, sam się przez miecz, czego nie mógł przez senatorskie wota, borgmistrzem rzymskim uczynił* [Strykowski, I:72].

burgrabia ‘zarządca zamku, urzędnik grodzki sprawujący funkcje administracyjne i sądownicze’ [SXVI] z niem. *Burggraf ‘w cesarstwie niemieckim najwyższy dygnitarz królewski’: Potym poście komendator Królewski z większym wojskiem przyciągnął pod Onkaim zamek Litewski, gdzie jeden Litwin Swirtyl imieniem według tajemnej obietnice Krzyżakom uczynionej, zamek przerzeczony, na którym był burgrabia, Krzyżakom otworzył* [Strykowski, I:344].

Duża liczba germanizmów w obrębie PNO według stanowisk i tytułów urzędowych wynikała w dużej mierze ze wzrostu napływu kolonizatorów niemieckich na ziemie polskie w okresie XVI w. Jak uważa A. Brückner, ówczesny język polski „obfitował w germanizmy” [Brückner 1974, 372]. G. Korbut również podkreśla potęgę wpływu języka niemieckiego: „Żaden jednak język obcy nie dostarczył tylu wyrazów językowi polskiemu [...] – co język niemiecki” [Korbut 1935, 6].

Warto zaznaczyć, że wyrazy *graf* i *hrabia* prezentują wariant (nieprzyswojony i przyswojony) tego samego wyrazu *Graf*. Spośród tych synonimów jeden został zapożyczony wprost z niemieckiego, a drugi przyjęty za pośrednictwem czeskim. Wypadek ten, jak i inne

tego typu germanizmy (*mistrz – majster – magister*) opisuje G. Korbut. Wyrazy złożone z drugą częścią **-grabię**: *burgrabię, margrabię, landgraf, placgraf* – dosłownie oznaczają ‘osobę zarządzającą jakąś strukturą’: *zamkiem, dzielnicą* itd. W tekście kroniki spostrzegamy różne warianty pisowni owych nazw: *grof, burggrabię, borgrabię*, co wskazuje na niepełne przyswojenie.

Najciekawszą podgrupę semantyczną nazw osób według stanowisk i tytułów urzędowych stanowią archaiczne nazwy rodzime bądź wyrazy dawno zapożyczone, ale w pełni zaadaptowane do polszczyzny:

starosta ‘starszy, przełożony, rządca prowincji, wielkorządca’ [SL], ‘sprawujący królewski’ [SJP];

sołtys z niem. *Schultheiß* ‘sędzia wejski’ [SL], ‘dziedziczny, czasowy, zwierzchnik administracji’ [SJP]: [...] *za czym Krzyżacy Pruscy wszystkie ziemie Żmódzką, a Liflandscy Kurlandską opanowali [...] i starosty swoje na zamkach Żmódzkich i sołtysy Niemcy w wołościach wszystkich przełożyli* [Strykowski, I:358];

woźny⁸ ‘pomocnik wójta czyli wojewody’ [SL]: *O! szczęśliwy młodzieńcze, który dzielności swojej świadka i rozgłoszyciela i woźnego znalazłeś Homerrusa* [Strykowski, I:35];

przełożony ‘zwierzchnik, któremu powierzono władzę, urząd, obowiązek, zadanie do wykonania’, jako przymiotnik pełni funkcję przydawki: *przełożony kościelny, sądowy, wojenny* [SXVI]: *Ale senatory, wojewody, urzędniki i insze przełożone ziemskie, aby tym samym kształtem zachowali przy swych wolnościach, jako i w Polsce* [Strykowski, II:147]. W wyrażeniu *przełożony ziemski*, gdzie *ziemski* to ‘ziemianin posiadający ziemię, wieśniak’ [SXVI], może oznaczać zwierzchnika nad jakąś dzielnicą ziemską.

radny i jego inne postacie fonetyczno-morfologiczne *radnik, radca, rajca* ‘do rady należący, radzący’ [SL], ‘urzędnik, doradca’ [SJP]. S. Linde wyjaśnia, że „mieszczanie dla porządku wybierają sobie kilku radców i jednego jakoby zwierzchnego burmistrza, którym oddawają rząd miejski [...] radzić o ojczyźnie powinni” [SL]: *Król, cesarz, slachcic, rajca, hetman, rycerz Bez nauk jest zwierz* [Strykowski, II:498]; *Tegoż roku w Krakowie bormistra i dwu rajców Kazimirskich ścięto* [Strykowski, II:393].

⁸ *Woźny* według definicji A. Zajdy to ‘niższy urzędnik sądu ziemskiego, grodzkiego, oglądający szkody, kładający pozwiny i ogłaszający wyroki sądowe’; związany z tymi nazwami jest wyraz *dziecki* ‘woźny sądowy lub pomocnik urzędnika wykonujący funkcje woźnego’ [Zajda 1970, 70].

nadworny albo *nadwornik* ‘urzędnik zajmujący się finansami i gospodarką dworu’ [SXVI], ‘należący do dworu królewskiego’ [SJP]: [...] *drudzy poimani byli, z których [...] Maciej Leogofet, to jest **kanclerz** albo **namiestnik** Kierza i Humienik wielcy dwa szafarze albo nadwornicy* [Strykowski, II:356].;

W przytoczonym cytacie pojawiły się również inne PNO należące do omawianej grupy: namiestnik ‘następca; ten, kto sprawuje władzę w czymś zastępstwie, nazwa pełnomocnika zarządzającego państwem lub prowincją’ [SXVI]; ‘zastępca panującego’ [SJP]; kanclerz ‘urzędnik stojący na czele kancelarii; biegły w sztuce pisanie i redagowania dokumentów’ [SXVI], ‘kierownik kancelarii królewskiej’ [SJP] przez niem. *Kanzler* z łac. *cancellarius*;

szafarz ‘włodarz, sprawca, radnik, namiestnik, przełożony nad czeladzią’ [SL], ‘dozorca gospodarstwa’ [SJP] z niem. *Schäffer*;

hołdowny lub *hołdownik* ‘osoba zobowiązana do składania hołdu swemu zwierzchnikowi lennemu’ [SXVI], ‘składający hołd poddańczy’ [SJP];

ochmistrz⁹ ‘zarządzający domem i służbą, marszałek dworu’ [SXVI] z niem. *Hochmister*: *Felician nijaki, szlachcic Węgierski, z familiej Zacharów [...] dobywszy szablą ciął na króla [...] synów zaś jego krolewiców, **ochmistrzowie** i bakalarzowie zasłoną osób swoich zascycili i obronili* [Strykowski, I:384].

Pewna dwuznaczność nazw osób według stanowisk i tytułów urzędowych wiąże się z tym, że najpierw oznaczały one stanowisko, potem przekształcały się w nazwy tytułów. Potwierdza to fakt użycia wyrazu *pan* w roli tytułu przy nazwie stanowiska: *pan radny, pan woźny: [...] a król w ten czas miał koło siebie wszystkie **pany radne** królestwa swego na sejmie* [Strykowski, I:271].

Do tej grupy prócz nazw urzędników wyższych wchodzi też nazwy stanowisk przy dworze szlacheckim – były to nazwy osób opiekujących się jakąś częścią dworu. Pewne wiadomości o ustroju dworów znajdujemy w pracy Z. Góralskiego *Urzędy i godności w dawnej Polsce* [Góralski 1983]. Organizacja dworów Rzeczypospolitej jak i całej Europy była stworzona na wzór układu dworu Karolingów. „Oczywiście każde państwo miało swoje odrębne cechy, w każdym ów system urzędniczy dostosowywał się do lokalnych warunków i tradycji, ale zrąb i ogólne ramy były karolińskie,” – zaznaczył Z. Góralski [Góralski 1983, 17].

⁹ *Ochmistrz* to ‘urzędnik dworski nadzorujący służbę i dbający o etykietę na dworze’, zob. [Zajda 1970, 48].

W Polsce zaczęto organizować dwory w X w., a w w. XII są zanotowane pierwsze wzmianki o urządach i urzędnikach. „Gall Anonim [...] wymienił z nazwy kilku dostojników dworu króla: cześników, stolników i komorników, a także namiestników,” – pisze Z. Góralski [Góralski 1983, 19]. Autor przypuszcza, że istniał też urząd miecznika. Pojawia się też godność wojewody, który był pierwszą osobą po panującym. W XIII w. pojawiają się takie urzędy dworskie: podstoli, podczasz, skarbnik, podłowczy, koniuszy. W dalszych latach formuje się hierarchia sądowa: sędzia nadworny, podsędek i prokurator, a także godność pisarzy przy dworze władcy. W końcu XIII w. powstaje nowe stanowisko urzędowe starosty, które, jak zauważył badacz, dotrwało do naszych czasów. „Nie było jednak jeszcze wyraźnej hierarchii urzędniczej” – zauważa Z. Góralski – „Kompetencje ustalają się i zmieniają, urzędy tworzą się i zanikają. Każda ziemia lub księstwo posiada własny aparat dworski i administracyjny. Stan taki trwał przez cały okres rozbitcia dzielnicowego” [Góralski 1983, 21].

Na polski wzór system urzędniczy był zorganizowany również na Litwie, która po unii Lubelskiej 1569 r. weszła w skład Rzeczypospolitej. Tak zwane Statuty Litewskie zawierały wprowadzenie hierarchii urzędników ziemskich. Mimo podobnie organizowanej hierarchii administracyjnej odrębność litewska dotrwała do końca istnienia Rzeczypospolitej [Góralski 1983, 27].

„Od połowy XVII w. Polska zaczyna tracić terytoria wschodnie,” – kontynuuje Z. Góralski [Góralski 1983, 28]. Jednak administracja województw wschodnich pozostała do końca taka, jak w Rzeczypospolitej.

Oprócz urzędów dworskich (*kuchmistrz, stolnik, podstoli, krajczy, cześnik, podczasz, chorąży, miecznik, koniuszy, podkoniuszy, łowczy, podłowczy, podkomorzy, łożniczy, szambelan, prywatny sekretarz króla, kapelan, szafarz, spiżarny, piwniczny, woźniczy, pułkownik rot dworskich, komendant harcerzy, ochmistrz*) Z. Góralski wyodrębnił również urzędy senatorskie (*prymas, wojewoda, podwojewodzi, kasztelan, marszałek wielki, marszałek nadworny, kanclerz, sekretarz, pisarz, kancelista, regent, metrykant, podskarbi, podskarbi nadworny, pisarz skarbowy, mincerz, dyspensator, kurator, poborca, subkolektor, celnik, mytnik*), centralne niesenatorskie (*sekretarz wielki, referendarz, instygator, pisarz wielki, kustosz koronny, general, pocztmistrz, marszałek sejmu, wielkorządca, żupnik*), wojskowe (*hetman, hetman polny, hetman kozacki, komisarz, assawuła, regimentarz, strażnik wielki, pisarz polny, oboźny, general artylerii, general inspektor*), ziemskie (*podkomorzy, komornik graniczny, pisarz graniczny, sędzia ziemski, podsędek ziemski, pisarz ziemski, starosta*

grodowy, chorąży, wojski, łowczy, koniuszy, skarbnik, ciwun, marszałek sejmikowy, horodniczy, mostowniczy, budowniczy, leśniczy), grodzkie i sądowe (*podstarości, podwojewodzi, burgrabia, oprawca, rejent grodzki, notariusz grodzki, pisarz grodzki, asesor, instygator, woźny, podwózka*), a także miejskie i wiejskie (*rajca, burmistrz, pisarz radziecki, hetman, lonar, ważnik, tutnar, wiertelnik, szrotmistrz, podwojski, ławnik, wójt, podwójci, soltys, podsoltys*) [Góralski 1983, 61 – 248].

Urzędy państwowe były obsadzone głównie przez szlachtę, mieszczaństwo mogli pełnić rozmaite funkcje państwowe do końca XV w. Z punktu widzenia wyznania wyższe stanowiska w XVII w. zajmowali wyłącznie katolicy. Przegląd formacji urzędów dworskich pozwala zbudować wyobrażenie, według Z. Góralskiego, „jak to państwo egzystowało i w jaki sposób się rządziło” [Góralski 1983, 258].

Warto tu przywołać obserwacje M. Cybulskiego, który w pracy *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej* zauważył, że największy wpływ na polskie obyczaje językowe miała służba dworska jako grupa społeczna: „W powszechnie przyjętych zachowaniach językowych dawnych Polaków znalazło odbicie odgrywanie roli sługi przez nadawcę wypowiedzi, a tym samym przypisywanie adresatowi roli pana [...] w kontekście neutralnym wypada zwracać się do rozmówcy, jakby zajmował on pozycję wyższą, niż rzeczywista” [Cybulski 2005, 187].

Obszerną pracę poświęconą analizie nazw urzędników staropolskich napisał A. Zajda [Zajda 1970]. Autor wyodrębnił kilka typów nazw urzędników w dawnej Polsce według ich postaci formalnej i znaczeniowej, wiele z analizowanych przez badacza nazw znalazło się w „Kronice...” M. Strykowski.

Pierwszy typ prezentują nazwy od wyrażen przyimkowych z morfemem *pod-*:

podczaszy ‘urzędnik nadworny, którego obowiązkiem było podawanie (a przedtem kosztowanie) napojów królowi lub panu i w ogóle nadzór nad trunkami królewskimi’ [SXVI]: *Był u Jagiela w wielkiej łasce nijaki Wojdilo [...] Ten będąc u Olgerda ojca Jagielowego piekarzem, a według Bielskiego piwnicznym [...] tak się pilnością, porządkiem i dochcipną w każdym postępku sprawą xiążęciu zalecił i upodobał, iż z piekarza komornikiem, potym **podczaszym** został, a na ostatek [...] uczynił go Olgerd wiernikiem i najwyższym sekretarzem* [Strykowski, II:61].;

podskarbi ‘zajmujący się sprawami finansowymi, skarbnik; wysoki urzędnik zarządzający skarbem królewskim i państwowym, czuwający nad dochodami i wydatkami państwa, wicethesaurarius’ [SXVI]: [...] *wszakże **podskarbiemu** koronnemu zupnikowi solnemu*

przykazali, aby żadnej broni do Lucka, choćby też sam król kazał, nie dopuszczał dodawać [Strykowski, II:233];

podkanclerzy ‘zastępca kanclerza, najwyższego urzędnika państwa polskiego lub litewskiego’, [SXVI]: *Przeto król Jagęło [...] wyprawił do Litwy Mikołaja Moskarowskiego, podkancelarza Koronnego z równym poczem żołnierzów i drabów Polskich z rustunkiem wojennym i strzelbą, aby obydwu zamków wojennych bronił i strzegł* [Strykowski, II:84].

podkomorzy ‘urzędnik nadworny władcy zarządzający dworem’ [SXVI];

podkonny, podkoni ‘parobek do koni, stajenny’ [SXVI].

Pierwotne PNO typu *podskarbi, podkontorzy, podkancelarzy* formalnie były przymiotnikami rodzaju nijakiego zakończonymi na -e w M. l. p. W połowie XIV w. formy te uzyskały znaczenie rodzaju męskiego – przekształciły się w *ten nasz podkomorzy* (postać wcześniejsza *to nasze podkomorze*). „Mianownik z zakończeniem -e [...] stał się przypadkiem wyjściowym do form przymiotnikowych w przypadkach zależnych” – wyjaśnia ten proces A. Zajda, który dodaje: „Z kolei przypadki zależne, mające już formy przymiotnikowe [...] stały się punktem wyjścia dla nowych form w mianowniku typu *podkomorzy, podczaszy*; formy przymiotnikowe w mianowniku są już tylko rezultatem wyrównania do takiej odmiany w przypadkach zależnych” [Zajda 1970, 14]. Badacz zaprzecza rozpowszechnionej opinii, że nazwy typu *podkomorzy* powstały pod wpływem form genetycznie przymiotnikowych *chorąży, łowczy, krajczy, woźny*; jego zdaniem kierunek wpływu był odwrotny [Zajda 1970, 14].

Podstawą tworzenia nazw typu *podczaszy, podskarbi, podkanclerzy* są rzeczowniki nieosobowe: *czasza, skarb, kancelaria*. Badacz zwraca uwagę na to, że przedrostek *pod-* w przypadku omawionych nazw nie oznacza podrzędności, lecz „wyznacza stosunek bliskości desygnatu nowej nazwy do desygnatu podstawy wyrażenia przyimkowego”, na przykład: *podkomorze* to urzędnik odpowiadający za komorę, *podczaszy* – za napoje i trunki (dosłownie *czaszę*), *podstole* za odżywianie, czyli *stół* [Zajda 1970, 9]. W tych wypadkach przedrostek *pod-* funkcyjnie upodobnia się do przyimków *przy, u*, jak i w wyrażeniach *pod miastem, pod lasem* – *przy mieście, obok lasu*. Znaczenie podrzędności owych wyrażen rozwinęło się dopiero później: *podwojewodzi* ‘zastępca wojewody’. Uczony przytacza wyraz *podpodczaszy*, gdzie reduplikowany przedrostek pełni różne funkcje: drugi oznacza stosunek bliskości, a pierwszy przydaje znaczenie podrzędności [Zajda 1970, 13].

Przedrostek *pod-* spełnia funkcję wskazującą na różnicowanie hierarchiczne w następujących wyrazach: *podkrole*, *podkontorzy*, *podstarości*, *podkacie*, *podpacholcze*, utworzonych od nazw oznaczających ich zwierzchników *starosta*, *pacholę*, *kat*, *kontor*, *król*, np.:

podkontorzy ‘zastępca kontora – w zakonie i państwie krzyżackim przełożony konwentu i zarazem zarządca okręgu administracyjnego’ [SXVI]: [...] *podkontorzy Ragnetski* [...] z dziewięćionaście bratów i sześćdziesiąt rejterów uderzyli na Litwę [Strykowski, I:273];

Podobne znaczenie zastępstwa zawierają rzeczowniki, z których później utworzono przymiotniki o znaczeniu rzeczowników z przyrostkiem *-bje*: *podśędzia* > *podśędzie*, *podrządca* > *odrządce*, *podrzedźca* > *podrzedczy* [Zajda 1970, 15].

Wyrazowi *podkanclerzy* towarzyszy w „Kronice...” M. Strykowskiego wariantywna postać gramatyczna *podkanclerz*. Zdaniem, A. Zajdy, występowanie tego typu form jest bardzo rzadkie, warto traktować je jako „analogiczne wyrównanie do form przypadkowych” [Zajda 1970, 17].

Inna wyodrębniona przez A. Zajdę grupa to nazwy formalnie przymiotnikowe takie, jak: *chorąży*, *koniuszy*, *leśniczy*, *łowczy*. Wyrazów tych używano wyłącznie w roli rzeczowników, ponieważ nigdy nie występowały one w funkcji przydawek ze znaczeniem dzierżawczym odpowiednich przymiotników – „*chorąży* to nie ‘należący do chorągwi’ ale ‘noszący chorągiew’, *koniuszy* to nie ‘należący do koniuchów’, ale zarządzający nimi” [Zajda 1970, 23].

Osobny typ nazw urzędników prezentują wyrazy *łowczy*, *krajczy*. Zostały one utworzone na wzór przymiotników *gończy*, *poborczy* od rzeczowników na *-iji*, *-ѣкѣ*, *-ѣць*. Podobne formacje były właściwe językowi staro-cerkiewno-słowiańskiemu: *korabѣčiji* ‘żeglarz’, *krѣmѣčiji* ‘sternik’, *kѣnjigѣčiji* ‘uczony’, *lovѣčiji* ‘myślny’, *xlǫpčiji* ‘żebrak’ [Zajda 1970, 23].

Jeszcze jeden typ nazw urzędników w klasyfikacji A. Zajdy obejmuje wyrazy z formantem *-ny*: *służebny*, *hołdowny*, *radny*, *skarbnny*, *woźny*, od których z kolei pochodzą rzeczowniki na *-nik*: *radnik*, *hołdownik*, *służebnik*. Od rzeczowników z przyrostkiem *-nik* zwykle tworzą się przymiotnikowe nazwy urzędników na *-niczy*: *horodnik* – *horodniczy*, *skarbnik* – *skarbniczy*. Formant *-iczny* w niektórych nazwach urzędników powstał z kontaminacji przyrostków *-iczny* z *-ny*: *piwniczny*, *łoźniczny* [Zajda 1970, 25].

A. Zajda wymienia też inne interesujące nazwy osób zatrudnionych przy dworze królewskim: *czasznik* ‘tytułarny urzędnik ziemski, dawniej na dworze królewskim podający księciu kielichy’; *krajczy* ‘urzędnik krojący pieczywo w czasie uczt i przyjęć królewskich’; *kuchmistrz* ‘urzędnik nadworny zarządzający kuchnią królewską’; *leśniczy* ‘urzędnik zamkowy na Podlasiu czuwający nad puszciami królewskimi’; *łowczy* ‘tytułarny ziemski czuwający nad przebiegiem łowu w czasie połów królewskich’; *miecznik* ‘urzędnik noszący w czasie uroczystości królewskich i państwowych miecz przed monarchą’ oraz in.; dość ważne funkcje przy urzędzie pełnili *pisarz* ‘urzędnik pełniący czynności pisarskie w różnych kancelariach, biurach, kantorach’ i *sekretarz* [Zajda 1970, 35].

PNO według stanowisk i tytułów urzędowych są ściśle związane z organizacją państwowości, administracji i sądownictwa XVI-wiecznej Polski. Większość tych nazw została zapożyczona z języków obcych, najczęściej łacińskiego i niemieckiego. Schemat układu społeczno-politycznego w dawnej Polsce ulegał ciągłym wpływom zewnętrznemu i kształtował się na wzór innych ówczesnych państw europejskich. Prócz tych nazw w rozpatrywanym polu „Człowiek a instytucja państwa” istnieje osobna podgrupa jednostek nazywających osoby usługujące przy dworze władcy, którym też nadawano pewne tytuły. Z reguły dochodziło do zmiany semantycznej nazw stanowisk, które zaczynały oznaczać jednocześnie tytuł. Warto w tym miejscu zwrócić uwagę na kilka kwestii szczegółowych dotyczących użycia tytułów w polszczyźnie XVI w.

2.4.3. Nazwy osób według godności i tytułów

Zwyczaj tytułowania miał duże znaczenie w dawnej Polsce. Nazwy tytułów występowały najczęściej obok nazw urzędników i były wyrazem wysokiego poszanowania głównie osób pochodzenia szlacheckiego. Świadczą one przede wszystkim o ówczesnej kulturze i ustroju społecznym. Ten obszar leksykalny jest bardzo obfity. Problematykę tytułów i godności państwowych obszernie opisał A. Bogucki w historyczno-lingwistycznej pracy *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu. Przyczynki do historii ustroju społecznego* [Bogucki 2001].

Autor definiuje tytuł jako „określenie mające zaszczytny charakter, umieszczane bezpośrednio przy imieniu, nazwisku lub innym tytule i używane przy zwracaniu się do osoby

godnej szacunku” [Bogucki 2001, 11]. Badacz przytacza kilka par wyrazów bliskoznacznych, z których drugi wyraz jest określeniem tytułarnym: *lekarz – doktor, nauczyciel – profesor, adwokat – mecenas* [Bogucki 2001, 11]. Na podstawie tych przykładów widać, że nazwy tytułów (a także sam zwyczaj tytułowania) są wynikiem wpływów zewnętrznych. Prawdopodobnie był to wpływ Cesarstwa Rzymskiego na inne kraje europejskie, ponieważ dużo nazw godnościowych w języku polskim i innych europejskich posiada odpowiedniki łacińskie lub też wyrazy te są pochodzenia łacińskiego: łac. *dux, princeps*; fr. *duc, prince*; niem. *Herzog, Fürst, Prinz*; łac. *rex*, niem. *König*, cz. *král*, pl. *król, książę*; łac. *comes*, niem. *Graf*, cz. *hrabě*, pl. *grabię, hrabia*; łac. *dominus*, niem. *Herr*, cz. *pán*, pl. *pan*, ros. *gospodin* [Bogucki 2001, 12].

Wyraz pochodzący z łaciny *duka* występuje w „Kronice...” M. Strykowskiego ze znaczeniem ‘książę, władca miasta’ SXVI: *Hetman Hispański **Duka** de Alba założył był twierdzę mocną* [Strykowski, I:30]. W tym zdaniu omawiany wyraz jest zarówno nazwą własną.

W tekście analizowanego zabytku pojawia się też nazwa tytułu *grabia* ‘tytuł możnego pana feudalnego w krajach Europy Zachodniej’ [SXVI]: *[...] zaraz Elżbieta [...] chcąc stolec Węgierski na syna swego dziecię otrzymać, poczęła się buntować przeciw Władzisławowi mając po sobie Ulrika **grabię** Cylijskiego* [Strykowski, II:213].;

Tytuły z reguły dzielą się na tytuły ogólne i funkcyjne, umieszczone odpowiednio przed i za imieniem: *princeps N. dux Masoviae, princeps N. rex Poloniae*. [Bogucki 2001, 12]. Większość łacińskich i niemieckich nazw tytułarnych przenikła do polszczyzny za pośrednictwem języka czeskiego. Potwierdza to fakt występowania tych nazw w pierwszej kronice czeskiej Dalimila (XIV w.), starszej od pierwszej kroniki polskiej M. Bielskiego (połowa XVI w.) o półtora stulecia: cz. *župan, pán, kmet, vladyka, šlechtic, rytíř, panoše*; pol. *župan, pan, kmieć, władyka, szlachcic, rycerz, panosza*. Jak wspomniano, tradycja używania tytułów grzecznościowych w zwracaniu się do monarchów, arystokracji, osób duchownych i wojskowych przybyła do Polski z Europy Zachodniej w dobie feudalizmu, kiedy istniały stany społeczne. A. Bogucki wspomina o tym, cytując H. Samsonowicza: „Społeczeństwo postulowane składać się miało w Polsce z tych samych członów, jakie istniały [...] w krajach sąsiednich”, co wiązało się z podziałem społeczeństwa na *comes, barones, nobiles, milites*; była to swoista „próba przełożenia panujących stosunków na język międzynarodowy.” [Bogucki 2001, 21].

Na osobną uwagę zasługuje wyraz *župan* pochodny od łac. *supanus*. Jak zauważył A. Bogucki, za pomocą tego wyrazu określano głównie „tytuł funkcyjny kasztelana” bądź też „tytuł ogólny dostojników monarszych i innych możnych przede wszystkim z otoczenia władcy” [Bogucki 2001, 18]. Dla konkretyzacji stanowiska używano też wyrazu dodatkowego: *zuppanus palatii*, *zuppanus cavallarius*, *zuppanus camerarius*, *zuppanus pincernarius*. W kronikach polskich i czeskich znajdują się jeszcze takie wyrazy dopełniające: *beneficiatus*, *castellanus*, *praefectus*, *burgavius*, które odpowiadają ogólnemu znaczeniu wyrazu *comes* – władca. W Słowiańszczyźnie zachodniej do *županów* zaliczano najwyższą grupę społeczną, zaś na Łużycach termin ten oznaczał niższych funkcjonariuszy wiejskich. Wyraz *župan* za pośrednictwa języków słowiańskich przedostał się też do języka węgierskiego, rumuńskiego oraz litewskiego.

Kontynuacją wyrazu *župan* prawdopodobnie jest wyraz *pan*, jak w wypadku rosyjskiego wyrazu *цѣдѣрь* skróconego od wyrazu *зѣцѣдѣрь* [Bogucki 2001, 21]. Poza tym w języku czeskim zaobserwowano występowanie przejściowej formy *hpan*, a w języku serbskim oraz chorwackim *žpan*. A. Bogucki popiera to wyjaśnienie twierdzeniem A. Brücknera, zgodnie z którym języki zachodniosłowiańskie „*župana* utraciły; języki ruskie, niemające *župana* i *pana* nie znają, natomiast w j. pld.-sł. *župan* zachował się dłużej i żywotniej i dlatego nie powstał tam *pan*” [Bogucki 2001, 47]. Dyskusyjność tego twierdzenia polega na tym, że, o ile wyraz *župan* nie był rozpowszechniony w językach wschodniosłowiańskich, o tyle wyraz *pan* był dobrze znany zwłaszcza językowi ukraińskiemu – nazywano tak magnata, możnowładcę, a powinność odbywania pracy na rzecz pana w dobie feudalnej zależności określano za pomocą pochodnego wyrazu ukr. *панщина* ‘pańszczyzna’. Leksem *pan* jest wieloznaczny; *Słownik polszczyzny XVI w.* podaje takie jego znaczenia: 1) Bóg; 2) zwierzchnik; 3) członek wyższej warstwy społecznej, magnat, bogacz; 4) rycerz zakonny; 5) kasztelan; 6) mąż; 7) protektor; 8) właściciel; 9) mężczyzna, człowiek; 10) pan młody; 11) forma grzecznościowa [SXVI] – większość znaczeń rozpatrywanego wyrazu wskazuje na jego funkcjonowanie w roli tytułu. Pod ósmym znaczeniem leksem *pan* występuje w „Kronice...” M. Strykowskiego: [...] *uciekl Pompejus do Greciej, z nim wiele panów rzymskich, którzy jego stronę trzymali* [Strykowski, I:72].

W języku rosyjskim, bułgarskim, serbskim i chorwackim bardziej rozpowszechniony był wyraz *gospodin*. Leksem ten wraz ze swymi wariantami ros. *госпожа*, *господь* posiadał w wymienionych językach analogiczne do wyrazu *pan* w językach zachodniosłowiańskich

znaczenia ‘właściciel’ albo ‘Bóg’. W języku polskim był to archaizm już w XVI w. [Bogucki 2001, 25]. W języku ukraińskim wyraz ukr. *зоцнода* też posiada znaczenie ‘Bóg’, natomiast wyraz ukr. *зоцнодап* ‘właściciel domu’ nigdy nie występował ze znaczeniem ‘pan’ jako ‘władca’.

Leksem *pan* był głęboko zakorzeniony w kulturze dawnej Rzeczypospolitej, co wiązało się z wyrażaniem szacunku dla dostojników szlacheckich. A. Bogucki powołuje się na sąd J. Lelewela: „Być może, że od początku naczelnicy i zawiadowcy grodów byli pany, do uczczenia siebie żadnego dodatku prócz nazwiska grodu nie potrzebujący, jak do końca dla ich zastępców kasztelanów przetrwało. Ale pan dokładał od pierwszych wieków do tytułu dostojnika wyższego dla uczczenia: *comes palatinus*, *pan wojewoda*, *pan chorąży*, a tego uczczenia dla dostojnika było dosyć” [Bogucki 2001, 19].

Warto zaznaczyć, że wyrazy *grabię*, *hrabię* wykorzystano w języku polskim wyłącznie dla nazywania panów cudzoziemskich, również jak i *rycerz* pierwotnie stosowano dla określenia żołnierzy niepolских. Różnica między szlachtą polską i cudzoziemską zniknęła po unii Horodelskiej w 1413 r. [Bogucki 2001, 20].

Wysoki stopień czci dostojników wyrażano za pomocą dodania do tytułów przydawek: *welmożny* – *magnificus*, *urodzony* – *generosus*, *ślawetny* – *famosus*, *szlachetny* – *nobilis*. [Bogucki 2001, 13].

Zwyczaj tytułowania jest mocno zakorzeniony w kulturze polskiej. Wiele zjawisk semantycznych związanych z tą dziedziną wiąże się głównie z rozwojem znaczeniowym wyrazu *pan*.

2.4.4. Nazwy osób według stanu społecznego

Grupa semantyczna PNO według stanowisk i tytułów urzędowych nawiązuje do bliskoznacznych PNO według stanu społecznego, prezentujących już inne pole leksykalne „Człowiek w społeczności”. Wyodrębnienie tej grupy semantycznej jest również odzwierciedleniem realiów XVI-wiecznego ustroju społecznego z jego podziałem na trzy główne warstwy społeczne: szlachtę, duchowieństwo i pospólstwo.

Ogólnie rzecz biorąc, *stan społeczny* to ‘jedna z warstw społecznych o wyodrębnionej sytuacji prawnej, na jakie dzieliło się społeczeństwo w państwach europejskich w XIII –

XVIII w.; przynależność do takiej warstwy jest określona pochodzeniem lub zawodem' [SJP]. Najniższy poziom zajmowało pospólstwo, na określenie którego w „Kronice...” M. Strykowskiego wykorzystano rozmaite wyrazy: *chłop* z wariantami słowotwórczymi *chłopię*, *chłopek* wraz z nazwą zbiorową *chłopstwo*; *kmieć* z wariantem *kmiotek*; archaiczny wyraz *czeladka*, wyrażenia opisowe *lud gruby*, *lud służebny*. W okresie XVI w. istniało też wyraźne przeciwstawienie *ludzi wolnych* i *niewolników*, do których zalicza się archaiczna nazwa żeńska *nałożnica*. Wszystkie wyrazy tej grupy semantycznej są dziedzictwem prasłowiańskim.

W języku łacińskim ludzi zależnych nazywano wyrazem łac. *baro*. Według A. Boguckiego, w wielu językach wyrazy o pierwotnym znaczeniu ‘człowiek’ stawały się nazwami przedstawicieli niższego stanu społecznego: łac. *baro*, *homo*; fr. *homme*; niem. *mann*; pol. *chłop* [Bogucki 2001, 27]. Wyrazy te posiadały ujemne zabarwienie stylistyczne: *chłopek* dem. od *chłop* ‘wieśniak, kmieć, rolnik poddany’ [SXVI]: *Dziś tam w tych wszystkich miejscach, gdzie **chłopkowie** orzą [...] wykopują sturmaki, szpady zardzewiałe, siekiery, włócznie, blachy z kierysów zbucznięte* [Strykowski, II:89].

Wyraz *kmieć*, synonim wyrazu *chłop*, nazywał osobę zależną od panującego właściciela ‘chłop poddany posiadający własne gospodarstwo’ [SXVI]: *A gdy do Gniezna przyjechał [Jagiello], a tam kilka niedziel mieszkał, **kmieciów** wołości duchownych, którzy nie chcieli Stacey dawać kazał grabić obyczajem Litewskim* [Strykowski, II:77].

Jako jedną z bardziej charakterystycznych cech stylu M. Strykowskiego można wskazać stosowanie wyrażenia zbiorowych na określenie pospólstwa: ***Lud gruby** w gospodarstwo Żmodzki zaprawiali* [Strykowski, I:219]; [...] *Włodzimierz zaś, drugi brat, zebrał **lud służebny** i pomocny z Węgier* [Strykowski, I:189].

Najniższa warstwa społeczna obejmująca ludzi pozbawionych własności nie posiadała jakichkolwiek praw. W długotrwałym okresie pańszczyzny narzucono jej sporo powinności wobec warstw wyższych, którym musiała usługiwać. Szlachcic, jako właściciel poddanych, był zobowiązany wynagradzać ich za pracę, ale mógł rozporządzać ich życiem, więzić lub wysyłać do wojska za nieposłuszeństwo, sprzedawać innym właścicielom:

niewolnik ‘człowiek będący czyjąś własnością, pozbawiony praw osobistych, zależny całkowicie od swego pana, zmuszany do rozmaitych usług na jego rzecz’ [SXVI],

sluga ‘służący, jeden z czeladzi domowej’ [SW]: [...] *a zwłaszcza Weneckich krain obywatele niewolnika* każdego i *slugę* kupnego niewolnego *Sclavami i Sciavami* zowią [Strykowski, I:103].

Wyrazem *czeladź* nazywano niewolników służących przy dworach wielmoży ‘służba, słudzy, pachółkowie, domownicy’ [SXVI]: *Dał jej potym [cesarz Grecki Jan Zemiski] dary złote, srebrne, zausnice, i szaty jedwabne, a Holha mu s Kijowa obiecała przysłać wosków, skór i czeladzi niewolnej* [Strykowski, I:120]. Przedstawiciele czeladzi zwano *czeladnikami*.

Bliskoznaczny do tego wyrazu jest wyraz *czern* ‘chłopstwo, pospólstwo’ [SXVI]: *A Gedymin skoro obległ Lucki zamek, zaraz bojarowie i czern* widząc iż kniaź ich uciekł, a onych wydał, nie chcieli się sprzeciwić Wielkiemu Xiędzii Gedyminowi [Strykowski, I:364]. T. Minikowska uznaje wyraz *czern* za rutenizm strus. *černь od przymiotnika *černьbь ‘czarny’ [Minikowska 1980, 41].

W przywołanym zdaniu użyto również nazwy zbiorowej na określenie przedstawicieli wyższej warstwy *bojarowie*. Nazywano tak osoby zamożne na Rusi; *bojar* ‘w Wielkim Księstwie Moskiewskim i Litewskim, w Mołdawii i na Wołoszczyźnie: szlachcic, rycerz posiadający dobra ziemskie’ [SXVI]: *Potem tę radę przeniósł bojarzyn* własny Towcziwilów, *Prokopiej Połoczynin, do Trojnaty, przestrzegając go aby o sobie czuł* [Strykowski, I:298].

Inna nazwa osób należących do wyższego stanu społecznego to *dworzanin* ‘człowiek przebywający stałe na dworze panującego lub magnata, wchodzący w skład jego świty’ [SXVI]: *Bo gdy [xiążę Swantopelk] wyszpiegował Borrisa być w małym poczcie, posłał nań Wyssogrodzan i dworzanów* swoich łotrów [Strykowski, I:153]; *A Ruryk, starszy brat, książę Wielkonowogrodskie, po nich oboje xięstwa i Bielojezierskie i Pskowskie opanował, potym dworzanom* swoim i przyjaciółom zasłużonym, *zamki w Ruskich ziemiach porozdawał* [Strykowski, I:35].

W języku polskim wyrazu tego używano stosunkowo rzadko, natomiast rozpowszechniony był rzeczownik ze znaczeniem zbiorowym *szlachta* ‘klasa społeczna wywodząca się z rycerstwa, mająca dziedziczne przywileje i prawa nadane przez panujących; w Polsce wyodrębniona w XVI w. mająca do XIX wieku przewagę gospodarczą i polityczną nad innymi klasami’ [SJP] oraz *szlachcic* na oznaczenie przedstawiciela szlachty: *Tymże wierszem daliśmyć pierwiej Gońca Cnoty, w którym prawych szlachciców są własne przymioty* [Strykowski, I:15]; *Tak gdy się szlachta i chłopstwo zewsząd za zwierchnią głową i osobą pańską sypali, ściągnęli się na jedno pole wszyscy [...] uczynił rzecz Leszko ozdobną,*

poważną dla wszystkiego rycerstwa [Strykowski, I:332]. Wyraz ten wywodzi się od niem. *Geschlecht* ‘ród’ [Brückner 1990]. S. Linde podaje definicję wyrazu *szlachcic* jako ‘członek stanu rycerskiego’ i też wskazuje na zapożyczenie wyrazu z języka niemieckiego z pierwotnym znaczeniem ‘nagroda za męstwo’ [SL]. Ogólnie stan szlachecki był dziedziczny, oznaczał przynależność do znakomitego rodu.

Wykorzystany w wyżej zacytowanym zdaniu wyraz *rycerstwo* oznacza zarówno zbiór rycerzy, jak i przedstawicieli stanu rycerskiego, co świadczy o ówczesnym podziale elity społecznej na dwie warstwy: władców (łac. *comites*) oraz szlachtę arystokratyczną (łac. *nobiles*) z jednej strony i rycerską (łac. *milites*) z drugiej [Bogucki 2001, 123].

Wyraz *władyka* oznacza dziś biskupów prawosławnych, a wcześniej określano tą nazwą drobną szlachtę: ‘władca, lecz szczególnie władający cerkwią, biskup grecki’ [SL]. Jak podkreślił A. Bogucki, tkwi w tym wyrazie znaczenie ‘władania’ [Bogucki 2001, 115]. Nazwę tę stosowano w stosunku do trzech warstw „władczych”: *włodyka-szlachta* (łac. *miles famosus*), *włodyka pospolity* (łac. *miles scartabellus*), *włodyka uczyniony* z sołtysa lub kmiecia (łac. *miles creatus*) [Bogucki 2001, 119]. W XV w. nastąpiło wyraźne oddzielenie się stanu szlacheckiego od mieszczańskiego – mieszczanom zakazano posiadać własność ziemską, pozbawiano też godności szlacheckich osoby zajmujące się rzemiosłem lub handlem [Bogucki 2001, 108].

W „Kronice...” M. Strykowskiego użyte także zostały orientalizmy pochodzenia tureckiego na określenie przedstawicieli szlachty tatarskiej:

ulan oraz jego wariant fonetyczny z *h*-protetycznym *hulan* < tur. *oglu* ‘nazwa szlachty tatarskiej’ [Brückner 1990], według *Słownika historycznego turcyzmów w języku polskim* ‘książę tatarski, jeździec tatarski’ [Stachowski 2007];

baskak < tur. *baskak* ‘namiestnik’ [WSWO], zgodnie ze *Słownikiem historycznym turcyzmów w języku polskim* ‘tatarski namiestnik na ziemiach ruskich, starosta’ [Stachowski 2007];

murza ‘wódz tatarski’ [SWO]: [...] *i pierchliwie uciekając po szerokich polach, na poboiszczu trzej ich carzykowie [...] zabici zostali, a przy nich **murzów** i **ulanów** wiele* [Strykowski, II:7]; [...] *a byli ci goście do Wilna na koronację wezwani [...] Wasił Moskiewski kniaź wielki, zięć jego, Twierski i Odojewski xiążęta i carowie Zawolskich i Przekopskich Tatarów z **murzami** i **hulany** etc.* [Strykowski, II:172]; [...] *i posłał*

[xiążę Żmodzki] do niego [...] baskaki i poborcę swoje [...] aby zarazem wszystko zapłacił jako hołdownik [Strykowski, I:238].

Najwyżsi władcy kraju prezentowali najwyższy poziom stanu społecznego, arystokrację. Osobną warstwą społeczną pomiędzy arystokracją i szlachtą w średniowiecznej Europie było *duchowieństwo* ‘ogół duchownych, kapłani, księża, mnisi, clerici’ [SXVI]: *Rusacy [...] piąty raz poraziwszy Połowców do Rusi się wrócili, gdzie od metropolita, władyków i wszystkiego duchowieństwa i pospólstwa s processiami w każdym mieście i na drogach, byli przyjmowani, chwaląc Pana Boga, iż im dał górę nad pogany* [Strykowski, I:182].

Podsumowując omawiane zagadnienie, warto zaznaczyć, że grupę semantyczną PNO według stanu społecznego cechuje obecność wielu nazw prasłowiańskiego dziedzictwa leksykalnego, zjawisko metonimii w wykorzystaniu nazw stanów społecznych na określenie przedstawicieli tych stanów, podział na trzy główne podgrupy semantyczne według trzech warstw społecznych.

2.4.5. PNO według czynności wojskowych

Dość obficie reprezentowany w „Kronice...” M. Strykowskiego jest zbiór nazw osób według stopni wojskowych. Znajduje się on w subpolu „wojsko”, w polu „Człowiek a instytucja państwa”, makrosfera CZŁOWIEK. Jednostki leksykalne w obrębie omawianej grupy nie są zbyt liczne, ale frekwencja w tekście jest dość wysoka. Głównym kryterium analizy tych PNO jest pochodzenie wyrazów, ich funkcja i miejsce według hierarchii oznaczanych przez nie desygnatów.

Częste występowanie leksyki wojskowej w zabytku wiąże się głównie z gatunkiem literackim utworu, ponieważ kronikarze w opisywaniu historii narodowej zazwyczaj poświęcali dużą uwagę konfliktom zbrojnym, powodującym zmiany w rozwoju państw. Ze względu na to, że na terytorium dzisiejszej Polski odbywały się wydarzenia wojenne z uczestnictwem obcych struktur wojskowych, zakorzeniły się w języku polskim zapożyczone PNO związane z wojskiem i służbą wojskową. Wyrazy rodzime wśród owego słownictwa tematycznego nie są zbyt liczne. Wynika to z wzorowania się w organizacji zarówno wojska, jak i państwa na starszych systemach organizacji polityczno-wojskowej niektórych państw

sąsiadujących z Polską. Trzeba zwrócić uwagę na to, że sporo dawno zapożyczonych wyrazów tej grupy semantycznej jest tak dalece zaadaptowanych, że ich obcość nie była odczuwana już w XVI w. Chodzi tu przede wszystkim o zapożyczenia z łaciny zwykle uważane za internacjonalizmy.

Do jednostek rodzimych zaliczam takie: *setnik*, *strzelec*, *dozorca*, *zapaśnik*, *przewodnik*, *wojennik*, *mąż waleczny*, *ludzie wojenni*, *ludzie zbrojni*, *ludzie konni*, *konny*, *jezdny*, *pieszy*, *chorąży*; i też kilka nazw metaforycznych, które omówimy niżej. Wyraz *setnik* wskazuje na podział wojska polskiego na grupy składające się z setek osób. Ta struktura organizacji wojskowej była też znana na terenie innych krajów słowiańskich, zwłaszcza w wojsku kozaków ukraińskich XV – XVIII w.

Wyraz *wojennik* pochodzi od przymiotnika *wojenny* powstałego wskutek substantywizacji, który z kolei jest kontynuacją wyrażenia *człowiek wojenny* bądź *ludzie wojenni* w liczbie mnogiej:

wojennik: [...] *dzielności czujnego a przeważnego wojennika* nic nie jest trudnego i dalekiego ku przebyciu [Strykowski, II:13].

ludzie wojenni: *A potom przyszli do ziemi Ruskiej; przeciwko im wyszli trzej Jarosławiców: Zaslaw, Stosław i Wsewold, a będąc na Olzie, zjęły się ufy, a przez gniew Boży porażeni byli chrześcijanie i uciekli wojewodowie Ruscy z mnóstwem ludzi wojennych* [Strykowski, I:167].

Częste występowanie stałych wyrażen określających poszczególne desygnaty należy uznać za cechę stylu autorskiego M. Strykowskiego, odzwierciedlającego zwyczaje piśmiennicze XVI w.

Nieznane zabytkowi są wyrazy: *piechota*, *artyleria*, *kawaleria*; nazywające odpowiedni rodzaj wojska. Ciekawie, że osobnych piechocińców i jeźdźców nazywano substantywizowanymi przymiotnikami *pieszy*, *jezdny*, *konny*: [...] *było Litwy tylko półczwarta tysiąca, a Moskwy było czterdzieści tysięcy konnych* krom *pieszych* [Strykowski, I:310]; *A z Krzyżackiego wojska zacniejszy byli zabici [...] i inszych wiele jezdnych i pieszych z rycerstwa i żołnierstwa pospolitego* [Strykowski, II:27].

Wyrażenia w liczbie pojedynczej *człowiek pieszy*, *człowiek jezdny* występują rzadziej niż wyrażenia zbiorowe typu *ludzie zbrojni*: *A Kiejstut staruszek [...] zebrał rycerstwo swoje [...] potajemnie, posłał też do Wilna prze sobą o trzysta mężów doświadczonych w wierze szlachciców Żmodzkich [...], potom o cztery sta podwód zgotował wozów, na których także*

ludzi zbrojnych zakryło sześć set [...] przykrywszy ich zwierchu skórami, a drugich sianem i słomą [Strykowski, II:62] .

Archaiczne jest wyrażenie *mąż waleczny* – wyraz *mąż* prezentuje tu swoje pierwotne znaczenie ‘mężczyzna’, a nie ‘małżonek’, w którym funkcjonuje obecnie; przydawka *waleczny* to derywat od rzeczownika *walka* ‘wojna’: *Tamże jeden Mazur starostę Garteńskiego, Dawida, onego męża walecznego, hetmana przed tym i na ten czas Litewskiego, zabił* [Strykowski, I:282].

W tekście występują też nazwy osób odpowiedzialnych za pełnienie rozmaitych funkcji wojskowych: *strzelec*, *dozorca*, *zapaśnik*, *przewodnik*, *chorąży*, *puszkarz*:

strzelec ‘strzelający, strzelaniem się bawiący’ [SL]: *Tak Litwa onej galery dostała i spalili ją zarazem i strzelców Krzyżackich pobili* [Strykowski, I:275].;

przewodnik ‘wódz wojska’ [SXVI]: [...] *zaraz do Krakowa prędkim pędem za przewodnikami xiążęty Ruskimi przyciągnęli [Tatarowie], miasto puste spalili, chorych i żebraków posiekli* [Strykowski, I:294].;

puszkarz ‘ten, kto obsługuje działa w czasie odstrzału’ [SXVI]: *Staskowski starszy nad działami, za pierwszym strzeleniem pod działem Wołoskim oś utracił aż upadło i puszkarza obraził* [Strykowski, II:397].

Większość z przytoczonych wyrazów nie wymaga objaśnień, ponieważ ich znaczenie semantyczne wypływa z przejrzystej budowy strukturalnej. Zatrzymajmy się nad wyrazem *chorąży*: [...] *ledwie 60 słachciców ubito, z których byli znaczniejszy: Piotr Szczekaiński podkanclerzy, Mikołaj Morski chorąży Sandomirski* [Strykowski, II:244]. Nazwą tą określano rycerza noszącego specjalne znamię pewnej jednostki wojskowej – chorągiew. W przytoczonym zdaniu wyraz ten występuje także w roli tytułu. Jest to rzeczownik o właściwościach gramatycznych przymiotnika.

Wyraz *krzyżak* oznacza ‘członka niemieckiego zakonu rycerskiego Najświętszej Marii Panny’ [SXVI]. Była to organizacja wojskowa działająca w średniowieczu pod znakiem krzyża, co ma odzwierciedlenie w jej nazwie. Celem zakonu było rozpowszechnienie chrześcijaństwa. Żołnierzy tej organizacji były ubrane w symboliczne białe stroje z czarnym krzyżem na plecach, skąd właściwie bierze się nazwa organizacji i samych żołnierzy.

Przejdźmy teraz do omówienia PNO z zakresu terminologii wojskowej, które są obcego pochodzenia. Rozpowszechniony w nazywaniu osób wojskowych był wyraz *rycerz* ‘żołnierz pod zbroją albo pancerzem’ [SL]: [...] *a po odprawieniu obrzędów pogrzebowi*

służących tedy najstarsze i najznacniejsze xiążę z senatu przed zgromadzeniem ludu wszystkiego, długą i osobną rzecz czyniło o onego rycerza zasłużonych sprawach [Strykowski, I:33]. Jest to zapożyczenie z języka niemieckiego (niem. *Ritter* ze znaczeniem ‘jeździec’), które przyjęło się w języku polskim za pośrednictwem języka czeskiego (por. cz. *rytíř*).

W języku polskim XVI w. i w polszczyźnie współczesnej funkcjonuje też wcześniejsze zapożyczenie *żołnierz* ‘wojak, wojskowy’ [SL] z łac. *solidus* również za pośrednictwem języka czeskiego *žoldněř* oraz niemieckiego *Söldner* [Bogucki 2001, 90]: [...] *przy inszej muzyce, aby się żołnierzy jego tym więcej do cnoty zapalali, spodziewając się, iż też tak o nich miano śpiewać* [Strykowski, I:34]. Pierwotnie rzeczownik ten oznaczał ‘żołnierza najemnego pobierającego żołd’ od śrwniem. *soldie* ‘żołd, zapłata’ [Boryś 2005].

Ciekawie jest to, że w średniowieczu rycerzami nazywano też szlachciców. Łacińskiemu wyrazowi *miles* oprócz wyrazów *żołnierz*, *rycerz* odpowiadały też synonimy *szlachcic*, *władyka*, *ziemianin*. A. Bogucki wyjaśnia tę wieloznaczność procesem rozszerzenia znaczenia wyrazu obcego – najpierw wyraz *rycerz* oznaczał tylko żołnierza, dopiero później szlachcica; tej zmianie semantycznej, jak podkreśla uczony, sprzyjał królewski zwyczaj „pasowania chwalebnego czynu na rycerza” [Bogucki 2001, 105]. Później w obrębie rycerstwa (niem. *Ritterschaft*) także doszło do różnicowania stanowego na wojowników pasowanych (łac. *milites*, niem. *Ritter*) i wojowników niepasowanych (łac. *militares*, niem. *Rittermässige*). Zgodnie z twierdzeniem A. Boguckiego, rycerz, który osiedlał się w innym kraju, tracił godność szlachcica, (był nawet przyrównany do chłopca) i żeby ją odzyskać, musiał koniecznie wrócić do ojczyzny [Bogucki 2001, 128].

Derywaty *szlachecki*, *rycerski* we współczesnej polszczyźnie mają podniosłe zabarwienie stylistyczne. „Określenie pozytywnych cech charakteru i własnościowego postępowania wyrazami pochodzącymi od nazw elity społecznej wynikało z przekonania, że szlachcic rodzi się cnotliwy, że szlacheckie pochodzenie jest niezbędne dla bycia szlachetnym i rycerskim,” – zauważył A. Bogucki [Bogucki 2001, 111].

Rycerz zwykle miał przy sobie pachółka, młodego ucznia nazywanego wyrazem pochodzenia węgierskiego *giermek* ‘młodzieniec do osobistej obsługi rycerza, paź, sługa’ [SXVI], dosłownie ‘dziecko’: [...] *starszy żołnierze Swantopelka złośliwego, z dobytymi mieczami i s kopijami, obskoczywszy błogosłowiego Borissa. Modliącego się. Poczęli go gwałtownie siec i klóć, sługa jego giermek Geor, Węgrzyn, padł na nim, i tego przebudzono,*

wszakże wyskoczyli z namiotu, albowiem nie byli jeszcze do końca śmiertelnie zranieni [Strykowski, I:153]. Uczeń ten w ramach przygotowywania się do służby rycerskiej towarzyszył doświadczonemu żołnierzowi w pochodach, opiekując się jego koniem, bronią i zbroją. Po udanym odbyciu tego kształcenia giermkom przysługiwało uroczyste pasowanie na rycerza [Bogucki 2001, 137].

Odpowiedniki synonimiczne wyrazu *giermek* to wyrazy *drab* z wariantem słotwórczym *drabant* ‘żołnierz (najczęściej pieszej formacji), strażnik, pacholek, sługa’ i *pacholę* ‘sługa wojskowy, giermek’ [SXVI]: [...] *trafiło się w dzień, który był wszystkim jasny, przed wieczorem, iż niebo od chmór zagnała zczerniało, za czym częste i straszne trząskawice powstały, za tym piorun uderzył ogromnie na wóz królewski [...] a jednym razem zabił czterech wóźników i dwu pobocznych **drabantów** królewskich* [Strykowski, II:156]. Pierwszy synonim to pożyczka z niemieckiego, która dostała się do języka polskiego za pośrednictwem czeskim niem. *Drabant* ‘żołnierz pieszy, pacholek, sługa’ [SXVI]. *Pacholę* z wariantami *pacholek*, *pacholec* należy prawdopodobnie do dawnego obszaru słownictwa rodzimego. Pierwotnie oznaczał ‘sługę’, ‘pomocnika’; znaczenie ‘szeregowiec w dawnym wojsku polskim’ jest archaiczne; współcześnie wyraz ten występuje ze znaczeniem ‘młody chłopiec, wyrostek’ [SJP].

Zapożyczony z łaciny wyraz *komendator* dosłownie znaczy ‘wódz’: *Tegoż roku Winrik z Kniprodu mistrz Pruski, przełożywszy nad wojskiem Niemieckim i Pruskim Henrika Kramfelta **commendatora** wielkiego hetmanem, wyprawił go na burzenie ziem Ruskich* [Strykowski, II:34]; *Potym na drugi rok 1299, gdy sześć set Litewskich jezdnych kozaków Pruską ziemię wojowali, czekał na nich w zasadce **komendator** Brandenburski z wielkością Niemców swoich* [Strykowski, I:341].

Wyraz *landsknecht* ‘żołnierz piechoty zaciężnej; uzbrojony w pikę, miecz i czasem broń palną’ [SXVI] jest zapożyczeniem z niem. *Landsknecht* ‘żołnierz’: [...] *dobywali ich potym Litwa na wodzie i ubili ośmnaście **landsknechtów** Niemieckich na Niemnie* [Strykowski, II:247].

Inny germanizm to *rotmistrz* ‘dowódca oddziału wojskowego’ z niem. *Rittmeister* ‘wódz roty’: *A tu nie mieli liczby wojsk ani uphów straconych, tylko starszych bratów zakonnych Krzyżaków, którzy bywali hetmanami, wodzami, także **rotmistrzami** ufów i wojsk Niemieckich* [Strykowski, I:284].

Większość badaczy polskich traktuje wyraz *hetman* ‘głównodowodzący wojskiem’ [SXVI] jako zapożyczenie z języka średnioniemieckiego za pośrednictwem czeskim wyrazu *Hauptmann* ‘wódz naczelny’ [SJP]: „*Ci xiążęta przedniejsze, rodzoni bracia, mieli drugich xiążąt pod swą mocą niemało, którzy pospolici u nich **hetmany** byli*” [Strykowski, I:112]. W niektórych opracowaniach etymologicznych wyraz *hetman* jest wiązany z wyrazem *ataman*, którego źródłem są języki wschodniotureckie; wyraz *ataman* dosłownie oznacza ‘główny pasterz’.

W „Kronice...” M. Strykowskiego są użyte orientalizmy określające osoby wojskowe:

kozak ‘żołnierz lekkobrojni używany do wojny podjazdowej i niszczycielskich wypraw na terytorium nieprzyjacielskie, także żołnierz zaciężny rekrutowany często spośród mieszkańców dawnej Ukrainy’ z tur. *kazak* ‘swobodny awanturnik’ [Brückner 1990]: *A gdy się z łupem wracali [Gartińscy], dogonili ich Krzyżacy z kontorem Japiowskim [...] tam przerzuciwszy most [...] ubili czterdzieści i pięci Litewskich **kozaków**, i łup odgromili* [Strykowski, I:277];

janczar ‘żołnierz wyborowej piechoty tureckiej (z pochodzenia chrześcijanin wychowany od dziecka w Turcji)’ [SXVI] z tatar. *jeniczeri* dosłownie ‘nowe wojsko’ [Brückner 1990]; *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim* S. Stachowskiego podaje taką definicję: w pl. *janczarzy* ‘regularna piechota na służbie Porty, utworzona przez sułtana Murada I w r. 1316 i stanowiąca później najważniejszą część stałej pieszej armii sułtanów; początkowo rekrutująca się z branki wśród chrześcijan, w XVII w. także z muzułmanów’ [Stachowski 2007]: *Tegoż roku Turków 25000 jezdnych, a **janczarów** 8000, Tatarów 8000 a galer 150 Zelim cesarz Turecki dobywać Astrachani pod Moskiewską ziemią i wodą wyprawil* [Strykowski, II:419];

murza ‘tytuł synów bejów, tzw. szlachty rycerskiej’ [SXVI] z tatar. *mirza* ‘wódz tatarski’ [SWO]; według *Słownika historycznego turcyzmów w języku polskim* ‘tytuł synów bejów, t.j. szlachty tatarskiej, pełniących często funkcję dowódców wojsk tatarskich’ [Stachowski 2007]: *[...] i pierchliwie uciekając po szerokich polach, na poboiszczu trzej ich carzykowie [...] zabici zostali, a przy nich **murzów** i ulanów wiele* [Strykowski, II:7] .

Użycie orientalizmów w zabytku wynika ze ścisłych związków ludów europejskich z azjatyckimi w okresie średniowiecza. Prawie wszystkie pożyczki tureckie trafiły do języka

polskiego za pośrednictwem języków wschodniosłowiańskich; języki ruskie bowiem przebywały pod bezpośrednim wpływem języków tureckich.

T. Minikowska uznaje wyraz *kozak* za ukrainizm. Według ustaleń badaczki to „mieszkaniec dawnej Ukrainy, członek społeczności wojowniczej, organizującej łupieżcze wyprawy na ziemie tureckie; żołnierz lekkobrojni, często rekrutowany” [Minikowska 1980, 12]. Turcyzm ten przeniknął do języka ukraińskiego na początku XV w. ze znaczeniem ‘człowiek wolny’. Tą nazwą Turcy nazywali chłopów uciekających od pańszczyzny i zamieszkujących w tzw. Dzikim Polu, gdzie zwykle uprawiali rolnictwo i bronili się przed koczownikami z Azji. Wzrost liczebności takich ludzi wolnych spowodowało ich połączenie w tak zwane siecze z centralną Sieczą Zaporoską. Od tej chwili kozacy zaczęli pełnić funkcję obronną na południowo-wschodnich granicach ówczesnej Rzeczypospolitej, w której skład wtedy wchodziły ziemie ukraińskie. Tak zapoczątkowano ruch wojskowy Kozacczyny na Ukrainie.

Cytat z kroniki świadczy o degradacji znaczenia wyrazu *kozak*: *Tegoż czasu nijaki Muko Prussak z Warmiej, mając 19 łotrzyków, albo **kozaków**, wpadł do Litwy* [Strykowski I:280]. Taki stan rzeczy jest spowodowany dość skomplikowanymi stosunkami między kozakami z jednej strony i szlachtą polską z drugiej. Byli oni bowiem sojusznikami przeciw wspólnym nieprzyjaciołom zewnętrznym, na przykład w bitwie pod Chocimem w 1621 r. przeciw Tatarom, ale też dochodziło do licznych starć powodowanych w dużej mierze uciskami szlachty wobec chłopstwa na ziemiach ukraińskich. Jednym z największych konfliktów stało się powstanie pod przywództwem B. Chmielnickiego przeciw S. Koniecpolskiemu, które przerodziło się w wojnę narodową 1648 – 1654 r. Po nadaniu przywilejów przez Stefana Batorego w roku 1578 tzw. kozakom kozactwo rejestrowe zaliczono do specjalnej grupy społecznej na pograniczu pospólstwa i rycerstwa: *Jatwieziów też do Mazowsza i Lubelskiej ziemię **kozactwy** drapieżnymi ustawicznie nasylali, których tegoż roku Bolesław Wstydlivy poraził i wykorzenił z Podlasza* [Strykowski, I:301].

Turcyzm *janczar* w języku ukraińskim *яничар* oznaczał chłopców, najczęściej Słowian, którzy zostali wywiezieni do Turcji w celu wychowania ich na wojowników walczących w wojsku tureckim.

Rozmaitość i częstotliwość występowania w tekście „Kroniki...” PNO według czynności wojskowych wskazuje, że wydarzenia wojskowe w XVI w. miały duże znaczenie dla toku działalności politycznej ówczesnych państw i ich mieszkańców. Owa rzeczywistość

pozajęzykowa uzyskała swoje odzwierciedlenie w języku w postaci pożyczek leksykalnych na określenie pewnych terminów wojskowych, co może potwierdzać tezę, iż struktura wojsk słowiańskich była wzorowana na organizacji wojsk sąsiednich krajów. Znajduje to również uzasadnienie w tym, że zbiór rodzimej leksyki wojskowej nie jest liczny.

2.4.6. Nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”

Dość różnorodne są grupy semantyczne PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego znajdujące się w polu „Wiara człowieka”. Składa się owo pole z dwu subpól: „wiara i religia” oraz „świat nadprzyrodzony”. Subpole „wiara i religia” zawiera takie grupy semantyczne PNO jak: nazwy osób według tytułów kościelnych, nazwy wyznawców religii; subpole „świat nadprzyrodzony” z kolei też zawiera dwie grupy semantyczne PNO: nazwy wykonawców czynności związanych z religią oraz nazwy istot nadprzyrodzonych. Omówmy wartości leksykalne grup semantycznych PNO zawartych w tych subpolach.

Jak już było wspomniane, w grupie semantycznej nazw osób według tytułów kościelnych można wyodrębnić dwie podgrupy tytułów, według ich przynależności do Kościoła katolickiego bądź prawosławnego. Wiąże się to z dziejami Polski i Litwy z jednej strony oraz Rusi Kijowskiej, Cesarstwa Moskiewskiego z drugiej, państwa te znajdowały się na obszarach należących do różnych obrządków chrześcijańskich. Warto podkreślić, że zasadnicza różnica pomiędzy owymi grupami polega na tym, że terminy katolickie są głównie pochodzenia łacińskiego, zaś terminy prawosławne są przeważnie pochodzenia greckiego, co odpowiada rzymskiemu i bizantyjskiemu żywiołowi chrześcijańskiemu.

Do terminów katolickich użytych w „Kronice...” M. Strykowskiego należą wyrazy:

arcybiskup ‘dostojnik kościelny, biskup wyższego stopnia mogący być równocześnie zwierzchnikiem biskupów diecezjalnych prowincji kościelnej’ [SXVI]: [...] i wziął [Włodimirz książę] od patriarchy z Konstantinopola Facia metropolita najpierwszego do Kijowa, Leoncia do nowogrodka **arcybiskupa**, a Joachima Korssunianina w Wielkim Nowogrodzie **arcybiskupem** przełożył [Strykowski, I:132];

biskup ‘dostojnik kościelny, kapłan posiadający najwyższy stopień święceń’ [SXVI], ‘duchowny katolicki rządzący diecezją’ [SJP]: *Cromera doctora w wszelkich naukach*

[...] dzisiejszego **biskupa** Warmińskiego Cureus Niemczyk in Annalibus Silesiae jawnie, a nie słuszenie strofuje [Strykowski, I:54].

brat ‘zakonnik, mnich; członek zakonu rycerskiego’ [SXVI]: Mistrz zakonu Otto ze czterdzieścią dziewięcią **bratów** zabit [Strykowski, I:283];

kanonik ‘duchowny katolicki, najczęściej członek kapituły katedralnej’ [SXVI]: Tego potym biskupstwa Zmodzkiego, **kanonie** i **parochie** aż czternastego roku po założeniu Jan **arcybiskup** i Piotr Wileński potwierdzili [Strykowski, II:150];

kapłan ‘pełniący czynności religijne’ [SJP]: Przełaty także, **kanoniki** i **kapłany** w niewolą Wicien [xiążę Litewski] pobrał, ubiory poświęcone, i naczynia kościelne srebrne, i złote połupił [Strykowski, I:338];

kardynał ‘członek kolegium papieskiego’ [SXVI]: Curfistrowie cesarstwa z wielkim wojskiem jezdny i pieszym [...] do Czech wtargnęli przed którymi ciągnął z ufem swoim Julian **cardinal** poboczny jako hetman [Strykowski, II:179].

metropolita ‘arcybiskup stojący na czele prowincji kościelnej obejmujący kilka diecezji’ [SXVI],

władyka ‘władca, lecz szczególnie władający cerkwią, biskup grecki’ [SL]: Rusacy [...] piąty raz poraziwszy Połowców do Rusi się wrócili, gdzie od **metropolita**, **władyków** i wszystkiego duchowieństwa i pospólstwa s processiami w każdym mieście i na drogach byli przyjmowani, chwaląc Boga, iż im dał górę nad pogany [Strykowski, I:182];

mnich ‘zakonnik’ [SXVI]: Władysław Biały xiążę Gniewkowskie [...] będąc więcej niż czternaście lat **mnichem** i diakonem w klasztorze [...] zebrawszy ultajów i swawolnej szlachty kilku set, trzy zamki jednego dnia w Kujawach ubiegł i opanował [Strykowski, II:49];

opat ‘przełożony klasztoru lub zespołu klasztorów w niektórych zakonach o najstarszej regule (np. benedyktynów, cystersów, norbertanów i kanoników regularnych)’ [SXVI]: Przeto papież [...] posłał ku tej sprawie Opiza, **opata** z Mezanu i biskupa Madenskiego [...] którzy przyjechawszy do Kijowa 1246 Daniła [...] na królestwo Ruskie pomazali [Strykowski, I:291];

papież ‘głowa Kościoła katolickiego’ [SJP]: Przeto **papież** [...] posłał ku tej sprawie Opiza, opata z Mezanu i biskupa Madeńskiego [Strykowski, I:291];

paroch ‘proboszcz, pleban’ [SXVI], ‘pleban obrządku greko-katolickiego’ [SJP]: *Tego potym biskupstwa Zmodzkiego kanonie i **parochie** aż czternastego roku po założeniu Jan arcybiskup Lwowski i Piotr biskup Wileński potwierdzili* [Strykowski, II:150];

pasterz ‘przywódca, opiekun duchowny, religijny’ [SXVI]: *Pasterz owiec swych ziemie w chlewy nie zawiera* [Strykowski, I:19];

pleban ‘ksiądz zarządzający parafią, proboszcz, paroch’ [SXVI], ‘ksiądz parafialny’ [SJP]: *W ten czas, gdy naszy pod Malborkiem leżeli, **pleban** Gdański bardzo stary [...] wyjechał sam z wojskiem z zamku* [Strykowski, II:140];

proboszcz ‘w hierarchii kościelnej: dygnitarz kapituły katedralnej mający pod jurysdykcją mansjonarzy; duchowny zarządzający parafią’ [SXVI], ‘pleban’: *[...] przeto Jagęło wyprawił do Witołta Henryka **proboszcza** Łęczyckiego i Płockiego [...] aby tajemnie o pokoju z Witołtem traktował* [Strykowski, II:91];

spowiednik: *Andrzeja Waszilona Polskiego szlachcica z herbu Jastrzębców [...] królowej Węgierskiej **spowiednika** [...] pierwszym biskupem Wileńskim przełożył i postanowił [Jagęło]* [Strykowski, II:80].

Do terminów prawosławnych, użytych w zabytku, należą wyrazy:

archimandryta ‘dostojnik Kościoła Wschodniego stojący na czele mandry – klasztoru, kilku klasztorów’ [SXVI], według *Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* ‘przełożony większej liczby klasztorów w Cerkwi prawosławnej’ [Karpluk 2001]: *Potym przyszli do Kijowa trzej **archimendrytowie** czerncy, ludzie uczeni z Greciej* [Strykowski, I:163];

diak ‘kleryk ruski, śpiewak cerkiewny’ [SL], ‘pomocnik księdza’ [Minikowska 1980, 48]: *[...] kniaź Constanti Ostroski [...] najpierw przyszedł do Jelnej, a tam poimali jednego od wojska Moskiewskiego imieniem Hermana, który był **diakiem** u Bochdana Sapihy* [Strykowski, II:309];

gumien ‘w Kościele Wschodnim przełożony klasztoru, opat’ [Minikowska 1980, 60]: *[...] i umarł wielebny Chwiedoszej Pieczerski, a po nim nastał Stepan **humien*** [Strykowski, I:167];

patriarcha ‘zwierzchnik Kościoła Wschodniego’ [SXVI]: *A naszy niebożęta Polacy, Mazurowie, Litwa, Żmodź, Russacy i Moskwa [...] czterech bratów Waręgów [...]*

patriarchami swoimi i fundatorami wszyscy jednostajnie być twierdzą i świadczą [Strykowski, I:69];

pop ‘kapłan obrządku prawosławnego’ [Minikowska 1980, 101]: [...] **popów**, także *dziakonów, śpiewaków, czerńców i rozmaitych rzemieślników dla budowania cerkiew albo kościołów, hojnym jurgeltem najętych z Greciej z sobą do Kijowa przywiódł [książę Włodzimierz]* [Strykowski, I:132].

presbiter ‘przełożony bractwa cerkiewnego, kapłan’ [SXVI]: [...] a to rzekłszy [cesarz] dał jej [księżnie Oldze] *błogosłowieństwo i presbitera* [Strykowski, I:120].

protopop ‘godność duchowna w Kościele Wschodnim, kanonik’ [Minikowska 1980, 104]: [...] jeden ich [obłączonych] **protopos** imieniem Nastasiusz, napisał na strzale te słowa [Strykowski, I:129];

Wyraz *metropolita* ‘arcybiskup stojący na czele prowincji kościelnej obejmujący kilka diecezji’ [SXVI] z gr. *mētropolīēs* ‘mieszkaniec meropolii – stolicy’ [Minikowska 1980, 90] jest zarówno terminem prawosławnym i katolickim.

Ciekawe połączenie PNO według wyznania katolickiego oraz prawosławnego na zasadzie synonimicznej ilustruje zdanie: [...] i wziął [Włodzimierz] od **patriarchy** z Konstantinopola, *Facia metropolita najpierwszego z Kijowa, Leoncija do Nowogrodka arcybiskupa*, a Joachima Korssunianina w Wielkim Nowogrodzie **arcybiskupem** przełożył [Strykowski, I:132].

Dość gruntowne opracowanie tej warstwy słownictwa przeprowadził E. Klich w pracy *Polska terminologia chrześcijańska* [Klich 1927]. Językoznawca wzorował swoje dzieło na opracowaniu dotyczącym terminologii chrześcijańskiej w językach słowiańskich: Raumer, *Die Einwirkung des Christentums auf die althochdeutsche Sprache*, 1845; F. Miklosich *Die christliche Terminologie der slavischen Sprachen*, 1876; Jagić *Entstehungsgeschichte der kirchenslavischen Sprache*, 1913; A. Frint, *Náboženské názvosloví československé. Jazykozpytný rozbor s doklady z naší reformatní literatury*, 1918.

E. Klich dokonuje podziału terminów chrześcijańskich na rodzime i zapożyczone. Warto zauważyć, że większość terminów chrześcijańskich została zapożyczona. Terminy rodzime są nieliczne, znajdujemy je przede wszystkim w polu „świat nadprzyrodzony” w grupach semantycznych „istoty nadprzyrodzone”, oraz „nazwy wykonawców czynności związanych z religią”:

Bóg według *Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* M. Karpluk ‘istota nadprzyrodzona, będąca przedmiotem kultu religijnego’ [Karpluk 2001]: *A iż mnie Pan Bóg z rozmaitych przygod i niebezpieczności [...] wrywał* [Strykowski, I:38];

bies według *Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* M. Karpluk ‘diabeł’ [Karpluk 2001]: *[...] a gdy tego Pioruna [...] bito po czerewie kijmi (bo był bałwan dęty) tedy w nim bies wołał* [Strykowski, I:133];

czart według *Słownika staropolskiej terminologii chrześcijańskiej* M. Karpluk ‘diabeł’ [Karpluk 2001]: *I wieżę bałwanów podle zbudowawszy, Jak ich [Litwę] w on czas czart mamił, lasy poświęcali, W których wężom, hadinam ofiary wzniecali* [Strykowski, I:219];

wieszczek ‘praktykarz’ [SW]: *A gdy po zwycięstwie wesela używał [Olech] w Kijowie, kazał do siebie przywieść konia, w którym się najwięcej kochał i wezwawszy wieszczków, pytał ich, co by o tym koniu rozumieli* [Strykowski, I:116];

czarownik ‘człowiek uprawiający czary, mający moc rzucania uroków; czarodziej, czarnoksiężnik, kuglarz’ [SXVI]: *[...] tam Wurschajt ich to jest ofiarnik albo raczej czarownik, weźmie garniec piwa, a podniowszy go wzgórze, prosi boga Pergrubiosa, który daje trawy i lato* [Strykowski, I:148];

wrózka ‘ta, co wróży, wróżbiarka, wieszczbiarka, kawalerka’ [SW]: *[...] bo w on czas Litwa obyczajem rzymskim żadnej rzeczy bez wroszki nie poczynali* [Strykowski, I:369].

Wyraz *brat* z grupy semantycznej nazw osób według tytułów kościelnych, jako element wyrażenia *brat zakonny* w znaczeniu ‘mnich’ jest przykładem na wieloznaczność tego wyrazu; jego pierwotne znaczenie to ‘członek rodziny’: *[...] bardzo wiele chrześcian Litwa poraziła [...] a przy nich sto i pięćdziesiąt bratów i kontorów zakonnych Krzyżaków poprzedniejszych* [Strykowski, I:260].

Podobne zjawisko zmiany znaczenia występuje w przypadku nazwy dwuczłonowej *ludzie duchowni* – *duchowny* (tu wieloznaczny jest leksem *ludzie*): *[...] posłał tedy do nich [Bułgarów] Mikołaj papież legaty swoje i ludzi duchownych wiele* [Strykowski, I:100]; *Władysław Jagiełło Król Polski i Wielki Xiądz Litewski, nie chcąc, aby ojczyzna jego dalej trwała w błędzie, wyprawił się do Litwy z młodą królową, wzięwszy z sobą arcybiskupa gnieźnieńskiego Bodzentę i Jana biskupa Krakowskiego i inszych duchownych nie mało* [Strykowski, II:476].

Wyrazy rodzime znajdują się też wśród nazw wyznawców religii: *wierny* na określenie wierzącego i *odszczępieniec* w funkcji nazwy ekspresywnej osoby, która zmieniła wyznanie: *[Palemon] Rzym kazawszy zapalić, [...] Piotra s Pawłem stracił, **wiernych** przesladując* [Strykowski, I:59]; *[...] a Fortyniany kapłany greckie, którzy ich [Bułgarów] też przed tym na swój zakon byli przywiedli, od nich wygnali, zowiąc ich **odszczępieńcami*** [Strykowski, I:100].

Bogata jest synonimika nazw rodzimych dotyczących Boga i różnych bóstw:
***zbawiciel**: Co gdy tak wiele zacnych i wielkiego rozumu mężów nad to **Zbawiciela** mojego potykało, tedy i ja bezpiecznie za jego tarczą stojąc, żadnych się najeźdźników i ich harców nie lękam* [Strykowski, I:35];

***stworzyciel**: A tak ci bliżej przystąpili, aczkolwiek Pogani byli wyznawając Boga być **Stworzycielem** i początkiem wszystkich rzeczy* [Strykowski, I:18];

***wszechmogący**: Naprzód tedy Polacy [...] ty naprzedniejsze bogi mieli: Jowisza, którego [...] chwalili za **wszechmogącego** i za dawcę wszech dóbr* [Strykowski, I:137].

M. Kucała przywołuje w artykule *Nazywanie Boga Ojca w historii polszczyzny* synonimiczne odpowiedniki wyrazu *Bóg*: *ojciec, rodzic, Pan, gospodarz, król, Stworzyciel, Stwórca, Twórca*; są też zestawienia: *Bóg Ojciec* i *Pan Bóg* oraz nazwy określone: *Bóg Ojciec wszechmogący, Ojciec niebieski, wieczny, wiekuisty, żywy, prawdziwy, wszechmocny, przedwieczny, święty*, a także przydawki: *Bóg najlaskawszy, najwyższy, najmiłosierniejszy* [Kucała 2000, 55 – 66]. Tak duży zasób jednostek leksykalnych nazywających Stwórcę świadczy o bogactwie ówczesnego słownictwa i stosunku ludzi do Boga.

Jednostką rodzimą jest też rzeczownik *spowiednik* z szeregiem pochodności *spowiednik* ← *spowiadać* ← *wiedzieć*, por. ukr. *сповідник* ← *сповідати* ← arch. *відати*.

W klasyfikacji E. Klicha pojawia się też rozgraniczenie terminów chrześcijańskich według ich istnienia w innych językach. Podążając za jego podziałem, wśród wyekscerpowanych PNO można wskazać: „terminy, znane zabytkom starocerkiewnosłowiańskim i językowi czeskiemu”: *kleryk, brat*; „terminy znane językowi czeskiemu”: *dziekan, kapłan, pleban, proboszcz, pielgrzym, lucyfer*; „terminy znane zabytkom starocerkiewnosłowiańskim”: *anioł, archanioł, biskup, arcybiskup, chrześcijanin, diabeł, ewangelista, kanonik, kmotr, ksiądz, małżonka, mnich, papież, poganin, pop, szatan, żyd* [Klich 1927, 66 – 86].

Większość latynizmów w dziedzinie terminologii chrześcijańskiej została przyjęta do języka polskiego za pośrednictwem niemiecko-czeskim, co potwierdza sam kierunek rozpowszechnienia się chrztu w obrządku katolickim do Czech z Niemiec, do Polski z Czech – ludność słowiańska razem z nowym wyznaniem przyjmowała również nieznane pojęcia, co pociągało konieczność opatrzenia ich nowymi nazwami.

E. Klich wymienia kilka wyrazów przyjętych do języka polskiego wprost z łaciny: *anioł, archanioł, szatan, kmotr, kum* [Klich 1927, 134]. Inne byłyby postacie fonetyczne tych wyrazów, gdyby je zapożyczono „w przeróbce czeskiej”, np.: czeskie *anděl* dałoby w polszczyźnie postać z przegłosem *andziół* [Klich 1927, 122]. Polski wyraz *anioł* to bezpośrednie zapożyczenie z łaciny *angelus*.

Do dziedziny terminologii chrześcijańskiej autor zalicza też wyrazy *kmotr* i *kum*. Oba te wyrazy pochodzą z łac. *compater*, choć ich postacie powstały wskutek odmiennych przekształceń: łac. *compater* → psł. **kupetrъ* → stcz. *kъmoter* → ***kmotr***; łac. *compater* → psł. **kupetrъ* → stcz. *kumpatr* → ***kum*** [Klich 1927, 130]. Ta druga postać jest obecna też w językach wschodniosłowiańskich: ukr., ros., brus. *кум*. Warto zaznaczyć, że wyrazy *kum* i *małżonka*, zaliczane przez E. Klicha do terminologii chrześcijańskiej, leżą na pograniczu pól „Wiara człowieka” i „Dom człowieka”, subpole „PNO według powinowactwa rodzinnego”. Przynależność do obu kręgów tematycznych dotyczy też wyrażen *matka chrzestna, ojciec chrzestny*.

Wyraz *poganin* w znaczeniu ‘innowierca’ za pośrednictwem czeskim (cz. *pohanin*) przedostał się do języka polskiego z łac. *paganus*; jego pierwotne znaczenie miało wartość ‘mieszkaniec wsi’: [Klich 1927, 139]. [...] *ale iż pogany zaszli, dlatego też Litwa w pogaństwie trwała aż do roku 1252* [Strykowski, I:81]. Synonimicznym odpowiednikiem tego wyrazu jest compositum *bałwochwalca* – autor używa go w tytule jednego z rozdziałów „Kroniki...”: *O starodawnych ceremoniach albo raczej szaleństwach ruskich, polskich, żmodzkich, litewskich, liflandskich i pruskich obywatelów bałwochwalców i różnych ich bogów fałszywych* [Strykowski, I:135]. Jest to zapożyczenie z języków wschodnich: pierwotnie pers. *pahlavan* ‘bohater’ poprzez medium turecko-tatarskie *balbal* ‘statua nadgrobną’ poprzez medium tureckie ze znaczeniami ‘posąg bożka’, ‘bryła’ [Klich 1927, 143]. W języku polskim rozwinęło się znaczenie ‘bryła symbolizująca bożka’.

W grupie semantycznej nazw wykonawców czynności związanych z religią znajduje się wyraz *woroźbita*. Zjawisko pełnogłosu psł. **or* > wsch.-sł. *oro* wskazuje na

wschodniosłowiańskie pochodzenie tego wyrazu: ukr. *ворожбѣм*. Zarówno ukr. *ворожбѣм*, jak i polskie nazwy należące do rodziny słowotwórczej czasownika *wróżyc* mają wspólną etymologię, która nawiązuje do wyrazu *wróg*: pol. *wróżyc* < *wróg*; ukr. *ворожѣм* < *ворог*: Rzeczownik *worożbita* z punktu widzenia genezy należy traktować jako nie w pełni przyswojony. W językoznawstwie polskim istnieją dwa poglądy na pochodzenie sufiksu *-ita* w omawianej nazwie osobowej. Według J. Łosia, Z. Klemiensiewicza, T. Lehra-Spławińskiego, S. Urbańczyka i również H. Safarewiczowej jest to sufix obcego pochodzenia. Z. Kowalik-Kaleta dodaje, że jest to formant pochodzenia „właściwie greckiego poprzez łacinę”. Został on wyabstrahowany z takich zapożyczeń, jak *banita*, *jezuita*, *neofita* [Kowalik-Kaleta 1976, 247]. Natomiast J. Otrębski interpretował rzeczownik *wróżbita* jako formację odrzeczownikową od *wróżba* z rodzimym przymiotnikowym sufiksem *-it*, który wtórnie uzyskał postać *-ita* na wzór zapożyczeń *banita*, *jezuita* [Kowalik-Kaleta 1976, 247]. „Trzy znane polszczyźnie wyrazy: *wróżbit(a)*, *najmit(a)*, *domowit* są substantywizowanymi przymiotnikami denominalnymi, poświadczonymi od w. XVI u autorów pochodzących z kresów południowych, co wobec faktu produktywności tej formacji w języku staroruskim i ukraińskim wskazuje niewątpliwie na ich ukraińskie pochodzenie w języku polskim” – podsumowuje badaczka [Kowalik-Kaleta 1976, 258].

W podgrupie terminów prawosławnych prócz pośrednich zapożyczeń greckich znajdują się też rutenizmy *czerniec* ‘mnich’, *czernica* ‘mniszka’, posiadające odpowiedniki w językach wschodniosłowiańskich: ros. *чернец, черница*; ukr. *чернець, черниця*; pochodzą od dawnego strus. *чернь* ‘czarny’ (ponieważ ryzy mnichów zwykle są czarne). Na ich wschodnie pochodzenie wskazują definicje ze *Słownika polszczyzny XVI w.* – *czerniec* ‘zakonnik obrządku wschodniego’ [SXVI], *czernica* ‘zakonnica obrządku wschodniego’ [SXVI]: [...] *popów, także diakonów, śpiewaków, **czernców** i rozmaitych rzemieślników dla budowania cerkiew albo kościołów, hojnym jurgeltem¹⁰ najętych z Grecji z sobą do Kijowa przywiódł [książę Włodzimierz]* [Strykowski, I:132]. Wyraz *pop*, użyty w poprzednim cytacie, to potoczna nazwa księdza w językach wschodniosłowiańskich: ros. *non*; ukr. *nin*¹¹. Są one wynikiem adaptacji łac. *pater* ros., ukr. *nana* ‘papież’.

M. Strykowski opowiada w swojej „Kronice...” nie tylko o chrześcijanach, ale też o przedstawicielach innych wyznań, na przykład o muzułmanach, z którymi Słowianie przez

¹⁰ Wyraz *jurgielt* z wariantami fonetycznymi *urgield*, *hurgield* oznacza ‘zapłatę’, ‘wyposażenie’ [SXVI].

¹¹ W wyrazie ukraińskim zachodzi alternacja [i]:[o] w sylabie zamkniętej: ukr. *nin* [p’ip] – *nona* [popá].

stulecia przebywali w dość ścisłych związkach. Kronikarz używa nazwy wyznawców tej religii pochodzącej od imienia Mahometa: *Zebrali się tedy na nich dobrowolnie Bułgarowie, Sławacy i ciągnęli morzem i ziemią do Apuliej, gdzie Saracenów porazili [...] i wszystkich Machometanów rozgromili* [Strykowski, I:100].

W tym polu leksykalnym znajdują się również wyrazy *evangelista* i *heretyk*:
evangelista ‘głosiciel, szerzyciel ewangelii, nauczyciel wiary, kaznodzieja,’ [SXVI]: *Co my tu z wyżej mianowanych historyków, godnych wiary położymy, którzy się na to wszyscy, jako Evangelistowie czterej, a k temu piąty Cromer [...] jednostajnie zgadzają* [Strykowski, I:164]; *Naostatek o przedziwnym narodzeniu i umęczeniu i chwalebnym zmartwychwstaniu i inszych zbawiennych sprawach Christusa Pana kto by z nas wiedział, by nam o tym czterej Evangelistowie w historiach swoich zgodliwie napisanych nie świadczyli* [Strykowski, I:32];

heretyk ‘twórca lub wyznawca twierdzeń religijnych, wywodzących się z chrześcijaństwa, niezgodnych z nauką Kościoła rzymsko-katolickiego’, [SXVI]: *[...] za którym zwycięstwem Śląsko wszystko zburzył, miasta z zamkami pobrał [Sigmunt Koribut, książę Zbaraskie i Siewierskie] za pomocą Prokopa Czecha i Biedczyscha, Husitów heretików* [Strykowski, II:179].

Wykorzystanie w „Kronice...” M. Strykowskiego dość licznej grupy semantycznej PNO związanych z czynnościami religijnymi świadczy o ważnej roli religii w życiu społeczności XVI w. Różnorodność nazw z zakresu chrześcijaństwa w obrządku katolickim i prawosławnym, a także nazw z kręgu tematycznego islamu dowodzi ważności aspektu religijnego w ówczesnych społeczeństwach.

2.4.7. PNO w subpolu „wybory”

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera dwa wyrazy wchodzące w skład subpola „wybory”, pole „Człowiek a instytucja państwa”:

elekt ‘nowowybrany monarcha lub papież do czasu koronacji’ [SXVI]: *Archyxiążę Rakuskie Ferdynand [...] potem z Anny wnuczki Jagielowej, Władysława Węgierskiego i Czeskiego króla Kazimierza Jagielowicza syna córki, urodził Maximiliana cesarza electa Polskiego* [Strykowski, II:82];

elektor ‘tytuł oznaczający prawo wyboru cesarza niemieckiego’ [SXVI]: *A tak Albricht wezwawszy na pomoc xiążąt Niemieckich, także **elektorów** i Węgrów i innych ciągnął do Taboru* [Strykowski, II:198].

2.4.8. Nazwy osób według zawodów

PNO tej grupy semantycznej określają osoby według pełnienia przez nie pewnych funkcji zawodowych. Zgodnie z definicją w SJP zawód to ‘fachowe, stale wykonywanie jakiejś pracy w celach zarobkowych, umiejętność wykonywania pracy w danej dziedzinie, fach, specjalność’ [SJP]. Znaczenia nazw osób według zawodu w pewien sposób są podobne do nazw osób według wykonywanej czynności. Różnica między obu grupami polega na tym, iż czynność zawodowa koniecznie wymaga od pracownika kształcenia i umiejętności fachowych. Ponadto czynności zawodowe zwykle oznaczają czynności zarobkowe.

Nazwy osób według zawodu nie są zbyt liczne w „Kronice...” M. Strykowskiego, ponieważ temat zabytku dotyczy głównie sfery politycznej, a nie społecznej. Omawiana grupa semantyczna PNO prezentuje pole leksykalne „Praca człowieka” z jej dalszym podziałem na subpola: handel i usługi (*cieśla, rymarz, woźnik, piekarz*), praca fizyczna (*murarz, kopacz, oracz*), praca umysłowa (*pisarz*), gospodarstwo (*rzemieślnik, kowal, młynarz, pastuch*). Sporo wyrazów to nazwy osób zajmujących się różnego rodzaju rzemiosłem:

rzemieślnik ‘człowiek zajmujący się rzemiosłem’¹²,

kowal ‘rzemieślnik zajmujący się kuciem, wyrobem grubszych przedmiotów z żelaza’ [SXVI]: *Dlatego Genes wspomina Moises Tubalkużna być pierwszym **kowalem** i **rzemieślnikiem** kurszczu żelaznego* [Strykowski, I:19];

cieśla ‘rzemieślnik wykonujący różne roboty w drzewie, zajmujący się budownictwem z drzewa’ [SXVI],

murarz ‘rzemieślnik trudniący się murowaniem’ [SXVI]: *Tak mądry i prawdziwy a ku rzeczy snu Lizdejskiego, Gedymin pochwaliwszy [...] obesał wołości okoliczne, **rzemieślników** też rozmaitych, **cieśłów, murarzów, kowalów, kopaczów** i materzej ku temu wszelkiej*

¹² Hasła podaję niealfabetycznie, jest to uzależnione od cytatów, które czasami zawierają po kilka PNO, nieidących w kolejności alfabetycznej.

dostatki sposobiwszy, począł murować naprzód wyszny zamek na Turzej gorze” [Strykowski, I:372]; wyraz *kopacz* jest nazwą wykonawcy czynności;

krawiec ‘rzemieślnik szyjący odzież’ [SXVI],

młynarz ‘człowiek pracujący w młynie’ [SXVI]: *Licz jedno przodków swych naród porządnie, Skąd się poczęli, obaczysz tam snadnie dziady, pradziady, krawczce i młynarze, cieśle i murarze* [Strykowski, II:509];

garbarz ‘rzemieślnik zajmujący się wyprawianiem skór’ [SXVI],

kuśnierz ‘rzemieślnik szyjący wyroby futrzane ze skór zwierzęcych’ [SXVI],

rymarz ‘rzemieślnik produkujący wyroby z rzemienia, siodlarz’ [SJP],

szewc ‘krawiec, rzemieślnik od obuwia’ [SL]: *Mylisz się na tym, jeśliże z bogactwa Fundament mniemasz powstawać szlachectwa. Boćby też garbarz, kuśnierz, rymarz z szewcem, Stąd był szlachcicem* [Strykowski, T. I, s. 487];

woźnik ‘przewoźnik’ [SJP],

kucharz ‘ten, który zajmuje się i przyrządzaniem potraw, zarządzający kuchnią’ [SJP]: *Bo mastalerze, woźnice i kucharze, ci konie w Bugu [...] napawając, a owi mięso płócąc, naprzód z Rusakami zwadę zaczęli* [Strykowski, I:160];

winnik ‘posługacz w łaźni smagający kąpiących się miotłką’ [SJP]: *Ale Montwil Gimbutowić, xiążę Żmódzkie, [...] wnet też począł o sobie przemyślać, jakoby się mógł z niewolej xiążąt Ruskich z Litwą i Żmódzią wyłomić, i z płacenia onych łyk i winników do Kijowa wyswobodzić* [Strykowski, II:170];

piekarz ‘ten, kto zajmuje się zawodowo wypiekaniem pieczywa’ [SXVI]: [...] *ale Krzyżacy przestrzeżeni o nich [Litwinach] od niejakiego piekarza, nagotowali się zbrojno, i wyszli przeciw im* [Strykowski, I:280];

oracz ‘człowiek uprawiający ziemię, pracujący na roli lub w winnicy, rolnik’ [SXVI]: [...] *na Trojanowskim polu [...] oracz plugiem wyorał ostrogi, groty trzy od drzewców, buławę okrągłą i kilka żelezców od Strzał staroświeckich działem ode rdzę dawnością zbotwiałe* [Strykowski, I:339];

Ze względu na właściwość pól leksykalnych polegającą na wzajemnym przenikaniu się PNO według zawodu znajdują się też w obrębie innych pól leksykalnych: „Artystyczna działalność człowieka” i „Wiedza człowieka”. Ponadto pierwsze pole obejmuje nazwy osób zajmujących się działalnością artystyczną: literatura (*pisarz, poeta, tłumacz, kronikarz, latopisiec, chronograf, korektor, drukarz, orator*), muzyka (*śpiewak, chór*):

chronograf ‘kronikarz’ [SXVI]: *Ptolemeus dawny **chronograf**, na tych miejscach, gdzie dziś Litwa, narody inaksze mieni* [Strykowski, I:54]; M. Strykowski używa wyrazu synonimicznego *kronikarz*:

kronikarz ‘autor kroniki, historyk’ [SXVI]: *[...] dla skuteczniejszego wyrażenia bitwy i prawdziwej jako się toczyła rzeczy, ani tej, ani przeciwnej stronie folgując, ale trybem prostym historię prowadząc, czegom kładł świadectwa jawne na margines z lacińskich **kronikarzów*** [Strykowski, I:XLVI];

Przestarzałym wyrazem podobnie jak *chronograf* jest wyraz *latopisca*:

latopiszca ‘średniowieczny kronikarz, dziejopis szczególnie na Rusi’ [SXVI]: [w tytule „Kroniki...”] „[...] z rozmaitych *latopisców Ruskich, Litewskich* [...]” [Strykowski, I:7];

pisarz ‘autor, twórca dzieła literackiego lub naukowego’ [SXVI],

drukarz ‘rzemieślnik zajmujący się składaniem, tłoczeniem książek, wydawca’ [SXVI]: *A tu się w Kronice Miechowiussowej albo jego **pisarz** albo **drukarz** omylił* [Strykowski, I:347];

korektor ‘pracownik drukarni’ [SXVI],

pisarek ‘pomocnik urzędnika w kancelarii’ [SXVI]: *„O którym to Michovius pisze, snać za omyłka, swego **pisarka**, co pospolicie raptury [...] przepisywał, albo drukarzową niedbałością i niedojrzaniem **correctora**”* [Strykowski, I:348].

poeta ‘pisarz piszący wiersze’ [SXVI],

orator ‘mówca, krasomówca’ [SL]: *Bo **poetowie** z niejakiego Boskiego natchnienia wiersze czyniąc, skuteczniej prawdę rzeczy, niż prosty **orator** wyrażają* [Strykowski, I:XLVI];

tłumacz ‘przekładacz z języka na język’ [SL]: *[...]a gdy ją [strzałę] sobie podać kazał [xiążę Włodzimierz], ujrzał na niej pismo greckie, a zawoławszy **tłumacza** kazał sobie on tekst przeczytać* [Strykowski, I:130].

W drugim polu są nazwy osób zajmujących się różnymi dziedzinami nauki: *filozof, fizyk, metafizyk, astronom, geograf, gramatyk, historyk*:

filozof ‘twórca lub zwolennik jakiegoś systemu filozoficznego’, [SXVI],

metafizyk ‘uczony zajmujący się metafizyką’: *[...] jeden przykład historii więcej ważny i pożyteczny jest królom, xiążętom, hetmanom i senatorom rzeczpospolitą porządnie stanowiącym, niż tysiąc questyj **philosophów** i **metafysiców*** [Strykowski, I:35];

teolog ‘bogosłow, bogomędrzec’ [SL]: *Tu masz świadectwo pierwszego niełada historyka i teologa niemieckiego* [Strykowski, I:38];

astronom ‘uczony zajmujący się astronomią, badacz ciał niebieskich, także przepowiadający przyszłość z gwiazd’ [SXVI]: [...] *jedno xiążę rzymskie rzeczony Palemon [...] zebrał się z żoną z dziećmi swymi i poddanymi swymi i ze wszystkimi skarby [...], wziąwszy z sobą jednego astronoma, poszli w okrętach morzem międzyziemskim stroną zachodnią* [Strykowski, I:55];

geograf ‘uczony zajmujący się opisem powierzchni Ziemi’ [SXVI]: *Ptolomeus [...] najlepszy wszystkiego świata geograf* [Strykowski, I:27];

gramatyk ‘znawca jakiegoś języka i literatury tegoż języka’ [SXVI]: [...] *i dziś jest wielka zwada i gadka między grammatikami* [Strykowski, I:XLIV];

historyk ‘uczony zajmujący się opisem przeszłości jednego lub wielu narodów albo grup społecznych’ [SXVI]: [...] *według istotnego i gruntownego zniesienia pewnych dowodów i rozmaitych historyków i autorów postronnych i domowych* [Strykowski, I:27, tytuł];

Do pola „praca umysłowa” zaliczam wyraz *wykładowacz* i wyrażenie *młodzieńce ćwiczone*:

wykładowacz ‘wyłożyciel, wykładający co, wyjaśniacz’ [SL]: [...] *na co się wszyscy hebrajscy wykładowcze zgadzają* [Strykowski, I:20];

młodzieniec ćwiczony w znaczeniu ‘wyształcony, nauczyciel’: [...] *i dał wszystkich przerzeczonych synów [Włodzimierz] i przy nich kilkaset synów bojarskich pisma greckiego i hłaholskiego uczyć, przełożywszy nad nimi diaki i młodzieńce ćwiczone* [Strykowski, I:132];

Na pograniczu dwu makrosfer CZŁOWIEK i WSZECHŚWIAT znajduje się grupa semantyczna nazw osób pracujących ze zwierzętami: *koniuszy, masztalerz, myśliwca, łowczy, osacznik, ptasznik, rybak, rybołów*:

koniuszy ‘przełożony nad stajniami królewskimi’ [SXVI]: *Tamże dalej przerzeczone Latopiszcze Litewskie i Ruskie [...] Gedymina albo Gydzimina zawsze własnym być synem Witennowym świadczą, a iżby koniuszym jego miał być, [...] tego nigdy nie wspominają* [Strykowski, I:354];

masztalerz ‘przełożony nad stajniami królewskimi’ [SXVI]: *Bo **mastalerze**, woźnice i kucharze, ci konie w Bugu naprawając, a owi mięso płocząc, naprzód z Rusakami zwadę zaczęli* [Strykowski, I:160];

Przy okazji powyższych wyrazów *koniuszy* i *mastalerz* warto zaznaczyć, że w średniowiecznej Polsce stanowiły one również nazwy tytułowe.

myśliwca ‘łowca, myśliwy człowiek zajmujący się polowaniem’ [SXVI]: *Niektórzy z pewnych dowodów wierzą, iż Litwa a Lituo, to jest od rogu trąby **myśliwców** jest nazwana* [Strykowski, I:53];

osacznik ‘biorący udział w nagance myśliwskiej, naganiacz’ [SXVI]: *[...] dziś ma przyjść do tego lasu pięćdziesiąt **osoczników**, aby ostąpili zwierz królowi swojemu dla łowu* [Strykowski, I:274];

łowczy ‘służący do polowania’ [SXVI],

ptasznik ‘ten, kto łowi ptaki lub na nie poluje’ [SXVI]: *[...] tedy król Jagieło niejakiego Fiedora Wiosnę **ptasznika** albo **łowczego** swojego posłał od siebie do Witebska namieśnikiem* [Strykowski, II:108]; wyrazy *łowczy* i *ptasznik* jednocześnie oznaczają nazwy osób pracujących przy dworze królewskim.

Nazwy zawodów związanych z wodą prezentują wyrazy *rybołów*, *żeglarz*:

rybołów ‘rybak, rybitw’ [SL]: *[...] a xiążęta i senatorowie [...] bacząc tak wielką moc ludu jego [Atily] okrutnego, byli ogarnieni strachem wielkim i rozbiegli się z miasta, a niektórzy pobiegli do **rybołowów** i poczęli się budować na ostrowie, które miasto nazwało się potem Wenecią* [Strykowski, I:57].

żeglarz ‘ten, co prowadzi statki po morzach, należący do załogi okrętowej, marynarz’ [SW]: *„Gardoajtis, bóg okrętów, tego tylko **żeglarze** i rybołowowie chwalili”* [Strykowski, I:144];

Wyrazy *lekarz* i *medyk* są przykładami należącymi do pola leksykalnego „Ciało człowieka”, subpole „zmysły, choroby, leczenie”:

lekarz ‘człowiek, który umie przy pomocy odpowiednich środków przywracać zdrowie chorym’ [SXVI]: *a w ten czas ozwał się jeden **lekarz** albo radnie matacz, gdy był urodzonym Polakiem, mianował się być Grekiem z ojczyzny i z języka [...] snaść przestrzegając wyroku Christusowego, iż prorok nie bywa przyjemny w ojczyźnie swojej* [Strykowski, II:330];

medyk ‘lekarz’ [SXVI]: [...] *od bogatszych nie brał [lekarz Baliński] jedno po stu czerwonych złotych, dlaczego inszy **medikowie** nazywali go setnikiem* [Strykowski, I:330]. W tym przypadku użycie synonimu zapobiega powtórzeniu tego samego wyrazu.

W polu leksykalnym „Człowiek a instytucja państwa”, w subpolu „urząd, państwo, polityka” można umieścić następujące wyrazy:

sekretnarz ‘minister przy osobie monarchy załatwiający najważniejsze sprawy państwowe’ [SW]: *Także też ono był uczynił Astiages król Medski Cyrusowi z córki swojej i z xiążęcia Perskiego urodzonemu, iż był w pieluchach kazał głodem umorzyć Harpagowi **secretarzowi** swojemu* [Strykowski, I:371];

kantor ‘w zakonie i państwie krzyżackim przełożony konwentu i zarazem zarządca okręgu administracyjnego’ [SXVI]: *O czym też Wapowski, **cantor** krakowski, Polak, w Kronice swojej, której niewydawszy ani dokonawszy, odumarł, pisze w ty słowa* [Strykowski, I:101].

pseudo-monarcha ‘władca niemający praw do tytułu monarchy’ [SXVI]: *O tych wstarczkach Litawów do Ruskich xiąstw po zabiciu Romana, xiążęcia Włodimirskiego, Halickiego i **pseudo-monarchy** Ruskiego Vincentius Cadłubkus, Długosus i Miechovius pisze* [Strykowski, I:216];

Pole leksykalne „Otoczenie cywilizacyjne człowieka”, subpole „komunikacja” zawiera wyraz

kursor ‘posłaniec, goniec roznoszący listy’ [SXVI]: *Co skoro Polacy z poimanych **kursorów** Witołdowych z listami wyrozumieli* [Strykowski, II:170].

Omówione w tej grupie nazwy znajdujące się w „Kronice...” M. Strykowskiego prezentują kolejny aspekt życia społecznego XVI w., w którym ważną rolę pełniły rozmaite zajęcia ludzi związane z pracą umysłową, fizyczną, pracą przy dworze władcy lub o charakterze urzędowym, także pracą z zakresu obsługi zwierząt, czy wreszcie pracą w obrębie rozmaitych rodzajów rzemiosła. Bogactwo tych nazw wiąże się bezpośrednio z tematyką utworu, w którym liczne wydarzenia historyczne związane były z losem wielu bohaterów.

2.4.9. Nazwy osób w stosunkach międzyludzkich

Ciekawą grupę semantyczną PNO występujących w „Kronice...” M. Strykowskiego stanowią nazwy osób pozostających w rozmaitych stosunkach międzyludzkich. Ta sfera zajmuje ważne miejsce w życiu człowieka jako istoty społecznej. Nazwy te należą do pola leksykalnego „Człowiek w społeczności”. Podobnie jak PNO w relacji pokrewieństw nazwy osób w stosunkach międzyludzkich określają ludzi przebywających we wzajemnych relacjach.

Wśród nazw osób w stosunkach międzyludzkich można wyodrębnić kilka podgrup:

nazwy osób pozostających w stosunkach przyjacielskich:

pobratyn ‘rodak, współplemieniec, współwyznawca, towarzysz’ [SXVI]: *Aczkołwiek i Łotwa pobratynowie Litewscy, już w ten czas szeroko nad morzem i na Dzwinskich brzegach rozmnożyli się byli* [Strykowski, I:85]; wyraz ten występuje również w języku ukraińskim – ukr. *нобпamum*, ze znaczeniem ‘towarzysz’;

towarzysz ‘towarzyszący komu, spółnik, kolega’ [SL]: *[...] Tam nas za Pontskie morze wieść zasłać groziła, Skąd się w mych towarzyszach myśl bardzo tworzyła* [Strykowski, I:17];

towarzyszka ‘towarzysząca komu, spółniczka, uczestniczka’ [SL]: *Przydał mu [Adamowi] też Pan Bóg towarzyszkę podobną Ewę, z kości, albo z żebra jego własnego ciała boku stworzoną* [Strykowski, I:2];

towarzystwo ‘towarzyszenie, obcowanie towarzyskie, społeczność’ [SL]: *[...] a s tymi Gotowie, Jatwieżowie, Połowcy, Pecinigowie i inszy Sarmatowie towarzystwo, jako z pobratynami z jednego narodu idącymi, mieli* [Strykowski, I:104].

Powyższe wyrazy wchodzą w związki antonimiczne z następującymi wyrazami:

nieprzyjaciel ‘ktoś obcy, niebezpieczny dla pewnej zbiorowości ludzi’ [SXVI]: *Wszakże mężowie, ono wodę macie u swych nieprzyjaciół, idźcie a wezmiecie jej sobie* [Strykowski, I:33]; wyraz ten występuje w stosunkach antonimicznych z wyrazami *towarzysz, przyjaciel, pobratyn*;

przeciwnik 1) ‘ten, kto występuje przeciw komuś’, 2) ‘ktoś obcy występujący zbrojnie przeciw społeczności, wróg’ [SXVI]: *Plato także, którego [...] Boskim Philosophem zowiemy, miał przeciwnika swojego Georgium Trapezuntium* [Strykowski, I:XLIV];

postronny ‘obcy, nie swój, nie nasz’ [SXVI]: *Przeto oni [xiążęta] Heroes choć pisma nie znali, Jednak potomstwu cnot swych świadectwo podali, Iż mężne dzielności ich spisali*

postronni, Ci, którym byli męstwem przewanym ogromni [Strykowski, I:82]; Gdy się xiążęta i panowie Koronni i Litewscy, także **postronni**, do Krakowa na ceremonię koronacji uchwalonej zjechali [...] Sigmunt August był koronowan i pomazan na Królestwo Polskie [Strykowski, II:396].

nazwy osób pozostających w stosunkach służbowych:

kolega ‘towarzysz w jakiegokolwiek dziedzinie życia, współpracujący z kimś’ [SXVI]: [...] wnet go [Juliusa Cesarza] po szczęściu przeciwnie nieszczęście od Libona potkało, który Libo z **collegą** swoim Octaviussem, mając armatę gotową na morzu, jeden u Corcyky, drugi w Illiriku z strony Pompejussowej, zamknęli między sobą hetmanów i towarzyszków Juliussowych morskich [Strykowski, II:170];

kompetytor ‘współubiegający się, rywal’ [SXVI]: [...] przez cały rok były rozmaite zjazdy na różnych miejscach, tak panów Koronnych w Polsce, jako litewskich w Litwie, około electiej króla nowego, na które wiele posłów od monarchów postronnych, zwłaszcza **competitorów** przyjeżdżało [Strykowski, II:419].

nazwy osób związanych opozycją swój – obcy:

gość 1) ‘przybysz, obcy, cudzoziemiec’, 2) zaproszony w gościnę [SXVI]: Tu leżą zmarli, drugich wiozą na chowanie, Tam smętny ojciec syna płacze, żona męża, Tam brat brata, **gość** gościa, Strzeże się jak węża [Strykowski, I:20];

jednorodziec ‘współrodak, pochodzący z tego samego plemienia’ [SXVI]: Tak ten mężny naród Jatwieżów, pobratinów i **jednorodźców** Litewskich, mężnie przeciw Polakom wojując, do wyniszczenia jest zbity i porażony [Strykowski, I:184];

naszyniec ‘ziomek, rodak’ [SXVI]: Cymbrowie z Gepidami i Ambronowie **naszyńcy** [...] usłyszawszy o porażeniu towarzyszków swych Niemców [...] puścili się wielką mocą prosto ku Norikowi [Strykowski, I:33];

przychodzień ‘przybysz, zwłaszcza z innego kraju’ [SXVI]: [...] ich [Tatarów albo Scitów] słudzy zwracających się po siedmiu lat z wojny do domów puścić nie chcieli, jako nieprzyjaciół i **przychodniów** [Strykowski, I:131];

wygnaniec ‘którego na wygnanie posłano’, [SL]: Ten [Węgrzyn] przyjechałszy do Bolesława Krzywoustego, zmyślił się być **wyгнаńcem** z Węgier [Strykowski, I:193].

ziomek ‘współziomek, ziemek tegoż miasta, ziemek tegoż kraju, narodu’ [SL]: *Albo im też imię inszy ich narodu ludzie jako Russacy, Moskwa i Polacy dali, życząc **ziemkom** swoim dobrej sławy, tedy od ich fortunnych i sławnych spraw nazwali ich Sławani albo Sławaki* [Strykowski, I:102];

Kronikarz używa w swoim dziele **PNO według stanu cywilnego**, które również znajdują się w polu leksykalnym „Człowiek w społeczności”:

panna ‘niezamężna kobieta’ [SXVI],

panienka ‘młoda dziewczyna, niezamężna kobieta’, *Między tymi **panienkami** była jedna **panna** tak pięknej urody, że jej równia nie było* [Strykowski, I:282]

panienka bezmężna [...] *za czym Tatarowie bez odporu Polskie ziemie aż po samie Tatry Węgierskie swowolnie burzyli, plundrowali i palili, a tak wielką liczbę ludzi w ten czas z Polski wywiedli [...] dwadzieścia tysięcy i jeden samych dziewczeczek albo **panieniek bezmężnych** naliczyli* [Strykowski, I:336];

małżonek ‘mąż prawie poślubiony’ [SXVI]: *Po zabiciu od Drewlanów **małżonka** swojego Ihora Rurikowycza, xiężna Holha z synem jedynym Swentosławem, państwa Ruskie, Wielkonowogrodzkie i Kijowskie wzięła w swoje sprawy* [Strykowski, I:336];

małżonka ‘żona prawie poślubiona’ [SXVI]: [...] *a sam [Włodzimierz] wsiadszy w okręty z nową **małżonką** cesarzówną i pożegnawszy się z Konstantinem i Basilim cesarzami, wrócił się do ujścia Dniepru* [Strykowski, I:131];

białogłowa, biała głowa ‘kobieta zamężna’ [SXVI]: *Tam Rusko wojsko wyjechawszy, ono wielkie zebranie Polaków, nie mając bacności na żaden stan, ani różności męzczyzny i **białychgłów**, starych i młodych, i dzieci małe, posiekli i pomordowali* [Strykowski, I:194]; ta nazwa funkcjonowała w średniowiecznej polszczyźnie i była związana z białym ubiorem na głowie, powszechnie używanym przez kobiety zamężne;

żona ‘niewiasta w stosunku do swego męża, małżonka’, [SW] [...] *a Deukalion z Pirchą, **żoną** swoją [...] znowu naród ludzki rozmnożyli* [Strykowski, I:34].

PNO w stosunkach międzyludzkich znajdujące się w kronice nazywają człowieka według jego stosunków przyjacielskich, stosunków służbowych, według jego pochodzenia i stanu cywilnego. Niektóre z wyżej wymienionych PNO funkcjonują również w polu leksykalnym „Dom człowieka”, subpole „stosunki rodzinne”.

2.4.10. Nazwy osób według cech fizycznych

W tej grupie semantycznej PNO znajdują się wyrazy określające ludzi według cech fizycznych, prezentujące pole leksykalne „Ciało człowieka”. Dalszy podział owego pola na subpola konkretyzuje cechy opisujące człowieka. Osobliwością tej grupy semantycznej PNO jest to, że znajduje się w niej sporo rzeczowników odprzymiotnikowych oraz rzeczowników powstałych wskutek substantywizacji przymiotników i imiesłówów.

W subpolu „cechy fizyczne” wyodrębniam kilka podgrup semantycznych PNO:

nazwy osób według wieku:

dziecko ‘nieletni, chłopiec lub dziewczynka w młodym wieku’ [SXVI],

dziatki ‘osoby małoletnie, chłopcy lub dziewczęta’ [SXVI]: *wiele ludzi ku sławie i takiejże cnocie ochotnie bieżących, jako **dziatki** mamka czaczkem przywabiła* [Strykowski, I:35];

wyrostek ‘dorastający kilkunastoletni chłopiec, niedorostek, młokos’ [SJP]: *Przyciągnął potym Lupoldus xiążę Rakuskie z wojskiem Niemieckim, z Czechy, z Węgry, z Morawcy i z Ślęzakami Krzyżakom na pomoc, którego przybyciem mistrz Pruski i zakon jego posileni [...] do Żmodzi wciągnęli i wszystkie prawie Żmodzkie krainy wypalili, a pobiwszy starych ludzi i małe dziatki, **wyrostków** i tych co się do robot godzili w wielkiej liczbie związanych do Prus wywiedli* [Strykowski, II:44];

młodzik ‘młody człowiek płci męskiej’ [SXVI]: *[...] Roboam król Żydowski ojcowskie królestwo ukrocił, potym go stracił, przeto że słuchał więcej nieuczonych, Głupich **młodzików**, a niż doświadczonych, Którzy poradę daliby mu zdrową i prawą* [Strykowski, I:497];

młodzieniec ‘młody człowiek płci męskiej, chłopiec’ [SXVI]: *O! szczęśliwy **młodzieńcze**, który dzielności swojej świadka, rozgłoszyciela i woźnego nalazłeś Homerussa* [Strykowski, I:35];

mołojec, mołodziec ‘młody dzielny człowiek płci męskiej’ [SXVI]: *Usłyszawszy to Włodzimierz był z tej wdzięcznej nowiny wesół i kazał onego **mołojca** przed siebie przywieść* [Strykowski, I:127]; wyraz ten jest rusycyzmem: ukr. *молодець*, ros. *молодец*;

młódź ‘młodzi ludzie przeważnie płci męskiej’ [SXVI]: *Ale i ten przerzeczony Trojnata [...] zaraz na początku panowania swojego Mazowsze [...] zwojował, a dobywszy zamku Orszimowa, mężczyznę roslą posiekł, a nirosłą młódź popalił, tylko żeńską płeć z inszymi łupami do Litwy wywiódł* [Strykowski, I:297];

stary ‘podeszły, sędziwy, nie młody’ [SL],

młody ‘taki, który jest w początkowym okresie swojego życia; który nie jest jeszcze dojrzały, dorosły’ [SXVI]: *Tam Rusko wojsko wyjechawszy, ono wielkie zebranie Polaków, nie mając baczności na żaden stan, ani różności mężczyzny i białychgłów, starych i młodych, i dzieci małe, posiekli i pomordowali* [Strykowski, I:194];

starszy stopień wyższy od ‘stary’: *A gdy przyjechał Olgerd, wnet Kiejstut z wrodzonej a snadź więcej niż braterskiej miłości, szczęściem go swoim poczcł, oddając mu Wileńskie zamki i miasto ze wszystkimi skarbami i zwierzchnościami jako starszemu* [Strykowski, II:314];

starzec ‘starcz, sędziwy człowiek pełen powagi’ [SL]: *[...] uczynił rzecz Leszko ozdobną, poważną do wszystkiego rycerstwa [...] aby pobitych starców, pomordowanych dziatek, zburzonych gruntów, popalonych wsi, folwarków i miast splundrowanych i zgwałconych kościołów i świętych obrzędów aby się pomścili* [Strykowski, I:333];

staruszek ‘starek’ [SL]: *[...] którym się winem sam naprzód staruszek [Noe] uweselił, tak iż za martwego leżał, bez wstydu odkrywszy się* [Strykowski, I:7];

baba ‘stara kobieta’ [SXVI]: *[...] wielkie okrucieństwa Litwa pogani nad kościołami, których sto czterdzieści zburzyli i dwa klasztory mnichów starych i mniszek spalili [...] młode dziatki i starych mężów i baby posiekli, a godnych do roboty i posług jako bydła [...] w nędzną niewolę wywiedli* [Strykowski, I:379];

nazwy osób według płci:

mąż w archaicznym znaczeniu ‘dorosły mężczyzna’ [SXVI]: *[...] tak ćwiczenie moje, Sławić cnotę i wskrzeszać dzielnych mężów boje* [Strykowski, I:7];

mężczyzna ‘człowiek, płci męskiej’ [SXVI],

niewiasta ‘osoba dorosła płci żeńskiej’: *Przeto kamień przez się rzucił Deukalion, stał się mężczyzną, a który Pircha, niewiastą* [Strykowski, I:9]; *Bo zaprawdę nie tylko wielkimi a poważnymi przyczynami ale osobliwym natchnieniem Bożym przywodzeni bywali zdawna ludzie uczeni, na ostatek niewiast i panienek wiele* [Strykowski, I:32]; wyraz

ten funkcjonował w języku polskim w XVI w., dziś już jest nacechowany, podobnie jak i ukr. *невіста*.

dzieweczka dem. od ‘dziewka’ [SXVI], ‘dziewczyna’: *A Proculus się chwali z swego męstwa, iż z Sarmaciej sto **dzieweczek** poimał* [Strykowski, I:106].

Istotne, że M. Strykowski nie używa w swojej „Kronice...” wyrazu *kobieta*. Prawdopodobnie w XVI w. w czasie pisania kroniki wyraz ten posiadał jeszcze znaczenie wulgarne: *kobieta* ‘pogardliwie lub lekceważąco o osobie płci żeńskiej’ [SXVI].

nazwy osób według właściwości fizycznych:

olbrzym ‘osoba wielkiego wzrostu i niezwyklej siły’ [SXVI],

chłopek mały: [...] *wojska z obydwu stron stały spokojnie, patrząc na onę biesiadę **chłopka małego z obrzymem*** [Strykowski, I:128];

chłop ciężki: [...] *porwał się potym Piecinig, a gniewem wielkim i wstydem zajuszony, uderzył gwałtownie kulakiem na Pereasławianina, ale on chybkością narabiając uskoczył mu zrazu prętko z miejsca, a Piecinig jako **chłop ciężki**, od swego popędliwego stosu, iż chybił Rusina, potknąwszy się padł o ziemię, a Pereasławianin przyskoczywszy nie dał mu się powtórę poprawować* [Strykowski, I:128];

maluczkie ciało ‘człowiek szczupły’, wyraz ten jest przykładem metonimii;

bohater ‘człowiek odznaczający się siłą, męstwem, dzielnością, dokonujący wielkich czynów’ [SXVI]: *Widząc Włodzimierz wielką ochotę w **maluczkim cele**, bo ten Pereasławianin [...] był szredniego wzrostu, wątpił o zwycięstwie, wszakże skutek wojny szczęściu poruczając, posłał do Pecinigów, aby z swoim **bohaturem** na plac wystąpili* [Strykowski, I:127]; definicja słownikowa wskazuje bardziej na cechy mentalne bohatera, natomiast kontekst podkreśla dużą postać bohatera w przeciwieństwie ze szczupłym Perejasławianinem;

nazwy osób według stanu zdrowia, siły:

słabak ‘niepotężny, niemocny, niesilny, niekrzepki, mdły’ [SL]: [...] *tedy od ich fortunnych i sławnych spraw nazwali ich Sławani albo Sławaki, a nasby swych potomków nazwali **Słabaki** od słabości, bośmy bardzo osłabili* [Strykowski, I:102];

słabszy stopień wyższy od ‘słaby’,

mocniejszy stopień wższy od ‘mocny’: *Jedni na drugich miejsca nachodzili, **Mocniejszy słabszych** z lepszych stron wybili, Łupiestwu jedni z drugich pracy żyli, Nic nie robili* [Strykowski, II:531];

kaleka ‘człowiek o wrodzonych lub nabytych nieprawidłowościach cielesnych’ [SXVI]: *Spitalów też bardzo wiele dla ubóstwa i **kaleków** nabudował [Włodzimierz] i nadał hojnie wielkim dostatkiem* [Strykowski, I:152];

ewnuch (synonimy *rzezaniec*, *trzebieńiec*) ‘kastrat pełniący zasadniczo funkcję strażnika kobiecej części pałacu władców starożytnych i orientalnych’ [SXVI],

trzebieńiec: *A potem Narses, Persa **ewnuch** albo **trzebieńiec**, hetman Justyniana cesarza, Toile i Teję, ostatnich królów gotskich na głowę poraził* [Strykowski, I:42];

rzezaniec: *Cham obierał się około nauk czarnoksiężskich i czarowniczych, dlaczego był nazwan Zoroastres, i jakoby wtenczas ojca pijanego umyślnie miał uczarować, iż potem będąc jako **rzezaniec**, nie mógł być do płodu sposobny* [Strykowski, I:7];

chory ‘dotknięty chorobą, cierpiący, niezdrowy; w funkcji rzeczownika: człowiek chorujący, pacjent’ [SXVI]: *[...] zaraz nic nie mieszkając do Krakowa prętkim pędem za przewodnikami xiążęty Ruskimi przyciągnęli, misto puste spalili, **chorych** i żebraków posiekli* [Strykowski, I:294];

ranny ‘o ludziach: któremu zadano ranę; cierpiący z powodu ran’ [SXVI]: *A gdy mu [kontorowi Kuno] na pomoc w wycinach przyciągnął drugi brat Niemnem z Ragnety, stoczyli wodną bitwę z Litwą, gdzie tylko jeden prosty Litwin był zabity, ale wiele **rannych*** [Strykowski, I:270];

poraniony ‘którego poranili’, ułamny ‘kaleka, chromy, kuławy’ [SW]: *[...] wnet Wołochowie z zassadki wyskoczywszy drzewa podrażbane poczęli obalać [...] a tym zdrażliwym fortelem Polaków wszystkich prawie jako w sieci pogromili, pobili, zatłumili [...] od gwałtu walącego się drzewa **poranionych** i **ułamnych** poimali [...] i wszystkie obozy z naczyniem wojennym pobrali* [Strykowski, II:33];

zraniony ‘którego zranili’: *Albo tigris złodzieja gdy swych dziątek goni, Bieży śmieje na ogień, bieży i nie miecze, Nie dba acz z **zranionego** dla dziątek krew tecze* [Strykowski, II:220];

pobity ‘którego pobili’: *Zaś uczyniwszy odwrót z Królewca [...] z większym wojskiem pielgrzymiskim Miednicką ziemię zburzył i dwieście więźniów wywiódł, krom wielkości **pobitych*** [Strykowski, I:277];

zbity ‘którego zbili, poranili’: **Zbici** leżą, a ranni zaś stękając mdleją [Strykowski, II:242];
śmiertelny ‘śmierci podległy’ [SL]: Naszy też przyzwolili, tak sobie usiedli, A rannych i **śmiertelnych** na stronę odwiedli, Rany ich opatrzysz [Strykowski, II:142];
umarły ‘który umarł, zmarły’ [SW]: [...] a oni zaś **umarłego** w łaźni pięknie wymyją i ubierzą w białą koszulę, jako jest obyczaj, a posadzą go na stolku i piją do niego przyjaciele [Strykowski, I:149]; A gdy się wypełnią lata wieku, tedy odpocznie światło i zginą ciemności i ożywie **umarłych** i podniosę śpiące z ziemi [Strykowski, I:7];
martwy ‘nie żyjący’: [...] którym się winem sam naprzód staruszek uweselił, tak iż za **martwego** leżał, bez wstydu odkrywszy się [Strykowski, I:7];
nieboszczyk ‘człowiek nie żyjący, o człowieku zmarłym stosunkowo niedawno’ [SXVI]: Powstał zaś przeciw Wszewoldowi Jaropelk, syn **nieboszczyka** Zaslawa Kijowskiego, dlatego iż pod nim wziął i podszczepił dziedzictwo ojczyste xięstwa Kijowskiego [Strykowski, I:171];

Jak widać z kontekstów, owe nazwy występowały głównie przy opisie wydarzeń wojennych. Nie dziwi więc spory udział leksemów nazywających osoby ranne wskutek działań wojennych.

2.3.11. Nazwy osób według cech mentalnych

Bardzo obfite w PNO jest pole leksykalne „Psychika człowieka”. Wyrazy te nazywają człowieka według cech charakteru:

baczny ‘mądry, rozumny, rozsądny, rozważny, inteligentny’ [SXVI]: Uczonym, **bacznym** to na bok podają, niewdzięcznych negów ty księgi nie dbają [Strykowski, I:23];
cichy ‘skromny, prosty, potulny, łagodny’ [SXVI],
pyszny ‘dumny, wyniosły, o ludziach’ [SXVI]: Hardość, którą Bóg niszczy, a pokorę lubi, **Cichych** na stolce wsadza, **pysznych** z carstwy gubi [Strykowski, II:128];
zły ‘niedobry, niecnotliwy, niepoczczywy, złośliwy, bez sumienia’ [SL],
dobry ‘o osobach: odpowiadający przyjętym normom moralnym, zgodny z nakazami etyki, cnotliwy, szlachetny, prawy, godny, łaskawy, miłosierny, życzliwy’ [SXVI]: A Moniwid marszałek, podawając mu xiążęcy miecz, radził, aby nim porządnie szafował [Narimunt,

monarcha Litewski, Ruski i Żmódzki] i złych karał, dobrych miłował i od krzywd szczycił [Strykowski, I:23];

gnuśny ‘leniwy, ociężały, niechętny, niesprawny w zakresie różnych dyspozycji psychicznych i fizycznych; w funkcji rzeczownika’ [SXVI],

leniwy: *Na gnuśnych i leniwych ziemia narzeka [Strykowski, I:36];*

godny ‘wart, zasługujący, mający odpowiednie walory, mądry; w funkcji rzeczownika’ [SXVI]: *[...] ona [historia] jest naprzód wszelkiej dawności kluczem, nauczycielką, wiadomości i wiary o Bogu i mistrzynią nauk wyzwolonych i rękodzielnych, spraw wszelkich pochwalenia albo gonienia godnych [Strykowski, I:51];*

melancholik ‘człowiek, w którym melancholia bierze przewagę nad innymi składnikami organicznymi i wywiera decydujący wpływ na jego strukturę fizyczną i psychiczną’ [SXVI]: *[...] na który pokój do wielkiego kniazia rzadko kogo puszczano, bo był melankolik i ludzi nie rad widział przy sobie [Strykowski, I:16];*

nieposłuszny ‘niewypełniający rozkazów, w funkcji rzeczownika’ [SXVI]: *[...] ale Włodzimierz po wszystkich państwach swoich Ruskich dał wywołać, rozkazując, aby się wszyscy na wiarę chrześcijańską chrzcili, a dzień pewny naznaczył, któryby się nie ochrzcił, karanie jako na nieposłusznych ustawiono [Strykowski, I:132];*

niespokojniczek dem. od *niespokojnik* ‘człowiek powodujący zamęt, niepokój’ [SXVI]: *Ale on [Jagelo] jako niespokojniczek i tam niedługo wytrwał [Strykowski, II:109];*

tyran ‘panujący bez słuszności bez prawa, nieokreślenie nad poddanymi wydziwiający’ [SL]: *I nieznośne tyraństwa sprośne insze płodził, Dla których szlachecki dom nie jeden uchodził, Palemon, krewny jego, toż musiał uczynić, Z ojczyzny milej g woli tiranowi wynidź [Strykowski, I:59].*

Wyrazy subpola „charakter” są bliskie pod względem znaczeniowym z wyrazami subpola „moralność i oceny z nią związane”:

biczownik ‘ten, który biczuje, bije biczem’ [SXVI]: *Tych też nowych biczowników przyszło było kilka rot do Polski z Węgier [Strykowski, I:28];*

buntownik ‘człowiek występujący przeciwko ustalonemu prawu, porządkowi, uczestnik buntu’ [SXVI]: *Ale Jarosław zebrawszy się z rycerstwem swoim, poraził ich tysiąc na Rossamój uroczysku, i tak ony szkodliwe rosterki skarawszy, buntowników usmierzył [Strykowski, I:154];*

burzyciel ‘ten, który coś burzy, zwalcza kogoś lub coś, występuje przeciw czemuś’ [SXVI]:

*Potym, roku od Christusa Pana 713, Leona trzeciego cesarza, który był nazwan Ikonomachus, to jest obrazem **borzyciel**, przerzeczeni Bułgarowie ratowali”* [Strykowski, I:99]; „*Henrik Schindekop marszałek wielki Pruski, srogi najeźdnik i **burzyciel** Litewski, tam został od Litwy zabity* [Strykowski, II:43];

cnotliwy ‘pełen cnót, dobry, uczciwy; o ludziach’ [SXVI]: *Idźże już śmieje pod tarczą **cnotliwych**, Mać Sarmacia jeszcze swych prawdziwych Synów dostatek, którzy się obronią, Od złych zasłonią* [Strykowski, II:476];

chwalca ‘czciciel, wielbiciel’ [SXVI]: *Wszakże i Kain znalazł swoich **chwalców** i naśladowców za poduszeniem czartowskim, bo byli Heretykowie obrzydliwi, którzy go za Patriarchę swojego wielbili, a zwali się Kainami, i twierdzili to, iż on słusznie Abła zabił* [Strykowski, I:4];

dobrodziej ‘dobroczynca, opiekun’: *Tegoż czasu gdy tak swawolnie Krzyżacy Pruscy w Polsce bronili, Liłlandscy też Krzyżacy z swoim mistrzem Rugę miasto i całą ziemię arcybiskupowi swojemu fundatorowi i **dobrodziejowi** łotrowskie wydali* [Strykowski, I:349];

krzywoprzysięzca ‘ten, który nie dotrzymuje danego słowa, łamie przysięgę’ [SXVI]: *Przeto król Sigmunt zebrawszy żołnierzy sześć tysięcy za pieniądze posłał ich przeciw **krzywoprzysięcy** Pertilowi* [Strykowski, II:396];

łotr ‘człowiek żyjący niezgodnie z uznanymi nakazami dobrych obyczajów i moralności’ [SXVI],

gwałtownik ‘dokonywający przemocy, grabieżca, rozbójnik, rabuś’ [SXVI]: *Rzymianie zaś gdy z pastuchów, z **łotrów**, **gwałtowników** i zbiegów w wielką możność urosli, wstyd ich było małych a prostych początków narodu swego, przeto początek królestwa swego i założenia miasta głowy świata Rzymu od Romulussa i Remussa z boga wojny Marsa i z Reny Sylwej mnisi bogini Westi, urodzonych zaczynają* [Strykowski, I:67];

łotrostwo – wyraz ten należy do kategorii collectiva 1) ‘postępowanie właściwe łotrowi’, 2) ‘łotrzy’ [SXVI]: *Bo Tatarowie **łotrostwo** z Rusi do hordy wychodząc, wyjmując serca z pobitych Polaków, a w jadowitej truciznie ich namoczywszy, wtykali na roženki, czarując ich ku temu naukami czarnoxięskimi i stawiali w rzeki i w stawy* [Strykowski, I:336];

łupieżca ‘ten co zabiera przemocą cudze mienie’ [SXVI]: [...] *i przewali ich Rusacy Połowcami, iż w polach mieszkali, albo iż połowaniem, to jest misliwstwem i łowem zwirza żyli, albo Połowcami, jakoby **łupiescami**, iż z cudzego polonu i łupów żyli, a język z ruskim, litewskim i wołoskim zmieszany mieli* [Strykowski, I:169];

mężobójca ‘zabójca, morderca’ [SXVI]: *Ustawił też Pan Bóg natenczas prawo, aby **mężobójcowie** byli tąż śmiercią zabijani, jaką oni inszych zabijali* [Strykowski, I:7];

niewinny ‘taki, który nie zrobił nic złego, na którym nie ciąży żadna wina; w funkcji rzeczownika’ [SXVI]: [...] **niewinnego** wydać zdała się rzecz okrutna, zaś chować nieprzyjaciela swego towarzysza wojewody [...] zdała się rzecz niebezpieczna [Strykowski, II:21];

nikczemnik ‘człowiek niewiele wart, nie nadający się do niczego’ [SXVI],

pochlebca ‘ten, kto postępuje wobec kogoś tak, aby zyskać jego względy najczęściej chwając go, przytakując’ [SXVI]: *Ta tedy Elżbieta stara królowa Węgierska [...] młodych i nikczemnych ludzi do rady senatorskiej w Polsce wybrała i podwyższyła, a godnych, poważnych i statecznych mężów z urzędów złożyła, a na ich miejsca **pochlebców** i **nikczemników** posadziła* [Strykowski, I:47]; *Jarosław tedy [...] z zamku bez obrony wyszedł, a słowy pokornymi i układnymi Włodimirza Monomacha, stryja swego, [...] ubłagał i przejednał, prosząc go, aby podszczuwaniu **pochlebców** nie wierzył* [Strykowski, I:185];

pomściciel ‘ten, kto bierze odwet, karze’ [SXVI]: *I teraz proszę o to i wyzywam onymi słowy Didony **pomściciela** pracy mojej, do takiegoż w którym się ja długo pociał boju i zawodu: Ex oriare aliquis nostris ex ossibus ultor* [Strykowski, I:XLV];

prześladowca ‘ten, kto planowo i ustawicznie wyrządza zło; gnębiciel, ciemiężca’ [SXVI]: [...] *i jeszcze z początku jako prześladował [Atila] chrześcijaństwo, tak osiadwszy na tym państwie w żadnej rzeczy umysłu swego nie odmienił, ale się jeszcze tym większym **prześladowcą** stał nad Chryściany* [Strykowski, I:56];

zdrajca ‘który zdradza, zradę popełnia’ [SL]: [...] *jakoś był potym wyrzucił na oczy Stanisław Cwikła herbu Łabęć, Warzyńcowi Zarębie, castellanowi Sieradzkiemu, jako on za podarkami był Królewskim i Koronnego Wojska **zdrajcą*** [Strykowski, II:182];

rozbójnik ‘ten, kto napada, rabuje, bandyta’ [SXVI]: *Zaś gdym się wrócił z Turek trzeci krok mię zamordowanych **rozbójników** wskrzesił* [Strykowski, I:38];

rozgłosiciel ‘ten, który rozślawia, obwołuje’ [SXVI]: *O! szczęśliwy młodzieńcze, który dzielności swojej świadka i **rozgłoszyciela** i woźnego znalazłeś Homerrussa* [Strykowski, I:35];

rozmnożyciel ‘ten, kto coś powiększa, wzmacnia’ [SXVI]: *Wszyscy także panowie Litewscy i Żmudzcy zarazem się przy Wielkim Xiędzu Jagele ochrzcili, okrom Ruskich Panów [...] którzy się dawno przedtym w Ruską wiarę Greckiego zakonu byli pochrzcili, jako [...] Włodzimierz Olgerdowic Kijowskie xiążę, jaśnie oświeconych xiążąt Słuckich **rozmnożyciel*** [Strykowski, I:4];

szczekacz ‘obmówca, plotkarz, oszczerca, potwarca, brzechajło, brzechun’ [SW]: *Homerus, Plato, Socrates kłem twoim Byli ruszeni, lecz rozumem swoim Oni dziś słyną, ty w Egipcie wisicz, Toż też jak mistrz twój, ty **szczekaczu** zwyzszysz* [Str, T. I, s. 23];

szpieg ‘agent obcego wywiadu, osoba gromadząca i przekazująca obcemu państwu wiadomości, dokumenty, stanowiące tajemnice państwową lub wojskową’ [SJP]: *Ale Bolesław król, wywiedziawszy się o nim przez **spiegi**, uprzedził go [Jarosława] do Rusi i położył się w Ruskich dzierzawcach nad Bugiem rzeką, nie czekając nieprzyjaciela w domu* [Strykowski, I:150];

szpiegierz ‘szpieg’ [SJP]: *[...] gdy jeden takowy **spiegierz** żebrak w Koninie umarł na drodze, naleziono przy nim listy zdradliwe Sigmunta cesarza do Krzyżaków, w których się wspólnie przysiężenie na Polaki i Na Litwę zamykało* [Strykowski, II:161];

wyrodek ‘człowiek, który od rodu swego odstąpił’ [SL]: *Nie będę się mścić zaraz nad wszystkimi, Dla **wyrodków** złych którzy między nimi Miejsce osiedli, a mnie opuszczają* [Strykowski, I:475];

wywołaniec ‘człowiek z ziemi wywołany, wygnaniec, banit’ [SL]: *O tych pisał Ovidius Naso, poeta zacny, za osobliwy dziw do Rzymianów, gdy tu był **wywolańcem** w Tauricie, gdzie dziś Kapha, Krym i Białogród Wołoski, i gdzie Oczaków, Kaniów, Cyrkassy i Kijow* [Strykowski, I:104];

wzburzyciel ‘który wzburza, podburza’ [SL]: *zaraz Elżbieta cesarzowa wdowa po Albrichcie cesarzu królu Węgierskiemu, chcąc stolec Węgierski na syna swego dziecię otrzymać, poczęła się buntować przeciw Władzisławowi, mając po sobie Ulrikę grabię Cylijskiego, największego **wzburzyciela** pokoju pospolitego* [Strykowski, II:213];

zabójca ‘zabijacz, zabijak, morderca, mężobójca’ [SL]: *A skończywszy jutrznią [Boris] począł się z płaczem modlić, oczy w niebo wznosząc, a patrząc na obraz Chrystusa Pana, a*

*skoro usłyszał grzmot i brzęk zbrojnych **zabójców** swoich do namiotów wielkim prędem nacierających* [Strykowski, I:153];

zgwałciciel ‘gwałciciel, gwałtownik, który kogo lub co zgwałcił’ [SL]: *Tam go [Sachmata carza Zawolskiego] wnet król Alexander osądził być **zgwałcicielem** przymierza i zdrajcą* [Strykowski, II:330];

złoczyńca ‘zły czyniący’ [SL]: *Lukardis xiążęcia Przemysława Wielkiej Polski małżonka, od własnych służebnic udawioną, z podejrzeniem naprawy samego Przemysława, gdy bez karania i pomsty **złoczyńca** zanichał* [Strykowski, I:333];

zmiennik ‘zdrajca przez zmienność, wiarołomca, perekińczyk’ [SL]: *Czego nie mogąc cierpieć Mendog, Wielki Xiądz Litewski, jako na przeciwnych i **zmienników**, posłał wojsko swoje chcąc ich pobić, a onej się zelżywości i niewdzięczności nad nimi pomścił* [Strykowski, I:286];

Główna różnica pomiędzy subpolami „charakter” oraz „moralność i oceny z nią związane” polega na tym, że cechy charakteru są bardziej stałe, zaś cechy postępowania moralnego mogą być sporadyczne, przypadkowe. Żeby lepiej zrozumieć różnicę, spójrzmy na definicje słownikowe rzeczowników nazywających subpola: *charakter* ‘zespół cech psychicznych, zwłaszcza moralnych, właściwych danemu człowiekowi lub zespołowi ludzkiemu przejawiających się w jego postępowaniu usposobieniu’ [SJP]; *moralność* ‘prawidła postępowania uznawane za właściwe w określonych środowiskach i epokach historycznych; postępowanie według tych prawideł’ [SJP]. Widzimy więc, że charakter jest typem cech stałych od urodzenia właściwych człowiekowi, natomiast moralność to zewnętrzny przejaw odpowiednich norm postępowania.

Pozostałe subpola w polu leksykalnym „Psychika człowieka” to:

subpole „rozum, pamięć, wyobraźnia”:

dochcip ‘rozum, inteligencja; zdolność do czego, biegłość’ [SXVI] (autor o sobie): *Może łaskawy ze mną Czytelnik żałować, Iż nauk nie mógł większych **dochcip** nasz spróbować* [Strykowski, I:22] (w tym zdaniu autor mówi o sobie jako o człowieku zdolnym);

mędrzec ‘człowiek mądry’: [...] *pytano Platona, coby za różność była między nieukiem i tym, który co umie, **mędrzec** odpowiedział, aby obydwu nagich w nieznanym krajnie zastali, tak różność między nimi zobaczą* [Strykowski, I:17];

nieuk ‘ktoś niewykształcony, prostak, głupiec’ [SXVI]: [...] *pytano Platona, coby za różność była między **nieukiem** i tym, który co umie* [Strykowski, I:17];

w jednym zdaniu znajdują się antonimy:

niewiadomy, ludzie uczeni: [...] *wiele **niewiadomych** i **nieuków** historii ciemnością dla niedbalstwa **ludzi uczonych** zasłonionych, tę przeważną Olgerdowi pamięci wiecznej godną dzielność, Witoldowi synowcowi jego przypisują niebacznie* [Strykowski, II:12];

doświadczony ‘we właściwym znaczeniu imiesłowu biernego’ [SXVI],

nieuczony: [...] *Roboam, król Żydowski ojcowskie królestwo ukrocił, Potym go Stracił. Przeto że słuchał więcej **nieuczonych**, Głupych młodzików, a niż **doświadczonych**, Którzy poradę daliby mu zdrową i prawą* [Strykowski, II:497].

subpole „wola i oceny z nią związane”:

woluntar ‘ochotnik, żołnierz, który z własnej chęci wstąpił do wojska’ [SW]: *Tegoż czasu Witold Wielki Xiądz Litewski, mając na pomoc wiele Polaków, tak **woluntarów** jako za pieniądze najętych, wtóry raz podniósł wojnę na Wielkonowogrodzany Russaki, ludzi wolnych sąsiadów Pskowskich* [Strykowski, II:167];

subpole „uczucia, emocje, ich oceny”:

człowiek zacny ‘człowiek czcigodny, szanowany’: [...] *a onego młodzieńca uczynił [Włodzimierz] rycerzem sławnym, i ojca jego **człowiekiem zacnym*** [Strykowski, I:128];

kochanek ‘ten, kogo się kocha’ [SXVI]: *W tym Sławko komornik tajemny i **kochanek** Sigmuntów upadł na niego, chcąc zdrowie jego jako wierny sługa, swoją śmiercią zaszczycić* [Strykowski, I:204];

miłośnica 1) ‘kochanka, nałożnica’; 2) ‘osoba ukochana, ulubienica, wybranka’ [SXVI]: *Ale Rochmida, iż wiedziała Włodzimirza być nieprawego łoża (bo go Świętosław z Malussą **miłośnicą** miał), nie chciała na to pozwolić* [Strykowski, I:124];

męczennica ‘kobieta, która poniosła śmierć za wiarę chrześcijańską’ [SXVI]: *Atila samą królową i tych wszystkich jedenaście tysięcy panien przy niej zabił, a ony dla imienia Chrystusowego stały się **męczennicami*** [Strykowski, I:56].

nieborak ‘człowiek nieszczęśliwy, godny pożałowania lub politowania (wyraz oddający subiektywne nastawienie emocjonalne autora wypowiedzi)’ [SXVI]: [...] *wiele więźniów póki trwała zapalczywa bitwa uciekło, wiele też rycerstwa polskiego, którzy z*

*bitwy uciekali w Bzurze potonęło, inszy na placu polegli, a drugich Litwa poimanych **nieboraków** w niewolę zabrała* [Strykowski, I:338];

***niebożę** ‘emocjonalnie: nieszczęśnik, istota godna pożałowania’ [SXVI]: [...] wszakże za xiążęciem swym musieli **niebożęta** Polacy ciągnąć* [Strykowski, I:203];

***oblubieniec** ‘pan młody, narzeczony’ [SXVI]: [...] jeszcze za ojcowskiego żywota [królowna] była poślubiona Gwilhelmowi Rakusbiemu xiążęciu [...] przeto jej był pierwszy **oblubieniec** na myśli* [Strykowski, II:72];

***prostaczek** dem. od ‘prostak’ [SXVI]: [...] byli na on czas pisarze Litewscy i Ruscy **prostaczkowie**, a najwięcej Moschowitzowie u nich plużyli w pisarstwie* [Strykowski, II:255];

***prostak** 1) ‘człowiek o względnie niskim poziomie umysłowym, wynikłym z braku wykształcenia lub z cech osobistych’; 2) ‘człowiek z gminy należący do najniższej klasy społecznej’ [SXVI]: *Ten [Piaś z Kruświce] nie jak **prostak** wielmożnie panował, Krain swych wzdobyl i cudze zholdował* [Strykowski, II:518];*

Nazwy osób według cech mentalnych mieszczące się w zabytku nazywają człowieka według cech charakteru, cech związanych z moralnością oraz wskazujących na sposób zachowania się. Szeroki zakres nazewnictwa osób według rozmaitych cech fizycznych i mentalnych świadczy o doborze najtrafniejszych jednostek leksykalnych w opisywaniu człowieka. Autor zabytku dokonuje językowej kreacji postaci swoich bohaterów, nadając im rozmaitych właściwości tak, żeby dokładnie opisać ich zewnętrzne i wewnętrzne cechy.

2.4.12. Nazwy osób

według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym

W polu leksykalnym „Człowiek a instytucja państwa” znajduje się również grupa semantyczna nazw osób według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym, które nawiązują do nazw osób według stanu społecznego:

***bogacz** ‘człowiek bogaty, zamożny, majątny’ [SXVI]: [...] obadwa nadzy Philosoph ubogi i **bogacz** wypłynęli na deskach rozbitego okrętu do Rodissu* [Strykowski, I:17];

diedzic ‘spadkobiorca, potomek mający prawo dziedziczenia’ [SXVI]: [...] postanowił [Pan Bóg] obydwu [Adamowi i Ewie] w wspólnym towarzystwie obywatelami i **diedziczami** w raju rozkoszy” [Strykowski, I:2];

diedziczka ‘spadkobierczyni, kobieta mająca prawo dziedziczenia’ [SXVI]: *Córki dwie Kazimierza króla własne **diedziczki**, i królowny Polskie ze wszystkimi skarbami [...] w złocie, w srebrze, w perłach, i w rozmaitych klejnotach i ubiorach [...] Helżbieta stara królowa do Węgier zaszła* [Strykowski, II:47];

łupieżca ‘ten, który rabuje, grabieżca, rabuś’ [SXVI]: [...] i przezwali ich Rusacy Połowcami, iż w polach mieszkali, albo iż połowaniem, to jest myśliwstwem i łowem zwierza żyli, albo Połowcami, jakoby **łupiescami**, iż z cudzego połonu i łupów żyli, a język z ruskim, litewskim i wołoskom zmieszany, mieli [Strykowski, I:169];

mocarz ‘ten, który posiada bardzo wielką, większą niż inni siłę lub władzę’ [SXVI]: *Najdziesz iż czasem chłop będzie mężniejszy, Nad pocziwego slachcica czerstwiejszy, Lecz go on cnotą, mądrością celuje, **Mocarz** szwankuje* [Strykowski, I:490];

nędzny ‘nieszczęśliwy, w funkcji rzeczownika’ [SXVI]: *Wszak szczęście ludźmi ciska jako piła, Wzgorę i na dół, z bogacza wnet wilą, Dziś głaszcze tego, jutro zaś innego, Wnet pan z **nędznego*** [Strykowski, I:488];

nędznik 1) ‘człowiek ubogi, nie mogący zaspokoić podstawowych potrzeb życiowych’; 2) ‘człowiek niegodziwy, zły’ [SXVI]: *Lepiej ci mądrym być chociaż ubogim, Niż głupim, a bogatym w skarbie drogim, Z rozumem wszystko masz, on zawsze **nędznik**, **Żebrak** i **biednik*** [Strykowski, I:497];

ubogi ‘biedny, cierpiący niedostatek’ [SW]: *A między grobami, które na niektórych miejscach jako miasteczka stoją, żony i przyjaciele na każdy piątek, gdy się dzień jasny trafi, modlitwy czynią i jałmużnę **ubogim** rozdają* [Strykowski, I:150];

żebrak ‘człowiek żyjący z żebraniny, proszący jałmużny, ubogi, biedny’ [SW]: [...] *zaraz nie mieszkając do Krakowa prętkim pędem za przewodnikami xiążęty Ruskimi przyciągnęli, miasto puste spalili, chorych i **żebraków** posiekli* [Strykowski, I:294]; por. ukr. жебрак.

Nazwy osób w omawianym polu nazywają człowieka według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym. Z reguły są to wyrazy na określenie ludzi zarówno biednych, jak i bogatych.

2.4.13. Nazwy osób według miejsca zamieszkiwania

Pole leksykalne „Otoczenie cywilizacyjne człowieka” w koncepcji E. Kwapien zawiera dwa subpola „miasto i jego części” oraz „wieś i jej otoczenie”, w obrębie których znajdują się nazwy osobowe według miejsca zamieszkiwania:

cudzoziemiec ‘obcokrajowiec’: „Było też wiele **cudzoziemców**, częścią *xiążęciu polskiemu na dworze służących, częścią kupiectwa sprawujących, a częścią pustelnicy, żywot w dalekich a głębokich pustyniach lasów dla spokojnej chwały Christusowej wiele chrześcijan mieszkało*” [Strykowski, I:140]; w języku ukraińskim odpowiednikiem tego wyrazu jest złożenie *иноземець* z pierwszym członem *інны-*;

domator ‘człowiek lubiący przebywać w domu, piecuch’ [SXVI]: *Tu zaś jeśliby się komu dalekie i niepodobne morzem żeglowanie Palemonowe albo Libonowe z Włoskich krain i do Żmodzi zdało, tedyby takowy był podobny onemu **domaturowi**, który gdy na wierz pieca wlezie, zda mu się, jakoby na Alpes, na Balchany i na Pyreneos montę pielgrzymował* [Strykowski, I:70];

mieszczanin ‘mieszkaniec miasta’ [SXVI],

grodzanin ‘mieszkaniec grodu, twierdzy, warowni’ [SXVI]: [...] *a poraziwszy wojska Drewlanskie, ostatki uciekających s poboiszcza gonila [księżna Olha] i posłała do **grodzan** i do **mieszczan**, jużem się pomściła śmierci męża swego, wszakże od was nie odstąpię, aż mi jaką taką dań postąpić* [Strykowski, I:119];

obywatel ‘mieszkaniec kraju lub terytorium’ [SXVI]: *Także też Włoszy Litewscy z Libonem, albo Palemon, wodzem i xiążęciem swoim, przyżeglowawszy w ty nieznajome brzegi, tułali się długo po niepewnych miejscach, dotąd ani pierwszy tuteczni **obywatelowie** z narodu Gotów i Gepidów [...] nierównego z Włochami rodzaju, różnego języka, jeden od drugiego inszym sposobem i obyczajem żyjący, spólnie się potym złączyli* [Strykowski, I:78];

pustelnik ‘człowiek żyjący w miejscu niezamieszkalnym; prowadzący taki żywot z pobudek religijnych’ [SXVI, T. 34, s. 471]: *A xiążę Bułgarskie po tej postudze chrześcijańskiej wstąpił w zakon **pustelnicy**, synowi swemu spuściwszy panowanie* [Strykowski, I:100];

wieśniak ‘sielanin, siodłak, włościanin, rolnik, ziemianin’ [SL]: *bo wtenczas nie tylko z poddanych mieszczan, z **wieśniaków**, z szlachty, z kościołów i ze wszystkich duchownych i świeckich dochodów pobory wybierano* [Strykowski, II:255].

Nazwy osób w tym polu określają człowieka według jego miejsca zamieszkiwania. Owe PNO mają w swojej definicji najczęściej składnik ‘mieszkaniec’.

2.4.14. Etnonimy

Etnonim to termin pochodzenia greckiego oznaczający nazwy narodu, plemienia, grupy etnicznej. Etnonim określa ludzi według ich przynależności etnicznej. Nazwy narodowościowe z jednej strony oznaczają przynależność człowieka do konkretnego narodu, wskazując jednocześnie na kraj pochodzenia. Ta grupa semantyczna PNO znajduje się w polu leksykalnym „Człowiek a instytucja państwa”, w subpolu „państwo”. Na ogół etnonimy są uważane przez językoznawców za nazwy własne. Na zasadzie arbitralnych rozstrzygnięć postanowiłam je włączyć do analizy jako jednostki leżące na pograniczu między nazwami własnymi i nazwami pospolitymi osób. Sądzę tak, ponieważ nazwy własne wyodrębniają jednostkę spośród innych, natomiast nazwy narodowości określają całe grupy ludzi z podobną cechą – miejscem zamieszkania, przynależnością narodową.¹³

„Kronika...” M. Strykowskiego mieści następujące etnonimy:

*Adziamaglan: Bo i Turcy nie inszym narodem tak wiele krain świata posiadli, jedno Sławiańskim, z którego Janczary i **Adziamaglany** [...] czynią [Strykowski, I:107];*

*Alan, Litalan, Sicambr, Prus, Prusak: A druga część tych **Alanów** albo **Litalanów** mdlejsza i nie tak do wojny sposobna, [...] po onej od **Sicambrów** porażce, mołojców bitnych moc straciwszy, niebardzo ufali bezpiecznie się osiedzieć w własnej ojczystej ziemi, przeto do **Borussow** albo **Prussow** pogranicznych odeszli [...] a samych siebie **Prusakom** starym w wiarę i w obronę podali [Strykowski, I:43];*

*Assirijczyk: Od tegoż **Assirijczycowie** naród wiodą [Strykowski, I:11];*

*Babilończyk: [...] a wierzch wieżę do nieba wyważyć, aby stąd zwano **Babilończyki** być przedniejszymi w narodziech ludzkich [Strykowski, I:10];*

*Bawar, Bohem: Bohemskie albo Czeskie królestwo, która ziemia przed tym Niemiecka była, nazwana Bohemią od **Bawarów** albo Bemów Niemców, a potem Wandalowie Sławacy bohemscy (mówi Carion), nie zowią się **Bohemami**, ale Zeskami (ma być Czechami)*

¹³ Wyjaśnienie metodologiczne dotyczące nazw narodowości z uwzględnieniem literatury przedmiotu podają w następnym rozdziale III.

od Zeski (my być Czecha Lechowego brata od którego Polacy) xiążęcia swego imię sobie i ziemi dali [Strykowski, I:23];

Besarab: [...] także w Taurice albo Przekopie są ostanki Gotów albo Getów Litewskich i Roxolańskich, Ruskich przodków, którzy sławieńskim językiem (nie niemieckim) mówią, a bydło albo czabany w polach passą, a zowią się dziś **Besarabami** [Strykowski, I:40];

Bielorussak: „Wszakże Moskwa i wszyscy **Bielorussacy** nie przyjmują tych wszystkich wyżej pomienionych narodu swego Russkiego albo Rosyjskiego wywodów i nazwisk, jako nikczemnych i z prawdą się niezgadujących” [Strykowski, I:111]; w tym zdaniu wyraz Moskwa użyto w znaczeniu metonimicznym ‘naród Moskiewski, naród rosyjski’;

Bułgar, Russak, Karwat, Serb, Bosnijczyk, Ilyryta: A dla czego, z której przyczyny i przymiotów **Bułgarowie**, **Russacy**, **Karwatowie**, **Dalmatowie**, **Serbowie**, **Bosnowie**, **Illirici** i inszy z tegoż narodu nasze przodkowie Sławakami są nazwani [Strykowski, I:101];

Chełmianin, Kujawianin, Połuczanie, Mazur: Po tych Ptolemeus Plinny kładzie [...] Kulmianie albo **Chełmianie**, **Kujawianie**, **Połuczanie** i **Mazurowie** [Strykowski, I:52];

Cyber, Gepid, Celtiber, Teuton, Ambron: A **Cymbrowie** i **Gepidowie** przodkowie Litewscy [...] ciągnęli przez Francję wtóry raz do Hiszpaniej, skąd gdy ich **Celtiberowie** wygnali na zad się do Francji wrócili, a tam się z **Teutonami** narodem Niemieckim i z **Ambronami** złączyli [Strykowski, I:31];

Cypriot, Kretens, Kalabr, Sicilianin, Massilianin: Z tychże też Dodoneów obywatel Rodum insulę opanowali [...] z których też są **Cipriotae**, **Kretensowie**, **Kalabrowie**, **Sicilianie**, **Massiliani** etc. [Strykowski, I:18];

Frank, Szwab, Senon, Saks: Drudzy zaś, jako **Swewi** albo **Swabowie**, **Frankowie**, **Senonowie** i **Sassowie**, nie mogąc się zmieścić w swych krainach ciągnęli do Galliej [Strykowski, I:22];

Got: A czasem też **Gotowie** od Łacinników Getami byli nazwani [Strykowski, I:51]; **Gotów** część w Aziej nad Pontem i Propontidem około Constantinopola krain kilka osiedli [...] w Tauricie albo w Przekopie, gdzie dziś Tatarowie Przekopscy, **Gotowie** mieszkają, który języka niemieckiego używają i **Gotami** się zowią [Strykowski, I:40];

Got, Gepid, Połowiec, Alan, Piecinig: Przy tych **Gotach** albo **Getach**, **Gepidach** i **Połowczach** przodkach Litewskich, mieszkali drudzy **Alanowie** i **Piecinigowie**, a ci Rusakom i Polakom częstymi najazdami dogrzewali [Strykowski, I:51]; A w tym czasie **Piecinigowie** s tych krain gdzie Litwa z **Gotów**, **Jatwieżów**, **Połowców** i **Alanów** zmieszany, przyciągnęli do Kijowa i oblegli miasto [Strykowski, I:121];

Henet, Sarmat: Gdyż Grekowie między **Henetami** albo **Sarmatami** narody Sławińskimi i między Tatarami żadnej różności nie czynili [Strykowski, I:101]; wyrazy Grek i Tatarzyn są nazwami narodowości;

Henet: Riphath, wtóry syn Gomerów, wnuk Japhetów, od którego też wschodni Sarmatowie i **Henetowie** i narody Sławiańskie wywód mają [Strykowski, I:22];

Iber: Ci potym **Iberowie** [...] do Hiszpaniej przez Greckie, Adriatickie i międzyziemne morze żeglowali [Strykowski, I:19];

Jazyg: [...] a jako ich zwano Jatwieżami i **Jazygami**, tak ich tam dziś odmiennością słów barbarzkich i czasu dawnego postępkem od Jazygów Igowiany mianują [Strykowski, I:184];

Kaldejczyk: **Kaldejczykwie** przed potopem tekstem kaldejskim na kamiennych słupach przysze plagi wypisywali [Strykowski, I:5];

Kozar: Swantosław Ihorowic [...] naprzód na **Kozary** albo Kossery ludzi Ruskiego narodu, którzy mu się z mocy wybijali, ciągnął i dobył zamku ich głównego [Strykowski, I:121];

Lach: Wszyscy jak w samolówce od Rusaków legli, Tak ony wszystkie wojska Węgrów, **Lechów** zbite Dały z siebie zwycięstwo Rusi znamienite [Strykowski, I:227]; Tak Russacy z **Lechy** mir w ten czas wziąć musieli, Bo w domu nieprzyjaciół nowych gorszych mieli, Nowych srogich Tatarów przed tym niesłychanych, Ani w tych polach gdzie dziś są, nigdy widzianych [Strykowski, I:229];

Maurytan, Kartagines, Frank, Gall, Nortman, Cymer, Hun, Wandalit, Got, Gepid: Bowiem Afrikani, Arabowie, **Mauritani**, **Kartagineses**, Rzymianie, **Francy** i **Galli**, **Nortmani**, potym **Cymbrowie**, **Hunnowie**, **Wandalitae**, **Gottowie**, **Gepidowie**, Alani i inszy Francuscy, Niemieccy, Sławańscy i Litewscy przodkowie, często się tam o ty krainy zachodnie jako ciepłe, wczesne i bogate ubiegali, a który był naród mocniejszy, ten się tam osiedził [Strykowski, I:19];

Multan, Serb, Cygan, Grek, Włoch: *A chcąc dalej świat zwiedzić do Turkem jechał [...]* gdzie **Multan**, **Serbin**, **Cygan**, **Grek**, **Włoch** lud zmieszany [Strykowski, I:16];

Multan, Węgrzyn: *Ci [Turcy] potym wielką mocą od gór przyszli z krzykiem, Hała, hała wołając z zakrzywionym szykiem W prawy róg uderzyli naszym wielkim pędem, W którym Węgrzy z Multany stali długim rzędem* [Strykowski, II:219];

Numid: *Taką też drugą przeważność oblężonych Numidów najdziesz u Salustiussa [...] i u Liviusa [...] gdzie także Numidowie widząc mury porozbijane, wszystkie skarby od złota i srebra [...] do jednego pałacu zносиwszy a sami się winem popiwszy, wszystkie rzeczy i samych siebie zapalili* [Strykowski, II:17];

Pieczynig: **Pieczinigowie** to widząc, rozumieli iż ich trudno głodem wymorzyć, a mocą zamku niełza dobyć, dla tego odciągnęli od oblężenia [Strykowski, I:126];

Roxolan: *Z tym [Mitridatesem, królem Pontskim] sami Roxolani, cnych Rusów przodkowie walczyli* [Strykowski, I:218]; *Ale skądby Roxolani, Rossanami i Russakami albo Rusią nazwani byli, trudno się dohadać* [Strykowski, I:108];

Sakson: *Witikiadus zaś Saxonow albo Sassow najpierwszych być z Niemców wywodzi z narodu Macedonów i z pokolenia Aleksandra Wielkiego* [Strykowski, I:68];

Sarmat, Nomad, Spor: *[greckie starodawni historykowie] też wszystkich Sarmatów Nomadami, to jest z miejsca na miejsce się przenoszącymi i Sporami, to jest rozproszonymi i rozsianymi nazywają* [Strykowski, I:111]; *[...] nasza Musa [...] dowodnie historyków wszystkich skostowała, Chcąc okazać Sarmatom sprawy dzielnych dziadów* [Strykowski, I:14];

Scyt: **Scytowie** zaś z krainy Tuhri z Kewą i z Kadiką, potym z Atilą, xiążęty, prawie od Kaukazyjskich gór wyszedłszy, jako przyciągnęli do Pannoniej, a potym Włoskie, Francuzkie, etc. ziemie zwojowali [Strykowski, I:71];

Smolnianin: *Ale gdy wszyscy Smolnianie na podanie wołali nie mógł Sołohub ich niestworności więcej hamować* [Strykowski, II:374];

Sudowit: *[...] ich [Krzyżaków] Sudowitów trzy tysiące dogonili* [Strykowski, I:263];

Turek: *A u Turków o najmniejszej potrzebie i bitwie z chrześciany zaraz pieśni ludzie na to z skarbu cesarskiego opatrzenia składają* [Strykowski, I:34];

Wandal: *[...] roku od Christusa 433 przyszli naprzód do Niemiec Wandalowie* [Strykowski, I:23]; *[...] Wandalowie Sławacy Bohemscy nie zowią się Bohemami, ale Zeskami od*

Zeski [Czecha Lechowego brata] xiężęcia swego imię sobie i ziemi dali [Strykowski, I:23];

Wareg: Kosserowie [...] niektórym częściom Ruskich krain zdawna panowali [...] także też Waregowie albo Waragi panowali im czas niemały [Strykowski, I:113];

Żyd: [...] Żydów też wszystkich w Dźwinie potopiono [Strykowski, II:414].

„Kronika...” M. Strykowskiego mieści całe fragmenty nasyczone etnonimami, między którymi są też wzmianki na temat różnych plemion i narodowości słowiańskich:

[...] ty się narody Sławiańskie od morza Trackiego aż do Weneckiego szeroko dzielnością rycerską rozkrzewiły, jako Serbowie [...] gdzie była przed tym Missia mała, Bułgarowie gdzie była przed tym Missia wielka, Bosnowie, gdzie przed tym była Liburnia dziś Bossenska ziemia [Strykowski, I:100];

Tych liter [...] zaraz się chwycili Bułgarowie, Serbowie, Dalmatowie, Karwaci i Russacy, i tymi literami sprawy swoje i kroniki pisać poczęli [Strykowski, I:89];

Przeto Serbowie, Karwaci, Raczowie, Bułgarowie z Greki, z Węgry i z Turkami; Dalmatowie zaś, Karniolani, Stirijczycy, Istrowie, Illirikowie z Włochy; Słężacy, Morawcy, Misnacy, Pomorzanie, Kassubianie z Niemcami; Russacy Biali z Moskwą [w znaczeniu ‘Moskwianie’ – O. G.] i z Tatary; Podgorzanie, Mazurowie, Podlaszanie, Russacy Czarni, Wołyńcy i Litwy [w znaczeniu ‘Litwini’ – O. G.] część z Polakami; a Polacy ze wszystkimi narody obyczaję, ubiory i po części język ojczysty pomieszali [Strykowski, I:107];

A gdzie przed tym był Illirik i Dalmatia, dziś Raguzowie, Karwie, Karwatowie, Rasciowie albo Raczowie, Karniolani, Albani, Istiriowie i inszy między górami mieszkający i nad morzem Adriatickim, wszyscy tychże Bułgarów albo Wolgarów Moskiewskich [...] potomkowie są prawdziwi [Strykowski, I:100];

[...] Cymbrowie i Niemcy [...] zebrawszy się z sąsiady swoimi (z Swedami, z Gotami, z Gepidy, gdzie dziś Żmódź, Litwa i Lotwa, z Ulmigawy, gdzie dziś Prussowie, Połowcy, gdzie dziś Podole i z Wołyńcami, z Stabany, z Amaxobity, z Ombrony, z Jatwiezy) ciągnęli do Illiriku, gdzie dziś ziemie sławańskie dla niewczasu zimna, nieurodzaju i potopu morskiego [Strykowski, I:31];

[...] piszą o tym rozmaici historikowie i cosmographi [...] kładąc z tych stron rozmaite narody wynidź [...] to jest Gotti, Ostrogoti, Westrogoti, Gepidi, Samageti, Massageti, Hunny z tatarskich północnych krain [...] Cymbry, Parti, Swedy, Longobardy, którzy we Włoszech między Wenecją, Weroną, Padwą, Medjolanem, etc. osiedli; Turcilingi,

Awares, Heruli, Swewi, Bulgari, Tachiphali, Dani, Dacii, Slavi albo Sławacy, Rugi z Pomorskich krain, Litalani, Sembi, Livoni, Scyri, Karpi [Strykowski, I:51].

Przytoczone cytaty mieszczą zarówno nazwy narodowości, jak i nazwy plemion. Użycie dużej liczby etnonimów w tekście kroniki świadczy o dokładnej znajomości M. Strykowskiego ówczesnych źródeł historycznych, opisujących różne kraje, wspomniane w zabytku.

PNO znajdujące się w „Kronice...” M. Strykowskiego są bogatą klasą wyrazową, opisującą człowieka i jego życie z rozmaitych stron. Wspólny sem w znaczeniu analizowanych PNO pozwolił wyodrębnić wśród nich takie grupy semantyczne, jak: nazwy osób w relacji pokrewieństwa, nazwy osób według stanowisk urzędowych, nazwy osób według godności i tytułów, nazwy osób według stanu społecznego, nazwy osób według czynności wojskowych, nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”, PNO w subpolu „wybory”, nazwy osób według zawodów, nazwy osób w stosunkach międzyludzkich, nazwy osób według cech fizycznych i mentalnych, nazwy osób według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym, nazwy osób według miejsca zamieszkiwania, etnonimy. Opisywane PNO są różnorodne pod względem tematycznym oraz genetyczno-formalnym. Ze względu na tematykę wojskowo-społeczną przeważającą w zabytku najwięcej jednostek leksykalnych pojawia się w obrębie nazw osób według czynności wojskowych, stanu społecznego, stanowisk urzędowych, godności i tytułów. Analiza leksykalna tych wyrazów dostarcza ciekawych spostrzeżeń na temat wartości i obyczajowości ówczesnych państw, którym została poświęcona „Kronika...” M. Strykowskiego.

2.5. Przenośne PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego

„Kronika...” M. Strykowskiego jako dzieło literackie mieści wiele leksemów przenośnych, których przebadanie może mieć istotną wartość dla wskazania ich roli w stylistyce utworu, a pośrednio może przynieść pewne spostrzeżenia istotne z punktu widzenia stylu artystycznego polszczyzny XVI w.

Zmiany znaczeń są przedmiotem badań dwóch działów leksykologii różniących się kierunkiem procedury badawczej: semantyki – nauki badającej znaczenie leksykalne w

kierunku „od wyrazu ku realiom”, onomazjologii – nauki badającej proces nazywania przedmiotu bądź zjawiska w kierunku „od przedmiotu ku wyrazom” [Buttler 1978, 20].

Ogólnego przeglądu typów znaczeń przenośnych w językoznawstwie polskim dokonał J. Łoś [Łoś 1925]. Wzorując się na klasyfikacji znaczeń przenośnych niemieckich badaczy Wundta i Paula, J. Łoś wyodrębnił trzy główne rodzaje zmian znaczeniowych. Są to: 1) zmiana znaczenia przez kojarzenie według podobieństwa; 2) zmiana znaczenia przez kojarzenie według styczności; 3) zmiana znaczenia o charakterze uczuciowym. Owym procesom towarzyszy jeden z dwóch typów mechanizmów zmian znaczeń: rozszerzenie bądź uszczuplenie treści znaczeniowej.

D. Buttler poświęciła uwagę temu zagadnieniu w pracy *Rozwój semantyczny wyrazów polskich* [Buttler 1978]. Zmiany znaczenia badaczka ujmuje jako proces nadania nowej nazwy czyli denominację. Językoznawczyni odwołuje się do J. Stöckleina (*Untersuchung zur Bedeutungslehre*, 1895), według którego istniejący już wyraz otrzymuje nowe znaczenie najczęściej w kontekście, gdzie „znajduje się pod wpływem sąsiednich wyrazów i wchłania dodatkowe właściwości semantyczne” [Buttler 1978, 12].

D. Butler przeanalizowała kilka koncepcji zmian znaczeniowych:

Retoryczno-logiczna koncepcja F. Heerdegena (*Untersuchungen zur lateinischen Semasiologie*, 1881) polega na wyodrębnieniu metafory, metonimii, litoty i hiperboli. Odpowiadają one zjawiskom przeniesienia i przesunięcia znaczenia. Przeniesienie znaczenia odbywa się na podstawie przeciwstawienia dwóch kategorii semantycznych, zaś przesunięcie znaczenia jest świadectwem wewnętrznej ewolucji pojęcia [Buttler 1978, 14].

Logiczna koncepcja H. Paula akcentuje zmiany znaczenia w tejże sferze znaczeniowej (rozszerzenie, zwężenie, przeniesienie znaczenia) oraz przesunięcie znaczeń pomiędzy różnymi sferami znaczeniowymi.

Według psychologicznej koncepcji K. Jaberga (*Pejorative Bedeutungsentwicklung im Französischen*, 1901) nowe znaczenie posiada pewne zabarwienie konotacyjne, co prowadzi do melioracji (pogorszenia) i degradacji (polepszenie) znaczenia.

Socjologiczna koncepcja J. Baudina de Courtenay bazuje się na „migracji” wyrazów z języka ogólnego do odmian środowiskowych.

Zgodnie z twierdzeniem H. Kurkowskiej i S. Skorupki znaczenia przenośne wpływają z „naturalnej metaforyczności języka” [Kurkowska, Skorupka 1959, 186]. Ta

cecha języka polega na tym, że pewne nazwy w dość naturalny sposób coraz bardziej rozszerzają zakres swego użycia, zatracając wrażenie przeniesienia: *słońce wschodzi*, *deszcz pada*, *czas upływa*. Poza tym środki języka są ograniczone, wobec czego dla określenia nowych zjawisk częściej służy zmiana znaczenia już istniejących wyrazów niż nowe formacje słowotwórcze. D. Buttler zgadza się z tym sądem: powstanie znaczeń przenośnych jest spowodowane potrzebą „nazywania nowych realiów drogą też wyzyskania istniejących już wyrazów w nowych funkcjach semantycznych” [Buttler 1978, 88]. Zdaniem H. Kurkowskiej i S. Skorupki przenośnia to „obraz językowy ujmujący zjawisko nowe za pomocą wyrazów już znanych”, który polega na „upatrywaniu cech wspólnych między zestawianymi przedmiotami na podstawie owej wspólnej cechy” [Kurkowska, Skorupka 1959, 190 – 192]. Ten środek ekspresji językowej tworzący plastyczne, obrazowe przedstawienie treści myślowej i uczuciowej wypowiedzi jest właściwy zarówno poezji, jak też mowie potocznej z tą różnicą, że w jednym wypadku przenośnia jest bardziej oryginalna, pełni funkcję tworzenia obrazu bądź symbolu, świadczy o twórczej umiejętności autora, a w innym – staje się powszechnie zrozumiałym wyrażeniem, wchodzi do zasobu frazeologicznego języka i wypływa z jego funkcji komunikatywnej [Kurkowska, Skorupka 1959, 187]. Jak zauważył J. Łoś: „Zmiany znaczenia wyrazów znajdują szerokie rozpowszechnienie, gdy ich inicjatorami są ludzie utalentowani i z natury obdarzeni smakiem, a zarazem którzy dzięki swemu pochodzeniu i wychowaniu wrosli w atmosferę rodzimej kultury” [Łoś 1925, 224].

Przeniesienia nazwy z jednego desygnatu na inny odbywa się na podstawie ich podobieństwa – zazwyczaj – wizualnego (*główka kapusty*), ale też akustycznego (*grzmot oklasków*), czy smakowego (*gorzkie doświadczenie*). W ślad za J. Łosiem D. Buttler przytacza przykład rozszerzenia znaczenia wyrazu *księżyc* od pierwotnego ‘syn księdza’ do ogólnego znaczenia ‘władca’. Doszło tu do przeniesienia nazwy na określenie satelity Ziemi – ‘władca nocny’ [Buttler 1978, 89]. „Zasada kojarzenia zjawisk na podstawie ich różnorodnych cech pokrewnych” – zdaniem badaczki – „stanowi najbardziej chyba typowy mechanizm ludzkiego myślenia” [Buttler 1978, 88].

W sferze przenośni istnieją też zjawiska metafory i metonimii. Zainteresowanie metaforą pojawiło się już w starożytnej Grecji, a mianowicie w *Poetyce* Arystotelesa. Zgodnie z definicją K. Polańskiego metafora to „przenośne użycie wyrazu na oznaczenie czegoś, co jest tylko pod pewnym względem podobne do rzeczy czy zjawisk, które są normalnie obejmowane znaczeniem tego wyrazu” [EJP]. Termin ten występuje w retoryce i stylistyce.

H. Kurkowska i S. Skorupka ujmują metaforę jako skrócone porównanie utworzone z pominięciem spójników porównawczych. „Podstawą tak pojmowanej metafory jest podobieństwo przedmiotów lub pojęć oparte na wrażeniach tego samego zmysłu, na transpozycji wrażeń i na synestezji” – twierdzą badacze przytaczając następujące przykłady: *powódź kwiatów*, *muzyka kwiatów*, *kwaśna mina* [Kurkowska, Skorupka 1959, 183].

Synestezja zaś, według wyjaśnień D. Buttler, to termin z dziedziny psychologii, który oznacza proces reakcji podwójnej kilku zmysłów pod czas oddziaływania bodźca fizycznego tylko na jedną sferę zmysłową [Buttler 1978, 114]. Rodzajem synestezji jest synopsja albo tzw. ‘słyszenie barwne’: *wysoki głos*, *koloryt brzmienia*.

Za podłoże metafory może służyć tzw. przenośnia naturalna, powstała wskutek obserwacji człowieka zjawisk przyrody: *wycie wiatru*, *ryk fal*, *krzyk mody*, *przemysł kwitnie*, *długi rośną*. Ten typ przenośni jest zaświadczony w „Kronice...” M. Strykowskiego: „*Quintilianussowi Seneka nie we wszystkim się podoba, którego też drudzy przeciwnicy piaskiem i wapnem nazywali*” [Strykowski, I:XLIV]. Warto podkreślić, że w tym wypadku metafora występuje pośrednio czyli stosuje się do opisywanego desygnatu poprzez określenie go nie wprost, a przez nazywanie go innymi osobami – przeciwnikami.

H. Kurkowska i S. Skorupka podają przykłady epitetów powstałych na podstawie animizacji, czyli przeniesienia znaczenia według analogii do świata zwierzęcego: *orli nos*, *gołębie serce*, *sokoli wzrok* [Kurkowska, Skorupka 1959, 189]. W tekście kroniki też znajdujemy parę przykładów określenia ludzi za pomocą nazwy zwierząt: „*Ambrożego świętego wroną i bajobaśnią nazywali*”; „*Christusa Pana Rzymianie osłem nazywali i z oślimi uszami malowali*” [Strykowski, I:XLIV].

Metafora o charakterze antropomorfizacyjnym, czyli taka, która nadaje przedmiotom i zjawiskom nieżywotnym cechy człowieka, to uosobienie lub personifikacja.

Oprócz metafory istnieją też inne typy przenośni, są to: metonimia, synekdocha, hiperbola, peryfraz. H. Kurkowska i S. Skorupka, traktują metonimię (zamiennię) jako rodzaj przenośni polegający „na zastąpieniu właściwego wyrazu jakimś innym, mającym z tamtym określony związek” [Kurkowska, Skorupka 1959, 197]. Według definicji K. Polańskiego metonimia to „przenośne użycie wyrazu na oznaczenie czegoś, co pozostaje w stosunku styczności do rzeczy czy zjawisk, które są normalnie znaczeniem tego wyrazu obejmowane: *szkoła – dzieci chodzące do szkoły*” [EJP]. Ta zamiana znaczenia zwykle jest dowolna i przypadkowa. H. Kurkowska i S. Skorupka wymienili najbardziej znane schematy

metonimii: czynność → wytwór czynności: *wypiek, pieczywo, bieg, strzelba*; materiał → przedmiot: *nosić bawełnę*, autor → dzieło: *czytać Mickiewicza* [Kurkowska, Skorupka 1959, 105]. Przykłady metonimicznego użycia PNO są stosunkowo liczne w „Kronice...” M. Strykowskiego:

metonimia

wytwór czynności → *ich autor*

kronika w znaczeniu ‘kronikarz’: *Ruskie **Kroniki** żadnej wyprawy Włodimirzowej przeciw Polakom nie wspominają* [Strykowski, I:151]¹⁴;

kraj → *mieszkańcy*:

typowy przykład ilustrujący to zjawisko: *cały Kraków* – wszyscy mieszkańcy Krakowa.

Częste występowanie tego typu metonimii jest znamienne dla „Kroniki...” M. Strykowskiego. Ciekawe, że w niektórych przypadkach autor nie uzgadnia podmiotu i orzeczenia pod względem liczby, co uwypukla użycie metonimiczne, np. *Litwa się (...) zastanawiają*:

Grecja w znaczeniu ‘mieszkańcy Grecji’: *Bo czemu się **Grecja** buchnosławna wznosi, Gdy Pelejczyka swego dzielność w niebo głosi?* [Strykowski, I:28];

Korona w znaczeniu ‘obywatelstwo Korony’: *Potym carz Prekopski [...] obaczywszy. Iż król Sigmunt w Litwie się zabawił, do Podola się zradliwie gotował, o czym gdy częste wieści do starostów i panów duchownych przychodziły, nie wierzyli temu, spuszczając się na to, iż Prekopski był w przymierzu z **Koroną** i Litwą* [Strykowski, II:388];

Rzesza ‘obywatelstwo Rzeszy’: *Wszystka **Rzesza** Krzyżakom pomagała* [Strykowski, I:360];

Litwa w znaczeniu ‘mieszkańcy Litwy, Litwini’: *wnet **Litwa** mężnie się *zastawiają* przeciwko im [Krzyżakom] bić się wyskoczyli [...] prawie aż na umor **siekli*** [Strykowski, I:272]; „***Litwa** z zamku Garty z wielkim wojskiem do Polski wciągnęła*” (tu Litwa w znaczeniu wojownicy Litewscy) [Strykowski, I:255]; *A w tym czasie przyszła wieść, iż **Litwy** cztery tysiące ciągnie, a tuż niedaleko połon z Kurlandskiej ziemi pędzą i wołości plundrują* [Strykowski, I:260]; *A gdy Krzyżacy zamku Garty dobywali, **Litwa** do Polski wtargnęła* [Strykowski, I:265]; *[...] przez ty lat półtora dwadzieścia tysiąc Niemców, Mazurów i Polaków od **Litwy** niewiernej było poimanych i pobitych* [Strykowski, I:279]; *[...] tam rozsadziwszy zasadki, bracia z Ragnety, między którymi byli rycerze*

¹⁴ Niektóre z nazw metaforycznych mogą mieć charakter dyskusyjny.

*przychodni i gościnni z chorągwią prosto do zamku biegli, co obaczywszy **Litwa** wnet z zamku wyskoczyli, gdzie ich bardzo wiele od Niemców poległo zbitych i zamek Onkaim Krzyżacy spalili [Strykowski, I:267]; [...] kilka bitew zacniejszych, tak Ruskich z Węgry, też z **Litwą** i z Polaki, jako Jagelowych, Witoldowych i Kazimierzowych z Krzyżakami i z Tatory i Władysławowej z Turki pod Warną w tej historii wierszem napisał [Strykowski, I:56];*

*Litwa, Sambia: **Litwa** zwojowała **Sambią** i w powiecie Wołowskim sześć wsi spalili [...] niewiasty i dziateczki, jako trzodę do Litwy z łupami wygnali [Strykowski, I:279];*

*Litwa, Łotwa, Żmudź: w znaczeniu ‘mieszkańcy odpowiednich krain’, ‘przedstawiciele odpowiednich narodowości’: Z tegoż Gomera i potomków jego Cymbrów, Gotowie także Polowcy, **Litwa**, **Żmódź**, **Łotwa**, Jatwieżowie, Prussowie starzy, Kurowie, Duńczycy, Swedowie i Philandowie z tychże Cymbrów i Gotów prawdziwie, a nie omylnie pewną genegologią poszli [Strykowski, I:16]; Swedowie i Duńczycy własni inaczej mówią niż Niemcy, Kurlandowie także Prussów starych ostatki, **Łotwa**, **Litwa** i **Żmódź** różnych języków różne i rozmaite słowa w mowie swojej, jako słyszymy mają [Strykowski, I:37]; Wszakże Cymbrowie, Gotowie, Gepidowie, **Litwa**, **Żmódź**, **Łotwa**, Swedowie, Duńczycy, jednego są narodu [...] acz językiem i obyczajami nieco jeden od drugiego różny [Strykowski, I:37]; acz się też miejscami insze narody, jako **Litwa**, **Łotwa**, Tatarowie, Grekowie, Włoszy i Niemcy między Sławakami, według przyległości i rozności krain zmieszały [Strykowski, I:111]; [...] drudzy zaś nad tym morzem, które Sinum Balticum i Venedicum i Pruskim zowiemy, szeroko się położyli, gdzie dziś Philandowie, Swedowie, **Łotwa**, **Żmódź**, Kursowie, Prussowie starzy i Duńczykowie [Strykowski, I:29];*

*Moskwa w znaczeniu, ‘kronikarze Moskiewscy’.: [...] a zaraz gdy to rzekł, kij jakiś z wody między ludzie na most rzucił i, powiada **Moskwa**, iż się to i teraz [...] potrafią w Nowogrodzie wielkim [Strykowski, I:133]; ‘przedstawiciele wojsk moskiewskich’ [...] było **Litwy** tylko półczwarta tysiąca, a **Moskwy** było czterdzieści tysięcy konnych krom pieszych [Strykowski, II:310]; ‘mieszkańcy Moskwy, Carstwa Moskiewskiego’ Albo im też imię inszy ich narodu ludzie, jako Russacy, **Moskwa** i Polacy dali, życząc ziemkom swoim dobrej sławy [Strykowski, I:102]; Co **Moskwa** widząc iż zamek zgorzał, pośpieszyli się ku zamkowi i tamże w jednej wsi pana Stanisława Bartoszewica i przy nim wiele Brańskiej szlachty poimali [Strykowski, II:308]; Przeto tedy, jako z dawna*

*tak i dziś ty narody społecznie mieszkają, przyległością granic złączone i spojone, jako Germani Niemcy z Gotami, z Sarmatami i Bastarnami, to jest z Rusakami, z **Moskwą** i z Polakami, i z Alany męznego serca* [Strykowski, I:22];

*Ruś w znaczeniu ‘kronikarze Ruscy’, ‘mieszkańcy Rusi’: [...] a gdy tego Pioruna, jako **Ruś** pisze, bito po czerewie kijmi [...] tedy w nim bies wołał* [Strykowski, I:133]¹⁵; *wielkość **Rusi** dla nagości, zimna i rozmaitej nędzy poginęło i pomarło* [Strykowski, I:174];

*Żmudź w znaczeniu ‘mieszkańcy Żmudzi’: „A naszymi niebożętą Polacy, Mazurowie, **Litwa**, **Żmódź**, Russacy i **Moskwa** [...] ci Lecha, oni Palemona [...], owi zaś Mosocha i Russa [...] patriarchami swoimi i fundatorami wszyscy jednostajnie twierdzą”* [Strykowski, I:69].

O metaforycznym użyciu nazw własnych pisał Cz. Kosyl [Kosyl 1978]. Badacz zauważył, że „nazwa własna użyta jest metaforycznie, jeśli naruszony zostaje jej utrwalony w świadomości społecznej związek denotacyjny – związek nazwy z denotatem, tj. z przedmiotowym korelatem tej nazwy w rzeczywistości pozajęzykowej albo z pomyślanym korelatem tej nazwy w rzeczywistości kreowanej przez autora” [Kosyl 1978, 134]. Metaforyczne użycie nazwy własnej ujawnia się wyłącznie w tekście, nie należy ono bowiem do systemu. Systemowe są w ujęciu Cz. Kosyla: „sama predyspozycja do metaforyzacji, mechanizmy wytwarzania się metafory oraz typologia owych mechanizmów i sposobów funkcjonowania nazwy jako metafory” [Kosyl 1978, 134]. „Metafora wytwarza się wówczas, gdy następuje uogólnienie jakiejś nazwy własnej na pewną klasę desygnatów [...], przy czym dana nazwa własna w użyciu prymarnym przysługuje tylko jednemu lub niektórym desygnatom tej klasy” – zaznaczył Cz. Kosyl i podsumował: „Metafora istnieje dopóty, dopóki wartość utajona (prymarna) nazwy nakłada się na jej wartość tekstową (sekundarną). Gdy ginie wartość utajona, metafora ulega likwidacji, a nazwa własna przechodzi do kategorii wyrazów pospolitych (por. król, cesarz, mecenas)” [Kosyl 1978, 142].

dzielnica → mieszkańcy dzielnicy:

Oprócz nazw własnych występujących w znaczeniu metonimicznym *kraj – mieszkańcy*, w tekście „Kroniki...” M. Strykowskiego pojawiają się również nazwy pospolite w metonimicznym znaczeniu *dzielnica*, okręg administracyjny – *mieszkańcy odpowiedniej dzielnicy*:

¹⁵ Pod metonimią „**Ruś** pisze”, „powiada **Moskwa**” trzeba rozumieć pisarzy lub kronikarzy ruskich i moskiewskich.

Kijów, księstwo, kraina w znaczeniu ‘mieszkańcy Kijowa, księstw, krain’; leksem *kraina* w znaczeniu pierwotnym określa ‘terytorium stanowiące polityczną lub jej administracyjną część, państwo, prowincję, dzielnicę, rejon, okolicę’, a w znaczeniu przenośnym jest to ‘naród, ludzie’ [SXVI]: [...] *i opanował [Olech] Kijów i wszystkie Ruskie xięstwa do niego należące [...] i jedynowładztwo swoje rozciągnął, wiele krain przyległych [...] do posłuszeństwa swojego Ihorowego przypędziwszy* [Strykowski, I:116]; *Tegoż roku [1571] Tatarowie Prekopsy Moskiewskie krainy okrutnie zwojowali* [Strykowski, II:419];

miasteczko, wieś w znaczeniu ‘mieszkańcy odpowiednich dzielnic’; *Słownik polszczyzny* XVI w. podaje taką definicję wyrazu *miasteczko* – ‘dem. od miasto’, w swojej kolejności leksem *miasto* posiada znaczenie ‘mieszkańcy miasta’ [SXVI]; leksem *wieś* w swoim drugim znaczeniu określa ‘mieszkańców wsi, ogół mieszkańców wsi’ [SXVI]: *Litwa zaś i Russacy z xiążętami swoimi wszecz i wzdłuż miasteczka nieobronne, dwory ze wsiami i folwarkami ogniem i mieczem splundrowali i zburzyli* [Strykowski, II:5];

miasteczko, wołość; rzeczownik *wołość* posiada jedno ze słownikowych znaczeń ‘dobra z wielu wsi wraz z wieśniakami złożone, majątek ziemski’ [SW]: *Roku potym 1531, Petriło wojewoda Wołoski, złamawszy hołd i przysięgę, wtargnął wielkim wojskiem do Pokuckich krain Koronnych z Wołochy, z Węgry, z Turki i z Multany, Sniatin, Kołomyję, Tismienicę i insze miasteczka i wołości aż do Halicza zwojował* [Strykowski, II:396];

miasto, wołość ‘mieszkańcy miasta, wołości’: *Upominał się też [Jan Rytwiański], starosta Sędmiński] aby król Polakom to wszystko, co Litwa za jego dozwoleń odjęła, wrócił, zwłaszcza Lucko i wielką część hojnej Ruskiej ziemi i Goniadz, także Węgrów, miasta z wołościami* [Strykowski, II:257]; *Tegoż czasu roku 1275 Litewskie wojsko wielkie do Polski wciągnęło, a zburzywszy Kujawskie Brzeście, Dobrzyńską i Łęczycką wołości tak wielki pogrom zabijając i w niewolę pędząc uczynili, iż żaden prawdziwie tego nie mógł oszacować* [Strykowski, I:263];

państwo ‘terytorium, niekiedy wraz z mieszkańcami, podległe czyjejś władzy, stanowiące pewną całość polityczną niezależną lub hierarchicznie podległą’ [SXVI]: [...] *w ten czas trzeciego brata swego Bledona zabił [Atiła], a sam królował na wszystkich ziemi Węgierskiej i podbił pod moc swoją wiele państw i opanował ich* [Strykowski, I:56]; *Wszakże Połowcy niedługo pokoju zachowali, bo Ruskie państwa ustawicznymi wstarczkami najeżdżali* [Strykowski, I:180];

powiat ‘mieszkańcy powiatu’: *Tegoż roku [1301] pięćdziesiąt Litwinów bez wieści w Pruskiej ziemi Lubawski **powiat** zburzyli* [Strykowski, I:271];

zamek ‘ludzie mieszkający w zamku’: *Słownik warszawski* podaje takie pierwotne znaczenie tego wyrazu ‘gmach obronny, rodzaj twierdzy, zwykle z basztami i strzelnicami, murem, wałem lub fosą otoczonej, gród’, a następnie dodano też znaczenie przenośne ‘dwór szlachecki’ [SW]: *Naprzód [Włodimirz książę] podniósł wojnę na Mieclawą, xiążę Polskie, i dobył pod nim Przemyśla i Cirwena, **zamków** i powiat Radimicki Polskiego xięstwa [...] podbił pod swoją moc i dań na nich włożył* [Strykowski, I:126];

ziemia w znaczeniu ‘mieszkańcy ziemi’: *Zaś uczyniwszy odwrót z Królewca z większym wojskiem pielgrzymiskim **Miednicką ziemię** zburzył i dwieście więźniów wywiódł, krom wielkości pobitych* [Strykowski, I:277]; *Roku zaś 1561, wszystka **ziemia Litewska** do Lifland przeciw Moskwi była ruszona z hetmanem wielkim Mikołajem Radziwiłem wojewodą Trockim* [Strykowski, II:411].

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera jeszcze inne przykłady użyć **metonimicznych**. Chodzi tu przede wszystkim o leksemy odnoszące się do organizacji wojskowej (nazwa obiektu związanego z wojskiem zaczyna oznaczać jakąś grupę ludzi):

armata ‘wojsko, zbrojni’ [SXVI]: „[...] *Oskold i Dzir wrócili się do Kijowa, straciwszy **armatę** pod Konstantinopolem*” [Strykowski, I:115];

armata wodna: *A ten [...] Publius Libo, będąc jego hetmanem, a mając **armatę** na woli **wodną** gotował, umykał dalej z swymi, przed gniewem nieprzyjaciela Casarza, a iż bliżu Włoch nie mógł być bezpieczen* [Strykowski, I:48]; *wszakże i mistrz [Karolus] i Wernerus kontor z **wodną armatą** mało co zyskali, okrom trochy więźniów poimanych* [Strykowski, I:351];

chorągiew ‘żołnierze w składzie chorągwi, oddziału wojskowego’: *A gdy się dowiedział [król Władisław Jagiełowic] iż Turcy ciągną przeciw jemu, posłał z wojskiem Jana z Huniada, przeciw nim, który bez wieści przyszedł na Turki, poraził je i rozproszył, a cztery tysięcy więźniów poimawszy, 9 **chorągwi** Tureckich wziął* [Strykowski, II:214];

fendel ‘żołnierze w obrębie fendlów, oddziałów wojskowych’: *Bernard Sumberg Czech Niemców, Morawców z Saxony, Ośm **fendlów** miał pod sprawą, z nim Rzeskie zagony* [Strykowski, II:242];

glejt ‘członkowie eskorty’: *Tam Kiejsut xiążę Żmodzkie [...] za **glejtem** Ludwikowym przyjechał do wojska Polskiego i Węgierskiego* [Strykowski, II:53];

horda ‘żołnierze w składzie tatarskiego obozu wojskowego’: *A na drugi rok 1259 [...] wielkie wojska Tatarskie, z rozmaitych **hord** zebrane [...] do Sandomierskiej ziemi wtargnęły* [Strykowski, I:293];

kosz ‘żołnierze w składzie kosza, oddziału wojskowego’: *[...] ciągnął [xiążę] śmieie na kosz Tatarski pod Klecko* [Strykowski, II:333];

legia ‘żołnierze w obrębie legii, oddziału wojskowego’: *[...] wszakże krwawe zwycięstwo odniósł [Dominikanus], bo mu dwu hetmanu, Aurelium Fuscum i Oppium Sabinum z **legiami** i z wojskami wielkimi Sarmatowie naszy zabili* [Strykowski, I:106];

nawa ‘okręt, łódź’ [SXVI]: *Taka tam trwoga straszna, co rozumieć była: Gdy się **nawa** o **nawę** w morskim tańcu biła* [Strykowski, I:63];

orszak ‘zespół ludzi zgromadzonych w jakimś miejscu, gromada, tłum, oddział, poczet’ [SXVI]: *W ten czas też Sigmunt Koribut z Pragi do Krakowa do króla Władysława Jagiela przyjechał z **horsakiem** wielkim Czechów Husytów* [Strykowski, II:181];

obóz ‘zgrupowanie żołnierzy i zbiór namiotów wraz z całym wyposażeniem żołnierskim według pewnego porządku’ [SXVI] *[...] ośmdziesiąt tysięcy rycerstwa Rzymskiego na placu poległo, a woźnic samych i kucharzów czterdzieści tysięcy pobili i dwa **obozy** rzymskie [...] przodkowie Litewscy wzięli* [Strykowski, I:32];

proporzec ‘oddział wojskowy, zastęp, rota’ [SXVI]: *Ale król [...] wnet Witolda z Litwą i dwanaście **proporców** Polskiego rycerstwa przeciw jemu [mistrzowi Liflandskiemu] wyprawił* [Strykowski, II:140];

rota ‘żołnierze w obrębie roty’: *A gdy Kościen zamek mocny na bagniskach i między jeziora pod Czechammi Polacy oblegli [...] którą zelżywością Kazimierz królewic z **rotą** rycerstwa swojego sam na przodku idąc przyszedł śmieie pod sami błanki* [Strykowski, II:15]; *[...] jeden pan, którego latopiszcze Radziwiłom zowią [...] wskoczył z koniem w Wisłę, a **rota** jego jezdnych kozaków za nim* [Strykowski, II:67];

wojsko ‘armia, znaczy korpusy liczne, złożone z wielu żołnierzy pieszych i konnych, podzielone na regimenty, zostające pod jednym generałem, który ma pod sobą wielu oficerów’ [SL]: *[...] od Alpów na równe pola z **wojskiem** ustąpił [Cymbrom]* [Strykowski, I:34];

zagon ‘partia żołnierzy na wtarczkę idących’ [SL]: *[...] a skoro się mężnie obie strony potkały, zwycięstwo Połowcy otrzymali, którzy [...] wszere i wzdłuż w krainy Ruskie **zagony** rozpuścili* [Strykowski, I:169]; *Rozpuścił potem Jagieło dalej po różnych*

*krainach Polskich zagony iż aż do Wiślice od Krakowa mil 9 wojowali [Strykowski, II:69]; Tegoż roku [1377] Olgerd i Kiejstut z wielkim wojskiem [...] do Prus wtargnęli, a zburzywszy, spustoszywszy i w popiół obróciwszy [...] do Salewa zamku canoników Królewskich **zagony** rozpuszczali [...] z wielkimi stadami więźniów, łupów i dobytków do Litwy się wrócili [Strykowski, II:55];*

Oprócz nazw z zakresu tematyki wojskowej w tekście „Kroniki...” występują też inne wyrazy użyte na określenie zgromadzeń ludzi:

***chór** ‘członkowie chóru’: [...] xiążę Mieczław [...] ustawił to, aby każdy szlachcic, gdy kapłan miał Ewangelię zaczynać na mszej [...] mieczów do połowice z poszew dobywali, które zaś chowali, gdy **chór** odśpiewywał [Strykowski, I:141];*

***dom** w znaczeniu ‘rodzina, mieszkańcy domu’ [SXVI]: Także dla wojny Sertoriusowej [...] i dla wojny Lepidusowej [...] wiele zacnych **domów** rzymskich do inszych się krain przenosiło [Strykowski, I:71]; Król Sigmunt August będąc młodym wdowcem umyślił znowu przyjaźń odnowić z **domem** Rakuskim przez małżeńską powinność [Strykowski, II:406];*

***drużyna** ‘towarzysze, przyjaciele, współnicy, grupa, gromada jednostek równych sobie pochodzeniem lub stanem albo związanych wspólnotą interesów’ [SXVI]: Rościśław uciekając utonął w Stutni rzece [...] którego Włodimir brat w malej **drużynie** przebywszy oplakał, na drugim brzegu nalazwszy ciało jego [Strykowski, I:174]; [...] ruszyli się wszyscy z żonami i dziećmi z ojczystych miejsc [...] a wszyscy, acz różnych jęków dla spólnej **drużyny** jednym przezwiskiem Cymbkami mianowani byli [Strykowski, I:29]; występowanie formy orzeczenia w liczbie mnogiej potwierdza metaforyczność znaczenia omawianego wyrazu: [...] niektóra **drużyna** rzymska [...] w tych krainach północnych nad Pruskim morzem osiedli i tam miasto fundowali, które Romnowe albo Romowie od Rzymu nazwali [Strykowski, I:48]; [...] niektóra **drużyna** rzymska i opuściwszy Włoską ziemię przez długie żeglowanie i pielgrzymstwo, w tych krainach północnych nad Pruskim morzem osiedli [Strykowski, I:48];*

***dwór** ‘osoby pracujące przy dworze’, pod hasłem **dwór** w słowniku znajduje się kilka definicji; jedną z nich to ‘otoczenie, środowisko skupiające się dokoła monarchy lub magnata, duchownego’ [SXVI]: Gedimin spracowawszy się łowami [...] nocował w kotarhach ze wszystkim **dworem** swoim [Strykowski, I:370];*

familia ‘członkowie rodziny’, według *Słownika polszczyzny XVI w.* ‘ród, ludzie jednego nazwiska, wywodzący się od jednego przodka, dom, rodzina’ [SXVI]: *Włodzimierz xiążę z żoną, z synami i z wszystką **familią** swoją do Węgier zjechał* [Strykowski, I:189];

gromada ‘zgromadzenie, skupisko, tłum, wielka liczba ludzi’ [SXVI]: [...] *bo skoro po niedzieli Przewodnej aż do św. Jana Chrzciciela niewiasty i panny do tańca się **gromadą** schodzą* [Strykowski, I:137]; *Wszakże bojąc się aby większa **gromada** nie nadbiegła, tejże nocy Andrzej ze wszystkimi bojary Smoleńskimi z zamku wyjechał* [Strykowski, II:208];

kapituła ‘zgromadzenie osób duchownych przy katedrze lub kolegiacie, którzy się kanonikami nazywają’ [SL]: *Był potym król ubłagan 5000 złotych, których biskup i **capituła** na swą wiarę u kupców dostali* [Strykowski, II:249];

kościół ‘społeczność ludzka, chrześcijańska społeczność religijna’ [SXVI]: *Rusacy zaś od Pana Boga o wspomnienie i posiłek prosząc ze wewnętrzną modlitwą wołali, i jałmużny ubogim i **kościółom** nadawali, a z wesołą myślą, z radością, z zupełną nadzieją przeciw Polowcom postępowali, których skoro ujrzeli Polowcy, przerażeni oziębłym a ogromnym strachem, tyl podali* [Strykowski, I:180];

poczt / poczet ‘grono, grupa, zespół ludzi’ [SXVI]: *[Olech] wyzwał do siebie na rozmowę przyjacielską Oskolda i Dzira, xiążąt Kijowskich, którzy nic się nieprzyjacielskiego od swoich nie spodziewając, w małym **poczcie** wyjechali do obozu Olechowego i Ikorowego* [Strykowski, I:115]; *Wywiedli [Polacy] na Rusaki **poczty** swe ogromni* [Strykowski, I:213];

poczt / poczet, rota ‘grupa, zespół ludzi powiązanych ze sobą wewnętrznie’ [SXVI]: *Z pawężiami **rot** kilku Polskich z boków stało Żołnierzów też i **pocztów** paniących niemało* [Strykowski, II:380];

seкта ‘członkowie sekty’: [...] *a Luther od tych czasów począł z **sectą** swoją plużyć* [Strykowski, II:362];

senat ‘zgromadzenie najznakomitszych państwa obywatelów na radę i rządy państwa’ [SL]: *Tak go [Cassiusa Brutusa] na majestacie wnet **senat** ubieżał, ukłoli go dekami, iż jako wieprz leżał* [Strykowski, I:63]; *Bo na ten czas ci dwa ludzie zapalczywi wszystek świat prawie rządzili, dlaczego im królowie wszyscy i xiążęta Niemieccy, Francuscy, Pontscy, Azijscy, Greccy, Egipscy, Afrykańscy etc. pomagali, i wszystek **senat** rzymski*

[Strykowski, I:63]; [...] którą namową król zmiękczony nie bronił tego, wszakże pod tą *condicią*, jeśliby **senat** Koronny Polski na to zezwolił [Strykowski, II:169];

zjazd ‘zgromadzenie, kongres’ [SW]: *A gdy się ta odpowiedź **zjazdowi** rycerstwa i senatu Koronnemu nie podobala, wyprawili do niego powtore ośm panów radnych* [Strykowski, II:224];

W badanym materiale pojawiły się również inne rodzaje metaforycznych użyć niektórych jednostek leksykalnych. Synekdocha albo ogarnienie to odmiana metonimii polegająca na zastąpieniu: a) rzeczy przez część tej rzeczy; b) imienia pospolitego imieniem własnym; c) rzeczy konkretnej pojęciem abstrakcyjnym; d) gatunku przez rodzaj i odwrotnie; e) liczby mnogiej przez pojedynczą i odwrotnie. H. Kurkowska i S. Skorupka zaliczają do synekdochy też użycia urzeczownikowanych przymiotników [Kurkowska, Skorupka 1959, 198]. M. Strykowski często stosuje w swoim utworze **znaczenia przenośne, polegające na wykorzystaniu nazw części rzeczy, zjawiska itd. na oznaczenie całości**:

ciało ‘człowiek’: *Widząc Włodimirz wielką ochotę w maluczkim **ciele**, bo ten Pereasławianin [...] był szredniego wzrostu, wątpił o zwycięstwie* [Strykowski, I:127]; *Pan Bóg świat wszystek skarzał był potopem [...] bowiem każde **ciało** skaziło było drogę swoją na ziemi* [Strykowski, I:6]; dla porównania przytoczmy zdanie, w którym wyraz *ciało* występuje w podstawowym znaczeniu: [...] *na cmentarzu ciała pobitych chrześcijan od poganów leżą* [Strykowski, I:294];

członki subtelne ‘człowiek’: *Nie chciał ojciec by **członki subtelne** z natury Pługiem się mordowały porąc rolę z gruby* [Strykowski, I:13];

głowa ‘człowiek’: [...] *aby wždy zwierzchność i tytuł Wielkiego Xięstwa, władza, rozkazowanie i porządek wyprawy wojennej na woli i na zdaniu jednej starszej **głowy** byli zawieszone* [Strykowski, I:316]; [...] *7000 **głów** Moskiewskich za maluczki czas poległo* [Strykowski, II:435]; w następnym zdaniu wyraz *głowa* użyto w znaczeniu pierwotnym: [...] *tak wiele jest smysłów i mniemania różnego na świecie, ile **głów** ludzkich* [Strykowski, II:437];

ręce zamiast człowiek: [...] *a gdy tego Pioruna, jako Ruś pisze, bito po czerewie kijmi [...] tedy w nim bies wołał: O biedasz mnie, iżem dostał w niemiłościwe **ręce*** [Strykowski, I:133]; *Cato zaś wielki a sławny senator rzymski [...] od swych ręku wołał umrzec, niżli w **ręce** Juliussowe przyść* [Strykowski, I:74];

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera również przykłady **metaforycznych przeniesień znaczeń** (często nazw o charakterze abstrakcyjnym na określenie ludzi):

filar ‘podpora architektoniczna pionowa, rodzaj słupa, kolumny’ → przen. ‘czołowy przedstawiciel, ostoja (najczęściej na określenie apostołów, ojców i doktorów Kościoła katolickiego oraz świętych)’ [SXVI]: *Z tegoż Sławieńskiego narodu był święty Hieronim Dalmata, doktor i **filar** Kościoła powszechnego* [Strykowski, I:101];

łup ‘grabież, rabunek’ [SXVI] → ‘ludzie wzięci do niewoli’: *Którzy w niebytności Kiernussa i Gymbuta w Żmodzi i w Litwie czas upatrzwszy bezpiecznie broili, i **łupy** wielkie do Lotwy wygnali* [Strykowski, II:87];

moc ‘siła zbiorowości, zwłaszcza militarna i państwowa’ [SXVI]: *Pompejus porażony od Juliussa w Grecji [...], gdzie wszystka **moc** Rzymska została* [Strykowski, I:24]; [...] *xiażę Polskie poraził Jarosławową **moc*** [Strykowski, I:157]; *Jarosław też pierwszym i świeżym zwycięstwem podniesiony [...] tam srogą a krwawą bitwę gruntownie wszystką **moc** Swantopelkową i Pecinigów poraził* [Strykowski, I:157]; *I wszystka **moc** Liflandska legła z Moskowity* [Strykowski, II:196];

nadzieja ludzka ‘ludzie’: *A tak od stworzenia świata roku 1556 miesiąca Kwietnia dnia 17, otworzyły się przepaści Oceanu głębokiego i wszystkie morza wschodnie, zachodnie, północne i między ziemskie, także rzeki nagle, a bez wieści gwałtem wielkim z brzegów swoich na **ludzką nadzieję** wylały, obłoki też gwałtowny a popędliwy deszcz i rosę kroplistą z wierzchu spuściły, tak iż 40 dni i 40 nocy bez przestanku lejąc, woda wszystek świat i wszystek naród ludzki [...] zathumiła* [Strykowski, I:7];

nędza ‘niedola, mizeria, o ludziach’ [SXVI]: *Najeżdżali do Rusi, **nędza** z każdej strony* [Strykowski, I:224];

obrona ‘ochroniarzy, żołnierzy’: [...] *Tracją z Adrianopolem opuścił [cesarz Anastasiusz] i zostawił bez **obrony*** [Strykowski, I:99]; *Przeto Witold przestawszy od budowania nowego zamku, łańcuch żelazny przez Niemien do Grodzieńskiego wysznego zamku przeprowadził i u bramy uwiązał, a podle łańcucha łodzie i wiciny rzędem stawiając, most uczynił, aby tak łatwiej oblężonym mógł dać pomoc i żywności im dodać, ranne i niemocne do siebie bierząc, a świeżą **obronę** posyłając* [Strykowski, II:87];

pleć ‘ludzie określonej płci’: *A Owcy na opiekun Wielkiego Kniazia młodego Iwana Wasilewica z wielkim wojskiem wtargnął do Litwy tegoż roku 1535, gdzie wielkie a prawie pogańskie okrucieństwa ogniem i szablą uczyniwszy, dziatki niewinne i*

*biaległowy na koły wtykając i oboję **pleć** rozmaicie mordując aż się w pięcinaście mił do Wilna wrócił* [Strykowski, II:398]; *Roku zaś 1349, Wenrich mistrz Pruski [...] do Litwy i do Żmodzi wciągnął, w których ziemiach wszystkie powiaty co się nawinęło ogniem i mieczem powojował, wszelką **pleć** tak męską jako niewiaścią zabijając a żadnego nie żywiąc* [Strykowski, II:27];

plód: ‘dziecko, potomek’: *Potem [...] rozłączył się [Noe] z światem, doczekawszy wnuków i potomków swoich, i oglądawszy syny z prawnuków i s praszczurów, których wszystkich było dwadzieścia cztery tysiące i sto mężów dorosłych [...] bowiem ustawicznie po parze dzieci się rodziło, za każdym rodzeniem męczyzna i żeńska **pleć**, także i ony dzieci, gdy dorosły lat godnych małżeństwa, po parze **plodu** z siebie razem wydawały* [Strykowski, I:8];

plon ‘ludzie wzięci do niewoli’ [SXVI]: *Ale jego [Domarata starosty polskiego] **plon** i ludzi odbił Władysław xiążę Opolskie* [Strykowski, II:71]; *A Litwa ustawicznie potym nieprzestając, Czyniła szkody w Rusi **plony** wyganiając* [Strykowski, I:216]; *Ale tegoż roku Litwa, Prusowie i Jaczwigowie pogani, którzy też z Połowcy jednego narodu byli, wojowali z drugiej strony ruskie państwa [...], a z wielkimi **połonami** do swoich leśnych leżysk odciągnęli* [Strykowski, I:181], *Tak tedy ony [Kiernus i Gymbut] [...] łupów i **połonu** nabrali wielką wielkość* [Strykowski, I:86]; *Ale jego [Domaraty, starosty polskiego] **plon** i ludzi odbił Władysław, xiążę Opolskie* [Strykowski, II:71]; forma z pełnogłosem *połon* świadczy o ukraińskim pochodzeniu tego wyrazu, por. ukr. *полон*.

pokolenie ‘generacja’ [SXVI] → ‘przedstawiciele pewnego pokolenia’: *[...] męźnie męzne **pokolenie** ginie, Stąd Jagiełowych potomków wieczna sława słynie* [Strykowski, II:221];

pomoc ‘wsparcie w potrzebie, wspomóżenie, ratunek; osoba wspomagająca’ [SXVI]: *Włodzimierz [...] do Węgier zjechał, aby wojsko i **pomocy** nowe przeciw brata Rościsławowi przywiodł* [Strykowski, I:189];

rada ‘doradca, członek zespołu doradców przy władcy lub przy urzędzie, senator, radny’ [SXVI], na co wskazuje użycie obok wyrazu *sprawca*; *Markolt Niemcin pan Ruski, który był zwierzchnim sprawcą i **radą** u Daniła zmarłego króla Ruskiego* [Strykowski, I:305]; *[...] zaraz tedy **rada** i slachta Koronna na wojnę przeciw Swidrihajłowi i Litwie wołali* [Strykowski, II:181]; *[...] ale król z **radami** swoimi powiedział im, iż nieboszczyk łączyński odzywał się też z wami na to prawo* [Strykowski, II:260]; *Ale gdy*

na tym król z senatory zasiadł, Witold też sobie chytró miejsce w **radzie** koronnej uprosił [Strykowski, II:169]; Swidrigel brat Jagelów na Podolu mieszkając, poimał był wojewodę Wołoskiego Romana Petrilowicza, a gdy go król Jagieło z więzienia jego wyzwolił, przysiągł wspolek z bratem Alexandrem i z radami swoimi być posłusznym królestwu Polskiemu i Wielkiemu Xięstwu Litewskiemu [Strykowski, II:119];

strona ‘stronnicy, zwolennicy, posłowie’: Ale Jagelo chytró postępując, posłał do Witołta **stronę** swoje [Strykowski, II:64]; ‘przeciwnie wojska’: [...] a skoro się mężnie obie **strony** potkały, zwycięstwo Połowcy otrzymali, którzy [...] wszierz i wzdłuż w krainy Ruskie zagony rozpuścili [Strykowski, I:169]; [...] wnet z wielkim a ogromnym wołanim, krzykiem, hukiem i wrzaskiem, obiedwie **stronie** zapalczywie do siebie skoczyły [Strykowski, I:360]; w następnych cytatach omawiany wyraz występuje w znaczeniu pierwotnym: [...] król prawie cały rok na słowie trzymał i pozwolił potym Turkom przymierza na trzy lata, które z obudwu **stron** przysięgami było utwierdzone [Strykowski, II:295]; [...] potkali się [rycerze Litewscy] z Moskwą, gdzie wiele ludzi z obudwu **stron** padło [Strykowski, II:309];

stan ‘rodzaj ludzki na trzy stany rozdzielony jest: na modlących się, na broniących i robiących, na księżę, rycerstwo i lud pracujący’ [SW]: A gdy przyjechał Swantopelk na podane państwo w niedziele Przewodnią pirwszą po Wielkiej nocy, wjechał do Kijowa z wielkimi darami i wdzięcznością od wszystkich **stanów** przyjęty [Strykowski, I:173]; [...] przy którym pogrzebie był xiążę Wszewold Kijowskie z Włodimirzem i Rościslawem synami i z Iwanem metropolitom, z bojary i ze wszystkimi **stanami** Rusi Kijowskiej [Strykowski, I:172];

urząd ‘urzędowe osoby’ [SL]: A to przykazanie Boże jest pierwszym początkiem praw i ustaw porządných i wszelkiego przełożenia zwierzchniego Monarchów, Królów, Xiążąt i inszych **urzędów** duchowných i świeckich [Strykowski, I:3]; To odprawiwszy król mając siem z Rusią, Ruskie xięstwa podbite w powiaty obrócił, wojewody, castellany, starosty, sędzie i insze **urzędy** obyczajem Polskim postanowił i Russakom jedno prawo z Polaki nadał i w jedno ich ciało złączył i zjednoczył [Strykowski, II:20];

zakon ‘zbiór zasad obowiązujących zgromadzenia zakonne, też grupa osób ślubujących żyć według tych zasad’ [Sstp]: Przyciągnął potym Lupoldus xiążę Rakuskie z wojskiem Niemieckim, z Czechy, z Węgry, z Morawcy i z Ślęzakami Krzyżakom na pomoc, którego przybyciem mistrz Pruski i **zakon** jego posileni [...] do Żmodzi wciągnęli i wszystkie

*prawie Żmodzkie krainy wypalili, a pobiwszy starych ludzi i małe dziatki, wyrostków i tych co się do robot godzili w wielkiej liczbie związanych do Prus wywiedli [Strykowski, II:44]; Roku 1556, Wilhelm Furstemberg mistrz Liflandski jako skoro ze wszystkimi kontorami i z **zakonem** Krzyżaków swoich wiarę luterską przyjął [Strykowski, II:409]; Pod tą condicią, aby Liflandski mistrz Pruskiemu z swym **zakonem** posłuszeństwo czynił i na każdą wyprawę gotów był [Strykowski, I:259]; A potem roku 1404 król Jagieło i Witold z pany Litewskimi, także Conradus Jungingen mistrz Pruski zjechali się na świątki do Raciąża dla spólnej ugody i stał się pokój między nimi pod tymi condiciami, iż Jagieło i Witold ziemie Żmodzką mistrzowi i **zakonowi** Pruskiemu postąpili [Strykowski, II:121].*

Ze względu na znaczną frekwencję przenośnych PNO w badanym materiale można stwierdzić, że są one nie tylko charakterystyczną cechą zabytku, pewnym wyróżnikiem autorskiego stylu tekstu M. Strykowskiego, ale też mogą wносить wiele cennych informacji na temat stylu artystycznego polszczyzny XVI w. Użycie przenośni wzbogaca tekst nowymi znaczeniami, często przyczynia się do uniknięcia powtórzeń tych samych wyrazów bądź wyrażen, co skutkuje tym, że tekst nie jest monotonny. M. Strykowski częściej stosuje metonimię (rzadziej zaś inne rodzaje metafory) w odniesieniu do wielkich gromad ludzkich, zwłaszcza o charakterze wojskowym. W wielu wypadkach stosowanie przenośni wpływa nie tylko na wartość artystyczną tekstu, ale pełni także dodatkową funkcję, przyczyniając się do ekonomizacji środków językowych.

Rozdział III. Struktura gramatyczna PNO

3.1. Miejsce PNO w systemie morfologicznym

Jak już zaznaczono wyżej, PNO służą do określenia osób według rozmaitych cech związanych z właściwościami indywidualnymi, stosunkami rodzinnymi, statusem społecznym, rodzajem działalności i zawodem, pochodzeniem, miejscem zamieszkiwania i tđ. Charakterystykę słotwórczą (i genetyczną) owych wyrazów przeprowadzać można z różnych perspektyw. S. Dubisz i P. Sobotka wskazali 5 stref ważnych dla charakterystyki pospolitych nazw osobowych: etymologiczną, semantyczną, fleksyjną, składniową i pragmatyczną. Strefy te łączą się z zagadnieniem dotyczącym: pierwszego zanotowania jednostki w tekście czy słowniku, genezy słowiańskiej lub innojęzycznej oraz procesów derywacyjnych, wskazania etymonu, przynależności wyrazu do jakiegoś pola i późniejszych zmian w znaczeniu [Dubisz, Sobotka 2010, 13].

Pomiędzy formą i znaczeniem słowa istnieje ścisła współzależność. Podkreślają to wspomniani badacze: „Kaźda nawet najmniejsza zmiana strony formalnej pociąga za sobą zmianę treściową, a zatem kaźdej rekonstrukcji formy musi towarzyszyć odkrycie nowych stosunków motywacyjno-znaczeniowych” [Dubisz, Sobotka, 2010, 13]. Podobnie sądzi M. Jakubowicz: „badania etymologiczne są sposobem otworzenia i zrozumienia zatartych przez lata procesów, które w czasie swego działania nie były niczym innym, jak derywacją słotwórczą i semantyczną” [Jakubowicz 1999, 14]. Zauważyła to również K. Kleszczowa: „W przeciwieństwie do innych gramatycznych płaszczyzn języka słotwórstwo ma dodatkowy leksykologiczny poziom opisu” [SJDS 1999, 15]. To wszystko potwierdza konieczność analizy leksykalno-słotwórczej.

Przy omawianiu derywacji wyrazów musimy zatem jednocześnie uwzględnić ich budowę morfologiczną oraz semantykę. Kaźda jednostka leksykalna zawiera w swoim składzie elementy, które decydują o jej znaczeniu podstawowym. Znaczenie to może być jedyne albo uzupełnione pewnymi odcieniami w postaci dodatkowych segmentów.

Przyjrzyjmy się krótko bazie terminologicznej. Zgodnie z definicją H. Wróbla, morfologia to jest „dział gramatyki, której przedmiotem jest opis wewnętrznej budowy wyrazów oraz reguł ją wyznaczających” [Wróbel 2001, 51]. Morfologia operuje ustalonym aparatem pojęć, w którym centralnym pojęciem jest morfem. Zdaniem H. Wróbla, morfem to „jednostka podstawowa języka, która spełnia funkcję nazywającą lub gramatyczną,

wyrażoną odpowiednim ciągiem fonemów” [Wróbel 2001, 53]. Jest to, według R. Grzegorczykowej, elementarna jednostka morfologii, składająca się z ciągu fonemów o określonym znaczeniu; mniejsze od morfemu jednostki ze znaczeniem już nie istnieją [Grzegorczykowa 2007, 25]. Morfemy mogą mieć swoje warianty fonetyczne – allomorfy. Różnego rodzaju obocznościami fonetycznymi w morfemach i na ich sztyku zajmuje się specjalny dział morfologii – morfonologia. Morfemy są leksykalne (rdzenne), słowotwórcze oraz fleksyjne.

Rdzeń jest ośrodkiem wyrazu, utrzymującym podstawowe znaczenie leksykalne; reszta afiksów: przedrostki (prefiksy), przyrostki (sufiksy), postfiksy – pełnią funkcję semantyczną, gdy tworzą nowy wyraz, lub syntaktyczną, jeżeli odpowiadają za zmianę postaci gramatycznej tego samego wyrazu. Interfiksy (rzadziej wrostki) są bardziej prozodyczne, gdyż łączą dwa rdzenia we zrostach.

Jedną z definicji słowotwórstwa znajdujemy w podręczniku akademickim *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*: „Słowotwórstwo jest działem lingwistyki, którego przedmiotem badania i opisu są wyrazy (=leksemy) pochodne” [GWJP 1998, 361]. Z perspektywy słowotwórczej wyraz niepochodny jest prosty: składa się wyłącznie z morfemu leksykalnego, czyli rdzenia, i ewentualnie fleksyjnego, który czasami może być nawet zerowy. Od podstawy wyrazu niepochodnego tworzymy wyraz pochodny, który jest zawsze złożony formalnie i semantycznie. W dalszym łańcuchu słowotwórczym kolejne wyrazy pochodne tworzymy już od poprzednich wyrazów pochodnych.

W wypadku wyrazów pochodnych mamy do czynienia z derywatami, wyrazami motywowanymi przez podstawy – wyrazy motywujące. Takie ujęcie prezentuje H. Wróbel. „Analiza słowotwórcza” – według badacza – „dokonuje się poprzez określenie różnicy formalnej i znaczeniowej, jaka zachodzi między wyrazem pochodnym i jego wyrazem podstawowym” [Wróbel 2001, 169]. Właśnie motywacja określa kierunek pochodności pomiędzy słowami o wspólnym rdzeniu. Jak też sądzi R. Grzegorczykowa, właśnie ten związek semantyczny oraz formalny wskazuje na fakt formacji [Grzegorczykowa 1984, 12].

W wyrazie pochodnym wyodrębniamy temat i formant. R. Laskowski proponuje następujące definicje: podstawa słowotwórcza (temat) „to część wyrazu motywowanego wspólna temu wyrazu i wyrazowi motywującemu”; zaś formant słowotwórczy „jest to zespół wszystkich cech formalnych, różniący wyraz motywowany od motywującego, określa znaczeniowe i gramatyczne właściwości wyrazu motywowanego” [EJP 1999, 102]. Formanty

słowotwórcze mogą pełnić funkcje semantyczną oraz gramatyczną. W kontekście funkcji semantycznej rozróżniamy derywację przedmiotową (mutacja – nabycie dodatkowego znaczenia leksykalnego) oraz jakościową (modyfikacja – częściowa zmiana znaczenia podstawowego). Przy funkcji gramatycznej lub syntaktycznej zachodzi jeszcze jeden rodzaj derywacji transpozycja – przeniesienie znaczenia do innej części mowy. Odpowiednio do tych typów derywacji wyodrębniamy trzy klasy derywatów: transpozycyjne, mutacyjne, modyfikacyjne.

Pod kątem formalnym rozróżnia się takie typy derywacji: afiksalna, paradygmatyczna, alternacyjna, prozodyczna i mieszana. Te koncepcje mogą się różnić w zależności od podejść badawczych.

Derywacja afiksalna polega na dodaniu (derywacja dodatnia) do podstawy pewnych afiksów. W konsekwencji możemy mówić o: derywacji prefiksальной, sufiksальной, interfiksальной i postfiksальной, a także o różnych kombinacjach, np. derywacji prefiksально-sufiksальной, interfiksально-sufiksальной czy prefiksально-postfiksальной [GWJP 1998, 366 – 270]. W niektórych opracowaniach w obrębie afiksacji umieszcza się derywację ujemną (tradycyjnie zwaną wsteczną) [Jadacka 2001, 26 – 32], a także wymienną, polegającą na zastąpieniu jednego formantu innym.

Derywacja paradygmatyczna powoduje przeniesienie wyrazu do nowego paradygmatu.

Derywacja alternacyjna występuje wtedy, „gdy jedynym elementem różniącym derywat od podstawy są oboczności tematowe” [GWJP 1998, 368].

Z derywacją prozodyczną mamy do czynienia w momencie, gdy dochodzi do zmiany akcentu, która zaczyna pełnić rolę formantu prozodycznego, jak ma to miejsce w przypadku zrostów.

Odrębną techniką derywacyjną jest kompozycja, w wyniku której powstają złożenia. Są to wyrazy motywowane przez dwa lub więcej tematy słowotwórcze. Na styku derywacji i kompozycji znajdują się derywaty od wyrażen przyimkowych, np. *nad wozem* > *nadwozie* [GWJP 1998, 375]. W niniejszym opracowaniu zdecydowałam się na wykorzystanie klasyfikacji technik derywacyjnych zaproponowanej w *Gramatyce współczesnego języka polskiego* wraz z niewielkimi modyfikacjami, które wymusił zebrany materiał i specyfika polszczyzny XVI w.

Dobrze znana w językoznawstwie polskim jest klasyfikacja kategorii słowotwórczych rzeczowników według typów funkcjonalnych derywatów autorstwa R. Grzegorzczukowej [Grzegorzczukowa 1984, 60].

PNO w tej klasyfikacji prezentują głównie kategorie: nazwy wykonawców czynności, nazwy nosicieli cech, nazwy mieszkańców, nazwy pokrewieństw, nazwy żeńskie. Warto zaznaczyć, że inne kategorie też mogą zawierać PNO. Pewne PNO znajdują się wśród nazw zbiorów, istot młodych, nazw zdrobniałych i augmentatywnych.

Interesujący z punktu widzenia prowadzonej analizy model klasyfikacji kategorii słowotwórczych, w których mieszczą się nazwy osób, w odniesieniu do materiału staropolskiego zaproponowała K. Kleszczowa w pracy *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, 1999 [Kleszczowa 1999], [Aneks 3]. Autorka dokonała analizy słowotwórczej rzeczowników z okresu staropolszczyzny. Jako kryterium tego modelu K. Kleszczowa przyjęła rolę semantyczną, status syntaktyczny i technikę derywacyjną. Biorąc pod uwagę dane z tabeli [Aneks 3], możemy stwierdzić, że pospolite nazwy osobowe są tworzone za pomocą derywacji semantycznej (mutacja, modyfikacja), syntaktycznej (transpozycja) i paradygmatycznej. Głównym zasobem słowotwórczym są sufiksy rzadziej prefiksy (zatem najczęściej zachodzi derywacja morfemowa dodatnia). Niezbyt liczne wśród nazw osobowych w staropolszczyźnie były złożenia i zrosty. Złożenia powstają w wyniku kompozycji – procesu słowotwórczego polegającego na tworzeniu derywatów złożonych co najmniej od dwóch podstaw: *Bogorodzica, dobrodziej, cudzoziemca, piwowar* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999, 59]. Zrost według definicji K. Długosz-Kurczabowej i S. Dubisza to „wyraz złożony, który jest wynikiem scalania dwu wyrazów stanowiących pierwotne połączenie składniowe, przy czym pierwszy człon jest gramatycznie zależnym”: *pasirzyt, wodzirej, zabidziabel, żnisiano* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999, 60]¹⁶.

Spójrzmy, jak przedstawia się charakterystyka słowotwórcza pospolitych nazw osobowych, które wykorzystał w swojej kronice M. Strykowski.

¹⁶ Zrosty powstają, jak wcześniej wspomniano, w wyniku derywacji prozodycznej.

3.2. Analiza słotwórcza PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego

Pospolitymi nazwami osobowymi na gruncie językoznawstwa polskiego zajmowało się wielu badaczy. Opisywano je pod kątem słotwórstwa typologicznego, synchronicznego, diachronicznego, w ujęciu dialektologicznym, z punktu widzenia synonimii i homonimii słotwórczej tych wyrazów oraz ich pochodzenia.

3.2.1. Nazwy wykonawców czynności

Sporo miejsca w dotychczasowych badaniach poświęcono nazwom wykonawców czynności, które stanowią najliczniejszą grupę wśród pospolitych nazw osobowych. F. Pełowski, W. Zolotowa, D. Oleszczak poddali dokładnej analizie odczasownikowe derywaty nomina agentis.

Odrębną analizę staropolskich kategorii słotwórczych na materiale rzeczowników przeprowadziła K. Kleszczowa. Badaczka uważa staropolskie nazwy wykonawców czynności za „najwyraźniejszą przedmiotową kategorią słotwórczą”, ponieważ zajmują one największą część derywacji mutacyjnej [Kleszczowa 1999, 88]. A. Szczauś zgodza się z twierdzeniem K. Kleszczowej i nazywa odczasownikowe nazwy wykonawców czynności „najbogatszą liczebnie kategorią słotwórczą” [Szczauś 2005, 87].

Nomina agentis mają zdaniem K. Kleszczowej, „własne wyraźne znamiona formalne” – sufiksy: *-(i)ciel* (*bydliciel, obdarzyciel, odkupiciel, stworzyciel, zbawiciel*), *-ca* (*dawca, obrońca, poborca, stwórca*), *-erz* (*pasterz, bluźnierz*), *-arz* (*brukarz, haftarz*), *-acz* (*badacz, gracz, kopacz, oracz*) [Kleszczowa 1999, 88]. Zdaniem F. Pełowskiego przy tworzeniu nomina agentis najbardziej produktywne są współfunkcyjne sufiksy *-acz, -arz, -ca, -ciel, -nik, -ak, -ec, -ek, -icz, -ły, -ajło, -ała, -ka, -uła, -un* [Pełowski 1974, 19].

D. Oleszczak sądzi, że sufiksy *-ca, -ciel, -yciel, -ec, -ek, -ak* dzisiaj są już mniej produktywne, niektóre wyrazy zawierające je stały się archaizmami i powoli wychodzą z użycia [Oleszczak 1964, 172]. Neologizmy słotwórcze należące do tej grupy powstają licznie dawniej i dziś, jak tylko pojawia się potrzeba nazywania nowego pojęcia. Do podstawy czasownika dodawano jeden z produktywnych formantów, w wyniku czego powstawał potrzebny w pewnym momencie wyraz. Zazwyczaj były to nowotwory ograniczone

stylistycznie, zwykle okazjonalizmy: *kołatacz*, *kołysacz*, *połajacz*, *powitacz*, *pozdrowiacz* [Zołotowa 1962, 310]. Dewerbalne nomina agentis pochodzą od czasowników dokonanych i niedokonanych oraz zwrotnych. Cechy kategoryjne czasowników utrzymują się w derywatach.

Paralelne użycie, współfunkcyjność lub synonimia formantów wskazuje na swoiste wahanie w świadomości dawnych użytkowników języka w odniesieniu do użycia pewnych form: *wykładacz* – *wykładzca*, *wywiadacz* – *wywiadownik*, *obrońca* – *obroniciel*, *nosiciel* – *nosarz*, *przestępacz* – *przestępca* – *przestępnik*, *sprawiacz* – *sprawca* – *sprawiciel*, *gońca* – *goniciel* – *goniec* [Pepłowski 1974, 24]. W porównaniu z wcześniejszymi okresami we współczesnym języku polskim użycie danego derywatu jest bardziej ustabilizowane, rzadziej występują połączenia tej samej podstawy z różnymi formantami pełniącymi tę samą funkcję. Zazwyczaj konkretne znamienne dla tej klasy sufiksy łączą się tylko z określonym typem podstaw.

Nazwy wykonawców czynności określają ludzi według pewnych działań, które ci ludzie wykonują. Mieszczą się one w obrębie derywacji mutacyjnej z odpowiednimi formantami. W celu lepszej ilustracji procesów słowotwórczych dla każdego wyrazu podaję, gdzie to jest możliwe, podstawę słowotwórczą. Przy omawianiu tej i następnych grup słowotwórczych podaję cytaty, ale nie do każdego leksemu, by uniknąć powtórzeń; były one przytoczone w poprzednim rozdziale poświęconym analizie leksykalnej. Rezygnuje w tej części także z przywoływania znaczenia leksykalnego badanych wyrazów (zob. indeks wyrazów). Wśród omawianych PNO można wyodrębnić poszczególne podgrupy według formantów słowotwórczych. W pierwszej kolejności wymieniam wyrazy niemotywowane:

wyrazy niemotywowane

apostoł, *apostat*: Także Cyrillus, którego Russowie Kirilo albo Kurilo i Methodius, pierwsze Sławieńscy **Apostołowie** [...] roku 365 za czasów Juliana cesarza **apostata**, przeciw któremu Cirilus pisał piękne księgi słowiańskim językiem i łacińskim, broniąc wiary chrześcijańskiej [Strykowski, I:100];

arbitr: Tenże Irzyk król Czeski **arbitrem** albo jednaczem brał sobie zawsze Kazimirza [Strykowski, II:247];

carz, *hetman*, *towarzysz*, *baskak*: Kajdan, **carz** Zawolski, **hetman**, albo **towarzysz** carza Batego [...] jako był zniewolił xiążęta Ruskie w ich niezgodzie i do trybutu albo dani

- włożonej przymusił i **baskaki** albo starosty i poborcę swoje w Ruskich xięstwach chował [Strykowski I:238];
- foritarz: [...] Jaropełk bardzo wdzięcznie przyjął Włoszczewica Lacha, weseląc się s tego, iż mu Pan Bóg dał, według rady i umysłu pomocnika i **foritarza**, do podniesienia przedsięwziętej wojny na Polaki [Strykowski, I:192];
- frejbiter: Także też Jan strasz **freibiterów** Krzyżackich i Holandrów poimanych w wielkim budowaniu zaczyniwszy a słomą obwłokwszy zapalił [Strykowski, II:188]
- hultaj: Władisław Biały xiążę Gniewkowskie, powinowaty bliski Kazimierza króla Polskiego [...] zebrawszy **ultajów** i swawolnej szlachty kilku set, trzy zamki jednego dnia ubiegł i opanował [Strykowski, II:49];
- kandydat: [...] Kazimierz król i panowie koronni, na tymże sejmie Krakowskim dla electiej wyższej [...] między inszymi **kandidati**, żądali i chcieli wybrać na Królestwo Polskie Constantina Koriatowica [Strykowski, I:18];
- kolegiat: Zaś do kościoła wstąpił król Panny Mariej, słuchał **kolegiatów** pięknej oraciej [Strykowski, I:453];
- łotr: Tegoż roku [1298], Litwy sto i czterdzieści, w dzień Ś. Michała do Strasburgu miasta najechali, lud wszystkie i jednego xiędza zabili, niewiasty i dziatki powiązali, a imo insze zelżenie światości, jeden **łotr** w chrzcilnicę naprószył, których Konrad Sak, prowincial ziemię Chelmieńskiej dogoniwszy poraził i chrześciany wybawił [Strykowski, I:270]; Bo gdy wyszpiegował [Swantopelk] Borrisa być w małym poczcie, posłał nań Wyssogrodzan i dworzanów swoich i **łotrów** [Strykowski, I:153];
- pielgrzym: Zwiedziłem świat, potrzebne znacząc pilnie rzeczy, Ktochby prosty **pielgrzym** w żadnej nie miał pieczy [Strykowski, I:21];
- pryncypał: A iż Pelussa król był i pisał się też Wielkim Xiędzem Litewskim, acz nim nie był [Strykowski, I:354];
- żak: [...] a mistrz szkolny s kilkiem młodzieńców **żaków** w zamku zostali [Strykowski, II:269]; [...] ale oni xięża i **żacy** z naszymi kamieñmi ich zwierzchu bili [Strykowski, II:269].

Jak widać z wymienionych przykładów, największą liczbę spośród niepo pochodnych PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego stanowią wyrazy zapożyczone. Nie uwzględniamy przy tym ich budowy słowotwórczej, chociaż rzeczywiście mogą to być wyrazy pochodne w języku oryginału.

sufiks -ca

chwalca < chwalić [zob. s. 92];

dawca < dawać: *Pan Bóg wszech rzeczy hojny dawca* [Strykowski, I:60];

łupieżca < łupieżny [SJDS, 140]; [zob. s. 92]

najeżdźca < najeżdżać: *Tegoż roku Winrik, albo Henrik Kniprodenensis mistrz Pruski, wielki i ze wszystkich Krzyżaków naokrutniejszy najeżdca i burzyciel Litewski i Żmodzki, umarł w Malborku* [Strykowski, II:56];

namówca < namówić: *Tak tedy mistrz Liflandski Herman [...] słowy łagodnymi króla ubłagał, ofiarując się być jednaczem i namówcą do podania, nie nieprzyjacielem* [Strykowski, II:140];

naśladowca < naśladować: *Wszakże i Kain znalazł swoich chwalców i naśladowców za poduszeniem czartowskim, bo byli Heretykowie obrzydliwi, którzy go za Patriarchę swojego wielbili, a zwali się Kainami, i twierdzili to, iż on słusznie Abła zabił* [Strykowski, I:4]; *A na drugi rok 1205, tenże Roman, Halickie, Luckie, Wołyńskie i Włodimirskie xiążę, tytuł monarchiej Ruskiej sobie przywłaszczając, zebrał wielkie wojska jezdne i piesze [...] grożąc nie tylko Polskę zwojować, ale wszystko imię Łacinników (jako Ruś zowie rzymskiego kościoła naśladowce) z ich pismem i obrzędami nabożeństwa wygładzić* [Strykowski, I:212];

obrońca < obronić: [...] *Mikołaj Moskorowski podkanclerzy koronny [...] tedy Jana Oleśnickiego na jego [Witołdowym] miejscu starostą i obrońcą Wileńskich zamków przełożył* [Strykowski, I:91];

poborca < pobierać: *Na drugi rok 1514 Sigmunt będąc w Wilnie z pany radnymi Litewskimi pobór uchwalił za które pieniądze prętko pilnością poborców dobrych zgromadzone, żołnierzów naprzyjmowano jezdnych i pieszych, panowie też Litewscy gotowali się z pocztami wielkimi na wojnę* [Strykowski, II:374]; *Na co byli wybrani poborcowie, którzyby tymi pieniędzmi według pożytku rzeczy pospolitej szafowali* [Strykowski, II:249];

pochlebca < pochlebiać: *Jarosław tedy [...] z zamku bez obrony wyszedł, a słowy pokornymi i układnymi, Włodimirza Monomacha, stryja swego [...] ubłagał i przejednał prosząc go, aby podszczuwaniu pochlebców nie wierzył* [Strykowski, I:185];

prześladowca < prześladować: *Potym Niemcy do zamku się wdarli, wszystkich pobiwszy i poimawszy zamek zapalili, w zagony zaś puścili tysiąc i ośm set rejterów, którzy wiele*

Litwy pobiwszy z wielkim się połonem wrócili, a Stumandus przed tym prześladowcą będąc, teraz zaś wodzem chrześcijańskim, rychło potym umarł ; [Strykowski, I:265];
skażca < skazić [SJDS, 37]: *Tiras wyklada się na łacińskie destraktor, to jest burzyciel, skażca, i ten który budowanie psuje i rozwała, siódmy syn Jafetów* [Strykowski, I:20];
sprawca < sprawować: *Nazajutrz zaś skoro po obmowie, prosił tych wszystkich xiążąt na obiad Markolt Niemcin, pan Ruski, który był zwierchnim sprawcą i radą u Daniła zmarłego króla Ruskiego* [Strykowski, I:305];
winowajca < winowaty [SJDS, 39]; [...] *a przez góry na ramionach do brzegów morza Adriatyckiego nawy swoje po walkach przetoczyli, albo na ramionach przenieśli, goniąc i szukając Argonautów i Jasona, winowajców, zdrajców i łupieszczów króla swojego Oety* [Strykowski, I:97];
zabójca < zabić [zob. s. 94];
zbójca < zbić [SJDS, 38]: *Tamże gdy król w Wilnie mieszkał, przyjachali do niego posłowie Moskiewscy, skarżąc się na zbójcę morskiego Sewerina Nordweda* [Strykowski, II:395]
zdrajca < zdradzić: *A onemu zdrajcy, Węgrzynowi, Jaropelk xiążę miasto podarku kazał oczy wyłupić, język urznąć i rodzące członki męskie, co mu nie mógł gorzej uczynić* [Strykowski, I:194];
zwycięzca < zwyciężać: [...] *dlatego przed gniewem i waśnią Juliussową, jako zwycięsce [Palaemon] musiał dalej od Włoch i Rzymskiego państwa uchodzić* [Strykowski, I:75].

Na podstawie wymienionych wyrazów widać, że PNO kroniki z sufiksem *-ca* są głównie formacjami odczasownikowymi. Przy tworzeniu owych nazw osobowych dokonują się rozmaite alternacje fonetyczne. Przy tworzeniu omawianych nazw wykonawców czynności bierze się pod uwagę aspekt czasownika, który zachowuje się w samej formacji.

Sufiks *-ca* wchodzi często w relację synonimiczną z sufiksem *-iciel*: *pogromca* – *pogromiciel*, *nagrodca* – *nagrodziciel*, *obrońca* – *obroniciel*, *wybawca* – *wybawiciel*. F. Peplowski zauważył, że sufiks *-ca* jest charakterystyczny dla języków zachodniosłowiańskich, natomiast w językach wschodniosłowiańskich występuje *-ec* (*-ec'*) pochodzący z psł. **-ьсѣ* [Peplowski 1974, 245].

Najbardziej produktywne w staropolszczyźnie formanty tworzące nazwy wykonawców czynności to sufiksy *-ca* i *-acz*. „Ekspansywny charakter formacji na *-ca* w polszczyźnie XVI wieku przejawiał się nie tylko dużą produktywnością”, pisze A. Szczaus [Szczaus 2005, 88].

Zdaniem badaczki „nazwy te w szesnastowiecznych tekstach pisanych miały z reguły wyższą frekwencję od rywalizujących z nimi synonimów słotwórczych” [Szczaus 2005, 88].

sufiks -ec

goniec < gonić: *To sprawiwszy zarazem **gońca** do Drewlanów wyprawila [księżna Olha]* [Strykowski, I:118];

kupiec < kupić: *Tam **kupców** Niemieckich, Krzyżaków i rejterów [...] bez wieści obskoczywszy pobił [Witołd]* [Strykowski, II:95];

przyczyniec < przyczynić się: *A naprzód Isasław syna swego Mieclawa posłał s kilkiem ufów rycerstwa przebranego, kto gdy był wpuszczon do Kijowa, wnet miejsca niektóre obronniejsze ubiezał i osiadł, a poimawszy przedniejszych buntowników i **przyczyńców** wygnania ojca swego, bojar siedemdziesiąt jednych pościnać, drugich poślepić kazał* [Strykowski, I:165].

Małoliczne formacje z sufiksem -ec (jak i derywaty z sufiksem -ca) tworzą się głównie od podstaw czasownikowych.

sufiks -elnik

Sufiks -elnik występuje w zabytku w pojedynczym wyrazie czytelnik:

czytelnik < czytać [Grzegorzczkova, Puzynina 1979, 201]: *Nie najdzie tu **Czytelnik** żadnej najmniejszej rzeczy, któraby kilkiem dowodów pewnych historyków podparta i ugruntowana nie była* [Strykowski, I:47]; *Rozmaite są mniemania rozmaitych historyków, **Czytelniku** miły* [Strykowski, I:95].

sufiks -eniec

Za pomocą sufiksu -eniec powstał użyty w kronice wyraz odszczepieniec:

odszczepieniec < odszczepić się: *[...] a Fortyniany, kapłany greckie [...] od nich [Sławaków] wygnali [legaty papieskie], zowiąc ich odszczepieńcami* [Strykowski, I:100];

sufiks -ica

pijanica < pijany: *A gdy pijany [król Albricht] na **pijaniców** trafił, powadził się z nimi* [Strykowski, II:304]; *Bo Wenclaw cesarz od korfirstów i od własnych mieszczan Wiedeńskich był poimany i w Wiedniu w więzieniu chowan, który był tak wielki **pijanica***

i rozpustny, iż gdy mu powiedziano o zgorzeniu jednego zamku bardzo bogatego, tylko się o piwnicę winną jeśliby jeszcze nie zgorzała pytał [Strykowski, II:118];

sufiks **-ciel**

burzyciel < burzyć [zob. s. 91];

objawiciel < objawić: *Naprzód Mojżesz prorok i zakonu Bożego **objawiciel**, roku po potopie 131 etc. tak pisze [...] iż Moschus narody Moschowitów zarazem w Asiej i w Europie fundował* [Strykowski, I:91];

odpłaciciel < odpłacić: *Ale Bóg dobrych wszystkich i złych rzeczy odpłaciciel* [Strykowski, II:324];

pomściciel < pomścić się [zob. s. 93];

rozgłoszyciel < rozgłosić [zob. s. 93];

rozmnożyciel < rozmnożyć [zob. s. 93];

stanowiciel < stanowić: *Ale Jagelo chytro postępując, posłał do Witołta stronę swoje, prosząc go, aby był jednaczem i **stanowicielem** pokoju między nimi* [Strykowski, I:165];

wzburzyciel < wzburzyć [zob. s. 94];

zbawiciel < zbawić: *Co gdy tak wiele zacnych i wielkiego rozumu mężów nad to zbawiciela mojego potykało, tedy i ja bezpiecznie za jego tarczą stojąc żadnych się najeźdźników i ich harców nie lękam* [Strykowski I:XLV];

zgwałciciel < zgwałcić: [zob. s. 94];

Sufiks **-ciel** pochodzący od psł. **-telb* często posiada znaczenie abstrakcyjne o zabarwieniu stylistycznym i występuje w terminologii chrześcijańskiej: **zbawiciel**, **wskrzesiciel**, **odkupiciel**, **wspomożyciel**, **kusiciel**, **ucieszyciel**, **służyciel**. F. Pełowski podkreśla brak tego formantu w korespondencji oraz publicystyce, natomiast był on bardzo rozpowszechniony w tekstach wierszowanych, poza poezją występował w tekstach religijnych [Pełowski 1974, 175].

sufiks **-ita**

wróżbita < wróżyć albo wróżba: [...] *ustawił na tym miejscu i fundował xiążę Giermont kapłany i **worożbity**, którzyby modły i ofiary bogom odprawowali* [Strykowski, I:311];

K. Lubaczewska traktuje tę nazwę osobową jako nazwę odczasownikową ‘ten kto wróży’ od *wróżyć* [Lubaczewska 1982, 395]; jak już wspomniano, według J. Otrębskiego wyraz ten należy wywodzić od rzeczownika *wrózba* [Kowalik-Kaleta 1976, 247].

sufiks *-eń*

przychodzięń < przychodzić: [*Serbowie i Bułgarzy*] nie **przychodniami**, jako Turcy, ale własnymi dziedzicami Paflagońskiej ziemi z starodawnych wieków być się powiadają [Strykowski, I:95]; [...] ich [*Tatarów albo Scitów*] słudzy zwracających się po siedmiu lat z wojny do domów puścić nie chcieli jako nieprzyjaciół i **przychodniów** [Strykowski, I:131];

uczeń < uczyć się: *Wiele po Palemonie stoż xiążąt zacnych, I Mars krwawy wyznawa ich swymi uczniami* [Strykowski, I:82];

sufiks *-erz*

płatnerz < niem. *Plattner* [SJDS, 271]: [...] *Andrzej grabia z Tęczyna, starodawnego domu w Polsce, a wielkiego i zacnego zawołania, uderzył płatnerza Climunta w Crakowie* [Strykowski, II:260];

szpiegierz < szpiegować [zob. s. 94];

sufiks *-acz*

jednacz < jednać: *A gdy im kazali być dobrej myśli i nadziei Wsewold i Stosław xiążęta, aby s sobą nie tworzyli, sami posłali jednaczów do Isaslawa brata, pisząc, aby ojczyźnie milej i poddanym swoim przepuścił, a Kijów podawający się łaskę, przyjął, wojsko aby odprawił i Lachów* [Strykowski, I:167];

szczekacz < szczekać [zob. s. 94];

trębacz < trąbić: *A iż naszych nie wiele było, wnet Puchała Trębaczów w puszcza posłał, która blisko stała, drugich kilku po górach rozsadził z bębnami, A przy nich po trzech jezdnych chwiejąc proporcami* [Strykowski, II:144];

W dawnej polszczyźnie sufiks *-acz* oznaczał według F. Peplowskiego „nazwy wykonawców czynności stałych o charakterze zawodowym”, brał udział w kształtowaniu „polskiej terminologii rzemieślniczej i zawodowej”: *łupacz*, *rozsiewacz*, *naprawiacz*, *rozmierzacz* [Peplowski 1974, 65].

sufiks -ak

żebrak < żebrać [zob. s. 98];

sufiks -anek

kochanek < kochać: *Potym Jaropolk rozpuściwszy wojsko Polskie, gdy z Włodimirza na sankach do Swinigrodu był wiezion, od dworzanina i kochanka swego, któremu było imię Niradziec, w spiącki jest zabity, a na Kijów odwiezion, w kościele Ś. Dimitra pochowany* [Strykowski, I:172]; [zob. s. 96];

sufiks -aniec

wywołaniec < wywołać się: *A Władysław xiążę Opolskie wetując szkód swoich i zamków pobranych, Polskie ukrainne wołości utarczkami częstymi drapieżył, do czego mu pomagało wiele Polaków wywołanieców i tych, którzy majątności swoje potracili* [Strykowski, II:107]; [zob. s. 94];

sufiks -arz

kompromisarz < kompromis: *Podawali im [Litwinom] k temu Polacy compromissarzów, jako i pierwej, albo króla albo papieża, albo któregooby inszego pana chrześcijańskiego chcieli* [Strykowski, II:236];

praktykarz < praktykować: *Otoście mi praktykowali śmierć podjąć od tego konia, a on już, jako widzicie, zdechl, nie chciałbym by tak i praktikarzów potkało* [Strykowski, I:116];

Sufiks **-arz** jest pochodzenia starogreckiego i został przyswojony jeszcze w epoce prasłowiańskiej: *piekarz* < **pekarь*, *lekarz* < **lekarь*, *pisarz* < **pisarь*. Sufiks ten tworzy nazwy wykonawców czynności nie tylko od podstaw czasownikowych, a też rzeczownikowych: *dzbanarz*, *solarz*, *świniarz*.

A. Szczaus zauważyła, że sufiks **-arz** był dość produktywny w procesie tworzenia nazw wykonawców czynności w okresie staropolskim, derywaty z tym formantem stanowią dominujący typ słowotwórczy we współczesnej polszczyźnie [Szczaus 2005, 88]. Badaczka podsumowała, że „sufiksy **-arz** oraz **-nik** charakteryzowały się najwyższą aktywnością słowotwórczą i wchodziły w relacje nie tylko ze sobą [...], ale również z innymi, niekiedy jednostkowo poświadczonymi formantami” [Szczaus 2005, 88].

sufiks -ator

fundator < fundować: *A naszy niebożęta Polacy, Mazurowie, Litwa, Żmódź, Russacy i Moskwa [...] czterech bratów Waręgów [...] patriarchami swoimi i fundatorami [...] wszyscy jednostajnie twierdzą i świadczą* [Strykowski, I:87]; *Kiernus Kunassowic, pierwsze xiążę i fundator Litewski, nie mając męskiego potomka, przyjął na xięstwo Litewskie Ziwi bundam syna albo potomka Dorsprungowego z herbu Kitaurussa, jako zięcia, dawszy mu w małżeństwo Pojatę córkę jedyną* [Strykowski, I:87];

K. Długosz-Kurczabowa pisze, że „formant -ator nie wchodził zasadniczo w żadne relacje z sufiksami rodzimymi; wyjątek stanowi -ator w *domator*, obok którego *Słownik polszczyzny XVI w.* rejestruje formacje *domak, domownik, domowiec, domowit*; były to jednak struktury stylistycznie zróżnicowane – derywaty rodzime ekspresywnie neutralne, *domator* – pogardliwy” [Długosz-Kurczabowa 1990b, 261].

sufiks -nik

biczownik < biczować: *Tych też nowych biczowników przyszło było kilka rot do Polski z Węgier, ale gdy doznano w ich religii błędów i występków przeciw Bogu, karanim tę sektę zawściągniono i zagaszono* [Strykowski, II:28];

buntownik < buntować [zob. s. 91];

czarownik < czarować [zob. s. 72];

gwałtownik < gwałtować [zob. s. 92];

holdownik < hołdować : [...] *ale iż Rusacy choć towarzyszami i holdownikami Tatarskimi byli, nie uszli od nich szkody* [Strykowski, I:336];

jałmużnik < jałmużna: [...] *tak się wiele krwie Polskiej nie przelało, jako na ten czas w dobywaniu Gdańska od pokryto nabożnych Krzyżaków jałmużników Polskich* [Strykowski, I:349]; *Władysław Lokietek król Polski [...] frasował się też i o odbicie i gwałtowne wydarcie Pomorskiej ziemi przez bezbożne Krzyżaki Pruskie, jałmużniki Koronne* [Strykowski, I:377];

najezdnik < najeżdżać: *Henryk Kinpradiensis wielki comendator był wybrany, na dzień święty Trzech Królów, a ten był w rządzie mistrzów Pruskich osmynasty, a nasroższy najezdnik Litewski* [Strykowski, II:26]; mamy tu przykład synonimii słowotwórczej: *najezdnik* – *najeżdźca*;

ofiarnik < ofiarować: [...] *tym Wurschajt ich, to jest ofiarnik albo raczej czarownik, weźmie garniec piwa, a podniawszy go wzgórze, prosi boga Pergrubiosa, który daje trawy i lato* [Strykowski, I:148];

pomocnik < pomoc [SJDS, 140]: *A iż był [Palaemon] wielce zawinił Cesarzowi, i srożej go nad insze pomocniki Pompejussowe rozgniwał [...] musiał dalej od Włoch i Rzymskiego państwa uchodzić* [Strykowski, I:75];

przewodnik < przewodzić: [...] *ale gdy ich [oblężonych] mistrz wolnych puścił, i kazał im iść do Sambiej, oni w drodze przewodnika swego zabiwszy, sami do Litwy poszli* [Strykowski, I:264];

rozbójnik < rozbijać: [zob. s. 93];

sprzysiężnik < sprzysięgać: *Naprzód tedy umyślił [Władysław Lokietek] sprzysiężników Krzyżackich [...] postraszyć* [Strykowski, I:379];

zmiennik < zmieniać [zob. s. 95].

Wśród nazw wykonawców czynności najczęściej derywatów pochodzi od podstaw czasownikowych, w mniejszym zakresie od podstaw rzeczownikowych i przymiotnikowych.

Genetycznie zbieżnymi typami słowotwórczymi K. Kleszczowa nazywa derywaty odprzymiotnikowe na **-ik** oraz odczasownikowe na **-nik** (*przeciwnik* od *przeciwić się*, *urzędnik* od *urządzić*) [Kleszczowa 1999, 89]. A. Szczaus z kolei podkreśliła wagę właściwej interpretacji odprzymiotnikowych derywatów z sufiksem **-ik** [Szczaus 2005, 94]. Zgodnie ze spostrzeżeniem językoznawczyni sufiks **-nik** jest najbardziej produktywny wśród odrzeczownikowych nazw wykonawców czynności [Szczaus 2005, 122].

Wielofunkcyjny formant **-nik**, występuje nie tylko w nomina agentis (*budownik*, *następnik*, *umiłownik*), ale też w nomina instrumenti (*miśnik*, *poławnik*), nomina localis (*rybnik*, *pszczolnik*), często jest też składnikiem nazw botanicznych (*podróżnik*, *przewrotnik*). Podobnie jak i sufiks **-arz** występuje w nazwach osobowych odrzeczownikowych: *botnik*, *młotnik*, *kamiennik*, *guślnik*, *księżnik*, *szkodnik*. Występuje przeważnie w prozie o tematyce świeckiej. D. Oleszczak wskazała na utratę funkcji nazywania wykonawców czynności przez ten sufiks, ponieważ był on zastępowany innymi formantami: *handlownik* – *handlowiec*, *kośnik* – *kosiarz*, *pochlebnik* – *pochlebca*, *przepowiednik* – *przepowiadacz*, *zmyślnik* – *zmyślacz* [Oleszczak 1964, 172].

sufiks -ek

świadek < świadać [Kleszczowa 1999, 133]: [...] *któraby [historia] dzielności ich [przodków] **świadkiem** wiecznym po śmierci potomków była* [Strykowski, I:33];

wieszczek < wieszczyc: *Potym się wrócił z Carygroda do Kijowa Olech, czasu jesieni i wspomniął na onego konia swojego, od którego mu **wieszczycowie** śmierć podjąć praktykowali* [Strykowski, I:116]; *Ojciec jego Żemomisław, odprawiwszy wesele i goście, pany radne i szlachtę pospolitą, hojnie uradowawszy opuścił ich, a od **wieszczków** pytał, coby się rozumiało to ślepe narodzenie i nierychłe aż w siedmi lat oświecenie syna swojego i jakieby powodzenie za jego żywota być miało* [Strykowski, I:139];

sufiks -uch

pastuch < paść: *Dziś tam trzody chowają swoje **Pastuchowie*** [Strykowski, I:19];

sufiks -or

sukcesor < sukcesja: *Tegoż roku gdy Ludwik Sippem mistrz Pruski umarł był wybran na jego miejsce Eluidus Golbach rodem z Duringu, który gdy nie długo żył na mistrzostwie, miał po sobie **successora** Konrada Saka* [Strykowski, I:341];

sufiks -tor

elektor < elekcja, z łac. *elector* ‘wyborca’ [Długosz-Kurczabowa 1990b, 246]: [zob. s. 77];
kompetytor z łac. *competitor* ‘współzawodnik’ [Długosz-Kurczabowa 1990b, 248]: [zob. s. 84].

Jak zauważyli K. Długosz-Kurczabowa i S. Dubisz, „w dobie nowopolskiej uwidocznia się szczególnie wpływ morfemów o genezie greckiej i łacińskiej, spopularyzowanych przez różne języki europejskie, które w tym czasie oddziałują na polszczyznę” [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999, 20]. Formanty genetycznie obce na szerszą skalę pojawiają się wraz z leksyką obcą. Duża fala pożyczek grecko-łacińskich pojawiła się w polszczyźnie w okresie odrodzenia. Formacje z sufiksem -(t)or w badanym materiale stanowią potwierdzenie tej tezy. Łacińskie zapożyczenia z tą częstką szybko uzyskiwały podzielną słowotwórczą i stawały się motywowane słowotwórczo na gruncie języka polskiego.

derywacja paradygmatyczna

poseł < posłać: *W ten czas Eteneus, syn króla angielskiego, począł się starać w małżeństwo o Ursulę, brytańskiego króla dziewczę, jedynaczkę, posławszy z wielką chęcią **posły** do ojca jej* [Strykowski, I:60]; [...] *Litewski idą przez **posły** podawszy mu condicie, aby je przy swych wolnościach zostawił* [Strykowski, II:170];

prorok < prorokować: [...] *prorok nie bywa przyjemny w ojczyźnie swojej* [Strykowski, II:330];

śluga < służyć: *Calliopea mię też za **ślugę** przyznała* [Strykowski, I:2];

szpieg < szpiegować [zob. s. 94];

wódz < wodzić: *Skrzyłby Juliusz Rzymski przed Litwą swe boje, I siedzieliby w cieniu łacińscy królowie, Gdyby dank sławy mieli Litewscy **wodzowie*** [Strykowski, I:25];

zbieg < zbiec: *A xiążę Bolesław Swidrigajło brat Jagelów, będąc **zbiegiem** w Prusiech, zebrał się znowu na Witolda* [Strykowski, II:108].

derywaty złożone

krasomówca < kraśnie mówić: *Był Jan Albricht wzrostu wysokiego, kościsty, w pisma czytaniu, zwłaszcza koło historyków pilnie się bawił, hojnością ku każdemu skłonny, w łacińskim i niemieckim języku **krasomówca** wielki* [Strykowski, II:313];

krzywoprzysięzca < krzywo przysięgać [zob. s. 92];

mężobójca < mąż bić [zob. s. 92];

złoczyniec < zło czynić: [zob. s. 95];

dobrodziej < dobro dziać 'robić' [zob. s. 92].

W wyrazach złożonych interfiksom często towarzyszą morfemy sufiksalne: *chleb-o-jedź-ca*, *jedn-o-roż-ec*, *now-o-wiar-ek* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999, 22].

F. Peplowski doszedł do wniosku, że w słowotwórstwie nazw wykonawców czynności w XVI w. istniały dwie zasadnicze tendencje: do „łączenia poszczególnych formantów z określonymi typami słowotwórczymi czasowników” (sufiksy *-acz*, *-ak* łączą się głównie z tematami czasownikowymi na *-a-*; sufix *-ciel* z tematem na *-i-*); oraz do usuwania oboczności tematów przez ograniczenie produktywności któregoś z nich (*-ak* został pokonany przez *-arz*; *-ciel* i *-ca* z kolei są bardziej rozpowszechniane, niż *-ec*) [Peplowski 1974, 279]. Omawiane przez badacza tendencje potwierdzają się na przykładzie badanego materiału.

W. Zolotowa, odnosząc się do omawianego zagadnienia, wskazuje na proces krystalizowania się nowej funkcji, wskutek czego sufiksy te zaczynały funkcjonować w innych nazwach, na przykład w nazwach narzędzi: *wybirak*, *nabierak*; *drapacz*, *radiowzmacniacz*, *odkurzacz*; *bodarz* [Zolotowa 1962, 321].

Bardzo często wyrazy utworzone omawianymi sufiksami brały udział w dalszych procesach słowotwórczych, wchodząc w skład złożzeń: *ofiarodawca*, *jedynowładca*, *bohodomłca*; *bogojawiciel*, *niebochodzień*, *duszozbawiciel*; *mironoszec*, *świętokupiec*, *latopiszec*; *dobrodziej*, *cudzorodzień*; *drobnostępała* [Pełowski 1974, 82]. W. Zolotowa podkreśliła, że derywaty z morfemami *-czyńca*, *-krążca*, *-bójca*, *-żerca*, *-burca*, *-bierca*, *-zdawca*, *-znawca* „wymagają koniecznie uściślenia, konkretyzacji” w postaci pierwszej części złożenia: *chlebowdawca*, *spadkodawca*; *prawoznawca*, *rzeczoznawca*; *dobroczyńca*, *złoczyńca*, *krwiożerca*, *ludożerca* [Zolotowa 1962, 321].

F. Pełowski dostrzegł tu również „zgodność w zakresie zachowania śladów kategorii czasownikowych” [Pełowski 1974, 280]. Za ogólną normę w procesie powstawania dawnych nazw wykonawców czynności badacz przyjął neutralizację kategorii aspektu: czasowniki dokonane „przybierają znamiona aspektu niedokonanego i dzięki temu funkcjonują obocznie w identycznych kontekstach z współrzedzennymi derywatami od czasowników niedokonanych, np. *burzyciel* – *zburzyciel* [ta para wyrazowa znajduje się w analizowanym zabytku – O. G.], *gubiciel* – *zgubiciel*, *mówca* – *rozmówca* – *wymówca*, *oszukacz* – *oszukiwacz*, *mściciel* – *pomściciel* – *zemściciel*” [Pełowski 1974, 280]. W „Kronice...” M. Strykowskiego jest poświadczona jeszcze jedna para wyrazowa *gwałciciel* – *zgwałciciel*. Ślady aspektu zachowują się w nazwach wykonawców czynności zakończonych, jednorazowych i niepowtarzalnych. Nazwy wykonawców czynności w kronice są utworzone częściej od czasowników niedokonanych (*chwalić*, *najeżdżać*, *naśladować*, *pobierać*, *pochlebiać*, *prześadować*) niż dokonanych (*namówić*, *obronić*). W obszarze nomina agentis mamy w kronice ponadto jeden derywat odprzymiotnikowy: *winowajca* < *winowaty*.

F. Pełowski zauważył, że większość autorów XVI w. nie tworzyła nowotworów, a posługiwała się już istniejącym zasobem słownictwa staropolskiego. „Wspólne tendencje przejawiają się głównie w usuwaniu synonimicznych i zbędnych dubletów” – pisze badacz i wyjaśnia, że z reguły w takich wypadkach zwycięża słownictwo tradycyjne: *dawca*, *pochlebca*, *rozmnożyciel*, *stworzyciel* *wyznawca*, *wzgardziciel* [Pełowski 1974, 282].

Typowe dla kroniki M. Strykowskiego jest wykorzystanie złożonych nazw wykonawców czynności, co charakteryzowało styl pisarzy XVI w. Jak zauważył F. Pełowski, autorzy XVI w. unikają użycia latynizmów [Pełowski 1974, 291]. M. Strykowski wykorzystuje w swojej kronice parę pożyczek z języka łacińskiego: *sukcesor*, *kompetytor*, *fundator*, o których była mowa wcześniej. Niektóre z nich mogły uzyskać na gruncie polszczyzny podzielną słowotwórczą. Sporo zapożyczeń z języka łacińskiego znajdujących się w zabytku to wyrazy niemotywowane.

W XVII w. zdaniem F. Pełowskiego w tworzeniu nazw wykonawców czynności kontynuowane były tendencje zapoczątkowane wcześniej. Do najbardziej produktywnych należały nadal sufiksy *-acz*, *-ca*, *-ciel*, *-nik*. W porównaniu z XVI w. derywacja nazw osobowych w XVII w. charakteryzuje się mocnym wpływem języka łacińskiego oraz wpływem pisarzy kresów wschodnich. Znacznie wzrosła też liczba wyrazów złożonych [Pełowski 1974, 291].

XVIII wiek cechuje pewna innowacyjność w użyciu derywatów określających osoby z punktu widzenia wykonywanych przez nie czynności. Zgodnie z twierdzeniem F. Pełowskiego wówczas „następuje gwałtowne ożywienie produktywności formantów *-acz* i *-ciel*, a częściowo także *-ak* i *-ek*” [Pełowski 1974, 292].

Pospolite nazwy osobowe wykonawców czynności znajdujące się w „Kronice...” M. Strykowskiego wyodrębniają się w poszczególne grupy według określonych formantów słowotwórczych. Z reguły są to formanty sufiksalne: *-ca*, *-ec*, *-elnik*, *-eniec*, *-ica*, *-ciel*, *-ita*, *-eń*, *-erz*, *-acz*, *-ak*, *-anek*, *-aniec*, *-arz*, *-nik*, *-ek*, *-uch*. Wyekscerpowane nazwy wykonawców czynności powstawały też wskutek derywacji paradygmatycznej oraz kompozycji. Jak pokazuje analiza wyekscerpowanego z kroniki materiału, najbardziej produktywnymi formantami były sufiksy *-ca*, *-ciel*, *-nik*.

3.2.2. Nazwy nosicieli cech

Nazwy nosicieli cech nazywają osoby według pewnych cech fizycznych i mentalnych. Podobnie jak i nazwy wykonawców czynności mieszczą się one w obrębie derywacji mutacyjnej i łączą się w poszczególne podgrupy według formantów słowotwórczych:

wyrazy niemotywowane

despot: [zob. s. 45]; *Jerzy też **despot** Serbski swój lud przyprowadził, Tak wždy dwadzieścia tysięcy król jezdnych zgromadził* [Strykowski, II:218];

dochcip: [zob. s. 95];

kaleka: [zob. s. 89];

olbrzym [zob. s. 88];

tyran [zob. s. 91];

sufiks -ak

junak < juny [Szczauś 2005, 148]: *Tak kniaź Constanti dobrze radził, lecz Polacy Mówili, iż też u nas są dobry **junacy**, co i w Niemczech, we Włoszech i w Franciej bywali I w szermierskich się szkołach znacznie próbowali* [Strykowski, II:366];

nieborak < niebożę [SJDS, 124]: *Ale potym widząc iż go wszyscy swoi odstąpili [...] uciekł **nieborak** Leszko z żoną do Węgier* [Strykowski, I:334];

prostak < prosty: *To Latopiszec właśnie mówi, w czym nie trzeba dziwować, iż się tak Latopiszców Litewski Diak w imieniu jako **prostak** omylił* [Strykowski, II:256];

słabak < słaby [zob. s. 88];

sufiks -acz

bogacz < bogaty: [zob. s. 97];

brodacz < broda: *Wzrostu był subtelny [Witołd] i niskiego ciała, Lecz za obrzymską wielkością jego dzielność stała, A choć był babiej twarzy, lecz **brodaczków** zawżdy Uganiał iż przed nim drżał nieprzyjaciół każdy* [Strykowski, II:176];

sufiks -ator

domator < dom: *A iżem już niżej niepodobność **domaturów** urosła, dla dalekości drogi żeglowania Włochów w ty strony dowodnie roztrząsnął* [Strykowski, I:76];

sufiks -ec

chudziec < chudy: *Począł jednak mężnie bronić się i odpierając Rusakom i Węgom, Bolesław **chudziec** z małą drużyną swoich, a tą już zranioną i spracowaną* [Strykowski, I:195]; *A Włodimirz **chudziec** [...] zamku nie mógł dobyć, gdy go dobrze*

- bronili Węgrowie* [Strykowski, I:205]; *Trepka **chudziec**, aby tym lepiej królowi i Glińskiemu posłużył zmyślił się być zmiennikiem* [Strykowski, II:376];
- braniec* < brany: *Tracia, Macedonia, Tatarskie hordy, Azia i Grecia **brańcami** Ruskimi i Polskimi były napełnione* [Strykowski, II:305];
- mędrzec* < mądry [zob. s. 95];
- mołojec* < młody: *A druga część tych Alanów albo Litalanów **mołojców** bitnych moc straciwszy, nie bardzo ufali bezpiecznie się osiedzieć w własnej ojczystej ziemi, przeto z żonami, z dziećmi i z wielkim gminem sług niewolnych do Borussów albo Prussów pogranicznych odeszli* [Strykowski, I:43];
- oblężeniec* < oblężony: [...] *a leżąc pod nim czas niemały [Piecinigowie pod Białogrodem], nie mogli zamku dobyć i umyślili tak długo leżeć, ażby **oblężęńców** głodem wymorzyli* [Strykowski, I:127];
- oblubieniec* < oblubiony: *A tak ona Ursula slachetna panna z Etereusem panicem swoim, który dowiedziawszy się, że Ursula nazad jedzie [...] aż do Kolna przeciwko niej był wyjechał i z onym Cyriakiem papieżem i ze wszystkimi pannami z tego świata zeszła, a czystość swą Christusowi prawdziwemu dziedzictwa **oblubieńców** ofiarowała* [Strykowski, I:60];
- oszarpaniec* < oszarpany: [...] *Tatarowie z carzykiem Aidorem Ecikierem [...] do Podola ciągną [...] za czym od siedmi tysięcy Tatarów i tych niekczemnych bezbronnych pannoś **oszarpańców** wszystkie krainy [...] żelazem i ogniem [...] bez odporu poburzyli* [Strykowski, II:277];
- poimaniec* < poimany: *Potym gdy Wolski przyjechał [...] był zahamowan od rejterów cesarza Maximiliana confederata Moskiewskiego, tam mu Moskiewskich więźniów okowy im odbiwszy odjęto, na zelżywość królowi Polskiemu i papierzowi, których **poimańców** udarowawszy cesarz przez Lubek i Liflantską ziemię do Moskwy odesłał* [Strykowski, II:384];
- rzezaniec* < rzezany [zob. s. 89];
- starzec* < stary [zob. s. 87];
- trzebiec* < trzebiony [zob. s. 89];
- wygnaniec* < wygnany [zob. s. 84];

Jak widać, większość derywatów z sufiksem -ec jest utworzona od przymiotników oraz imiesłów przymiotnikowych.

sufiks **-eń**

więzień < więzić: [...] obozy ich chrześcijanie zwycięscy połupili, gdzie złota, pereł, bydła, wielbłądów, koni i **więźniów** wielką obfitość nabrawszy, do Rusi się z triumfem wrócili [Strykowski, I:181];

sufiks **-eniec**

młodzieniec < młody: [...] a onego **młodzieńca** uczynił [Włodzimierz] rycerzem sławnym, i ojca jego człowiekiem zacnym [Strykowski, I:128]; Tak on w Naim, **młodzieniec**, albo Jairowa Córka i czwartodzienna jusz śmierć Łazarowa, mnie trzy kroć potykała [Strykowski, I:1];

sufiks **-ina**

chudzina < chudy: *Drewlanie s chęcią, **chudzinowie**, spełnili wnet condicie* [Strykowski, I:119]; *Potym **chudzina** mniemając, iżby do Litwy szedł albo do Żmodzi, zbłądził w lesiech [Kiejstut, xiżę Trockie i Żmodzkie]* [Strykowski, II:35]; *A Władysław Lokietek **chudzina** od swoich opuszczony i z państwa złożony potym do Czechów wygnany i złupiony, zjechał do Węgier* [Strykowski, I:342]; wyraz ten w zacytowanych zdaniach posiada nacechowanie stylistyczne z odcieniem politowania;

sufiks **-ek**

wyrodek < wyrodzić [SJDS, 132], [zob. s. 94];

wyrostek < wyrostać [zob. s. 86];

sufiks **-ik**

melancholik < melancholia [zob. s. 91];

młodzik < młody: [zob. s. 86];

nieboszczyk < niebożć (*niebożec*) [SJDS, 142], [zob. s. 90];

niewolnik < niewolny [zob. s. 59];

nikczemnik < nikczemny [zob. s. 93];

przeciwnik < przeciwny [zob. s. 83];

Według K. Długosz-Kurczabowej i S. Dubisza, sufixs *-ik* najczęściej dołącza się do substantywizowanych przymiotników odczasownikowych na *-ny* [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999, 38].

sufiks *-arz*

mocarz < moc [zob. s. 98];

derywacja prefiksalna

nieuk < uk [SJDS, 299], [zob. s. 95];

złożenie

wartogłów < warty głowa: *Tak tedy dla onego zawichrzenia szkodliwego dwu wartogłów z wojskiem wszystkim xiążę Constanti nie mogli do Moskwy ciągnąć* [Strykowski, II:350];

derywacja paradygmatyczna

niebożę < nieboga: *A naszym **niebożęta** Polacy, Mazurowie, Litwa, Żmódź, Russacy i Moskwa [...] przedstawiając na prostych i prawdziwych genealogiach, i na własnej a jasnej ojczyściej cnotie, ci Lecha, oni Palemona albo Publiussa Libona, owi zaś Mosocha i Russa i czterech bratów Waregów, Rurika, Truwora, Sinausza, patriarchami swoimi i fundatorami wszyscy jednostajnie [...] twierdzą i świadczą* [Strykowski, I:69]; *nauczyli się **niebożęta** w Litewskiej niewoli żarnami mieląc, lady rąbając i lassy roskopywając, gospodarstwa* [Strykowski, I:379]; [zob. s. 96];

Nazwy nosicieli cech znajdujące się w zabytku tworzą się najczęściej z pomocą sufixsów: *-ak*, *-acz*, *-ator*, *-ec*, *-eń*, *-eniec*, *-ina*, *-ek*, *-yk*, *-ik*, *-osz*, *-arz*. Najbardziej produktywny spośród wymienionych sufixsów jest sufixs *-ec*. Do nielicznych należą przykłady złożenia i derywacji prefiksalnej.

3.2.3. Nazwy pokrewieństwa

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera sporo, jak już wspomniano, nazw pokrewieństwa. Są to derywaty mutacyjne, które tworzą rozmaite sufixsy:

sufiks -owa

bratowa < brat: [...] wnet kniaź Dowmant widząc jątrew i *bratową* swóję księżnę Narimuntową rozradował się bardzo [Strykowski, I:322];

cesarzowa < cesarz: Potym 12 dnia Februarij król Władisław Zophiej królowej w Krakowie koronację sprawował, na którym weselu był cesarz z Barbarą *cesarzową* [Strykowski, II:164],

królowa < król: Potym 12 dnia Februarij król Władisław Zophiej *Królowej* w Krakowie koronację sprawował, na którym weselu był cesarz z Barbarą *cesarzową* [Strykowski, II:164];

sufiks -ina

grabina < grabię: *Grabina* też z Tarnowa castellana Wiślickiego, grabie Michała odumarta żona [Strykowski, II:51].

sufiks -ówna

grafówna < graf: A potym Witold z księżną Anną małżonką swoją był na weselu u Jagiela, gdy brał ślub z przerzeczoną swoją wtórą małżonką *grofowną* Cylijską Anna [Strykowski, II:118];

sufiks -ewna

królewna < król: [...] a gdy wszedł w to morze [Atila], w ten czas niesiono z Brytaniej *królewnę* imieniem Ursulę za syna króla angielskiego, przy której królewnie było jedenaście tysięcy panien [Strykowski, I:56];

sufiksy -ewicz, -owicz

carewicz < car: A tak Holha pomściwszy się śmierci męża swojego znacznie [...] wróciła się do Kijowa z wielkim wesselim z synem swoim Swentosławem *czarewiczem* [Strykowski, I:119]; [...] a *carzowic* starszy poiman od Wołochów, którego *carzowica* [...] kazał go Stephan przed ich oczyma rozsiekać [Strykowski, II:271];

królewicz < król: Tak Węgrowie z *królewiczem* swym Andrzejem do Węgier byli odprowadzeni [Strykowski, I:208]; Wojsielk też Wielki Xiądz Litewski i Żmódzki [...] zebrawszy wojsko [...] ciągnął na Wołyń, chcąc Włodimierz wydrzeć Łwowi Daniłowiczu

ruskiemu **królewicu** [Strykowski, I:305]; na przykładzie tego zdania bardzo widoczne jest funkcjonowanie nazwy istoty młodej razem z imieniem ojca – *królewicz, Daniłowicz*;

kasztelanowicz < kasztelan: [tytuł:] *Do welmożnych panów Wacława i Jana Siemiotów, castellanowiców żmodzkich* [Strykowski, II:273];

wojtowic < wójt: *Zelim po tym zwycięstwie przysłał posła swojego do Sigmunta króla Polaka poturczonego Laskowskiego z Mościck miasteczka wojtowica* [Strykowski, II:364].

Należy podkreślić, że omawiane sufiksy -owicz, -ewicz do dziś tworzą formacje odojcowskie tzw. otczestwo w językach wschodniosłowiańskich: ukr. *Андріювич*, ros. *Андреевич*. „Kronika...” M. Strykowskiego również zawiera ten typ nazw własnych patronimicznych: *Daniłowicz* – syn Daniła; *Mieczysławowicz* – syn Mieczysława. Autorzy *Gramatyki historycznej języka polskiego* wskazują na przekształcenie w języku polskim formantu -owic / -ewic odpowiednio w -owicz /-ewicz pod wpływem języków wschodniosłowiańskich, gdzie sufiks ten był „stosowany bardzo często do tworzenia nazwisk odojcowskich”: *Włodkowic, Szymonowic, Klonowic*, później *Piotrowicz, Pawłowicz, Łukasiewicz* [Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981, 203].

sufiks -ic

starościc < starosta: *Tejże jesieni 6 września, książę Dimitr Sanguskowic starościc Włodimirski, wziął księżnę Helską Ostroską gwałtem na Ostrogu* [Strykowski, II:407];
wojewodzie < wojewoda: [...] *castelan Miński pan Jan Hlebowic wojewodzie Wileński [...] i do tych czasów Zasław zamek po matce trzyma* [Strykowski, II:3];

Nazwy pokrewieństw mieszczące się w „Kronice...” M. Strykowskiego tworzą się głównie za pomocą sufiksów: -owa, -ówna, -ewna, -ina, -ewicz, -owicz, -ic. Są to przeważnie nazwy żeńskie odnoszące się do żon i córek, a rzadziej do synów.

3.2.4. Nazwy kolektywne

B. Rykiel-Kempf w swojej pracy *Budowa słowotwórcza nazw zbiorowych w języku polskim XVII w.* zaproponowała taką definicję nazw zbiorowych: „Przez nazwy zbiorowe

rozumiem wyrazy pochodne, odrzeczownikowe, oznaczające zbiory przedmiotów oznaczanych przez podstawę słowotwórczą” [Rykiel-Kempf 1985, 5]. „Nazwy zbiorowe są derywatami, których znaczenie strukturalne (słowotwórcze), tj. wynikające z funkcji formantu, jest identyczne z ich znaczeniem leksykalnym,” – stwierdziła badaczka [Rykiel-Kempf 1985, 5]. Zdaniem autorki należy odróżniać nazwy zbiorowe, których znaczenie jest prymarne, strukturalne, od nazw o znaczeniu zbiorowym, których znaczenie zbiorowe jest wtórne, wynikające z rozwoju semantycznego. Do nazw o znaczeniu zbiorowym należą rzeczowniki niepochodne (*lud, tłum, chrust*) oraz pochodne (*ludzkość, zieloność, prostota, służba, zgromadzenie, pisarnia*), oznaczające odprzymiotnikowe nazwy właściwości, odczasownikowe nazwy czynności, odrzeczownikowe nazwy miejsca [Rykiel-Kempf 1985, 6].

Autorka wskazuje na dwie odmiany znaczenia zbiorowego – „znaczenie zbiorowe odpowiadające znaczeniu ogółu” oraz znaczenie węższe rozumiane jak „liczba jednostek tego samego typu, pojętych jako niepodzielna całość, jako zbiór” [Rykiel-Kempf 1985, 15]. Badaczka podkreśla, że pojęcie zbioru, zbiorowości oznacza „nieokreśloną wielość przedmiotów tego samego typu pojętych jako jednolita całość, jedność” [Rykiel-Kempf 1985, 16]. Znaczenie ogółu B. Rykiel-Kempf traktuje jako „wielość o najszerszym zakresie obejmującą wszystkie istniejące w jakimś czasie na świecie przedmioty tego samego typu pojęte jako całość, jedność” [Rykiel-Kempf 1985, 17].

Badaczka zauważyła, że nazwy zbiorowe nie mają liczby mnogiej „we właściwym jej znaczeniu mnogości”, natomiast mogą one mieć liczbę mnogą w innych znaczeniach [Rykiel-Kempf 1985, 17]. B. Rykiel-Kempf wyjaśnia różnice pomiędzy znaczeniem zbiorowym i znaczeniem mnogości: „między elementami zbioru istnieje określona relacja [...] są one pojmowane jako jednolita monolityczna całość, jedność”, natomiast znaczenie mnogości „to nieokreślona wielość przedmiotów tego samego typu nazwanych przez wyraz w liczbie pojedynczej, ale pojętych rozdzielnie, dystrybutywnie, bardziej autonomicznie” [Rykiel-Kempf 1985, 18]. Pojęcia te są bardzo bliskie, ponieważ obocznie mogą występować formy kolektywne i odpowiednie formy liczby mnogiej: *duchowieństwo / duchowni* [Rykiel-Kempf 1985, 19].

„Kronika...” M. Strykowskiego jest obfita w nazwy zbiorów osób, prezentujących derywację mutacyjną:

wyrazy niemotywowane

lud: [...] *wielkim kosztem i wszystkiego pospolitego ludu processiami pogrzeb tym odprawowano* [Strykowski, I:33];

sufiks -stwo

chłopstwo < chłop: [...] *i w Kurladskiej ziemi chłopstwo sielskie mają swoje święto, które zowią Pergrubri* [Strykowski, I:148];

duchowieństwo < duchowny,

pospółstwo > pospólny [SJDS, 289]: *Tak naprzód Metropolit, Wladikowie, Archimendritowie.*

Protopopowie ze wszystkim duchowieństwem niosąc krzyże i chorągwie processią wyszli ku Gediminowi, a za nimi panowie bojarowie i wszystko pospółstwo Kijowskie wyszło [Strykowski, I:366]; *Co usłyszawszy Połoczanie, wnet kazali we dzwon uderzyć, za czym się wszystko pospółstwo zebrało* [Strykowski, I:240];

kozactwo < kozak: *Jatwieżów też do Mazowsza i Lubelskiej ziemi kozactwy drapieżnymi ustawicznie nasylali, których tegoż roku Bolesław Wstydlivy poraził i wykorzenił z Podlasza* [Strykowski, I:301];

łotrostwo < łotr: *Gdy tak sławne zwycięstwo Olgerd nad Tatary otrzymał, i wszystkie pola do Kijowa z dawna należące, od ich łotrostwa oczyścił, wrócił się do Litwy z częścią wojska dobrze zasłużonego* [Strykowski, II:13];

myśliwstwo < myśliwy: *Gadymin Witenesowic [...] zebrawszy się z dworem i wszystkim myśliwstwem swoim, jachał w głębsze puszcze dla weselszej pociechy i główniejszych łowów* [Strykowski, I:369];

pogaństwo < poganin: *A potym przeciw wzburzonym nieprzyjacielom wiary chrześcijańskiej, Litwy i Łotwy pogaństwu [...] wespolek z obcymi rycerzami [...] wojować umyślił* [Bertoldus arcybiskup Rigeński] [Strykowski, I:258];

poselstwo < poseł: *To poselstwo przyjąwszy wdzięcznie xiążęta trzej Warażcy bracia rodzeni: Rurik, Sineus, albo Siniew i Truwor albo Trubor, wyprawili się do Rusi zaraz z posłami* [Strykowski, I:113];

potomstwo < potomek: [...] *trzeci brat ich Sinaus na Białym jeziorze umarł bez potomstwa* [Strykowski, I:115]; *Zdawna ludzie uczeni [...] iż sprawy i dzieje przodków swych [...] porządnie spisywali, a spisawszy na światło ich potomstwu podawali* [Strykowski, I:32];

rycerstwo < rycerz: *Ale **rycerstwo** Włodzimierzowo przestrzegło xiążę Jarosława w niebezpieczności* [Strykowski, I:185]; *A tak wielkiej dzielności i ćwiczenia rycerskiego był przerzeczony Swentosław, iż skoro lat swoich dorósł, zawżdy w polu z **rycerstwem** swoim mieszkał, żadnych zawad i próżnych sprzętów w wojsku swoim nie dopuścił* [Strykowski, I:121]; *Tak gdy się slachta i chłopstwo zewsząd za zwierchnią głową i osobą pańską sypali, ściągnęli się na jedno pole wszyscy [...] uczynił rzecz Leszko ozdobną, poważną do wszystkiego **rycerstwa*** [Strykowski, I:332];

towarzystwo < towarzyszyć: [...] *a s tymi Gotowie, Jatwieżowie, Połowcy, Piecinigowie i inszy Sarmatowie **towarzystwo** jako z pobratynami z jednego narodu idącymi mieli* [Strykowski, I:104];

ubóstwo < ubogi: *Potym za dwoje xięstwo Głodowskie i Oleśnickie wziął z łaski Bolesława zwycięsce Lubus i Woławę, dwie mieście na podporę **ubóstwa*** [Strykowski, I:359]; *Spitalów też bardzo wiele dla **ubóstwa** i kaleków nabudował [Włodimirz] i nadał hojnie wielkim dostatkiem* [Strykowski, I:152];

żołnierstwo < żołnierz: *Poimali ich kniaziowie z swym **żołnierstwem** w węży* [Strykowski, I:229].

Najbardziej produktywnym formantem tworzącym nazwy zbiorów w badanym materiale to sufiks -stwo. Jak zauważyła G. Habrajska, współcześnie „funkcjonuje ponad połowa collectivów utworzonych przy pomocy genetycznego sufiksu *-bstvo” [Habrajska 1995, 258]. Derywaty rodzaju nijakiego pochodzą głównie od podstaw męskoosobowych. W XVI w. w porównaniu z okresem staropolskim pojawiają się nowe collectiva: *braterstwo*, *duchowieństwo*, *żołnierstwo*, *łotrostwo* [Habrajska 1995, 282]. Były one znane w staropolszczyźnie, tylko dopiero w XVI w. wykrystalizowało się ich znaczenie zbiorowości. XVI-wieczne collectiva są na ogół pochodzenia prasłowiańskiego, choć podstawy słowotwórcze niektórych z nich zostały zapożyczone z innych języków: *Ariaństwo*, *heretyctwo*, *Kozactwo*, *żołnierstwo*. G. Habrajska wskazuje również na proces pluralizacji collectivów w XVI w. [Habrajska 1995, 282]. Według A. Szczaus formant -stwo w okresie XVI w. „zyskał przewagę” nad innymi formantami nazw zbiorowych, a jego produktywność i dziś jest bardzo wysoka.

Warto jednak pamiętać, że nie każdy wyraz z formantem -stwo będzie należał do tej kategorii słowotwórczej. Należy zwracać szczególną uwagę na znaczenie wyrazu. Mogą się one odnosić do pewnych jednostek organizacyjnych: *W ten czas Pomorska, Chełmieńska i*

Michałowska ziemię, do Korony są przywrócone [...] biskupstwo też i kościół Chelmieński do własnej matki Gnieźnieńskiego arcybiskupstwa przywrócon, które biskupstwo od Polski oderwane przez dziesięć lat w Liflanciech Rigeńskiemu arcybiskupstwu niesłusznie od Krzyżaków było przydane [Strykowski, II:270]; bądź też oznaczać pewne działania: *Sprawę wszystką wojenną i zwierzchnie hetmaństwo poruczył [Bolesław Wstydlivy, monarcha Polski] Piotrowi wojewodzie Krakowskiemu* [Strykowski, I:303]. Niekiedy ten sam wyraz bywa użyty w różnych znaczeniach; w pierwszym wypadku wyraz *łotrostwo* oznacza zbiór łotrów, w drugim występuje w znaczeniu ‘działanie łotrowskie’: *Bo Tatarowie łotrowstwo z Rusi do hordy wychodząc wyjmując serca z pobitych Polaków, a w jadowej truciznie ich namoczywszy, wtykali na rożenki, czarując ich ku temu naukami czarnoxięskimi i stawiali w rzeki i w stawy, skąd potem bardzo wiele ludzi z picia i używania zakażonej trucizną wody, w nieuleczone choroby wpadali i okrutnie marli, gdy rychło i niewczas onę truciznę i łotrowstwo pogańskie Russacy zobaczyli* [Strykowski, I:336].

derywacja paradygmatyczna

młódź < młody [zob. s. 86]; ciekawe jest użycie wyrażenia *mężczyzna rosła* w znaczeniu zbiorowym ‘mężczyźni dorośli’;

naród < narodzić się [SJDS, 311]: *[...] nie chce w tym długo Czytelnika bawić, tylko aby wiedział świat ten szeroki być zaczęty i rozmnożony z tych początków, a Adama i Ewę od Boga być stworzonych, i jedynym a gruntownym rozmnożeniem wszystkich narodów ludzkich, gdziekolwiek na świecie nieobestym pod słońcem żyjących* [Strykowski, I:3];

ród < rodzić się: *Swiadczą Kroniki ruskie, iż ci trzej bracia: Rurik, Sinaus i Truwor, xiążęta przerzeczone, wywód narodu swego pewną genealogią wiedli z rzymskich panów cesarskiego pokolenia, od których też wielcy kniaziowie Moskiewcy, i dzisiejszy Iwan Wasilewic ród swój być z Rzymian twierdzą* [Strykowski, I:15];

Zważywszy na zaprezentowany materiał, podsumowując, warto zauważyć, że nazwy zbiorów osób tworzą się głównie przez derywację sufiksalną z formantem *-stwo*. W mniejszym zakresie zabytek notuje nazwy powstałe wskutek derywacji paradygmatycznej.

3.2.5. Nazwy mieszkańców

Nazwy mieszkańców to nazwy osób zamieszkujących pewne terytorium. Istotne, że derywacja omawianej grupy rzeczowników polega na tym, że ich podstawą są nazwy własne, które w derywatach ulegają apelatywizacji. K. Długosz-Kurczabowa wyjaśnia, że „wykładnikiem stopnia apelatywizacji może być językowa świadomość związku etymologicznego danego *nomen proprium* z *nomen appellativum* – im związek ten jest żywszy, tym nasilenie apelatywizacji słabsze, im odległość semantyczna danego wyrazu od podstawy większa, tym apelatywizacja intensywniejsza” [Długosz-Kurczabowa 1990a, 71].

Niektórzy badacze skłonni są umieszczać te wyrazy na pograniczu między *nomina propria* i *nomina appellativa*. Ważną rolę pełni tu kategoria liczby: liczba pojedyncza oznacza odrębne jednostki, liczba mnoga zaś zbiorowość ludzi posiadających wspólną cechę. Strefa przejściowa między *nomen appellativum* a *nomen proprium*, jak uważa K. Rymunt, „występuje w trakcie przechodzenia wyrazu pospolitego do grupy nazw własnych, gdy nazwa pospolita traci swoją uogólnioną funkcję, a zaczyna określać tylko pojedynczą rzecz, zjawisko, istotę” [Rymunt 1979, 176]. „Do strefy przejściowej wchodzi nazwy pospolite i wychodzą z niej jako nazwy własne” – kontynuuje badacz – „W trakcie tego następuje zawężenie zakresu znaczeniowego wyrazu [...] Podobna strefa przejściowa występuje przy przejściu nazw własnych do nazw pospolitych, choć mechanizm powstania tej strefy jest trochę inny” [Rymunt 1979, 179].

W językoznawstwie ustalił się podział etnonimów na endogeniczne (nazywanie przedstawicieli etnosu przez samych siebie) oraz egzogeniczne (nazywanie jakiegoś etnosu przez sąsiadów). M. Malec wyodrębnia trzy rodzaje nazw etnicznych: 1) nazwy plemion, 2) nazwy grup regionalnych, 3) nazwy gromad ludzkich [Malec 1998, 182]. Po rozpadzie plemiennej organizacji społeczeństwa użycie nazw plemion powoli zanika. Badaczka podaje listę nazw plemion prapolskich: *Dziadoszanie*, *Ślężanie*, *Opalanie*, *Gołęszyce*, *Bobrzanie*, *Trzebowianie* (śląskie); *Goplanie*, *Lędzice*, *Polanie* (wielkopolskie); *Wiślanie*, *Lędzanie*, *Wiercanie*, *Czerwianie*, *Lecice* (małopolskie); *Mazowszanie*, *Nazwianie* (mazowieckie); *Pomorzanie*, *Wieluńczanie*, *Pyrzyczanie* (pomorskie). Nazwy niektórych plemion zachowały się w postaci nazw krajów i regionów: *Mazowsze*, *Pomorze*, *Polska* i in. Nazwy grup regionalnych określają osoby zamieszkujące na mniejszych obszarach terytorialnych, zazwyczaj pochodzą od odpowiednich toponimów: *Dolanie*, *Podgórzanie*, *Zagórzanie*.

„Proces toponimizacji tych zbiorowych antroponimów (XIII – XIV w.) polegał na zmianie kategorii z antroponomicznej na toponimiczną, co pociągnęło za sobą zmianę rodzaju z osobowego na rzeczowy: *Mogilanie – Mogilany*” – stwierdziła M. Malec [Malec 1998, 184].

Nazwy gromad na ogół charakteryzują ludzi według ich imion patronimicznych (*Racławicy, Kotowicy, Dobiesławcy*) lub rodowych (*Bolesty, Wszebory*) oraz obowiązków służebnych (*Konary, Grotniki*).

Z. Kowalik-Kaleta uważa rzeczownikowe odmiejskowe nazwy osobowe za „oddzielną kategorią słowotwórczą”, gdyż w ich obrębie zachodzi mutacyjna derywacja sufiksalna [Kowalik-Kaleta 1981, 103]. W języku prasłowiańskim nazwy etniczne tworzone z pomocą sufiksu **-inъ*: **Rusinъ, *Litwinъ* [Malec 1998, 182]¹⁷. W staropolszczyźnie produktywnymi formantami wśród owych nazw były sufiksy *-anin / -‘anin, -in / -‘in / -yn, -‘ec, -ek, -ik, -czyk, -ańczyk* oraz sufiksy obcego pochodzenia, zwłaszcza łacińskiego *-at, -ita, -us, -eus, -ens* oraz niemieckiego *-er, -ar, -ir*. Sufiksy rodzime zazwyczaj łączyły się z podstawami rodzimymi, zaś sufiksy zapożyczone – z podstawami obcymi. Gdy morfemy genetycznie obce łączyły się z podstawami rodzimymi, powstawały formacje hybrydalne zlatynizowane (*Bylice > Biliciusz, Ostrorog > Ostrogeus, Gorka > Gorcanus, Pleszow > Pleszowita*) lub zniemczone (*Sambor > Samborar, Sokolniki > Sokolnikier, Praga > Pragir*) [Kowalik-Kaleta 1981, 103]. Oprócz sufiksacji w procesie tworzenia nazw mieszkańców działała też często derywacja wymienna: *Lublin > Lubelczyk, Rdzawa > Rdzak, Rdzan* [Kowalik-Kaleta 1981, 104]. Derywacji sufiksальной odmiejskowych nazw osobowych towarzyszyły takie procesy morfonologiczne, jak: palatalizacja twardych wygłosowych spółgłosek podstawy (proces ten nie dotyczył derywatów z sufiksem *-czyk*); oraz epenteza *e* (np. w nazwie *Lubelczyk*) [Kowalik-Kaleta 1981, 104]. Niektóre formacje powstały wskutek derywacji paradygmatycznej: *Arab, Grek, Bułgar*.

Niegdyś nazwy narodowości łatwo przechodziły w nazwy państw: *Chorwaci – Chorwaty, Francuzi – Francuzi, Szwedzi – Szwedy, Tatarzy – Tatary, Turcy – Turki*. Niektóre odnarodowościowe nazwy krajów są używane we współczesnym języku polskim: *Czechy, Niemcy, Węgry, Włochy*. Istniejące kiedyś warianty morfologiczne zostały objęte procesem standaryzacji: *Anglik – Angielczyk, Arab – Arabin – Arabianin, Fin – Finland – Finlandczyk*. Na wzór nazw narodowości powstają nazwy mieszkańców od nazw kontynentów

¹⁷ O nazwach etnicznych w języku scs pisała też M. Brodowska-Honowska, zob. [Brodowska-Honowska 1960, 249 – 266].

(*Europejczyk, Afrykańczyk*), prowincji (*Małopolanin*), miast (*Krakowianin*), wsi (*Świątniczczanin*).

Najdawniejszy sufiks *-anin* / *-anin* powstał wskutek połączenia prasłowiańskich sufiksów **-janinъ* oraz **-ěninъ*. W XVI w. zastąpił go w języku polskim sufiks *-czyk*, który jest „najbardziej żywotny” w dzisiejszej polszczyźnie [Sulisz 1969, 336]. M. Sulisz sądzi, że XVI wiek to moment przełomowy w derywacji etnonimów, co wyjaśnia przyczynami zewnątrzjęzykowymi – przełomem geograficznym, kulturowym i poznawczym, który dokonał się w epoce odrodzenia [Sulisz 1969, 338]. Częstszy w gwarach polskich sufiks *-ec* jest natomiast dość produktywny w językach wschodnio-, południowoślowiańskich oraz czeskim i słowackim; formant *-ak* występuje w polskim, czeskim i słowackim [Sulisz 1969, 291]. W. Taszycki zaznaczył, że sufiks *-ak* posiadający kiedyś znaczenie ujemne w nowszej polszczyźnie tworzy formacje nieoficjalne: por. *krakowiak* – *krakowianin*, *warszawiak* – *warszawianin* [Taszycki 1964, 263].

W. Decyk w artykule *O nazwach mieszkańców w kronikach polskich XVI i XVII wieku* pisze o obocznościach typów słowotwórczych „nie tylko w różnych drukach, ale nawet u tego samego autora” i wyjaśnia, że świadczy to „o dużej swobodzie w zakresie tworzenia nazw mieszkańców, niezależności od tekstu łacińskiego czy włoskiego, a w wypadku Strykowskiego i od latopisów ruskich, choć nie można wykluczyć, iż pewne postaci nazw mogły być typowe dla polszczyzny potocznej i ze względu na nacechowanie stylistyczne unika się ich w tekstach pisanych” [Decyk 1994b, 59].

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera sporo nazw narodowości, etnonimów i nazw mieszkańców, co wiąże się z jej tematyką. Autor zabytku opisuje dzieje rozmaitych narodów. W tym miejscu warto zaznaczyć, iż nie dla każdej nazwy etnicznej łatwo jest znaleźć podstawę słowotwórczą, zwłaszcza kiedy idzie o nazwy plemion. Zwróćmy uwagę na następujące jednostki:

wyrazy niemotywowane

Prus: [...] *wszakże potym, gdy się zmocnili [Połowcy] a obaczyli z niewoli się Rusakom wyłomili, kozactwem żywności szukali, czyniąc wyjazdy do Rusi, do Polski, do Moskwy i na morze, mając z **Prussy**, pierwszymi swoimi pobratynami, porozumienie* [Strykowski, I:54]; *A od tego czasu już **Prussowie** nie mieli nigdy pomocy nad Polaki* [Strykowski, II:265];

*Multan: O tym Wołoszy i **Multani** śpiewają ustawicznie w każdej biesiedzie na serbskich skrzypicach przygrywając swoim językiem [Strykowski, II:320];*

*Liflant < Inflanty [SXVI]: **Liflanci** też wybraawszy sobie nowego mistrza, a wyprawiwszy do króla posły, Litwie dosyć za szkody uczynili i pokój spólny potwierdzili [Strykowski, II:272]; Tak ten rok triumphom był wszystek poświęcony Węgrzyn, Krzyżak, Czech, **Liflant** mężnie był skrócony [Strykowski, II:145];*

sufiks -ak

*Rusak < Ruś: Zaś wyżej Wołoskiej ziemi, którą Dacją zowie [Ptolemeus], ty narody kładzie: Pewcyny, Bastarny, Jazygi albo Jaczwingi i Jatwieże, Roxolany, **Russaki**, Hamaxobity i Alany, dziś z tych są Podolanie, Cyrkasowie, Kaniowcy, Wolhynianie od Wołgi rzeki nazwani [...] Luczanie, Kijowianie i Litwa z Gotów a z Wenedów (to jest Pomorczyków) i z Alanów starych [Strykowski, I:51];*

*Polak < Polska: Postąpili tedy Prussowie Alanom społecznego mieszkania w ziemiach swoich [...] w krótkim czasie w taką wielkość urosli, iż wszystkie przyległe narody, Mazowszany, **Polaki** Niemców przewyższali [Strykowski, I:44];*

*Slovak < Słowacja: A co pisze tenże Jordanes, iż drudzy **Sławacy** nad Wisłą za jego wieku roku 492 osady mieli, to się rozumie o naszych Polakach, o Pomorczykach, Kassubiech, Mazurach, Czechach etc., którzy także Ruskiego, Bułgarskiego, Sławanskiego narodu i krain początki i wywody swoje mając z różnymi wodzami i xiążętą różno w tych ziemiach przed tysiącem i kilkiem set wybiwszy Niemców osiedli [Strykowski, I:103]; Miechowius [...] i Wapowius [...] chcą narody **Sławaków** i nas Polaków od tegoż Jawana przez Helissę syna jego wywodzić [Strykowski, I:18]; [...] a Slavi albo **Sławacy**, Rugi z Pomorskich krain [...] i Margrabowie Brandeburscy tytułu xięstwa Rugie dziś używają [Strykowski, I:52];*

sufiks -anin

*Bielogrodzanin < Białogrod: [...] a **Bielogrodzanie** się małym fortem wyszdzili [Strykowski, I:126];*

Gdańczanin < Gdańsk: A Gdańczanom [...] osobliwie król odpuścił siedem set grzywien z miejskiego dochodu [Strykowski, II:239];

Haliczanin < Halicja: *Roman xiążę Włodimirskie [...] okazawszy się na początku*
Haliczanom *łaskawie, wielkim się rychło tyrannem stał* [Strykowski, I:211];

Kaszubianin < Kaszuby: *Tenże Ptolomeus [...] drugie wielkie narody w Sarmaciej*
europiejskiej kładzie, pierwsze Wenedi [...] z których Wenedów dziś są Pomorzycy,
Kassubianie, *Prussowie, Kurlandowie, Żmódź, Liflanci i Philandowie, acz różnych*
języków [Strykowski, I:51];

Kijowianin < Kijów: **Kijowianie** [...] *prosilili tedy Wszewolda Pereasławskiego i Stosława*
Cernihowskiego xiążąt o prętki ratunek na odsiecz przeciw Polakom [Strykowski,
 I:164];

Korsunianin < Korsuń: [...] *jeden ich protopos, imieniem Nastasius, napisał na strzale ty*
słowa: Włodimirzu carzu! [...] są rury podziemne ku wschodu słońca, którymi idzie
woda słodka do Korsunu, a tak zepsowawszy ty rury, odejmiesz wodę **Korsunianom**,
za czym się tobie muszą poddać [Strykowski, I:129];

Kujawianin < Kujawy, **Nowogrodzanin** < Nowogród, **Lęczyczanin** < Łęczycza: *Już było*
dusžno Litwie, lecz Witold na czele Z Nowogrodzany stojął i z Wołyńcy śmieie,
Lęczyczanie *zaś stojąc z Kujawiany rzędem Uderzyli w Krzyżackie uffy wielkim pędem*
 [Strykowski, II:135];

Lubczanin < Lubek: *Tegoż czasu* **Lubczanie** *(które miasto Lubek jest sławne i mocne, nad*
Bałtyckim morzem, od przodków naszych Polaków zbudowane) [...] w pychę
podniesieni, z królem Duńskim na ten czas walczyli [Strykowski, II:362];

Mazowszanin < Mazowsze: *A Jurgi Nossuta uciekł do Mazowsza, gdyż był rodem*
Mazowszanin [Strykowski, II:207];

Nowogrodzanin < Nowogród: *Wielki Nowogród tak był możny z starodawna, iż pięć xięstw*
osobliwych mieli pod swoją mocą **Nowogrodzanie** *sami* [Strykowski, II:151];

Połoczanin < Połock: [...] *trzymali na ten czas ziemie Ruskiej sami mieszczenie* **Połoczanie**
na mil kilkodziesiąt [Strykowski, I:240];

Połoczanin < Połock, **Nowogrodzanin** < Nowogród, **Grodzanin** < grod [SXVI], **Podlaszanin**
 < Podlasze, **Mozerczanin** < Mozyr [SL]: *Russacy zaś [...] do posłuszeństwa*
Litewskiego, i spólnej jedności zdawna przepędzeni jako **Połoczanie, Nowogrodzanie,**
Grodzanie, Podlaszanie i Mozerczanie, *zgadzali się jednostajnymi głosy na*
któregokolwiek z synów Daniła króla Ruskiego [Strykowski, I:300];

Pskowianin < Pskow: [...] roku 1426 Witold zebrawszy wielkie wojsko żołnierzy z Polski za pieniądze i z Litwy wyprawił się drugi raz przeciw Pskowianom, którzy mu się z posłuszeństwa wyłamowali [Strykowski, II:165];

Rakuszanin < Rakusy [Zierhoffer, Zierhofferowa 2000, 37]: Król Władysław dobył zassie zamków, które byli posiadli **Rakuszanie** [Strykowski, II:214];

Rzymianin < Rzym: Czemu pyszni swych wodzów tak sławią **Rzymianie**? [Strykowski, I:28];

Smoleńszczanin < Smoleńsk: **Smoleńszczanie** Russacy czyście zastawili z Wilnowcami, z Troczany sławy poprawili [Strykowski, II:134]; [...] bo i Sigmunt król wyciągnął był z Wilna na odsiecz **Smoleńszczanom** dnia 22 Lipca i Sołohub się mężnie bronili [Strykowski, II:374];

Sycilianin < Sycylia, **Massilianin** < Massylia [Zierhoffer, Zierhofferowa 2000, 27]: Z tych że Dodoneów obywatele Rodum insulę opanowali i wiele portów i krain Aziej, w Europie i we Włoszech, z których też są Cipriotae, Kretensowie, Kalabrowie, **Sicilianie**, **Massilianie** etc. osiedli i narodami greckimi namnożyli [Strykowski, I:18];

Trojanin < Troja: [...] gdzie Grekowie i **Trojani** toczyli bój srogi [Strykowski, I:18];

Wielgopolanin < Wielkopolska: [...] ale jednak rzeczy nie skończywszy rozjechali się z sejmu, gdy **Wielgopolanie** po sześci groszy z włoki poboru na żołnierze postąpili [Strykowski, II:258];

Wyszogrodzianin < Wyssogrod: Bo gdy wyszpiegował [Swantopelk] Borrissa być w małym poczcie, posłał nań **Wyssogrodzan** i dworzanów swoich łotrów [Strykowski, I:153];

sufiks -in, -yn

Tatarzyn < Tatar [SL]: Magog [...] drugi syn Jafetów, s tego mają wywód narody Scitowie albo **Tatarowie** wszyscy, a s tych zaś Turcy [Strykowski, I:16]; [...] na każdego **Tatarzyna** po dwudziestu i pięci chrześcijan więźniów dostawało [Strykowski, II:327];

Turczyn < Turcja: [...] dwa **Turczynowie** przewodnicy na morzu Czarnym wieźli mię w nocy samego jednego w bacie z Galaty do Konstantinopola [Strykowski, I:18];

Węgrzyn < Węgier: Concilium Triburienskie samych Skławów to jest Sławaków, jako ich Włoszy zowią, lud być waleczny z **Węgrami** wspomina [Strykowski, I:24]; Z tychże też [Turków] **Węgrowie** albo Hugrowie od rzeki Hugri albo Jugry, która jest w Moskiewskich dzierżawach, poszli [Strykowski, I:16]; **Węgrowie** [...] opanowali

*mocą i osiedli Pannonią wszystką, którą od ojczyzny swej, z której wyszli, Juhariej albo Hugri rzeki, i od swego imienia Juharską i Uherską ziemią nazwali, jakoż i dziś Moskwa i Rusacy zowią ich Ugami, Polacy **Węgrami**, Łacinnicy Hungarami, a sami się mianują Magierami, Turcy ich zaś zowią Madzierami* [Strykowski, I:16];

Żmodzin < Żmódź: [...] odmiennie mówią **Żmodzinowie**, także Kursowie albo Kurlandowie inaczej, niż Litwa, albo Jatwieżowie i Liflanci [Strykowski, I:54];

sufiks -it

Moskwit < Moskwa: *A w szrodek się Moskiewskich walnych uphów wdarli [Polacy], siekąc, koląc na umor, co się nawinęło, Aż krwią źródło pobitych **Moskwitów** płynęło* [Strykowski, II:382];

Wandalit < Wandal: [...] **Wandalitowie** z Sławińskiego, a nie z Niemieckiego narodu idą [Strykowski, I:23];

Z. Kowalik-Kaleta zauważyła, że „słowiański sufiks -it w dalszym swoim rozwoju na gruncie polskim zyskał zakończenie -ita na wzór takich wyrazów łacińskich pochodzenia greckiego, jak *eremita*, *neofita*” [Kowalik-Kaleta 1976, 248].

sufiks -czyk

Angielczyk < Anglia: [...] gdy żywności żadnej dostać nie mogli [...] poczęli od głodu zdychać, zwłaszcza Niemcy, **Angielczycy**, Francuzowie, Holandrowie, co się w swoich ziemiach rokosznie żyć, miękko leżać, a wina pić byli nauczyli [Strykowski, II:23]; **Angelczycy** też i Scotowie prawie z baśni jawnych początki swoje wywodzą [Strykowski, I:68];

Egipczyk < Egipt: *Tego też czasu niektórzy cesarzowie Tatarscy, wiarę chrześcijańską przyjęli w Aziej, i długo przeciw Saracenom i Egipczykom w Siriej i w Persiej wielkie wojny wiedli, pomagając Królom Armieńskim chrześcijanom stowarzyszonym* [Strykowski, I:264];

Nordwejczyk < Norwegia: [...] ale król do niego [Sewerina Nordweda] nie miał nic, bo był nie Lifland [...] ale **Nordwejczyk** [Strykowski, II:395];

Pomorczyk < Pomorze, *Duńczyk* < Dania: *Węgrowie także Czechowie, Morawcy, Słężacy, Sassowie, **Pomorczycy**, **Duńczycy** nędzą i niewczasami Litewskimi i leda zielskimi,*

które głód smierząc jeść musieli, zemdleni i zarażeni na drogach ustawiali [Strykowski, II:23];

Portugalczyk < Portugalia: [...] *aczkolwiek na tymże Oceanie Hiszpanowie i* **Portugalczykowie** *za Maurytanią i Afriką niewiadome przedtym ludziom i astrologom, także geografom wyspy i krainy należeli, przeważnym żegłowamim, które dziś nowym Światem zowiemy* [Strykowski, I:13];

Sabejczyk < Saba: [...] *od Saby poczeli się Arabowie i* **Sabejczykowie** [Strykowski, I:11];

Sidonczyk < Sidon: [...] *a* **Sidonczykowie** *i Tirijczykowie byli nasławniejszy kupcy i żeglarze mocni na morzu* [Strykowski, I:14];

Syrijczyk < Syria: *Aram trzeci syn Semów, które imię Aram rozumie się zacny i wysoki, od tego się poczęli* **Sirijczykowie** *i Damascenowie* [Strykowski, I:11];

sufiks -ec

Morawiec < Morawy: *Łukasz zaś* **Morawiec**, *rotmistrza dwiemasty pieszych na trzeci zagon Tatarski trafił* [Strykowski, II:351];

Wołyniec < Wołyń: *Już było duszno Litwie, lecz Witold na czele Z Nowogrodzany stojął i z* **Wołyńcy** *śmiele, Łęczyczanie zaś stojąc z Kujawiany rzędem Uderzyli w Krzyżackie uffy wielkim pędem* [Strykowski, II:135];

sufiks -ek

Turek < Turcja: *Magog [...] drugi syn Jafetów, s tego mają wywód narody Scitowie albo Tatarowie wszyscy, a s tych zaś* **Turcy** [Strykowski, I:16]; *A przeto tu teraz potomstwo Magogowe i Gogowe mamy rozumieć tylko Tatary i* **Turki**, *bezbożne Mahometane* [Strykowski, I:17]; mamy tu przykład synonimii słowotwórczej: **Turek** – **Turczyn**;

sufiks -er

Holander < Holandia: *A w tym dwadzieścia i pięć okrętów Lubczanów strzelbą i frejbiterów dobrze k temu osadzonych za wiatrem pogodnym rano przypadli na* **Holandrów** [Strykowski, II:362]; *Także też Jan strasz freibiterów Krzyżackich i* **Holandrów** *poimanych w wielkim budowaniu zaczyniwszy a słomą obwłokwszy zapalił* [Strykowski, II:188];

derywacja paradygmatyczna

Arab < Arabia: *Naprzód Mahometani, Tatarowie, Egipczycy i Arabowie z inszymi królami Argawenskiemi namawiali go [Włodimirza], aby ich wiarę i zakon od Mahometa podany przyjął* [Strykowski, I:128];

Macedon < Macedonia: [...] *nie zwano ich Macedonami, ale Machetim po hebrejsku, a stąd zaś imię Maceton i Macedon urosło, Russacy jeszcze zowią z greckiego Makiedon i Makiedonia* [Strykowski, I:18]; *Synowie Joanowi albo Jawanowi ci są pierwszy: Cetim, to jest bijący, od którego pewną genealogią poszli Macedonowie* [Strykowski, I:18];

Mazur < Mazury: *Nadto ani Litwa, ani Mazurowie nie przyszli na pomoc* [Strykowski, II:301]; *Mazurów w ten czas sześćset od xiążęcia Conrada z krzyżackim uphcem inszą drogą według umowy i powinności na pomoc królowi do Wołoch ciągnęli* [Strykowski, II:301]; [...] *a drugich Mazurów bardzo wiele od ognia i od miecza poginęło, zwłaszcza gdy zamek gorzał* [Strykowski, II:67];

Pers < Persia: [...] *i Jurcy Hałaha Mechmet, a Persowie acz mało różni od wiary Machometowej, Hałaha hali wołają* [Strykowski, I:11].

Włoch < Włochy, *Niemiec* < Niemcy, *Hiszpan* < Hiszpania, *Grek* < Grecja, *Francuz* < Francja: [...] *ony wszystkie zwycięstwa [...] nie kto inszy, nie Włoch, nie Niemiec, nie Moskwicin, nie Hiszpan, nie Grek, nie Francuz, ani Angelczyk pokazawał, jedno Litewskie xiążęta [...] z Litwą, Żmodzią i Rusią bez pomocy inszych narodów z nieśmiercielną sławą was wszystkich zbrojno nieprzyjacielskie krainy przechodząc swoje wam potomkom gwoli rozszerzali* [Strykowski, I:52] – w tym zdaniu nazwy narodowości występują w liczbie pojedynczej ze znaczeniem liczby mnogiej, a wyrazy *Litwa*, *Żmodź* i *Ruś* zostały użyte w metonimicznym znaczeniu „krainy – narody tych krain”;

Czech < Czechy, *Niemiec* < Niemcy: *Michel Kochmiejster zebrał różnych cudzoziemców Czechów, Sassów, Morawców, Holszatów i Niemców, wszystkich dziesięć tysięcy, też króla Rzymskiego pomoc i pięćset jezdnych mistrza Liflandskiego* [Strykowski, II:141];

Grek < Grecja: [...] *gdzie Grekowie i Trojani toczyli bój srogi* [Strykowski, I:18];

Grek, *Włoch* w znaczeniu ‘Grecy, Włosi’: *Ach! Gdyby Litwa [w znaczeniu naród litewski, Litwini – O. G.] zdawna cnych poetów miała [...], Gdyby dank sławy mieli Litewscy*

*wodzowie, Lecz ich wszystka przeważna dzielność w cieniu ginie, dla niedostatku pisma, czym **Włoch** i **Greki** słynie* [Strykowski, I:25];

*Wołoch < Wołoszczyzna: [...] wnet **Wołochowie** z zasadki wyskoczywszy drzewa podrażbane zaczęli obalać [...] A to była pierwsza porażka Polaków od **Wołochów*** [Strykowski, II:33]; *[...] na ostatek gdy już naszym Wołoszy dogrzewali, wrócili się do obozu swego* [Strykowski, II:302];

*Bohem < Bohemia, Czech < Czechy: Gdyż i Carion Niemiec własny [...] rzecz poczyną o Sławakach **Czechach**, którzy **Bohemów** Niemców s tych miejsc, gdzie dziś Czeska ziemia, wygnali* [Strykowski, I:23];

Jak zauważyła A. Szczaus, nazwy mieszkańców do XV w. tworzyły się za pomocą sufiksu *-in*, natomiast sufiks *-anin* „był aktywny w całej historii polszczyzny” [Szczaus 2005, 134].

M. Sulisz uznaje sufiks *-anin* jako najbardziej produktywny we wszystkich językach słowiańskich; brak tego sufiksu tylko w języku połabskim [Sulisz 1969, 287]. Oprócz niego w tworzeniu nazw etnicznych w językach słowiańskich brały (bądź biorą) udział inne sufiksy: *-ak* (*Słowak*, *Rusak*), *-ec* (mac. *Makedonec*), *-ik* (*Anglik*, *Iliirik*), *-czyk* (*Chińczyk*), *-in* (*Turczyn*), chociaż cechuje je mniejsza produktywność [Sulisz 1969, 290]. Badaczka uważa sufiks *-czyk* za typowo polski formant nazw etnicznych. Natomiast sufiks *-ec* jest charakterystyczny dla derywacji etnonimów w językach południowo- i wschodniosłowiańskich. Sufiks *-ak* często występuje w gwarach [Sulisz 1969, 336].

M. Sulisz przekonuje, że produktywność najdawniejszego sufiksu *-anin* we współczesnej polszczyźnie zmalała na korzyść sufiksu *-czyk* [Sulisz 1969, 336]. Materiał z kroniki potwierdza dawną tendencję, która odzwierciedlała się przewagą wśród nazw mieszkańców formacji na *-anin* (derywaty na *-czyk* są rzadsze).

W wyekscerpowanym materiale najliczniejsze są derywaty na *-anin* i *-czyk*. Mniejszą liczebnością cechują się formacje z sufiksami *-ak*, *-in*, *-yn*, *-it*, *-ec*, *-ek-*, *-er*. Pewną liczbę wśród nazw mieszkańców stanowią wyrazy niepo pochodne oraz powstałe wskutek derywacji paradygmatycznej.

3.2.6. Nazwy żeńskie

Nazwy żeńskie mieszczą się w obrębie derywacji modyfikacyjnej. Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim omówił B. Kreja. Badacz zaproponował specjalny termin dla określenia tej grupy wyrazów – nomina feminativa albo feminatywy. Tworzą się one od podstawowej nazwy męskiej zawierającej znaczenie zasadnicze (zawód, czynność, cechę) z dodawaniem do niej „najpospolitszego” formantu *-ka* oraz innych *-ica*, *-a* [Kreja 1964, 129].

K. Kleszczowa stwierdziła, że nazwy żeńskie w okresie staropolskim były dość rozpowszechnioną kategorią słowotwórczą [Kleszczowa 1999, 78]. W ich tworzeniu udział brały przede wszystkim sufiksy *-ka*, *-ica*, *-yni* oraz formant paradygmatyczny. Zdaniem badaczki słowotwórstwo współczesnych nazw żeńskich kontynuuje tendencje staropolskie.

Przeżyjmy się dokładnie podgrupom słowotwórczym w obrębie nazw żeńskich kroniki:

nazwy żeńskie niemotywowane

żona, baba, wdowa: *Król Jagiełło [...] pojął trzecią żonę Elżbietę Granowską, wdowę, babę starą domu Pileckich, matkę swoją chrzestną* [Strykowski, II:154];

niewiasta: [...] i dał [cesarz Grecki Jan Zemiski] jej [Oldze] imię Helena jako i pierwszej cesarzowej swojej i błogosławił jej patriarcha mówiąc: Błogosławiona ty między **niewiastami** ruskimi, albowiem cię będą błogosławić synowie ruscy w poślednim rodzaju wnuków twoich [Strykowski, I:120];

formant afiksalny sufiksalny

sufiks *-anka*

chrześcijanka < chrześcijanin, wymiana sufiksów *-anin* – *-anka*: Tak jeden Litwin Nodam przezwiskiem, mąż w wojnie doświadczony, który się potym ochrzcił, [...] ubrawszy się w odzienie niewieście siadł nad Niemnem, wołając na Krzyżaki z płaczem po polsku [...] aby ubogą **chrześciankę** z Polski do pogan poimaną dla Pana Boga wyzwolili z niewolej [Strykowski, II:266];

poganka < poganin wymiana sufiksów *-anin* – *-anka*: [...] a Holha mu na to odpowiedziała: Cesarzu! Ja jestem **poganka** [Strykowski, I:120];

sufiks -ka

córka < córa [Kleszczowa 1999, 106]: *Jak on w Naim, młodzieniec, albo Tairowa / **Córka**, i czwartodzienna jusz śmierć Łazarowa / mnie trzykroć potykała* [Strykowski, I:13];

chłopka < chłop: *A gdy ze wszystkimi wojskami do Żmodzi i do Litwy wciągnęli [Krzyżacy], a żadnego oporu przeciw sobie nie mieli, burzyli, palili, plundrowali wszystkie sioła i włości, wszelkiego okrucieństwa nad **chłopkami** i ludem prostym wzajem bez litości używając, a potem się do Prus z wielkością łupów i więźniów Litewskich wrócili* [Strykowski, II:32];

diedziczka < dziedzic: *Córki dwie Kazimierza króla własne **diedziczki** i królowny Polskie ze wszystkimi skarbami [...] w złocie, w srebrze, w perłach, i w rozmaitych klejnotach i ubiorach [...] Helżbieta stara królowa do Węgier zaszła;*

gubernatorka < gubernator: *[król Ludwik] rychło do Krakowa przyjechał, a z Krakowa zarazem się do Węgier wrócił, matkę swoją Helżbietę Polkę siostrę nieboszczyka Kazimierza króla **gubernatorką** na swym miejscu w Polsce zostawiwszy* [Strykowski, II:47];

jedynaczka < jedynak: *W ten czas Etereus, syn króla angielskiego, począł się starać w małżeństwu o Ursulę brytańskiego króla dziewczkę, **jedynaczkę*** [Strykowski, I:60];

prawnuczka < prawnuk [zob. s. 37];

kucharka < kucharz: *To concludowawszy Jagieło, był na czci w Toruniu u mistrza, gdzie gdy się po mieście przyjeżdżał, **kucharka** wszystkiego pomyjami plugawymi z kamienice zlała, albo z trafunku, albo z naprawy, a gdy była za to na gardło osądzona, król jej zdrowie uprosił i winę odpuścił* [Strykowski, II:121];

mniszka < mnich: *[...] a na pamiątkę tak sławnego zwycięstwa, Krzyżacy zwróciwszy się do domu klasztor Dziewiczy **mniszkom** w Toruniu zmurowali i nadali* [Strykowski, II:351];

małzonka < małżonek: derywacja wymienna, wymiana sufiksów -ek – -ka [zob. s. 85]; kierunek pochodności jest tu dyskusyjny, podobnie jak w przypadku pary wyrazów *pan – pani*; uznaję kierunek derywacji od nazwy męskiej do nazwy żeńskiej;

nieboszczka < nieboszczyk, derywacja wymienna, wymiana sufiksów -yk – -ka: *A tak za radą ich [panów Koronnych] posłał w dziewostęby do Wilhelma mana Węgierskiego, grabie Cylijskiego, który mu dał córkę swoją Annę, wujeczną siostrę **nieboszczki** Edwigi* [Strykowski, II:117]; w tym zdaniu użyto jeszcze jednej nazwy żeńskiej

siostra wujeczna, która jest nazwą opisową, składającą się z dwu części o jednym całościowym znaczeniu;

odwodzicielka < odwodziciel: *Ona [historia] jest dla sławy i nieśmiertelności dostąpienia, a zupełnego zachowania familiei własnej w swej zacności, złych zaś od występków i sprośności żywota, dla bojaźni niesławy i zmaży wiecznej i dla kaźni **odwodzicielką**, na ostatek wszelkiej mądrości i wszystkich cnot historia jest źródłem żywym* [Strykowski, I:31];

przypędzicielka ‘ta, która zachęca, nakłania do czegoś’, [SXVI] < przypędziciel,

nauczycielka < nauczyciel: *Ona [historia] jest naprzód wszelkiej dawności kluczem, **nauczycielką**, wiadomości i wiary o Bogu i mistrzynią nauk wyzwolonych i rękodzielnych [...] i **przypędzicielką** dobrych potomków do naśladowania i wyrażenia przeważnych spraw przodków swoich* [Strykowski, I:6];

wynalezicielka < wynaleziciel: *Cererę też boginią ziemną, **wynalezicielką** zboża wszelkiego chwalili* [Strykowski, I:137];

piastunka < piastun: *Tego potym Miecyśława, matka i **piastunki**, z pochlebstwa i pieszczenia, jako to bywa, Mieskiem nazwali* [Strykowski, I:139];

towarzyszka < towarzysz: [zob. s. 83];

wrózka < wróżyć, w tym wypadku mamy do czynienia z derywatem nazwy żeńskiej pochodnym od czasownika [zob. s. 72];

K. Kleszczowa uważa sufiks *-ka* za najbardziej produktywny spośród formantów tworzących nazwy żeńskie w okresie staropolskim. Dodawano go do podstaw nazw męskich na *-arz* (*kramarka*, *kucharka*), *-ciel* (*prosiicielka*, *rozmnożycielka*), *-ik* (*służebniczka*, *uczestniczka*), *-ic* (*dziedziczka*, *rodziczka*), *-erz* (*kusznierka*, *płatnerka*) oraz innych [Kleszczowa 1999, 78].

Nazwy żeńskie z sufiksem *-ka* są odpowiednikami nazw męskich na *-nik* lub *-ak*, derywacji tej towarzyszy alternacja *k:cz:* *czytelniczka*, *kierowniczka*, *stronniczka*, *urzędniczka*; *plywaczka*, *śpiewaczka*; alternacja *rz:r* pojawia się w nazwach męskich kończących się na *-arz*: *handlarzka*, *lekarzka* [Kreja 1964, 130]. Zmiany grup spółgłoskowych nie dokonują się w podstawach z sufiksami *-anin*, *-in*, *-ec*, *-owiec*: *mieszczanin* > *mieszczanka*, *chrześcijanin* > *chrześcijanka*; *cudzoziemiec* > *cudzoziemka*, *pokojowiec* > *pokojówka* [Kreja 1964, 130]. W nazwach żeńskich sufiks *-k* ztraca swoją pierwotną funkcję deminutywną.

sufiks **-enka**

panienka < panna: *Bo zaprawdę nie tylko wielkimi a poważnymi przyczynami, ale osobliwym natchnieniem Bożym przywożeni bywali zdawna ludzie uczeni, na ostatek niewiast i **panienek** wiele, iż sprawy i dzieje przodków swych toczące się tak na wojnach jako w pokoju porządnie spissywali* [Strykowski, I:32]; wyraz **panienka** jest tu jednocześnie nazwą żeńską i nazwą istot młodych;

sufiks **-na**

księżna < książę: [...] rzekł jej [cesarz Grecki Jan Zemiski]: *Godnaś być **xiężno** Holha na cesarstwie Greckim z nami w tym naszym mieście stołecznym, i namawiał ją w małżeński stan, bo wdowcem będąc żony nie miał* [Strykowski, I:120];

sufiks **-ica**

czernica < czerniec: wymiana sufiksów **-ec** – **-ica**: *Po nim [księciu Borisu] na xięstwie Połockim został Hleb syn i córka Paroskowie, a ta poślubiwszy Panu Bogu dziewicy stan w czystości chować postrzygła się w **czernice** w monasterze S. Spassa nad rzeką Połotą, w którym mieszkała siedem lat Panu Bogu służąc i księgi do kościoła pisząc* [Strykowski, I:242];

męczennica < męczennik [zob. s. 96];

miłośnica < miłośnik [zob. s. 96];

nałożnica < nałożnik: *Nad ty żony jeszcze na Wysogrodzie chował trzysta **nałożnic** [xiążę Włodimirz]* [Strykowski, I:133];

oblubienica < oblubieniec: *A ci [panowie] w świętnych i okazałych pocztach wyjechawszy z Krakowa przez Śląsko i Morawę do Tręczyna przyjachali, tam wziąwszy z sobą nową **oblubienicę** królowi Sigmuntowi, wrócili się do Polski* [Strykowski, II:364];

synowica < synowiec [zob. s. 40];

służebnica < służebnik: *A dlatego z xiążęty, z pany i z szlachcicami umarłymi [...] sługi, **służebnice**, szaty, klejnoty, konie, charfy, ogary, sokoły, łuk z sajdakiem, szable i włócznie, zbroje i inne rzeczy, w których się on najwięcej kochał, z rzemieślnikami także i z chłopcy sielskimi, ty naczynia, którymi oni z roboty żywności nabywali, i co ku ich stanowi należało palili, tak wierząc, iż s tymi rzeczami wespół mieli*

zmartwychwstać, a jako na tym świecie, tak na onym tym się cieszyć i żyć mieli [Strykowski, I:143];

dziewica < dziewa, tu mamy do czynienia z utworzeniem nazwy żeńskiej od nazwy żeńskiej:

*Stało się jest wcielenie Syna Bożego przez Ducha Świętego z błogosławionej **dziewicy** Mariej od początku stworzenia świata roku 5526* [Strykowski, I:55].

Sufiks **-ic(a)** występuje głównie w nazwach pokrewieństw (*synowica*, *bratanica*, *niebożyca*) albo w zgrubieniach, pochodzących od pejoratywnych nazw męskich (*blaźnica*, *karlica*, *pasierbica*). Podobne znaczenie ujemne zawierają nazwy żeńskie z formantem **-a**, które pochodzą od nazw męskich na **-nik** (dokonuje się przy tym alternacja k:c): *bezwstydnik* > *bezwstydnica*, *czarownik* > *czarownica*, *grzesznik* > *grzesznica*, *lekkomyślnik* > *lekkomyślnica*. Dużo takich wyrazów dzisiaj ma charakter archaiczny: *klucznica*, *pokutnica*, *męczennica*; większość jednak wyszła z użycia, jak zaznaczył B. Kreja, ze względu na nacechowanie „uczuciowo ujemne” [Kreja 1964, 135].

sufiks **-ini / -(y)inia**

bogini < bóg [...] *nauczyła ich Themis **bogini**, aby kości matki swojej przez się miotali, z których ożywią synowie i dziewczki* [Strykowski, I:9];

kniehini < kniaź: *A gdy umarła **kniehini** Uljana, pojął Olgerd u księcia Twierskiego drugą żonę Maryją imieniem* [Strykowski, II:57];

mistrzynia < mistrz: [...] *a historia iż jest najdoskonalszą **mistrzynią**, nauczycielką, zwierciadłem, żywym wyobrażeniem i nacelniejszym a naprzedniejszym żywota ludzkiego skarbem* [Strykowski, I:31]; w tym przykładzie mamy do czynienia z przenośnym użyciem wyrazu, a mianowicie personifikacją;

Sufiks **-in(i)** tworzy feminativa od nazw męskich na **-c(a)** lub **-ec** z towarzyszącą wymianą c:cz: *dozorca* > *dozorczyni*, *odkrywca* > *odkrywczyni*; *krawiec* > *krawczyni*, *strzelec* > *strzelczyni*. Sufiksy **-in(a)**, **-yn(a)** mogą też pełnić funkcje nefeminatywną w wyrazach ekspresywnych (możliwość oboczności k:c, t:c, r:rz): *urzędniczna* (< *urzędnik*), *adwokacina* (< *adwokat*), *doktorzyna* (< *doktor*), *lekarzyna*, *aptekarzyna*, *bojarzyna*, *burmistrzyna*, *dziennikarzyna*, *księżyna*, *pisarzyna*. Zdaniem B. Krei „ekspansja” tych sufiksów na męskie nazwy osobowe „spowodowała ograniczenie funkcji feminatywnej tego formantu i wejście w to miejsce zbliżonego pod względem fonetycznym formantu **-ini**” [Kreja 1964, 139]. Sufiks **-ina** wskazuje na nazwy żon pochodzące od historycznych nazw tytułów i

stanowisk: *hrabia* – *hrabina*, *wojewoda* – *wojewodzina*, *podkanclerzy* – *podkanclerzyna*, *podstoli* – *podstolina*. Jak zauważa wspomniany badacz, „kiedyś rzadki sufiks feminatywny -*ini* stał się dziś pospolity, zaś sufiks feminatywny -*ina*, dawniej pospolity, stał się dzisiaj rzadki” [Kreja 1964, 140].

sufiks -*ocha*

macocha < mać [zob. s. 42];

złożenie

białogłowa < biała głowa: *A iżby się chrztem prędzej odprawowali, na kilku uphów ich rozszykowano, a imiona każdemu uphowi albo gromadzie wodą ich święconą kropiąc osobne dawano [...] ale tej gromadzie Stanul, drugiej Lawrin, Matulis, Szczepulis, Piotrulis, Janulis etc. także białogłowam kazano stanąć jednej gromadzie Katrina, drugiej Jadziula, a drugiej Anna* [Str, T. I, s. 79];

formant paradygmatyczny

pani < pan: *Lecz mi rzadko w rocie swej miał Silenus stary, Rędziej Ciprijską pani, płomienie jej zawsze Helikońskich źródeł trunek gasił na czas każdy* [Strykowski, I:21];

panna < pani: *A przetoż tego się domagała [Ursula, brytańskiego króla dziewczka], aby i ociec i Eteneus panic jej starali się spółnie, jakoby jej należeli 10 panien osobnej czystości i stateczności, a każda z nich aby miała przy sobie tysiąc panianek [...] żeby wszystkie były osobiwej cnoty i czystości* [Strykowski, I:60];

klucznica < klucznik: *Maluska u xiężny Holhy była w fraucimerze klucznicą* [Strykowski, I:122];

Derywacja paradygmatyczna zdaniem K. Kleszczowej jest „w staropolszczyźnie drugim po -*ka* co do liczebności sposobem tworzenia nazw żeńskich od nazw męskich” (*gościa, prawnuka, sąsiada, teścia*) [Kleszczowa 1999, 79].

Najbardziej produktywny formant wśród nazw żeńskich w badanym materiale to sufiks -*ka*. Dość liczne są przykłady tworzenia nazw żeńskich za pomocą sufiksu -*ica*. Wśród mniej produktywnych należy wymienić formanty -*anka*, -*enka*, -*na*, -*ini* / -(y)*nia*, -*ocha*. Na szczególną uwagę zasługują derywaty powstałe w wyniku derywacji paradygmatycznej, gdyż powoduje ona rozmaite alternacje spółgłoskowe.

3.2.7. Nazwy istot młodych

Niektóre nazwy istot młodych mogłyby zarówno być nazwami deminutywnymi, ponieważ, jak stwierdziła K. Kleszczowa, „młody wiek zazwyczaj wiąże się z deminutywnością” [Kleszczowa 1999, 85].

W analizowanym zabytku znajdują się niezbyt liczne nazwy istot młodych. Mieszczą się one, jak i nazwy żeńskie, w obrębie derywacji modyfikacyjnej:

wyrazy niemotywowane

dziecię: *A iż mnie Pan Bóg z rozmaitych przygód i niebezpieczności, w domu i w rozmaitych krainach często wyrwał, bo mnie naprzód gdy **dziecięciem** będąc utonął, już na marach w kościele leżącego i od rodziców oplakanego znów żywym mieli* [Strykowski, I:37]; *A to się było i mnie trafiło samemu, gdy był utonął, jeszcze małym **dziecięciem** w stawie wielkim Strijkowskim* [Strykowski, II:349]; *[panowie] wzruszyli wielkie burdy mówiąc, iż się nie godni tak młodego a jeszcze **dziecięcia** koronować* [Strykowski, II:192];

pacholę: *Ta [Jadwiga, królowa Jagiełowa] w Pradze dla Litewskich **pacholąt** w naukach wyzwolonych ćwiczenia, zbudowała była collegium dwór wielki, bo jeszcze w Krakowie collegium nie było* [Strykowski, II:117];

Wśród nazw istot młodych w dobie staropolskiej, jak i we współczesnej polszczyźnie, jak twierdzi K. Kleszczowa, „najliczniejszą klasę tworzyły derywaty, których proces słowotwórczy polegał na umieszczeniu leksemu w deklinacji nijakiej -ę”: *gołąbie, jastrzebie, książę, kurzę, wronię* [Kleszczowa 1999, 85]. Prócz tego typu derywatów istniały też formacje z deminutywnym sufiksem -ek (*bratek, pasturzek*), -ik (*bratryk*), -ka (*pastuszka*), -ec (*chłopiec*), -ak (*byczak*), -na (*panna*). A. Szczaus zaobserwowała wycofywanie się w XVI w. sufiksu -ek na rzecz formantów -ę i -ak [Szczaus 2005, 83].

formant paradygmatyczny

panię < pan: *Potym zamku, na którym się była wszystka szlachta Sendomirska, **panięta** i pospólstwo z żonami, z dziatkami i majątnościami zawarli [Tatarowie]* [Strykowski, I:293]; [...] *wiele zacnych mężów w bitwie z strony Litewskiej na placu poległo,*

*między którymi zacniejszy byli [...] niemało **paniąt** Litewskich wielkiego rodu* [Strykowski, II:89];

A. Szczaus zaznaczyła, że najbardziej produktywną techniką słowotwórczą w obrębie nazw istot młodych XVI w. była derywacja paradygmatyczna, co świadczy o kontynuacji tendencji słowotwórczych z okresu staropolskiego [Szczaus 2005, 83]. „Formacje paradygmatyczne cechowała w tym wieku nie tylko wysoka produktywność, ale również największa aktywność słowotwórcza, gdyż wchodziły one w relacje z różnymi formacjami sufiksalnymi” – stwierdziła badaczka [Szczaus 2005, 83].

Nazwy istot młodych znajdujące się w „Kronice...” M. Strykowskiego nie należą do derywatów licznych. Odnotowano jedynie wyrazy niemotywowane i formację paradygmatyczną. Mogłoby to potwierdzać sęd A. Szczaus, choć materiał jest zbyt ubogi, żeby wyciągać daleko idące wnioski.

3.2.8. Nazwy osób deminutywne

Zgodnie z definicją W. Dobrzyńskiego, termin *deminutivum* określa „wyrazy zdrobniałe, pomniejszające, które nazywają przedmioty małe, drobne, także istoty żyjące niedorośle, młode, często dopiero co urodzone” [Dobrzyński 1974, 5]. „Pod względem słowotwórczym jest to formacja rozwinięta sufiksalnie z jakiegoś pnia przy pomocy przyrostka będącego wykładnikiem pojęcia małości, mniejszości,” – stwierdził J. Zaleski w studium *Wyrazy zdrobniałe w polszczyźnie XVI w.* [Zaleski 1958, 136].

„W porównaniu z językiem współczesnym staropolskie nazwy deminutywne były mniej kategoryjne, formanty mniej jednoznaczne, formalnie bogatsze, ich dobór nie tak oczywisty, jak obecnie”, pisze K. Kleszczowa [Kleszczowa 1999, 82]. Badaczka uważa kategorię nazw istot młodych za semantyczną podgrupę nazw deminutywnych: „[...] nazwy istot młodych mają te same wykładniki formalne, co deminutiva” [Kleszczowa 1999, 83].

Mimo funkcji zdrobnienia przyrostki deminutywne pełnią też funkcję ekspresywną. „Impulsem do tworzenia wszelkiego rodzaju form deminutywnych było zawsze uczucie – główny czynnik rozwoju języka” – pisze W. Dobrzyński – „Pierwiastek intelektualny odgrywał tu rolę drugoplanową” [Dobrzyński 1974, 6]. Badacz zauważył, że „formacje deminutywne prawie zawsze nacechowane są dodatnio [...] w większości wypadków

towarzyszy im życzliwa lub nawet pieszczotliwa postawa mówiącego” [Dobrzyński 1974, 6]. J. Zaleski również podkreśla wagę funkcji ekspresywnej przyrostków deminutywnych: „Jeżeli Rej np. mówi o kapuście [...] – *kapustka*, o chrzanie [...] – *chrzanik*, o piwie – *piwko* a nawet *piweczko*, o powidłach – *powidlka*, o mięsie – *miąsko*, to nie chodzi tu [...] o pojęcie małości, gdyż logicznie biorąc, przedmioty te nie mogą być duże ani małe, ponieważ stanowią masę bezkształtną. Wyraża tu Rej-smakosz swój stosunek uczuciowy do wytworów i przetworów kuchni” [Zaleski 1958, 138].

Niektórzy badacze wyodrębniają deminutywa właściwe na określenie istot małych oraz deminutywa emfaticzne, które posiadają wykładniki emocjonalne. Zabarwienie uczuciowe wynika z emocjonalnego stosunku mówiącego do istoty małej [Dobrzyński 1974, 7].

Nazwy deminutywne osób określają ludzi; są one też nacechowane dodatkowym odcieniem ekspresywnym. Prezentują one derywację modyfikacyjną.

Spośród różnych części mowy najczęściej ulegają zdrobnieniu rzeczowniki, rzadziej przymiotniki, przysłowki, zaimki. „Formalnym wykładnikiem wyrazów zdrobniałych i spieszczonych są przyrostki deminutywne i hipokorystyczne,” – twierdzi J. Zaleski [Zaleski 1958, 165]. Jeśli chodzi o sufiksy, to najproduktywniejszym tworzącym rzeczowniki deminutywne jest formant *-ek* (tu i dalej spośród podanych przez J. Zaleskiego rzeczowników deminutywnych wypisuję tylko deminutywne PNO): *aniołek, chłopেক, człowieczek, dłużniczek, kmiotek, kochaneczek, kumek, miłośniczek, nędzniczek, nieboraczek, panek, pisarek, prostaczek, przyjaciółek, rzemieślniczek, synek, urzędniczek*, *-ik / -yk* (*krawczyk, łotrzyk, młodzieńczyk, pacholik, szewczyk*), *-ka* (*babka, czeladka, białogłówka, dziewczeczka, niewiastka, panienka, wdówka, żonka*), *-ko*, ograniczoną jest funkcja deminutywna przyrostka *-ec* (*kapłaniec*), częste są w użyciu przyrostki złożone *-aczek* (*synaczek*) *-eczek, -eczka, -eczko, -eczki* (*dziateczki*), *-iczek / -yczek, -iczka / -yczka* (*duszyeczka, siostrzyczka*), *iczko, -iszek* (*braciszek*), *-aszek* (*kmiotaszek, stryjaszek*), *-inka* (*babinka, chudzinka*), *-ątko* (*chłopiątko, dzieciątko, niebożątko, niemowlątko, paniątko, wnuczątko*), *-ąteczko* (*niebożąteczko*), *-eńko* (*ojczeńko*), *-iszeńko* (*braciszeńko*), *-ę* (*chłopię, pasierbię*), *-uchna* (*ciotuchna, córuchna, matuchna*), *-uszek* (*staruszek*), *-oszek* (*mędroszek*), *-usiek* (*tatusiek*).

sufiks -ek

bożek < Bóg: [...] wszakże z wielką trudnością Litwa ojczyste przodków bałwochwalstwa opuszczała, ba acz się i drudzy chrcili, jednak tajemnie **bożkom** swoim ofiary i modły czynili [Strykowski, II:79]; w *Słowniku polszczyzny XVI w.* omawiany wyraz występuje ze znaczeniem ‘bóg pogański’ [SXVI] i dlatego w przytoczonym zdaniu zatracą swoją funkcję deminutywną, a nawet posiada zabarwienie emocjonalne, negatywne;

chłopek < chłop: *Wystąpił tedy on Pereasławianin z wojska ruskiego, **chłopek** mały, ale zawiązały, którego obaczywszy Piecinig, szysdził z niego, nazywając go żółtwiem* [Strykowski, I:127];

kmiołek < kmieć: [...] uczynił rzecz Leszko ozdobną, poważną do wszystkiego rycerstwa, zezwawszy ich do kupy, aby się dzielnymi mężami wszyscy być okazali, a małżonkom i dziatkom namilszym, przyjaciółom bliskim i powinnyim także i **kmiołkom** swoim [...] aby dopomogli i ratunek związanym pożądliwy dali [Strykowski, I:332];

książętek < książę, *staruszek* < staruch: [...] i taką mu [Jagielowi] **staruszek** on [Kiejstut, książę Żmodzkie] cześć wyrządał, iż zawżdy jego rady i do stolice jako jeden **książętek** uczęszczał i wszystkie miłość nie inaczej jako ku ojcu jego Olgerdowi bratu swojemu zmarłemu, jemu okazował [Strykowski, II:61]; Za czym się też Litwa w tej ich niezgodzie od monarchów Kijowskich zdawna zniewolona obaczyła i wybiwszy się **xiążętkom** Ruskim z mocy, państwa ich najeżdżać i posiadać poczęli [Strykowski, II:10];

niespokojniczek < niespokojnik [zob. s. 91];

prostaczek < prostak [zob. s. 97];

sufiks -yk

carzyk < car: *Bo Tatarowie tejże jesieni 13 dnia Grudnia z **carzykami** Nagaj i Telubuga w wielkiej wielkości jako sarańcza przez Ruskie krainy [...] wtargnęli* [Strykowski, I:336]; *Tamerlan [...] Turków dwieście tysięcy na placu położył [...] także inne **carzyki** wyrzezał* [Strykowski, II:114]; zgodnie ze *Słownikiem polszczyzny XVI w.* nie jest to nazwa ekspresywna, oznacza bowiem ‘zapożyczony z Rusi tytuł tatarskich sułtanów lub pomniejszych chanów tatarskich’ [SXVI];

łotrzyk < łotr: *Tegoż czasu nijaki Muko Prussak z Warmiej, mając 19 łotrzyków, albo kozaków, wpadł do Litwy* [Strykowski I:280];

młodzieńczyk < młodzieniec: [...] *a czarując według nauki niezbożnej żydowskiej [...] jednego urodziwego młodzieńczyka Polaka w gardło nożem przebili* [Rusacy i Litwa] [Strykowski, II:183];

sufiks -ik

drabik < drab: *Ostatek na łup dano żołnierzom w obozie, Gdzie dzieńg naszli pełno w każdym wozie, Soboli, kunic, z kamchy szat i złotogłowu, Nabrali się chudy drabik, iż z łotra pan znowu* [Strykowski, II:383];

kniazi < książę: *Gdy się raz miał potykać [Witold] nad Dnieprem z Tatary Radził mu bitwy nie dać jakiś kniazi* stary [Strykowski, II:176];

sufiks -aszek

młodzieniaszek < młodzieniec, wymiana sufiksów -ec – -aszek: [...] *jeden tylko okręt, w którym było półtorasta młodzieniaszków napięknieszych i urodziwszych z Kaphy [...] w ręce Stephana wojewody Wołoskiego przyszedł* [Strykowski, II:280];

sufiks -iszek

braciszek < brat: *A tak z jednego ojca gdyśmy wyszły Spraw jego uczyć na świecieśmy przyszły ciągnąc braciszki do ojca swojego* [Strykowski, II:469];

sufiks -eczka

dzieweczka < dziewczka, wymiana sufiksów -k – -eczka [zob. s. 88];

sufiks -eczki

dziateczki < dziatki, wymiana sufiksów -k – -eczki: [...] *a iż Spitka Tatarowie zabili, tedy żona będąc wdową z małymi dziateczkami nie może obronić zamków od Tatar* [Strykowski, II:106];

sufiks -ka

chudzinka < chudzina: [...] przyszedł do niego [króla] kniaź Michajło Sigmuntowic, dziedzic Xięstwa Litewskiego i upadł u nóg królewskich [...] ale nie mógł nic słusznego uprosić i owszem od Kazimierza króla był **chudzinka** nie prawie słusnie odpędzon [Strykowski, II:226];

czeladka < czeladź: Bo więc jaki pan bywa taka i **czeladka** [Strykowski, II:534];

mamka < mama: [...] wiele ludzi ku sławie i takież cnotcie ochotnie bieżących, jako dziatki **mamka** czaczkiem przywabiła [Strykowski, I:35];

niewiastka < niewiasta: Król też Bolesław żołnierze i rycerstwo swoje polskie po miasteczkach i folwarkach kijowskich rozłożywszy, sam się leżał w Kijowie przez lato i przez zimę, rozmiłowawszy się wesołego położenia miejsca i rozkoszy kijowskich, i dziwnej piękności i urody i postawy wdzięcznej **niewiastek** russowłosych i czarnobrewych [Strykowski, I:165];

żonka < żona: Władisław tedy Biały naprawił nań jego [Złotoryskiego] rybitwy, którzy go upoili winem z Torunia przywiezionych, a gdy go wino i sen, k temu żonka młoda ukołysała i uspiła, wnet drabi i stróże zamkowi jego przykładem pańskim podweseliwszy sobie posnęli [Strykowski, II:49];

sufiks -ko

dzieciątko < dziecię: [...] jedna niewiasta na ulicy Ś. Ducha **dzieciątko** martwe urodziła [Strykowski II:297]; Piotras synowiec Janusza arcybiskupa gnieźnieńskiego, porwawszy żonę z **dzieciątkiem** dopiero narodzoną jeszcze nie chrzczoną [...] ledwo przez Wisłę z żoną i z onym dzieciątkiem uciekł [Strykowski, II:51];

sufiks -ki

dziatki < dzieci, K. Kleszczowa uznaje ten wyraz za słabo motywowany [SJDS 1999, 135], [zob. s. 86].

formant paradygmatyczny

chłopię < chłop: Sam Huniad lewy róg trzymać obrał sobie A królewskiej w pojsrzodku dał miejsce osobie, Wozów zaś dwa tysiąca na zadzie zszykował, W obozie mdłych i **chłopiqt** dobrze obwarował [Str, T. II, s. 219].

Warto tu przywołać sąd W. Dobrzyńskiego, który pisze, że: „Przy pomocy formantu -ę tworzy się nazwy niemowląt, dzieci, młodzieży, kobiet i mężczyzn w różnym wieku, a nawet ludzi starszych, choć zasadniczo najwięcej przykładów jest na oznaczenie młodego potomstwa, istot niedorosłych” [Dobrzyński 1974, 10]. Rodzaj gramatyczny rzeczowników z formantem -ę jest zawsze nijaki niezależnie od rodzaju gramatycznego wyrazów podstawowych [Dobrzyński 1974, 9]. „Nie stanowią tu wyjątku nawet rzeczowniki męskoosobowe, np. *burgrabie, chłopię, hrabię, panię*, co jest zupełnie zrozumiałe, gdyż były to istoty niedorosłe bądź małoletnie, których rodzaj stanowił w danym momencie szczegół mało istotny” – pisze W. Dobrzyński [Dobrzyński 1974, 9].

J. Zaleski zauważył, że w utworach pisarzy polskich XVI w. pojawiają się liczne wyrazy zdrobniałe [Zaleski 1958, 93]. Opracował on wyrazy deminutywne w twórczości Biernata z Lublina, Jana z Koszyczek, Mikołaja z Wilkowiecka, M. Reja, J. Kochanowskiego, M. Bielskiego, Ł. Górnickiego, S. Orzechowskiego, P. Skargi, M. Sęp-Szarzyńskiego, S. Grabowieckiego, A. Zbylitowskiego, J. Seklucjana, M. Krowickiego, S. Murzynowskiego, S. F. Klonowicza. Niektórzy badacze przypuszczają, że liczebność deminutywów w twórczości omawianych pisarzy jest spowodowana wpływem języka ukraińskiego, który według J. Zaleskiego „przewyższa znacznie polszczyznę ilością i częstością stosowania form deminutywnych” [Zaleski 1958, 93]. Z drugiej strony wyrazy zdrobniałe miały swoje źródło w mówionym ludowym języku polskim, ponieważ, jak sądzi badacz, „stosowanie deminutywów i hipokorystyków było i jest właściwe [...] codziennemu mówionemu języku ludu” [Zaleski 1958, 93]. Wyrazy zdrobniałe pojawiały się często również w utworach innych pisarzy z tego okresu. Jeżeli chodzi o gatunek utworów, to w zdrobnienia i spieszczania obfitowały przede wszystkim: satyra, mieszczańska liryka miłosna, fraszki oraz komedie [Zaleski 1958, 94]. J. Zaleski podkreślił, że *Kronika wszystkiego świata* M. Bielskiego jako dzieło „naukowe i poważne” zawiera niezbyt dużo wyrazów deminutywnych; natomiast jest ich sporo w utworach satyrycznych [Zaleski 1958, 155]. Poezja humanistyczna, zgodnie ze spostrzeżeniem J. Zaleskiego, była utrzymana „w tonie dużo wyższym, bardziej uroczystym i artystycznie wypolerowanym od mowy potocznej” i dlatego nie cechowało ją zawarcie zdrobnień [Zaleski 1958, 164].

J. Zaleski zastanawia się, dlaczego właśnie w okresie Odrodzenia dochodzi do nasilenia wyrazów zdrobniałych w języku pisarzy polskich. Nie mógł to być wpływ języka francuskiego, ponieważ wpływy te na szerszą skalę zaczęły się w następnych stuleciach.

Wpływ języka czeskiego na język polski miał charakter książkowy literacki, zaznaczył się głównie w przekładach Pisma Świętego. Badacz przypuszcza, że być może chodziło tu o wpływ literatury i kultury włoskiej, dobrze znanej w Polsce w okresie renesansu. Humanizm oddziaływał na twórczość artystyczną nie w sferze środków ekspresji językowej, ale założeniami ideowymi, etyczno-filozoficznymi, stawiając człowieka i jego życie w centrum opisu [Zaleski 1958, 166].

Badacz wskazuje na jeszcze jeden aspekt związany z opisywaną kategorią słowotwórczą. Otóż po deminutywa częściej sięgali użytkownicy gwar i dialektów niż języka literackiego. Autor pisze: „Przyczynia się do tego z jednej strony stosunek do rzeczywistości u ludu bardziej na uczuciu niż na wyrozumowaniu intelektualistycznym oparty, z drugiej zaś strony brak stałych niezmiennych norm słowotwórczych, co stwarza taką łatwość tworzenia nowych formacji wyrazowych (słowotwórczych) w gwarach ludowych” [Zaleski 1958, 170]. Autor odwołuje się do K. Nitscha, który mówi o zamiłowaniu gwar ludowych do wyrazów zdrobniałych: „W wielu gwarach np. zawsze się mówi *gołąbek*, *brzózka*, nigdy *gołąb*, *brzoza*” [Zaleski 1958, 170].

J. Zaleski sądzi, że możliwość tworzenia deminutywów jest zaletą języka, ponieważ wzbogaca ono środki ekspresji językowej. Sądzi jednak, że nie należy nadużywać zdrobnień ze względu na ich dość prymitywny charakter pod względem ekspresji językowej [Zaleski 1958, 93].

Nazwy deminutywne występujące w „Kronice...” M. Strykowskiego tworzone były głównie za pomocą sufiksów: *-ek*, *-yk*, *-ik*, *-iszek*, *-eczka*, *-ka*; najbardziej produktywny z nich okazał się sufiks *-ka*. Derywaty te są nacechowane ekspresywnie, często mają charakter spieszceń, wskazują swoją budową na stosunek mówiącego do odpowiednich zjawisk rzeczywistości pozajęzykowej. Jednak pozostawiam je w kategorii deminutywów, ponieważ Słownik polszczyzny XVI w. podaje przy takich wyrazach kwalifikator deminutiva. Postanowiłam je omówić w części dotyczącej deminutywów, powołując się na rozstrzygnięcia, jakie proponuje w tym zakresie Słownik polszczyzny XVI w.

3.2.9. Nazwy osób ekspresywne

Nazwy ekspresywne są małowartościowe w zabytkach staropolskich, ponieważ, jak sądzi K. Kleszczowa, „charakter tekstów staropolskich nie dawał okazji do posługiwania się leksemami o ładunku emocjonalnym” [Kleszczowa 1999, 84]. Poza tym nie zawsze jest łatwo ustalić różnice pomiędzy nazwami deminutywnymi, augmentatywnymi z jednej strony i ekspresywnymi z drugiej. B. Kreja w pracy *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim* rozpatruje formacje na *-ik*, *-k-*, *-isko* i *-ina*. Niektóre z tych formantów mogą tworzyć nazwy zdrobniałe. Decydującą rolę we wskazaniu funkcji omawianych formantów pełni kontekst. Mogą one tworzyć zgrubienia i augmentatywa. Badacz uważa, że w połączeniu z nazwami osobowymi przyrostek *-k-* wskazuje nie tylko na młody wiek osoby, ale miewa też uczuciowe zabarwienie, wyrażając ironię, lekceważenie: *oficerek*, *panek* [Kreja 1969, 17]. „Niewątpliwie ekspresywne wydają się formacje, w których nawarstwiają się formanty deminutywne” – twierdzi K. Kleszczowa i przytacza przykłady: *dzieweczka* ‘dziewczyna, panna’ od *dziewka*, *gołębiczka* ‘gołębica’ od *gołębica* [Kleszczowa 1999, 84]. Dalej podkreśla, że „małość przedmiotów ożywionych, zwłaszcza osobowych, wiązana była z ekspresją” [Kleszczowa 1999, 84]. Widać to na przykładzie wyrazu *niebożątka* ‘istota nieszczęśliwa, biedna, biedak, nieborak’ od *niebożę*, gdzie derywat nie posiada cechy małości [Kleszczowa 1999, 84].

N. Siudzińska podkreśliła istotę użycia w wypowiedzi derywatów ekspresywnych: „[...] w języku dysponujemy pewnym zestawem mechanizmów słowotwórczych, które pozwalają na tworzenie derywatów o nacechowaniu ekspresywnym przy zachowaniu niezmiennego znaczenia podstawy [...] użycie tego derywatu w wypowiedzi powoduje, że staje się ona nacechowana” [Siudzińska 2016, 215].

Nazwy ekspresywne, jak i nazwy istot młodych, nazwy żeńskie a także nazwy deminutywne reprezentują derywację modyfikacyjną. Najbardziej produktywnym formantem nazw ekspresywnych kroniki są sufiksy *-ysko*, *-yszcze*:

sufiks *-ysko*

bożysko < bóg: [...] *pogańskich onych bożysków* bałwany w miasteczkach i po wsiach były tłuczone, łamane i palone [Strykowski, I:141];

Derywatom z formantem *-isko* jest właściwa negatywna ekspresja. Sufiks *-isko* wyraża często, zdaniem B. Krei, „pogardliwą, lekceważącą, czasem współczującą postawę, czemu może towarzyszyć funkcja augmentatywna”: *babisko, chłopisko* [Kreja 1969, 154].

sufiks *-yszcze*

bożyszcze < bóg: *Ty tedy condicie obadwa poprzysięgli i sprzymierzenie wieczne [...] świątobliwie według ojczystych pogańskich ceremonii w Wilnie przed Piorunem bożyscem [...] uczynili* [Strykowski, II:15];

A. Szczaus podkreśla, że w XVI w. „dochodzi do rozbijania dubletów staropolskich, przy równoczesnym pojawianiu się nowych par synonimicznych na *-iszcze* : *-isko*, co świadczy nie tylko o żywotności obu typów słowotwórczych, ale również o wciąż żywych relacjach między nimi” [Szczaus 2005, 85].

3.2.10. Derywacja syntaktyczna PNO

W analizowanym zabytku jest sporo PNO powstałych w wyniku substantywizacji czyli urzeczownikowienia najczęściej przymiotników również imiesłówów przymiotnikowych. Prezentują one konwersję – taki typ derywacji, której głównym formantem jest formant syntaktyczny. W jej wyniku odbywa się przejście wyrazu bez zmiany jego formy do innej kategorii części mowy. W drugim rozdziale scharakteryzowano niektóre substantywizowane PNO, zwłaszcza należące do subpól: „nazwy osób według stanowisk i tytułów urzędowych” (*horodniczy, woźny, przełożony, radny, nadworny, hołdowny, udzielny*), „nazwy osób według wieku” (*młody, stary, starszy*), „nazwy osób według stanu zdrowotnego” (*słabszy, chory, ranny, poraniony, zraniony, pobity, zbity, śmiertelny, umarły, martwy*), „nazwy osób według cech charakteru” (*cichy, pyszny, godny, baczny, zły, gnuśny, dobry, leniwy, nieposłuszny*), „moralność i oceny z nią związane” (*cnotliwy, niewinny, śpiący, pijany*), „rozum, pamięć, wyobraźnia” (*niewiadomy, nieuczony, doświadczony*), „nazwy osób według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym” (*nędzny, ubogi*). W tym miejscu skupiam się na pozostałych substantywizowanych PNO.

Zanim przejdę do przeglądu PNO powstałych wskutek substantywizacji, chciałabym zatrzymać się nad ustaleniami terminologicznymi. Warto tu przywołać pracę S. Jodłowskiego

Substantywizacja przymiotników w języku polskim [Jodłowski 1964]. Autor wskazuje na dawność procesu substantywizacji, który zachodził już w języku starogreckim i w łacinie. W niektórych językach indoeuropejskich zjawisko to jest rozpowszechnione dość szeroko. S. Jodłowski wychodzi z założenia, że przy przejściu wyrazu z jednej części mowy do innej dokonuje się zmiana jego cech semantycznych i składniowych, cechy morfologiczne pozostają zachowane: „Zmianie ulegają w strukturze tych wyrazów tylko dwa składniki: kategoria znaczeniowa i dyspozycje składniowe” [Jodłowski 1964, 20]. Zachodzi również zasadnicza zmiana wartości leksykalnych. Jak pisze S. Jodłowski, leksemy te „otrzymują [...] desygnaty o zupełnie odrębnej kategorii ontologicznej” [Jodłowski 1964, 21]. Badacz twierdzi, że zjawisku substantywizacji ulegają tzw. wyrazy przymiotne czyli takie, „których podstawową przydatność składniową stanowi pełnienie funkcji przydawki w związku zgody” [Jodłowski 1964, 15]. Są to przede wszystkim przymiotniki, ale też imiesłowy przymiotnikowe, zaimki przymiotne i liczebniki porządkowe. S. Jodłowski pisze też: „[...] proces substantywizacji wyrazów przymiotnych polega na zmianie ich wartości leksykalnej, połączonej ze zmianą kategorii ontologicznej desygnatów, oraz na wynikającej stąd zmianie dyspozycji składniowych tych wyrazów” [Jodłowski 1964, 15]. Za główny powód zjawiska substantywizacji badacz uważa dążność do ekonomii: „[...] zwłaszcza w mowie potocznej pomijamy w wypowiedzi człony, których wypowiedzanie w danym kontekście czy sytuacji nie jest konieczne, gdyż na tle tego właśnie kontekstu czy sytuacji są łatwo domyślne” [Jodłowski 1964, 23]. Ważnym etapem procesu substantywizacji jest leksykalizacja przymiotnika, tzn. nadanie mu nowego znaczenia rzeczowego. Według S. Jodłowskiego w tym przypadku „zachodzi zmiana desygnatu”: wyraz przymiotny zaczyna zamiast cechy nazywać przedmiot [Jodłowski 1964, 24].

S. Jodłowski wyodrębnia dwa typy substantywizacji: bezpośrednią i pośrednią. Przy bezpośredniej substantywizacji pierwotne przymiotniki stają się rzeczownikami: *personalny*, *pośpieszny*, *pomidorowa*; drugi typ substantywizacji prezentują pierwotne rzeczowniki, które przebijają formant przymiotnikowy: *bełtaaczowy*, *gniotownikowy*, *szefowa*, *mrozowe* [Jodłowski 1964, 25].

Następnie badacz wyróżnia substantywizację częściową (wyrazy przymiotne w pewnych kontekstach jeszcze występują jako przymiotniki: *duchowny*, *podróżny*, *znajomy*) oraz całkowitą (przymiotnikowa forma wyrazów już wyszła z użycia: *leśniczy*, *chorąży*, *woźny*). S. Jodłowski wnioskuje, że: „Powstały w wypadku substantywizacji całkowitej nowe

jednostki, a w wypadku substantywizacji częściowej – dublety jednostek leksykalno-gramatycznych” [Jodłowski 1964, 26]. Należy pamiętać również o wypadkach jednorazowego zastosowania niektórych przymiotników w roli rzeczowników; chodzi o neologizmy kategoriale, których celem jest wywołanie efektu stylistycznego.

Badacz wymienia grupy substantywizowanych wyrazów przymiotnych, wśród których pojawiają się grupy: staropolskich nazw urzędów i funkcji znajdujących się w „Kronice...” M. Strykowskiego: *krajczy, koniuszy, podczaszy, podstoli*; jak też nazwy rodzajów wojska: *zbrojni, lekkozbrojni, konni, piesi*; i nazwy pokrewieństw: *bratowa, synowa, teściowa*. Odwołując się do badań D. Moszyńskiej, S. Jodłowski wspomina o urzeczownikowionych nazwach wykonawców czynności i nazwach nosicieli cech, które są też właściwe „Kronice...” M. Strykowskiego: *krewny, możny, młody, stary, starszy, ranny, ubogi, umarły, zmarły, żywy, święty, postronny*.

Jak już wspomniano, substantywizacji ulegają liczebniki porządkowe przy określeniu dat i godzin: *do pierwszego, już dwunasta*; i zaimki: *swój, swoi, nasz, nasi* [Jodłowski 1964, 45].

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera ponadto następujące PNO, które uległy substantywizacji:

duchowny w funkcji rzeczownika ‘kapłan, ksiądz, zakonnik w wyznaniach chrześcijańskich’ [SXVI]: *Roku od zbawionego narodzenia Pana Christusowego 1387 [...] Władysław Jagiełło Król Polski i Wielki Xiądz Litewski, nie chcąc aby ojczyzna jego dalej trwała w błędzie, wyprawił się do Litwy z młodą królową, wzięwszy z sobą arcybiskupa Gnieźnieńskiego Bodzętę i Jana biskupa Krakowskiego i inszych **duchownych** nie mało* [Strykowski, II:78];

hołdowny ‘zobowiązany do składania hołdu jako wyrazu zależności wobec zwierzchniego władcy’ [SXVI]: *Swantopelk zaś [...] uciekł do Polski, prosząc o pomoc Bolesława Chrobrego [...] przeciw bratu Jarosławowi, co Bolesław na prośbę jego chętnie uczynił, częścią dla tego, aby Swantopelka wygnanego na Kijów wprowadziwszy sobie **hołdownym** na potom uczynił* [Strykowski, I:155];

jezdny w funkcji rzeczownika ‘jezdziec, rycerz, żołnierz konnej jazdy’ [SXVI],

pieszy ‘żołnierz piechoty’ [SXVI]: *A z Krzyżackiego wojska zacniejszy byli zabici [...] i sześć przedniejszych bratów z zakonu, a pięćdziesiąt rejterów i inszych wiele **jezdnych** i **pieszych** z rycerstwa i żołnierstwa pospolitego* [Strykowski I:27]; *Potym król Litewski*

- z ośmiu tysięcy **jezdnych** Sambijską ziemię w Prusiech zwojował [Strykowski I:266];
 [...] nijaki Muko Prussak [...] wpadł do Litwy, gdzie sześćdziesiąt i pięć jezdnych Litewskich na puszczy chytry obkoczywszy, wszystkich pobił. Tenże Muko drugiego czasu także z zasadki wiele **jezdnych** Litewskich pogromił [Strykowski, I:280];
- konny w funkcji rzeczownika ‘żołnierz walczący na koniu’ [SXVI],
- pieszy: [...] było Litwy półczwarta tysiąca, a Moskwy było czterdzieści tysięcy **konnych** krom **pieszych** [Strykowski, II:310];
- mdły w funkcji rzeczownika ‘słaby, osłabiony, zmęczony’ [SXVI],
- chory w funkcji rzeczownika ‘człowiek chorujący, pacjent’ [SXVI]: A tak zostawiwszy w lesie przy małej straży **mdłych** i **chorych**, a tłumoki swoje i łupy z Polski wzięte na gromadę składwszy, więźniów też mocniej, niż przedtem związawszy [...] z wielkim pędem i różnych głosów ogromnym okrzykiem przeciw Polakom wyciągnęli [Litwa] [Strykowski, I:332];
- mądry w funkcji rzeczownika ‘posiadający zdolność trafnego rozróżniania dobra i zła, trafnego rozumowania, rozwiązywania trudnych sytuacji’ [SXVI],
- zaczny ‘wielkiej ceny, cenny, wiele wartujący, wielce godny, szacowany, czcigodny’ [SL]: Gdyż mię Cresus w tym żaden namniej nie ratował, Zoilim niewdzięcznego [...] Bo u **mądrych** i **zacznych** zawsze ujdzie cało [Strykowski, I:83];
- nieopatrzny w funkcji rzeczownika ‘nieostrożny, nieuważny, niedbały’ [SXVI]: Walą się sztuki od skał, trzask, by niebo miało upaść; czym **nieopatrznych** często zabijano [Strykowski, I:19];
- niezbrojny ‘nie mający broni, lekkozbrojny’ [SXVI],
- zbrojny ‘zaopatrzony w broń, uzbrojony’ [Sstp]: [...] zaraz wszyscy co około króla byli na wojsko jego gwałtem uderzyli **niezbrojni** na **zbrojnych** [Strykowski, II:200];
- oblężony w funkcji rzeczownika ‘znajdujący się w miejscu otoczonym’ [SXVI]: Tym zwycięstwem Dawid xiążę będąc podniesiony, Wołodimirski zamek obegnał, a Swantopelk xiążę Kijowskie chcąc **oblężonych** swoich ratować, posłał im na odsiecz Ruciąę wojewodę swego [Strykowski, I:178];
- pierzchliwy ‘lękliwy, bojaźliwy’ [SXVI]: Celadin hetman próżno **pierzchliwych** hamował, bo każdy: ten na błoto, ten w las apelował [Strykowski, II:382];
- podróżny w funkcji rzeczownika ‘podróżujący, wędrujący, zdążający dokądś’ [SXVI]: Często w ciasnych przechodach śnieg przytłukł **podróżnych** [Strykowski, I:19];

połonny od plon przenośne ‘ludzie wzięci do niewoli’ [SXVI]: [...] *więźniowie narodu Polskiego i Mazowieckiego, z niewoli Litewskiej wypuszczeni [...] długimi rotami ciągnęli, których samych **połonnych** obojej płci ludzi dwadzieścia i cztery tysiące było* [Strykowski, II:378];

poraniony ‘zraniony w wielu miejscach, pokaleczony’,

ułomny ‘niezdrowych członków czyli zmysłów, defekt ciała mający’ [SL]: [...] *wnet Wołochowie z zasadki wyskoczywszy drzewa podrąbane poczęli obalać [...] a tym zdrażliwym fortem Polaków wszystkich prawie jako w sieci pogromili, pobili, zatłumili [...] od gwałtu walącego się drzewa **poranionych** i **ułomnych** poimali [...] i wszystkie obozy z naczyniem wojennym pobrali* [Strykowski, II:33];

postronny w funkcji rzeczownika ‘obcy, cudzoziemiec’ [SXVI]: [...] *w tak wielkiej ważności mniemaniu u **postronnych** to miasto Wielki Nowogrod było, iż Crantius niemiecki historyk taką przypowieść o nich wspomina: Quis potest contra Deum et magnam Novogrodiam? I kto może albo śmie co uczynić przeciw Bogu i wielkiemu Nowogrodowi* [Strykowski, I:113]; *Gdy się xiążęta i panowie Koronni i Litewscy, także **postronni** do Krakowa na ceremonią koronaciej uchwalonej zjechali [...] Sigmunt August był koronowan i pomazan na królestwo Polskie* [Strykowski, II:396];

powinny w funkcji rzeczownika ‘poddany, podległy’ [SXVI]: *Rospuścił tedy wojsko Wojsielk, wzięwszy sobie czas na spólną rozmowę z **powinnymi** Lwowymi* [Strykowski, I:305]; *A ten Dawgierd był możny w przyjaźń ludzką i niemało miał **powinnych** w radzie* [Strykowski, II:207]; *Aż potym Jan Gastolt rozwodził to Kazimirzowi mówiąc [...] pośli im starostę Kontowta, gdyż jego **powinny** Dowmant w Żmodzi [...] sprawuje* [Strykowski, II:209];

powinowaty w funkcji rzeczownika ‘poddany, podległy’ [SXVI]: [...] *Władisław Biały xiążę Gniewkowskie, **powinowaty** bliski Kazimierza króla Polskiego [...] trzy zamki jednego dnia w Kujawach ubiegł i opanował* [Strykowski, II:49]; *Isasław [...] będąc z państwa wygnany, uciekł do **powinowatego** swego Bolesława Smiałego [...] króla Polskiego* [Strykowski, I:164]; *A tak ostatecznie ty dwie Polskie królowie Lechowego i Piastowego potomstwa od Ludwiga króla **powinowatego** swego, nie tylko były z skarbów i z królestwa dziedzicznego złupione, ale i niesłusznie osławione* [Strykowski, I:47];

przeciwny w funkcji rzeczownika ‘całkowicie inny, odmienny, odwrotny, przeciwstawny’ [SXVI]: *Czego nie mogąc cierpieć Mendog, Wielki Xiądz Litewskim jako na przeciwnych i zmienników posłał wojsko swoje chcąc ich pobić* [Strykowski, I:286];

smutny ‘przygnębiony, strapiony’ [Sstp],

biesiadujący ‘uczujący, uczetniczący, biorący udział w biesiadzie’ [SXVI]: [...] *wnet oto radość niespodziana smutnych pocieszyła i uweseliła, bo dziecię bez żadnej pomocy lekarzów przejrzało, które bez mieszkania sama księżna matka przyniosła z radością dobrze widząc do ojca przed biesiadujące* [Strykowski, I:139];

służebny ‘związany ze służbą, pełnieniem służby’ [Sstp]: *A tak tym służebnym za Malbork dano wszystką summę 476,000 złotych* [Strykowski, II:252]; *A Pruski mistrz nie mając czym zapłacić służebnym swoim [...] dzierżał je na słowie dawszy im w moc zamek Malbork, pokiby im nie zapłacono* [Strykowski, II:252];

starszy od stary ‘taki, co przeżył dużo lat, co się dawno urodził, nie młody’ [Sstp],

moźniejszy od możny w funkcji rzeczownika ‘taki, który dzięki temu czym jest lub co posiada może dużo sprawić’ [SXVI]: [...] *gdy się obyczaję ludzkie mienić i pogorszywać poczęły, dla przestępstwa i zuchwalstwa ludzkiego, wnet też starszy i moźniejszy mocą, wojną i gwałtem królestwa i przełożęństwa wszelkie stanowią poczęli* [Strykowski, I:12]; *A Boris Swantopelka jako starszego brata, za ojca prawie mając, w wielkiej uczciwości [...] nie chciał żadnym obyczajem przeciw starszemu nic złego myśleć, lecz złość Swantopelka zwyciężyła* [Strykowski, I:153];

święty o ludziach ‘postępujący zgodnie z nakazami moralnymi i religijnymi’ [Sstp]: *Ten Jaropelk [...] był cichy i pokorny, miłośnik duchownych, zwłaszcza czerców, którym dziesięciny płacił, ze wszystkiego zboża, z trzod i stad wszelkiego dobytku i póki żył ustawicznie w modlitwach był nabożny, o to Pana Boga prosząc, aby takż śmiercią umarł, jako Hleb i Boris, pradziadowie jego byli zamordowani, a między święte od Rusi położeni i policzeni, co i prosił* [Strykowski, I:172]; *A tak nie doczytawszy historii świętych, acz się na wielkie rozumy sądzili, ku swojej hańbie dawności początków narodu swego sami sobie ujeli* [Strykowski, I:18];

sprzymierzony od sprzymierzyć ‘łączyć w przymierze, wiązać przymierzem’ [SJP]: [...] *Ecygirej odpowiedział, iż on koło wojny na Turki podniesienia, według wolej i porady Kazimirzowej, jako przyjaciela i sprzymierzonego swego, powinien postępować* [Strykowski, II:267];

ubogi ‘cierpiący niedostatek, nędzę, niebogaty, biedny’ [Sstp]: *A to sam baczę, gdy rodzicowie Panu Bogu dziękując, zaraz przynioswszy mię zmartwychwstałego z kościoła, **ubogich** i inszych ludzi zebranych częstowali* [Strykowski, II:349];

uczony ‘pisarz, człowiek wykształcony’ [Sstp],

baczny ‘uważny, pilny, bystry, ostrożny, czujny, przezorny’ [SXVI]: *Uczonym, **bacznym** to na brak podają, Niewdzięcznych negów ty księgi nie dbają* [Strykowski, I:23];

umarły ‘nieżywy, martwy’ [Sstp]: *[...] co wszystko Litwa i Żmódź miała od Rzymian przodków swoich, którzy także **umarłych** palili, a xiążętom albo królom i mężom zacnym słupy i groby wysoko usute stawiali i kościoły budowali* [Strykowski, I:87];

wielmożny o ludziach ‘godny czci, szacunku, zasługujący na podziw, pochwały’ [Sstp],

ubogi, bogaty w funkcji rzeczownika ‘bogacz’ [SXVI]: *O zmartwychwstaniu na dzień sądny wierzyli, wszakże niedobrze; bo jako kto był slachcicem albo chłopem, **bogatym** albo **ubogim**, **wielmożnym** albo chudym pacholkiem, tak też i po zmartwychwstaniu w przyszłym żywocie, w tymże go stanie być wierzyli* [Strykowski, I:143];

zazdrościwy ‘odczuwający zazdrość, kierujący się zazdrością’ [Sstp]: *[...] wnet pochlebstwo przeciwnicy i **zazdrościwi** przeczytają* [Strykowski, II:437];

zły o ludziach ‘postępujący niemoralnie, kłamliwie, oszukańczo, łamiący zasady moralne, etyczne, społeczne, niesprawiedliwy, nieuczciwy’ [Sstp],

dobry w funkcji rzeczownika ‘dobry człowiek’ [SXVI]: *A Moniwid marszałek, podawając mu xiążęciu [Narimuntowi] miecz, radził, aby nim porządnie szafował, złych karał, dobrych miłował i od krzywd szczycił* [Strykowski, I:316];

żywy ‘taki, który żyje, obdarzony życiem, żyjący’ [Sstp]: *Żywych bardzo wiele w moc Polakom przyszło* [Strykowski, I:157];

Interesująco prezentuje się użycie zaimków dzierżawczych w znaczeniu substantywizowanych PNO. Chodzi tu o takie zaimki, które mogłyby być użyte z określonymi rzeczownikami, na przykład *swoi rycerze* lub *swoi żołnierze*, jednak kontekst pozwala na opuszczenie tych rzeczowników. Substantywizowane zaimki dzierżawcze w „Kronice...” występują zwykle jako dopełnienia, rzadziej zaś w funkcji podmiotu:

swój: *A Witold używając zwycięstwa [...] zamek mocą wziął, gdzie Koributa z żoną i dziećmi poimał, a pobrawszy skarby, majątność i rystunki jego, zamek **swoimi** osadził i w krainach jego Siewierskich starosty i namiestniki swoje ustawił* [Strykowski, II:101]; *[...] ale gdy się Litwa zapalczywą bitwę zabawiła, wnet więźniowie obaczywszy znaki,*

*proporce i chorągwie **swoich** uderzyli na Litwę [...] drudzy też bez broni i niewiasty wesolo krzycząc, i aż do nieba z radości naglej, głosy wynosząc, śmiałość **swoim** dodawały, a nieprzyjaciołom strachu przysparzały* [Strykowski, I:326];

*nasz: Za tym Niemcy bez znaku pobłądzili szykiem, A **naszy** ich przerwali z ogromnym okrzykiem* [Strykowski, II:143]; *To **naszy** rozerwawszy, siekli ich [Niemców] jak bydło* [Strykowski, I:136]; *Na kilka ich [Tatarów] mil **naszy** gonili ścigając* [Strykowski, I:137];

*nasz, swój: Bo gdy **naszy** k szturmowi szli, xiądz z działa uderzył **Naszych** chybił, **swych** pobił, iż głupie wymierzył* [Strykowski, II:143].

Podobnie funkcjonuje zaimek określający drugi:

*drugi: Werner Tetinger contor w las pierchnął zufały, **drudzy** w obronę wzięli obozowe wały* [Strykowski, I:136]; *A **drudzy** dobrowolnie ręce podawając Do wiązania, i bronie od siebie miotali* [Strykowski, I:137]; ***Drudzy** dalej w północne krainy ciągnąc, osiedli w tych miejscach, gdzie dziś Wołyń, Podole, Litwa* [Strykowski, I:29]; *„**Jedni** na **drugich** miejsca nachodzili, Mocniejszy słabszych z lepszych stron wybili, Łupiestwu jedni z drugich pracy żyli, Nic nie robili”* [Strykowski, II:531];

W dalszej części uwzględnijmy występowanie imiesłowów przymiotnikowych pełniących funkcję PNO:

*uciekający: [...] Jaropolk, xiążę Pereasławskie, nie czekając pomocy inszych xiążąt bratów, poraził i zwyciężył [Połowców], i **uciekających** w rzekach wiele potopił* [Strykowski, I:189]; *[...] a poraziwszy wojska Drewlańskie, ostatki **uciekających** z poboiszcza goniła [Olha]* [Strykowski, I:119];

*uciekający, odrzucający: Polacy sieką i kolą **uciekających**, wiele też ich **odrzucających** zbroń mają* [Strykowski, I:304];

*wstępujący: [...] tej nocy widział jeden nabożny człowiek jakoby świece gorejące [...] do nieba **wstępujących*** [Strykowski, I:261];

*wszechmogący: Naprzód tedy Polacy [...] ty naprzedniejsze bogi mieli: Jowisza, którego [...] chwalili za **wszechmogącego** i za dawcę wszech dóbr* [Strykowski, I:137];

*poddany: A tak w samym jednym człowiecze i pan i **poddany** będzie* [Strykowski, I:36]; *[...] iż bez potomstwa umarł [Borkus], a **poddani** jego, według starego zwyczaju rzymskiego od przodków podanego, uczynili mu jako panu pogrzeb uczciwy* [Strykowski, I:85]; *[...] a szlachcicy którzyby nie mieli żadnych **poddanych**, ani*

*płatów, po 24 groszy aby płacili [Strykowski, II:249]; Działo się to w Wilnie roku 1332, którego też czasu Wańko, xiążę Mazowieckie, szwagier Witołtów a zięć Kiejstutów, zły a srogi na **poddane** i nieprzyjaciół Polski, confederat Krzyżacki umarł, a w Płocku pochowany [Strykowski, II:15];*

*pojmany: A trzysta trzydzieści **poimanych** [...] w ciasnym więzieniu byli chowani [Strykowski, II:244];*

*zasłużony: [...] po Ludwiku potym przyszył ziemie na króla Jagieła, jako na króla Polskiego, które rozdawał ku dzierżeniu swoim **zasłużonym** [Strykowski, II:229];*

*związany: [...] uczynił rzecz Leszko ozdobną, poważną do wszystkiego rycerstwa, zezwawszy ich do kupy [...] aby dopomogli i ratunek **związanym** poradziwy dali [Strykowski, I:332];*

*zwyciężony: Przewłoka w wojsku szkodzi, czasem **zwyciężeni** Zwycięzców swoich biją, zwłaszcza przymnożeni [Strykowski, II:253]; Tak też naszy zwycięzcy **zwyciężonym** podlegli w ty czasy [Strykowski, II:253]; Na drugi rok 1411, stała się ugoda między królem Polskim Jagiełem i Witoldem, a mistrzem Pruskim Henrikiem z Pławna i kontory jego, wdzięczniejsza **zwyciężonym**, niżli zwycięzcom [Strykowski, I:145];*

Substantywizowane nazwy osób są dość liczne w „Kronice...” M. Strykowskiego, stanowiąc ważną cechę zabytku. Substantywizowane są przede wszystkim przymiotniki oraz imiesłowy przymiotnikowe, w mniejszym zakresie zaimki dzierżawcze i określające. Substantywizowane PNO pełnią funkcję synonimiczną, są użyte w tekście zabytku w celu uniknięcia powtórzeń tych samych wyrazów bądź wyrażań. W znacznym stopniu urozmaicają język i styl pisarza.

3.3. PNO o charakterze składniowym

3.3.1. PNO opisowe

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera sporo konstrukcji na określenie PNO. Te wyrażenia¹⁸ są ciekawe ze względu na to, że pomimo swojej dwuczłonowej budowy posiadają znaczenie jako całość:

¹⁸ W odniesieniu do PNO opisowych postanowiłam używać terminu wyrażenie, funkcjonującego w tradycyjnej frazeologii. Wyrażenia mają postać grupy imiennej. Niektórzy badacze, jak np. L. A. Jankowiak tego typu nazwy

brat cioteczny: *Bolesław Chrobry [...] uczynił przymierze z Włodimirzem xiążęciem Ruskim, a sam ciągnął przeciw xiążęciu Czeskiemu Bolesławowi, bratu ciotecznemu* [Strykowski, I:152];

brat siostrzeczny: *Posłał [Lew Danilowic, książę Włodimirskie] tedy ku niemu [Wojsielku, księdzu Litewskiemu] do Wrówska Wasilka strija książę Halickie i Swarna brata siostrzecnego* [Strykowski, I:305];

brat stryjeczny: *Byli też z Jagełem bracia rodzeni i stryjeczni, xiążęta i panowie Litewscy, Żmudzcy i Ruscy z wielkimi i ozdobnie świętymi pocztami i wozami skarbnymi* [Strykowski, II:74].

Zamiast przytoczonych wyżej nazw osobowych we współczesnej polszczyźnie występuje często leksem *kuzyn*, który jest późniejszym zapożyczeniem, dlatego nie jest znany zabytkowi.

brat rodzony: *Ten Kij albo Kig, Sciek i Korewo, xiążęta Ruskie, byli bracia rodzeni, a czwarta ich siostra Lebeda albo Lebed z narodu i potomstwa Jafetowego i Mosocha syna jego* [Strykowski, I:112];

brat zakonny, kontor zakonny: *[...] bardzo wiele chrześcijan Litwa poraziła [...] a przy nich sto i pięćdziesiąt bratów i kontorów zakonnych Krzyżaków poprzedniejszych* [Strykowski, I:260];

W *Słowniku polszczyzny XVI w.* znajdują się takie wyrażenia z głównym członem *brat*: *bliski, bliźni, cioteczny / ciotczony / ciotczany, fałszywy, od inszej matki, od jednej matki a inszego ojca, od jednej matki narodzony, krześny, z macochy, młodszy, najbliższy, Pański, pierworodny, przyrodzony, rodzony, rodny, starszy, stryjeczny, własny, wujeczny*, w znaczeniu ‘zakonnik, mnich’, *brat zakonny, zakonu Krzyżackiego* [SXVI]. Tylko niektóre z wymienionych wyrazów zostały poświadczone w „Kronice...”.

bojar jezdny: *Tatarowie porzuciwszy polony rozpierchnęli się, których gdy pieszy dogonić nie mogli, wypadli im na ratunek jezdni bojarowie z zamku Słuckiego* [Strykowski, I:351];

„polegające na składniowym łączeniu wyrazów”, w wyniku czego „powstaje połączenie wyrazowe (derywat składniowy, skupienie terminologiczne), którego cechą – niezależnie od jego długości – jest odniesienie do jednego desygnatu” nazywają derywatami syntaktycznymi (inne terminy: derywacja składniowa, derywacja frazeologiczna, słowotwórstwo syntaktyczne) [Jankowiak 2005, 103]. W mojej pracy termin derywat syntaktyczny rozumiem w sposób tradycyjny i odnoszę do wyrazów, które uległy substantywizacji.

chłop prosty: [...] **chłop prosty** wymówiwszy modlitwy, według zwykłych gustów, poczyna kijem bić którekolwiek zwierze [Strykowski, I:147];

chłop poddany: Potym król Władysław Jagiełowic [...] zebrawszy potajemnie wojsko niemałe z przyjaciół za pieniądze i z **poddanych chłopów** swych wołości [...] wjechał gwałtownie bez wieści w nowe miasto [Strykowski, II:199];

chłopek mały: [...] wojska z obudwu stron stały spokojnie patrząc na onę biesiadę **chłopka małego** z obrzymem [Strykowski, I:128];

W Słowniku polszczyzny XVI w. znajdują się następujące wyrażenia z głównym członem *chłop*: prosty, sielski / ze wsi, zbiegły, domowy, niewolny, poddany, gruby, karczemny, łatany, opity, pijany, prosty, rycerski [SXVI]. Użycie tych wyrażen stanowi cechę piśmiennictwa XVI w., co potwierdzają dane ze słownika. Warto dodać, iż w niektórych wypadkach źródłem haseł słownikowych jest „Kronika...” M. Strykowskiego.

człowiek nabożny: [...] tej nocy widział jeden **nabożny człowiek**, jakoby świece gorące do nieba wstępujących [Strykowski, I:261].

człowiek prawdziwy: Aż potym ony tak sprośne bałwochwalstwa i strasznie ciemności łaska i dobroć Chrystusa Jezusa Boga i **Człowieka prawdziwego** jako najjaśniejsza pochodnia oświeciwszy rozegnała [Strykowski, I:136];

człowiek uczony: Włoch, **człowiek uczony**, wiele poselstw w rozmaitych stronach sprawując, który potym był papieżem pracował wiele koło narodu Litewskiego [Strykowski, I:50];

człowiek stary: Przełożył był na tym zamku Złotoirej Sendijów generał Wielkiej Polski Skrypińskiego nijakiego szwagra swojego po siostrze, **starego człowieka** [Strykowski, II:49];

człowiek zacny: Jaropełk xiążę Kijowskie i Włodimirskie [...] naprawił podobną chytrą Węgrzyna jednego **zaczego człowieka** [Strykowski, I:193];

człowiek chłopskiego prostego narodu: Był u Jagęła w wielkiej łasce nijaki Wojdilo, **człowiek chłopskiego prostego narodu**, chytry i dowcipny [Strykowski, I:61].

Słownik polszczyzny XVI w. mieści też inne wyrażenia z głównym członem *człowiek*: bojowy, chudy, dobry, duchowny, dworski, godny, kupiecki, luźny, mały, mocny, możny, najniższy, nędzny, nieosiadły, nierządny, niewinny, niewolny, nowy, osierocony / osierociały, osobny, pocziwy, pieniądze, pocziwy / stanu pocziwego, podły, porządny, prosty / prostego stanu, prywatny, robotny, świecki / świeckiego stanu, uczciwy, upadły, wielki, winny, wolny,

wysokiego stanu, z ziemie wywołany, zacny / zacnego domu, zbiegły, zbrojny / żołnierski, pospolity, zacny / wielkiej zacności, cnotliwy, czysty, dobry / dobrego żywota / serca dobrego, głupi, niemądry, mądry, mężny, mocny, obłudny, omylny, osobliwy, pewny, poważny / wielkiej powagi, prawy / prawdziwy, pyszny, rozumny / dobrego, bystrego, wysokiego rozumu, spokojny, srogi, stateczny, szlachetny, śmiertelny, śmierci poddany, uczciwy, umarły, zmarły, wielki / serca wielkiego, zdrowy, zwierchni, żywy, żyjący [SXVI].

doctor uczony: Tilemannus Stella, **doctor uczony** [...] greckich słów, ale z kaldejskiego języka głębokim rozumem Ducem altitudinis vel ducem superioris regionis wyklada, to jest wodzem i xiążęciem wysokości albo wyższej krainy [Strykowski, I:303];

Słownik polszczyzny XVI w. zawiera też inne wyrażenia z głównym członem doktor: w znaczeniu ‘człowiek uczony’, chrześcijański, fałszywy, kościelny, pogański, święty, uczony, zakonny / zakonu, uczony / w naukach, w znaczeniu ‘tytuł naukowy’: doktor pisma (świętego) / w (świętym) piśmie, prawa duchownego / w prawie duchownym, przeuczony, uczony; w znaczeniu ‘lekarz, medyk’: doktor lekarski [SXVI].

dusza chrześcijańska: Skąd potym wielkich wojen i krwie rozlania między tymi dwiema narody [Francuzy, Hiszpanie] i Włochy urosły, iż przez kilka milionów **dusz chrześcijańskich** na on świat poszło [Strykowski, I:323], w tym zdaniu wyraz dusza użyto w znaczeniu metaforycznym ‘człowiek’;

Słownik polszczyzny XVI w. poświadcza też inne wyrażenia z członem dusza: Boża, człowiecza, chrześcijańska, ludzka, maluczka, nabożna, nędzna, niemiecka, niepokalana, nieszczęśliwa, niewinna, nikczemna, pragnąca, smętna / zasmucona, zafrasowana, spracowana, pracowita / pracująca, sprawiedliwa, synowa, szlachetna, śmiertelna, uboga, umarła, utrapiona, wierna, żywiąca, żywa [SXVI].

dziad stryjeczny: A Sarmot zaś albo Sarmata, syn Tektanów wnuk Semów, a prawnuk Noego patriarchy [...] w tych stronach północnych z Mosochem **dziadem stryjecznym** osiadł [Strykowski, I:93];

W Słowniku polszczyzny XVI w. znajdują się takie wyrażenia z podstawowym członem dziad: mateczny, rodzony, dziad żony.

gość przyjezdny: Roku zaś 1310, Gdańsko Krzyżacy, Pruscy przez zdradę wzięli pod Władysławem Lokietkiem, królem Polskim, w dzień Ś. Dominika, gdy niewiasty zjazd na jarmark uroczysty był, gdzie ludzi posiekli, dobra tak mieszczańskie jako kupieckie i inszych **gości przyjezdnych** gwałtownie pobrali, polupili i niewymownie gorzej niż

pogańskim obyczajem okrucieństwa poczyniwszy, miasto i zamek Gdański swoim rycerstwem osadzili [Strykowski I:349];

W *Słowniku polszczyzny XVI w.* odnotowano także inne wyrażenia z głównym członem *gość*: *niewdzięczny, podróżny, postronny, przychodni*.

knecht pieszy, rejter jezdny: *Tak tedy Liflandski Herman, wykręciwszy się u Witolda, a zostawiwszy **knechtów pieszych** u Balgi i Brandenburgu jachał do Malborku z pięćset **rejterów jezdnych*** [Strykowski, II:140];

kozak jezdny: *[...] jeden pan, którego latopiszcze Radziwiłem zowią [...] wskoczył koniem w Wisłę, a rota jego **jezdnych kozaków** za nim* [Strykowski, II:67];

książę postronne: *W ten czas w Wilnie całą wiosną król zamieszkał, gdzie od wielu **xiążąt postronnych** poselstw słuchał* [Strykowski, II:248];

W *Słowniku polszczyzny XVI w.* znajdują się też inne wyrażenia z głównym członem *książę*: *duchowne, dziedziczne, familijey, domu, hołdowe, krainy, królestwa, chrześcijańskie, księstwa, książę z książąt, luterskie, miasta / nad miastem / miejskie, narodu, ojców, pogańskie, naprzedniejsze, radne, rakuskie, wyższe, rycerskie / rycerstwa / wojska, rzeńskie / (świętej) rzesze niemieckiej, cesarstwa, stanu świeckiego, świata / świeckie, udzielne, wyborne, ziemskie* [SXVI].

lud bojowy (bojowny): *Z Litwy też, których było **ludu bojownego** czternaście tysięcy, mało ich ubiegło* [Strykowski, I:326]; *[...] bo i Krzyżacy, którzy mieli trzydzieście tysięcy **ludu bojownego**, nie chcąc patrzeć na burzenie ziem swoich, chcieli dać jawną bitwę naszym; [Strykowski, II:161], w tym zdaniu zaimek nasi zastępuje nazwę osobową Polacy; Ten też [Trojden, książę Litewskie], zebrawszy wielkie wojsko z Litwy i Prussów poganów, w którym było o trzydzieści tysięcy **ludu bojownego**, rozdzielił ich na troje* [Strykowski, I:314];

lud dobrowolny, lud służebny, lud jezdny, lud pieszy: *Król Sigmunt zebrawszy **ludu służebnego i dobrowolnego, jezdnego i pieszego** z Polski kilkanaście tysięcy, przełożył nad nimi hetmanem Jana Tarnowskiego* [Strykowski, II:398];

lud dziki: *[...] często zaś w większej liczbie do Łotwy przyjeżdżali [Niemcy] woszczyny u nich darmo biorąc, a miody, bydła i skóry, których tam hojność wielka była, leda za co, jako u **dzikiego ludu**, kupowali albo wymieniwali* [Strykowski, I:257];

lud gruby: *Lud gruby w gospodarstwo Żmudzkie zaprawiali [trzej książęta Litewscy]* [Strykowski I:219];

lud kozacki: *A potym w jesieni tegoż roku [...] Litwy kilko uphów **ludu kozackiego** przez Mazowsze do Łęczyckiej ziemi wtargnęli* [Strykowski, I:313]; w tym zdaniu użyto też wyrazu *Litwa* w znaczeniu metonomicznym ‘naród, ludzie litewskie, Litwini’;

lud mały: *Wielki Książ Gydzimin posłał hetmana swego z **małym ludem** na zamek Kunaszów* [Strykowski, I:356]; pod wyrażeniem *lud mały* ukryto znaczenie ‘mała ilość ludzi’;

lud pomocny, lud służebny: *Włodimirz [książę] zebrał **lud służebny** i **pomocny** z Węgier* [Strykowski, I:189];

lud pospolity, lud niewierny: *A **lud pospolity** i **niewierny** płakali bogów swoim z lamentliwym narzekaniem* [Strykowski, I:132];

lud rycerski: *Roku zaś 1349, Wenrich mistrz Pruski, mając w swoim wojsku czterdzieści tysięcy **ludu rycerskiego** [...] do Litwy i do Żmodzi wciągnął* [Strykowski, II:27]; *Nowogrodzanie, jako byli w on czas możni w skarby i w **lud rycerski**, xiążę swoje Jarosława trzeci kroć i pieniądzmi na żołnierze Waragi, i osobliwie swoim rycerstwem Ruskim ratowali* [Strykowski, I:156];

lud wielki: *Nie dał się długo prosić [Coloman, król Węgierski] zaraz z **ludem wielkim** Przyjechał do Halicza z ochędostwem wszelkim* [Strykowski, II:67]; wyrażenia *lud wielki* używa się w tekście kroniki w znaczeniu ‘wielka ilość ludzi’;

lud wolny: *[...] a zaraz państwo Ruskie od **ludu wolnego** podane, na trzy części trzej bracia xiążęta między się podzielili* [Strykowski, I:114];

lud zbrojny: *[...] ale osoczniczy, którzy zwierz w puszczy gwoli Kazimierzowi obstępowali obaczywszy **lud zbrojny** różno ufcami po puszczy rozsadzony, wnet uskoczyli* [Strykowski, II:211];

Słownik polszczyzny XVI w. zawiera ponadto inne wyrażenia z głównym członem *lud*: *dworski, kupiecki, nawracający, nieludzki, potomny, przyszły, starodawny, ślachecki, ziemski, wielki, miejski, poddany, okoliczny, jezdny, konny, lekki ‘husaria’, lekkozbrojny, nieprzyjacielski, pieszy, pospolity, postronny, rycerski, służebny, towarzyski, waleczny, wojenny, wyborny, zbrojny, żołnierski, gruby, kmieci, pospolity, prosty, ubogi, wiejski, katolicki, chrześcijański, świecki, wierny, wybrany* [SXVI].

ludzie dworni¹⁹: *Które questie **ludzi dwornych** zawsze dalej w większe a różne mniemania i wątpliwości przywodzą* [Strykowski, I:35];

¹⁹ Wyraz *ludzie* jest zanotowany w Słowniku polszczyzny XVI w., dlatego nie sprowadzam go do wyrazu *człowiek*.

ludzie duchowni: [...] posłał tedy do nich [Bułgarów] Mikołaj papież legaty swoje i **ludzi duchownych** wiele [Strykowski, I:100];

ludzie konni: A wziąwszy z skarbu ziemskiego Litewskiego 80 tysięcy czerwonych złotych przezeń posłali [panowie] w pożyczkę królowi, a panom Koronnym na prośbę ich posłali ośm tysięcy **ludzi konnych** [Strykowski, II:256];

ludzie leśni: Litwę też i Jatwieżów, **ludzi leśnych** w sąsiedztwie przyległych, zwojował [Roman, książę Włodimirskie], zhołdował i do posłuszeństwa Ruskiego mocą przypędził [Strykowski, I:211];

ludzie miejscy, ludzie sielscy: [...] k temu też wielkość **ludzi** była tak **miejskich**, **sielskich** i **slachty** broniących się mężnie [Strykowski, I:165];

ludzie nabożni: Tak się była Włodimirzowi [...] chrześcijańska wiara w serce wpoila, wszakże iż nie miał takich **ludzi nabożnych**, którzyby jego przedsięwzięcie zaraz do skutku byli wiedli, przeto tego zaniedbał [Strykowski, I:129];

ludzie nikczemni: [...] to wszystko plotki **nikczemnych ludzi**, którzy szczepetliwymi językami usiłują rozerwać miłość między xiążętą przyjaciół [Strykowski, II:62];

ludzie obleżeni: Na początku tedy wiosny, xiążę Wasilko oślepiiony z bratem swoim Wołodarem [...] przyciągnęli pod zamek Wołodimirz, gdzie wszystkiej wielkości **ludzi obleżonych** przepuścili samych tylko dwu: Wasilka i Lazarza, xiążąt Wołodimirskich [Strykowski, I:177];

ludzie pograniczni, ludzie poddani: [...] ku **poddanym** i **pogranicznym ludziom** z wielką sławą dosyć się sprawnie zachował i łotrostwa, także rozboje uskromił [Sigmunt] [Strykowski, II:307];

ludzie pojmani: Tatarowie chorych, starych i mdłych przed ich oczyma siekli, a sto tysięcy **ludzi poimanych** [...] w niewolę zagnali [Strykowski, II:277]; tam żołnierzy Greccy knoty i ogniste kule i smolę misternie przyprawną i rozpaloną, miecąc na okręty Ruskie, wiele ich zapalili i potopili; część też **ludzi poimanych** i z okrętami załapionych pościnali, tak iż ich mało zdrowych do Rusi ubiegło [Strykowski, I:162];

ludzie prości, lud prosty: Z tych też Włochów [...] od Trojanów wywód swój zda się mieć, a **prości ludzie** i czerń z starych Gepidów, Sudowitów i Litalanów albo Alanów mężnych [...] z tejże czerni i **prostego ludu** większa się część **slachty prawdziwej Litewskiej** i **Żmodzkiej**, własną cnotą i przeważnymi rycerskimi dzielnościami rozmnożyła

[Strykowski, I:80]; w przywołanym kontekście użyto formy liczby mnogiej i nazwy zbiorowej w celu uniknięcia powtórzenia;

ludzie rycerscy: *Po tym sławnym zwycięstwie, trzy dni na onym pobojsku naszy leżeli, przeciwko radzie mądrych **rycerskich ludzi*** [Strykowski, II:139];

ludzie szlacheccy: *Stąd się więc słowa jako ważniejszego nie rzeczy winnej albo obiecanej wprzód upominamy, którego niepełnić u **ludzi** prawdziwie **szlacheckich**, cnotę i sławę dobrą miłujących, bywa hańba wielka* [Strykowski, I:103];

ludzie starsi: *To słysząc jeden Żmodzin starszy rzekł do króla [...] między nami jest dosyć **starszych ludzi**, którzy i sto lat wieku przeszli, a żadnego stworzenia świata nie baczą* [Strykowski, II:149];

ludzie starzy: *A dla szereggo [...] świadectwa wyvodu Litewskiego, iż według powieści **starych ludzi**, niektórzy Włoszy, opuściwszy ziemię Włoską, do ziem Litewskich weszli, a dali Litwie według ojczyzny swej imię Italia, a Litewskiemu narodowi Itali, które przezwiska potomkowie ich Litalia ziemię, a siebie Litaliny zowiąc, według czasu przemienili* [Strykowski, I:49];

ludzie uczeni: *[...] wiele niewiadomych a nieuków historii ciemnością dla niedbalstwa **ludzi uczonych** zasłoniętych tę przeważną Olgerdową pamięci wiecznej godną dzielność, Witoldowi synowcowi jego przypisują niebacznie* [Strykowski, II:12]; *Potym przyszli do Kijowa trzej archimendritowie cerncy, **ludzie uczeni** z Greciej* [Strykowski, I:163];

ludzie wojenni: *A potym przyszli Połowcy do ziemi Ruskiej, przeciwko im wyszli trzej Jarosławiców: Zasław, Stosław i Wszewold, a będąc na Olzie zjeli się ufy, a przez gniew Boży porażeni byli chrześcijanie i uciekli wojewodowie Ruscy z mnóstwem **ludzi wojennych*** [Strykowski, I:167];

ludzie wolni: *Tegoż czasu Witold Wielki Xiądz Litewski [...] wtóry raz podniósł wojnę na Wielkonowogrodzany Russaki, **ludzi wolnych** sąsiadów Pskowskich* [Strykowski, II:167];

ludzie wolni, ludzie służebni: *tedy Koribut sam zebrawszy wielkość **ludzi wolnych** i **służebnych** za pieniądze przeciw woli królewskiej i Witoldowej, do Czech ciągnął przez Morawę* [Strykowski, II:165];

ludzie zbrojni: *A Kiejstut staruszek [...] zebrał rycerstwo swoje [...] potajemnie, posłał też do Wilna przed sobą, o trzysta mężów doświadczonych w wierze szlachciców Żmodzkich, którzy różno po gospodach jako goście stanęli, potym o czterysta podwód zgotował*

wozów, na których także **ludzi zbrojnych** zakryło sześć set [...] przykrywszy ich zwierchu skórami, a drugich sianem i słomą [Strykowski, II:62];

Słownik polszczyzny XVI w. poświadcza też inne wyrażenia z głównym członem ludzie: dawni, przeszli, przed nami będący, dzisiejszego czasu, godni wiary, docześni, dzisiejszego czasu, nauczeni, nędzni, nieprawdziwi, niewinni, niniejszy, dzisiejszy, terażniejszy, podziemni ‘zmarli’, potomni, starodawni, umarli, zacni, żywi, cudzoziemcy, czarni ‘murzyni’, dzicy, dziwni, gorni, grubi, nowi, obcy, zagraniczni, północni, krain północnych, postronni, sąsiedni, tameszni, tuteczni, bogaci, czelni, czyści, dobrzy, duchowni, kupieccy, nędzni, godni / wielkiej godności, nieosiadli, niepotrzebni, niewolni, poddani, podróżni, potrzebni, prawni, prości, przełożeni, przysiężni, robotni, rycerscy, prostego stanu, szkolni, szlacheccy, szlachetni, świeccy, ubodzy, uczciwi, wiejscy, wielcy, wielmożni, wolni, wzgardzeni, zakonni, zasłużeni, zbiegli, znakomici, źli, żołnierscy, lekkozbrojni, pieszy, jezdni, pomocni, służebni, wojenni, niesprawiedliwi, niezbożni, nowowierni, pobożni, sprawiedliwi, święci, upadli, wierni, leśni [SXVI].

mąż godny do bitwy: Tak tedy Włochów, Longobardów, i Wenetów z inszymi sześćdziesiąt się galer wyprawiło, zo których było pięćdziesiąt tysięcy **mężów godnych do bitwy** [Strykowski, I:255];

mąż jezdny: Rychło potem osm set **mężów** z Litwy **jezdnych** splundrowali część Polskiej ziemi [Strykowski, I:263];

mąż pobity: [...] pieśń o takich mężach składano, które przy biesiadach i po ulicach pospolicie śpiewywano, wychwalając dzielność **mężów pobitych** [Strykowski, I:33];

mąż prosty: Z xiążęciem przyszły na pomoc uffy Paflagońskie z Enetów, to jest z Sarmatskiego narodu Słowaków, gdzie był rodzaj wielki **mężów prostych** a czerstwych rolą się bawiących, których i dziś większy rodzaj między nami Sławaki, niż doctorów [Strykowski, I:23];

mąż przełożony: wziąwszy kształt sprawowania Rzeczypospolitej od onych sławnych Respublik Greckich: Athen, Thebów, Sparti albo Lacedemonu [...] sędziów, drudzy trzydzieści mężów przełożonych nad sobą miewali [Tatarowie] dla rządu spraw rzeczypospolitej [Strykowski, I:240];

mąż rycerski: I przy bytności wielmożnych, mężnych i **rycerskich mężów** [...] działa się to [Strykowski, II:149]; w podanym zdaniu nazwie opisowej odpowiada wyraz synonimiczny rycerz.

mąż świętego żywota: [...] z tymi kupcami nijaki Meinhardus kapłan z Lubku, **mąż świętego żywota**, wsiadłszy w okręt do Lifland zajechał [Strykowski, I:257];

mąż zacniejszy: Na ofiarę zaś bogom drugą część łupów i kilko **mężów zacniejszych** więźniów w zbrojach jako byli poimani palili [Strykowski, I:144];

mąż zbity: Za tym Niemcy z Malborku smętni przyjechali Do króla, a pogrzebu pokornie żądali **Mężom zbitym**, a zwłaszcza z contory mistrzowi I przedniejszemu paniąt Niemieckich zborowi [Strykowski, II:138];

W Słowniku polszczyzny XVI w. znajdują się ponadto takie wyrażenia z głównym członem *mąż*: *boży, czysty, prawy, doskonały, duchowny, kościelny, stary, święty* [SXVI].

młodzieniec ćwiczony: W ten czas od biskupa Korssuńskiego dwanaście synów Włodimirzowych byli ochrzczeni osobliwie [...] i dał wszystkich przereczonych synów [Włodimirz] i przy nich kilkaset synów bojarskich pisma greckiego i hłaholskiego uczyć, przełożywszy nad nimi diaki i **młodzieńce ćwiczone** [Strykowski, I:132];

W Słowniku polszczyzny XVI w. odnotowano następujące wyrażenia z głównym członem *młodzieniec*: *cnotliwy, zacny, cudny, czysty, dobry, duży, gniewliwy, godny, krasny, miły, nadobny, obyczajny, piękny, pocciwy, uczciwy, swowolny, szlachetny, śliczny, urodziwy, wstydlivy, wyborny, znamienity* [SXVI].

naród chrześcijański: To pierwsze uczynił [Atila] okrucieństwo nad **narodem chrześcijańskim** [Strykowski, I:56];

naród gruby pogański: Potym roku od zbawionego narodzenia Christusa Pana Boga od wieków i człowieka w wypełnieniu czasu prawdziwego 1058 [...] Połowcy **naród gruby pogański** [...] ciągnęli na Wszewolda xiążę [Strykowski, I:169]; Kiernus [...] jako xiążę języka włoskiego i łacińskiego między **narodem grubym** do końca niezmienił [Strykowski, I:86]; [...] zwalczwszy za pomocą Bożą wszystkie **narody pogańskie** Pruskie, Krzyżacy [...] na Sudowitską ziemię się też bracia oburzyli [Strykowski, I:263];

naród gruby leśny: Za tegoż Ringolta panowania Niemcy [...] roku 1220 w okrętach do Lifland naprzód nawiedzać poczełi a za czasów postępkem wszystkie ziemię Liflandską albo Lotewską opanowali i obywatele jej, **naród gruby i leśny** zniewolili [Strykowski, I:252]; Tak Długosus, Vapovius, Machovius i Cromerus w swych Kronikach Litewskiego **narodu leśnego** i ich dzielności wojennej pierwsze objaśnienie i oznaczanie opisują [Strykowski, I:217];

naród ludzki: *Syn Boży [...] za czasu Cyrusa wtórego cesarza po Auguście wolną męką przyjął dla zbawienia i odkupienia **narodu ludzkiego*** [Strykowski, I:55];

naród waleczny, rycerski: *Połowcy i Piecinigowie, był **naród waleczny i rycerski** z narodu Gotów i Cymbrów* [Strykowski, I:168];

Słownik polszczyzny XVI w. notuje też inne wyrażenia z głównym członem *naród*: *kapłański, kmiecy, chłopski, królewski, pocziwy, prawy, prosty, rycerski, szlachecki, wielki, zacny, boży, chrześcijański, gruby, Koronny, ludzki, obcy, cudzy, okoliczny, pogański, pograniczny, postronny, stary, ziemski, waleczny, wielki, wolny* [SXVI].

nieprzyjaciół postronny: *A gdy tak Leszko granice Polskie od **nieprzyjaciół postronnych** obwarował, wnet go nad nadzieję w domu przywitała wewnętrzna trwoga* [Strykowski, I:326]; *jednak w ten czas był pokój od **postronnych nieprzyjaciół*** [Strykowski, II:199];

Słownik polszczyzny XVI w. mieści takie wyrażenia z głównym członem *nieprzyjaciół*: *boży, cielesny, doczesny, główny, jawny, Kościoła świętego, Krzyża świętego, okrutny, pański, potajemny, pokryty, przeciwny, przeważny, przerodzony, srogi, śmiertelny, wieczny, wielki, zły, cudzy, domowy, drapieżny, dziedziczny, gwałtowny, prędkie, nagły, jezdny, koronny, lekki, mdły, mocny, nieopatrzony, obcy, gwałtowny, prędkie, jezdny, pogański, pograniczny, postronny, potężny, potoczny, przyległy, srogi, waleczny, wielki, wrodzony, zbrojny, uzbrojony* [SXVI].

ojciec chrzestny: *[...] a sam cesarz Jan, jako go prosiła [księżna Olga], był **ojcem** jej **chrzestnym** z inszymi xiążęty greckimi* [Strykowski, I:120];

W słowniku polszczyzny XVI w. znajdują się takie wyrażenia z głównym członem *ojciec*: *cielesny, dobry, dobrotliwy, doczesny, pewny, prawy, miły, niepewny, niewiadomy, pan ojciec, prawdziwy, rodzony, własny, ziemski, krzesny* [SXVI].

pan duchowny, pan świecki: *I był złożon dzień koronaciej na święty Jakób roku 1434, na który się wielkość **panów duchownych i świeckich** i rycerstwa zjechało do Krakowa* [Strykowski, II:192]; *A król Alexander roku 1506 [...] miesiąca Listopada do Lublina na siem z Krakowa przyjechał, na którym sejmie zaczął się spór między **świeckimi panami i duchownymi*** [Strykowski, II:328];

pan dziedziczny: *[...] król Jagęło [...] zamki mu [Witołdowi] też Wileńskie obadwa jako **panu dziedzicznemu** podał* [Strykowski, II:95];

Opisowe nazwy osób są rozpowszechnione wśród nazw osób według tytułów i stanów:

pan radny, pan rada²⁰: *A gdy się ta kondicia podobala Włodimirzowi, wnet Blud poczęł napominać pana, aby do Włodimirza brata wyszedł i poddał się; czego mu zaś Weraszko, drugi **pan radny**, odradzał [Strykowski, I:125]; [...] a **panom radom** nie kazał [król] do siebie na oczy chodzić [Strykowski, II:321]; Dla tego Alexander nie mogąc już umowie swej, którą uczynił z królem Olbrachtem dosyć uczynić, gdyż **panowie rada** i wszystko rycerstwo Litewskie nie chcieli z nim iść, odprawił na pomoc Albrichtowi marszałka swego namiestnika Lidzkiego, pana Stanisława Piotrowica Kiskę [Strykowski, II:199]; Ushyszawszy tedy o tym Kazimirz z **pamy radami** Litewskimi, tegoż czasu odprawili z wojskiem Jana Gasztołta [Strykowski, II:207];*

pan radny, bojar radny: *I przyzwał [Włodimirz] **panów** i **bojar** swoich **radnych**, do Włodimirza miasta nad Kleźnią rzeką leżącego [Strykowski, I:129];*

pan radny, książę udzielne, bojar ziemski: *Król potym Jagieło przyjechał do Litwy, a u Grodla miał zjazd z Witoldem i z **pamy radnymi** Wielkiego Księstwa Litewskiego, także z **księżęty** **udzielnymi** Kijowskimi, Wołyńskimi, Giedrockimi, Zbaraskimi, Wiśniewieckimi, Zasławskimi, etc. i z **bojary ziemskimi** [Strykowski, II:147];*

pan przyrodzony: *Gdy dług powinny z ciała Germont, Wielki Książdz Litewski, śmierci zapłacił, zjechali się Litewscy i Żmódzcy panowie do Kiernowa, a tam [...] oplakawszy śmierć **pana przyrodzonego**, wieźli ciało na zgliska poświęcone [Strykowski, I:312];*

pan swat: *Potym Drewlanie zhardziawszy w wolności i urządzając Kijowianom, iż ich pana zabili, posłali do Olhy dwadzieścia osób zacnych, namawiając ją łagodnie, a potym grożąc i chcąc jej do tego przymusić, aby za ich xiążę Drewlańskie Niskinie [...] w małżeński stan poszła, których ona wysłuchawszy kazała dół głęboki we dworze wykopać i wszystkich onych posłów weń żywych wrzucić, potym sama nachyliwszy się nad dołem pytała ich, jako się tam macie **panowie swatowie** i kazała ich ziemią żywych zawalić [Strykowski, I:118], niektóre zwroty grzecznościowe też są nazwami opisowymi²¹;*

W *Słowniku polszczyzny XVI w.* znajdują się takie wyrażenia z głównym członem *pan*: w znaczeniu ‘zwierzchnik’: *przełożony, świecki, doczesny, zwierzchni, ziemski, dziedziczny, duchowny, świecki, bogaty, czelniejszy, czysty, chrześcijański, miłościwy, mocny, możny,*

²⁰ Hasła podaję w jednym wersecie, ponieważ cytat ilustrujący ich użycie jest ten sam.

²¹ O etykietce językowej dokładnie pisał M. Cybulski, zob. Cybulski M., *Obyczaje językowe dawnych Polaków. Formuły werbalne w dobie średniopolskiej*, Łódź 2003.

pograniczny, prawy, przedniejszy, rycerski, urodzony, szlachetny, wielki, wielmożny, wysoki / wysokich stanów, zacny, znamienity, znakomity, przełożony, pan rada, pan radny, sądowy, starszy, pan brat, panowie szlachta, dobry, możny, najprzedniejszy, szlachetny, pan woźny [SXVI].

*panna służebna: [...] wyszedł [Witold] przez wszystką straż za xiężną Anną żoną, miasto **panny służebnej** [Strykowski, II:66];*

*Polak służebny: [...] ale **Polacy służebni**, którzy byli na wysznym zamku i mieszczanie Wileńscy, prawdziwie służąc Skirgajłowi, odbili go dwa kroć od zamków, iż musiał nazad ustąpić [Strykowski, II:84];*

*poselstwo o nasieniu niewieścim: Ale skoro zgrzeszyli [Adam i Ewa], objawił im Pan Bóg moc czartowską i śmierć wieczną, wszakże zaraz przeciwko niej z Boskiego miłosierdzia swojego obiecać raczył zbawienne **poselstwo o nasieniu niewieścim**, to jest o Chrystusie, iż miał Chrystus Messyasza przyjsć, a zetrzeć głowę wężowi i zburzyć królestwo szatańskie, a nas od grzechu i niewolej śmierci wiecznej wybawić i na wolność wyswobodzić [Strykowski, I:3];*

*pospółstwo miejskie, sielskie: Bolesław zaś [...] zebrał wielkie wojsko, nie tylko z szlachty, ale i z **pospółstwa miejskiego i sielskiego** [Strykowski, I:194];*

Słownik polszczyzny XVI w. notuje takie wyrażenia z głównym członem pospółstwo: miasta / miejskie, obywatelów, wszystko, ubogie, chciwe, głupie, niepotężne, nieuczone, pokorne, sprawiedliwe, sprośne, uciśnione, uporne, winne [SXVI].

*potomek męski: **Potomka** żadnego **męskiego** Kazimierz król z nią [królową Anną] nie miał, tylko jedną córkę Helzbietę [Strykowski, II:18];*

*potomstwo męskie: [...] ale ten Kazimierz Wtóry, gdy bez **potomstwa męskiego** umarł, skończył successią albo nasłednictwo królów Polskich z narodu polskiego od Lecha [Strykowski, II:47];*

W Słowniku polszczyzny XVI w. znajdują się następujące wyrażenia z głównym członem potomstwo: męczyńskie / męczyńskiej płci, pozostałe, prawdziwe, słuszne, przyszłe, źle zrodzone [SXVI].

*przełożony zamkowy: [...] jeden czerniec będąc lepszego sumienia, onę radę starszym i **przełożonym zamkowym** opowiedział [Strykowski, II:99];*

Słownik polszczyzny XVI w. notuje takie wyrażenia z głównym członem *przełożony*: *dobry, duchowny, klasztorny, zakonny, kościelny, nad ludem, miasta, najwyższy, najpierwszy, prawdziwy, sądowy, starszy, szpitalny, świecki, wielki, wojenny, zamkowy / nad zamkiem, zborowy, ziemski* [SXVI].

rycerstwo jezdne: *Nazajutrz gdy się już chciał król z obozu ruszyć przyciągnęło kilkotysięcy **jezdnego rycerstwa** Litewskiego od Aleksandra Wielkiego Xiędza przysłani* [Strykowski, II:303];

rycerstwo pielgrzymskie: *Potym gdy bardzo wiele **rycerstwa pielgrzymskiego** z rzesze Niemieckiej i z inszych ziem chrześcijańskich do Prus na świętą wojnę przeciw Litwie morzem i ziemią przyciągnęło* [Strykowski, I:346];

siostra rodzoną: *[...] zaraz Kazimierz królem Polskim nowokoronowanym będąc, za poradą mądrych senatorów koronnych, przymierze i przyjaciółstwo wieczne z Jarosławem monarchą Ruskim postanowił i utwierdził, wziąwszy sobie w małżeństwo **siostrę** jego **rodzoną** Marję, córkę Włodimirza Swantosławowica, z Anny cesarzówny greckiej urodzonej* [Strykowski, I:162]; *[...] bo tego czasu Ladisław młody syn Albrichta cesarza zmarłego [...] królował w Czechach i Węgrzech, którego **siostrę rodzoną** Helżbietę cesarzównę z przerzeczonych królestw dziedziczkę pojął Kazimirz król Polski w małżeństwo* [Strykowski, I:245];

siostra wujeczna: *A tak za radą ich [panów Koronnych] posłał w dziewosłęby do Wilhelma mana Węgierskiego, grabię Cylijskiego, który mu dał córkę swoją Annę, wujeczną **siostrę** nieboszczki Edwigi* [Strykowski, II:117];

stan duchowny, stan rycerski: *[...] a od **duchownych i rycerskich stanów** ósmą część dochodów na żołnierze Pruskie obiecana była królowi* [Strykowski, II:258];

stan duchowny, stan świecki: *[...] król Władisław Jagiełowic był na królestwo Polskie skutecznie potwierdzony i z opieki wypuszczon [...] a prawa i wolności wszystkim **stanom duchownym i świeckim** poprzysiągł czwartego roku po koronaciej* [Strykowski, II:199];

święta pani: *Tegoż roku [1399] Jadwiga królowa Jagelowa, prawie **święta pani**, porodziła Elżbietę córkę pierwszą* [Strykowski, II:117];

wojsko pieszne, wojsko jezdne: *Ruskie xiążęta tak tedy wszyscy na wtórą Niedzielę wstąpiwszy w post roku 1108, ochotnie przeciw Polowcom z **pieszymi i jezdnyimi wojskami***

wyciągnęli [Strykowski I:182]; [...] *Roman Halickie, Luckie, Wołyńskie i Włodimirskie xiążę* [...] *zebrał wielkie wojska jezdne i piesze* [Strykowski, I:212].

Opisowe nazwy osób stanowią dość obszerną część PNO znajdujących się w „Kronice...” M. Strykowskiego; są swego rodzaju wyrażnikiem stylu zabytku. Warto zauważyć, że bywają one zastępowane przez wyrazy, które uległy substantywizacji. Wyrażenia występują w tekście po to, by lepiej przekazać treść wypowiedzi, uzupełnić znaczenie pojedynczych wyrazów, doprecyzować pewne treści, a także mają na celu uniknięcie powtarzania niektórych PNO. Pełnią więc rolę ekwiwalentów synonimicznych.

3.3.2. PNO w konstrukcjach składniowych

„Kronika...” M. Strykowskiego zawiera również PNO stanowiące część złożonych konstrukcji składniowych. Zazwyczaj takie PNO wchodzi w skład zdania złożonego w postaci części podrzędnych wobec części głównej. Podmiot i orzeczenie konstrukcji podrzędnych określają PNO i mogą być zastąpione przez substantywizowane imiesłowy przymiotnikowe. Te konstrukcje składniowe są rodzajem zdań podrzędnych, a mianowicie zdaniami podmiotowymi i dopełnieniowymi. Są to konstrukcje peryfrastyczne, które pełnią w języku autora funkcję stylistyczną. Przy omawianiu poszczególnych składniowych PNO stosuję schematu zdania złożonego:

ci, którzy: [...] *prosił [Włodimirz] philozopha, aby mu powiedział, co się rozumeli ci, którzy jedni na prawicy Sędziego, a drudzy na lewicy stoją* [...] *i powiedział mu [Włodimirzowi] philozoph, iż na prawicy będą stać ci, którzy w Pana naszego Jezusa Christusa wierzą i czynią uczynki dobre, za co po śmierci wieczny żywot i królestwo niebieskie otrzymają, a na lewicy ci stoją, którzy w Boga nie wierzą, a bez zakonu i wiary żyjąc, złe uczynki działają i swywoľnie żyją, ci w wiecznym ogniu piekielnym wiecznie potępieni będą* [Strykowski, I:129].

ci, którzy: [...] *tak też niemniejszego pochwalenia godni ci, którzy onych oboich, to jest rycerskie dzielności i senatorskie sławne postęпки pismem swoim wieczności i nieśmiertelności podają* [Strykowski, I:36];

ten, który: *Tiras wykłada się na łacińskie destruktory to jest burzyciel, skażca i ten, który budowanie psuje i rozwała, siódmy syn Jafetów* [Strykowski, I:20];

Następne zdanie ilustruje użycie w funkcji synonimicznej zarówno konstrukcji składniowej, jak i imiesłowu przymiotnikowego biernego:

*tym, którzy: Ale to oblężenie Grodna niemniej **tym, którzy oblegli** [...] jako i **oblężonym** dokurzyło* [Strykowski, II:88]; – *Ale to oblężenie Grodna niemniej **oblegającym** jako i oblężonym dokurzyło*;

*tych, co: [...] pobiwszy starych ludzi i małe dziatki, wyrostków i **tych, co się do robót godzili** w wielkiej liczbie związanych do Prus wywiedli [Krzyżacy] [Strykowski, II:44];*

*tych, co: A ci na się kłatwy z obu stron słali i wszystkiego świata rzecz pospolitą chrześciańską zamieszali i zaburzyli, jeden przeciw drugiemu królów i xiążąt pobudzając, a kardynałów przeciwnych topiąc, dawiąc i zabijając, a **nowych co im pochlebowali** wybierając* [Strykowski, II:119]; – w tym zdaniu zamiana możliwa przez imiesłów bądź nawet rzeczownik: *a nowych im pochlebiających* albo *a nowych pochlebców wybierając*;

*tych, którzy: [...] wszakże dzielności ich [książąt] i postęпки rycerskie [...] długo w ciemnochmurech otchłaniach leżały, dla niewdzięczności czasów przywrotnych i niedostatku **tych, którzyby** to byli na światło wydzwignąć dochcipem mądrym **mogli*** [Strykowski, II:13]; – *i niedostatku **mogących** to na światło wydzwignąć dochcipem mądrym*;

*owych, którzy: Parturiunt montes, prodiit ridiculus mus, co więc na **owych** mówią, **którzy** wiele słowy **obietują**, a mało albo całe nic skutkiem **czynią*** [Strykowski, I:13]; – *co więc mówią na wiele słowy obiecujących, a mało albo całe nic skutkiem czyniących*.

Ten typ PNO moim zdaniem zasługuje na uwagę i głębszą analizę, uwzględniającą szersze tło porównawcze (w postaci innych tekstów należących do tego samego gatunku czy o podobnym stylu), ponieważ dokumentuje możliwości polszczyzny XVI-wiecznej w zakresie opierowania różnego rodzaju wariantami, które pełniły różnorodne funkcje stylistyczne.

PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego są zróżnicowaną klasą wyrazową przede wszystkim ze względu na ich budowę słotwórczą. Wśród wszystkich PNO znajdujących się w zabytku wyodrębnić można następujące kategorie słotwórcze: nazwy wykonawców czynności, nazwy nosicieli cech, nazwy pokrewieństw, nazwy zbiorów osób, nazwy mieszkańców (derywacja mutacyjna); nazwy żeńskie, nazwy istot młodych, nazwy deminutywne, nazwy ekspresywne (derywacja modyfikacyjna).

Jak zaznaczyli K. Długosz-Kurczabowa i S. Dubisz, najproduktywniejszą techniką derywacyjną w języku prasłowiańskim i polskim była afiksacja [Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999, 18]. Potwierdzają ten fakt rozmaite i liczne derywaty sufiksalne kroniki.

Najbardziej produktywne formanty wśród nazw wykonawców czynności znajdujących się w „Kronice...” M. Strykowskiego to sufiksy *-ca*, *-ciel*, *-nik*. Pewną rolę w tworzeniu nomina agentis użytych w zabytku odegrały też derywaty paradygmatyczne i composita. Nazwy nosicieli cech wyekscerpowane z tekstu były tworzone głównie za pomocą sufiksów *-ec*, *-ik*. Jeśli chodzi o nazwy pokrewieństw, to warto zwrócić uwagę na pewną część nazw żeńskich z formantami sufiksalnymi *-ina*, *-owa*, *-ówna*, *-ewna*. Wśród nazw zbiorów osób najliczniejsze użyte w zabytku powstały przy użyciu sufiksu *-stwo*. Odnotowano też pewną liczbę wyrazów niemotywowanych słowotwórczo. XVI-wieczne tendencje słowotwórcze potwierdzają również wyekscerpowane z tekstu kroniki nazwy mieszkańców, które utworzono z pomocą sufiksów *-anin*, *-czyk*, *-ec*, *-ik*. Do tworzenia nazw żeńskich obecnych w kronice wykorzystano sufiksy *-ka*, *-ica*, *-anka*, *-ini* / *-inia* oraz formant paradygmatyczny. W przypadku nazw istot młodych w analizowanym zabytku najliczniejsze są utworzone za pomocą formantu paradygmatycznego *-ę*. Część nazw deminutywnych jednocześnie jest nacechowana ekspresywnie. Czasami zaciera się granica między zdrobnieniem i spieszczeniem. Deminutywa obecne w „Kronice...” M. Strykowskiego zazwyczaj (obok derywacji paradygmatycznej) powstały wskutek sufiksacji z użyciem sufiksów *-ek*, *-ik*, *-ka*, *-aszek*, *-iszek*, *-eczka*. Wśród nazw augmentatywnych najczęstsze są derywaty z sufiksami *-yszcze*, *-ysko*.

Warto też zwrócić uwagę na pewną grupę wyrazów obecnych w zabytku, które powstały wskutek derywacji syntaktycznej (zwłaszcza substantywizacji przymiotników i imiesłówów przymiotnikowych oraz zaimków wskazujących). Jest to kolejna cecha autorskiego stylu pisarza.

PNO użyte w zabytku nie są wyłącznie wytworem słowotwórstwa. Należy podkreślić, że swoistą cechą zabytku jest stosowanie konstrukcji opisowych na określenie PNO. Ta cecha świadczy o stylu artystycznym M. Strykowskiego i odzwierciedla normy literatury XVI w.

Ponadto w ekscerpowanym tekście wystąpiła dość liczna grupa PNO, które mają postać konstrukcji składniowych typu *ten*, *który*. Użycie takich konstrukcji zamiast pojedynczych wyrazów świadczy również o literackich umiejętnościach autora, który taki typ

PNO stosuje w celach artystycznych. Warianty składniowe pojedynczych PNO wpływają na większą synonimikę tekstu i pozwalają uniknąć monotonii.

Rozdział IV. PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego na tle słowiańskim

PNO XVI w. występujące w „Kronice...” M. Strykowskiego można poddać analizie porównawczej, biorąc pod uwagę ich występowanie w wybranych językach słowiańskich. W niniejszym rozdziale są zaproponowane dwie płaszczyzny takiej analizy – leksykalna i słowotwórcza – co odpowiada problematyce dwóch poprzednich rozdziałów, w których takiej analizie zostały poddane PNO na gruncie polskim.

Dla porównawczej analizy leksykalnej zostały wybrane najliczniejsze grupy semantyczne PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego. Są to nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”, nazwy osób według czynności wojskowych oraz nazwy osób według stanów, stanowisk i tytułów urzędowych. Analizie słowotwórczej zostały poddane też najczęściej występujące kategorie słowotwórcze PNO „Kroniki...”, a mianowicie nazwy wykonawców czynności i nazwy nosicieli cech. W tym rozdziale nie przeprowadzam wyczerpującej analizy, jest ona jedynie wstępna i pilotażowa, pokazuje jakie odpowiedniki występują w innych językach, zarówno w fazie historycznej, jak i obecnie. Rozdział ten otwiera przestrzeń dla dalszych badań.

Jako tło porównawcze dla języka polskiego zostały wybrane następujące języki: czeski, ukraiński, rosyjski, bułgarski i serbski. Zestawienie takie (wraz z materiałem polskim) obejmuje po dwa języki z każdej podgrupy języków słowiańskich.

Odpowiedniki polskich PNO w wybranych językach słowiańskich zostały wyekscerpowane najpierw ze współczesnych słowników dwujęzycznych. Odpowiedniki ze słowników dwujęzycznych stały się kluczem do dalszego poszukiwania odpowiedników w słownikach etymologicznych i historycznych.

Dla języka czeskiego wyjściowy był *Słownik polsko-czeski* B. Vydry [Vydra 1967]. Dalej wyekscerpowano odpowiedniki ze słownika V. Machka *Etymologický slovník jazyka českého* [Machek 1971] i ze słowników historycznych, które znajdują się na stronie internetowej <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> [dostęp: 28.10.2016]. Tak zwany *Vokabulář webový* jest zasobem elektronicznych źródeł do poznania historycznej czeszczyzny, prowadzonym przez Instytut Języka Czeskiego Akademii Nauk Czeskiej Republiki. Na elektroniczną bazę składa się kilka słowników historycznych języka czeskiego, a mianowicie: *Malý staročeský slovník* (1978), *Elektronický slovník staré češtiny*, *Slovník*

staročeský J. Gebauera (1970), *Staročesky slovník (sešit 1 – 26)* (1968 – 2008), *Slovníček staré češtiny* F. Šimka (1945), *Heslář listkového materiálu ke Staročeskému slovníku* (1967), *Index Slovníku staročeských osobných jmen Jana Svobody* (2009). Portal jest wygodny w tego typu pracach, ponieważ proponuje zestawienie haseł słownikowych do poszukiwanych wyrazów, o ile takie wyrazy występują w wymienionych wyżej słownikach. Strona internetowa jest stworzona dla potrzeb badaczy historycznej czeszczyzny.

Punktem wyjścia dla poszukiwania odpowiedników PNO w języku ukraińskim stał się *Praktyczny słownik polsko-ukraiński* O. Aleksejczuka [Aleksejczuk 2004], a także słownik terminologiczny *Terminologia kościelna. Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski* A. Markunasa i T. Uczitiel [Markunas, Uczitiel 1995]. Następnie odpowiedniki zostały wyekscerpowane ze słownika etymologicznego – *Етимологічний словник української мови в семи томах* [Етимологічний словник української мови в семи томах, 1982 – 2012], a także ze słownika historycznego – *Історичний словник українського языка* pod redakcją J. Tymczenki [Історичний словник українського языка, 1930], który jest niedokończony (obecnie doprowadzony jest do litery Ж). Elektroniczna wersja słownika etymologicznego znajduje się na stronie internetowej http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnyk.htm [dostęp: 07.02.2017]. Strona internetowa pod tytułem *Ізборник* mieści obszerne materiały z historii, językoznawstwa, literaturoznawstwa, historii języka i literatury ukraińskiej, zawiera również teksty kronik i innych tekstów z obszaru literatury ukraińskiej.

W celu znalezienia PNO w języku rosyjskim posługiwałam się *Wielkim słownikiem polsko-rosyjskim* D. Hessena i R. Stypuły [Hessen, Stypuła 2007], słownikiem etymologicznym – *Этимологический словарь русского языка* M. Vasmera w tłumaczeniu O. Trubaczowa [Фасмер 1964 – 1975], słownikiem historycznym – *Словарь русского языка XI – XVII вв.* [Словарь русского языка XI – XVII вв., 2004]. Elektroniczna wersja słownika etymologicznego i historycznego języka rosyjskiego znajduje się na stronie internetowej <http://etymolog.ruslang.ru/>, prowadzonej przez Instytut Języka Rosyjskiego Rosyjskiej Akademii Nauk [dostęp: 30.01.2017]. Strona internetowa zawiera wersje elektroniczne również innych słowników i wydań naukowych poświęconych etymologii języka rosyjskiego.

PNO w języku bułgarskim poszukiwałam za pomocą *Podręcznego słownika bułgarsko-polskiego* F. Sławskiego [Sławski 1987] i *Podręcznego słownika polsko-bułgarskiego z suplementem* S. Radewej [Radewa 1988]. Następnie poszukiwałam odpowiedników w słowniku etymologicznym – *Български етимологичен речник*

[Български етимологичен речник, 1971 – 1995]. Elektroniczna wersja słownika historycznego języka bułgarskiego znajduje się na stronie internetowej <http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg> [dostęp: 02.11.2016], gdzie można znaleźć odpowiedniki, które zawiera *Исторически речник*.

Odpowiedniki w języku serbskim szukałam w słowniku współczesnym – *Полско-српски речник* pod redakcją Ћ. Живановића [*Полско-српски речник*, 1999]. Wykorzystywałam też słownik etymologiczny języka serbskiego *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika* P. Skoka [Skok 1971 – 1974].

W trakcie zbierania materiału zwracałam uwagę głównie na najczęściej występujące w tekście „Kroniki...” M. Strykowskiego pospolite nazwy osobowe. Materiał jest przedstawiony poniżej w postaci porównawczych tabel, w których zaznaczyłam częstotliwość użycia w tekście zabytku analizowanych PNO. W każdej kolumnie odpowiadającej poszczególnym językom słowiańskim zapisywałam odpowiedniki wyekscerpowane z trzech typów słowników: SE – słownik etymologiczny, SH – słownik historyczny, SW – współczesny słownik dwujęzyczny. Takie podejście do analizy pozwala na uwzględnienie występowania bądź braku odpowiedników w wybranych dla porównania słownikach języków słowiańskich. Warto też zawsze pamiętać, że brak wyrazu w słownikach nie oznacza braku wyrazu w danym języku. W miejsce brakujących wyrazów wstawione zostały kreski.

4.1. Porównanie niektórych grup semantycznych PNO w wybranych językach słowiańskich

4.1.1. Nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”

Omawiana grupa semantyczna PNO jest szczególnie interesująca dla porównania, ponieważ reprezentuje leksemy dotyczące w większości dwóch różnych wyznań chrześcijańskich: katolickiego i prawosławnego. W tym miejscu należy wspomnieć także o wpływach islamu na języki południowosłowiańskie w epoce średniowiecza, jednak tą kwestią nie będę się specjalnie zajmować w pracy.

Poniżej przedstawiam wybrane do analizy wyrazy z krótkim komentarzem. Tu i dalej wyrazy te są uporządkowane w kolejności alfabetycznej.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bulg.	serb.
<i>apostoł</i> (3)	SE: <i>apoštol</i> SH: <i>apoštol</i> SW: <i>apoštol</i>	SE: <i>апостол</i> SH: <i>апостоль</i> SW: <i>апостол</i>	SE: <i>апостол</i> SH: <i>апостоль</i> SW: <i>апостол</i>	SE: <i>апостол</i> SH: <i>апостоль</i> SW: <i>апостол</i>	SE: <i>āpostō</i> SH: – SW: <i>apostol</i>
<i>arcybiskup</i> (93)	SE: <i>arcibiskup</i> SH: <i>arcibiskup</i> SW: <i>arcibiskup</i>	SE: <i>архиепископъ</i> SH: <i>архиепископъ</i> SW: <i>архиепископ</i>	SE: <i>архиепископ</i> SH: <i>архиепископъ</i> SW: <i>архиепископ</i>	SE: <i>архиепископ</i> SH: <i>архиепискоупъ</i> SW: <i>архиепископ</i>	SE: <i>archibiskup</i> SH: – SW: <i>надбискуп,</i> <i>архиепископ</i>
<i>archimandryta</i> (3)	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>архимандритъ</i> SH: <i>архимандрита</i> SW: <i>архімандрит</i>	SE: <i>архимандрит</i> SH: <i>архимандритъ</i> SW: <i>архимандрит</i>	SE: <i>архимандрит</i> SH: – SW: <i>архимандрит</i>	SE: – SH: – SW: <i>архимандрит</i>
<i>biskup</i> (167)	SE: <i>biskup</i> SH: <i>biskup</i> SW: <i>biskup</i>	SE: <i>єпископ</i> SH: – SW: <i>єпископ</i>	SE: <i>епископ</i> SH: <i>епископъ</i> SW: <i>епископ</i>	SE: <i>епископ</i> SH: <i>епископъ</i> SW: <i>епископ</i>	SE: <i>bīskup</i> SH: – SW: <i>бискуп,</i> <i>епископ</i>
<i>czerniec</i> (22)	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>чернець</i> SH: – SW: <i>чернець</i>	SE: – SH: – SW: <i>чернец</i>	SE: – SH: <i>чръноризъць</i> SW: <i>чернея</i>	SE: <i>monah</i> SH: – SW: <i>православни</i> <i>црноризац,</i> <i>монах</i>
<i>diak</i> (4)	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>дяк</i> SH: <i>дьякъ</i> SW: <i>дяк</i>	SE: – SH: <i>дьякъ</i> SW: <i>дьяк</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>црквењак,</i> <i>дијак</i>
<i>diakon</i> (3)	SE: – SH: <i>jáhen</i> SW: <i>jáhen</i>	SE: <i>диякон</i> SH: – SW: <i>диякон</i>	SE: – SH: <i>дьяконъ</i> SW: <i>дьякон</i>	SE: <i>дякон</i> SH: – SW: <i>дякон</i>	SE: – SH: – SW: <i>ђакон</i>
<i>dziekan</i> (2)	SE: <i>děkan</i> SH: <i>děkan</i> SW: <i>děkan</i>	SE: <i>декан</i> SH: – SW: <i>декан</i>	SE: <i>декан</i> SH: – SW: <i>декан</i>	SE: <i>декан</i> SH: – SW: <i>декан</i>	SE: <i>děkān</i> SH: – SW: <i>декан</i>
<i>ewangelista</i> (1)	SE: – SH: <i>evangelista</i> SW: <i>evangelista</i>	SE: <i>євангелист</i> SH: <i>євангелистъ</i> SW: <i>євангелист</i>	SE: <i>евангелист</i> SH: <i>евангелистъ</i> SW: <i>евангелист</i>	SE: – SH: <i>евангелистъ</i> SW: <i>евангелист</i>	SE: <i>evādelista</i> SH: – SW: <i>јеванђелист,</i> <i>еванђелист</i>
<i>heretyk</i> (7)	SE: – SH: – SW: <i>heretik</i>	SE: <i>єретик</i> SH: <i>геретикъ,</i> <i>єретикъ</i> SW: <i>єретик</i>	SE: – SH: <i>еретикъ</i> SW: <i>еретик</i>	SE: <i>еретик</i> SH: <i>еретикъ</i> SW: <i>еретик</i>	SE: – SH: – SW: <i>јеретик,</i> <i>херетик</i>
<i>kanonik</i> (7)	SE: <i>kanovnik</i> SH: <i>kanovnik</i> SW: <i>kanovnik</i>	SE: – SH: – SW: <i>канонік</i>	SE: – SH: <i>каноникъ</i> SW: <i>каноник</i>	SE: – SH: – SW: <i>каноник</i>	SE: <i>kanonik</i> SH: – SW: <i>каноник</i>

<i>kapłan</i> (29)	SE: – SH: <i>kaplan</i> SW: <i>kaplan</i>	SE: <i>священник</i> SH: – SW: <i>священник</i>	SE: – SH: – SW: <i>священник</i>	SE: – SH: – SW: <i>свещеник</i>	SE: – SH: – SW: <i>свештеник</i>
<i>kardynał</i> (36)	SE: – SH: <i>kardinál</i> SW: <i>kardinál</i>	SE: <i>кардинал</i> SH: – SW: <i>кардинал</i>	SE: <i>кардинал</i> SH: <i>кардиналъ</i> SW: <i>кардинал</i>	SE: <i>кардинал</i> SH: – SW: <i>кардинал</i>	SE: <i>kardínāl</i> SH: – SW: <i>кардинал</i>
<i>kaznodzieja</i> (7)	SE: – SH: <i>kazatel</i> SW: <i>kazatel</i>	SE: – SH: – SW: <i>проповідник</i>	SE: <i>проповедник</i> SH: <i>проповѣдникъ</i> SW: <i>проповедник</i>	SE: – SH: <i>проповѣдникъ</i> SW: <i>проповедник</i>	SE: – SH: – SW: <i>проповедник</i>
<i>metropolita</i> (17)	SE: – SH: <i>metropolitán</i> SW: –	SE: <i>митрополит</i> SH: – SW: <i>митрополит</i>	SE: <i>митрополит</i> SH: <i>митрополить</i> SW: <i>митрополит</i>	SE: <i>митрополит</i> SH: – SW: <i>митрополит</i>	SE: <i>metropolita</i> SH: – SW: <i>метрополит, надбискуп</i>
<i>mnich</i> (24)	SE: <i>mnich</i> SH: <i>mnich</i> SW: <i>mnich</i>	SE: <i>монах</i> SH: – SW: <i>монах</i>	SE: <i>монах</i> SH: <i>монахъ</i> SW: <i>монах</i>	SE: <i>монах</i> SH: – SW: <i>монах</i>	SE: <i>monah</i> SH: – SW: <i>монах</i>
<i>papież</i> (82)	SE: <i>papež</i> SH: <i>papež</i> SW: <i>papež</i>	SE: <i>papa</i> SH: – SW: <i>papa</i>	SE: <i>papa</i> SH: – SW: <i>papa</i>	SE: – SH: <i>papa</i> SW: <i>papa</i>	SE: <i>pápa</i> SH: – SW: <i>papa, свети отац</i>
<i>pleban</i> (2)	SE: <i>farář</i> SH: – SW: <i>farář</i>	SE: <i>плебан</i> SH: – SW: <i>католицький приходський священник</i>	SE: – SH: – SW: <i>приходской священник (католический)</i>	SE: – SH: – SW: <i>католически енорийски свещеник</i>	SE: – SH: – SW: <i>плебанош</i>
<i>poganin</i> (104)	SE: <i>pohan</i> SH: <i>pohan</i> SW: <i>pohan</i>	SE: <i>язычник</i> SH: – SW: <i>язычник</i>	SE: – SH: <i>безбожникъ</i> SW: <i>язычник, нехристь, безбожник</i>	SE: – SH: – SW: <i>езичник, поганец</i>	SE: <i>poganin</i> SH: – SW: <i>поганин, многобожац</i>
<i>pop</i> (12)	SE: <i>pop</i> SH: <i>pop</i> SW: <i>pop</i>	SE: <i>nin</i> SH: – SW: <i>nin</i>	SE: <i>pop</i> SH: – SW: <i>pop</i>	SE: – SH: <i>попъ</i> SW: <i>поп, свещеник (православен)</i>	SE: <i>põp</i> SH: – SW: <i>поп (православни)</i>
<i>proboszcz</i> (5)	SE: <i>probošt</i> SH: <i>probošt</i> SW: <i>probošt</i>	SE: <i>ксьондз</i> SH: – SW: <i>головний ксьондз парафії</i>	SE: <i>ксьєндз, пробощъ</i> SH: – SW: <i>приходской ксьєндз пробощъ</i>	SE: – SH: – SW: <i>енорийски свещеник (католически)</i>	SE: <i>pàrõh</i> SH: – SW: <i>плебан, парох</i>
<i>spowiednik</i> (1)	SE: – SH: <i>zpovědník</i> SW: <i>zpovědník</i>	SE: <i>сповідник</i> SH: – SW: <i>сповідник</i>	SE: – SH: <i>исповѣдникъ</i> SW: <i>духовник исповедник</i>	SE: – SH: – SW: <i>изповедник</i>	SE: – SH: – SW: <i>исповедник</i>
<i>zakonnik</i> (7)	SE: <i>mnich</i> SH: <i>mnich</i>	SE: <i>чернець</i> SH: –	SE: <i>монах</i> SH: <i>монахъ</i>	SE: – SH: –	SE: <i>monah</i> SH: –

	SW: <i>mnich</i>	SW: <i>чернець</i>	SW: <i>монах</i>	SW: –	SW: <i>монах</i>
--	------------------	--------------------	------------------	-------	------------------

Przedstawione wyżej zestawienie wskazuje na szereg podobieństw i różnic pomiędzy porównywanymi językami. Nie wdając się w rozmaite szczegóły formalne, wskażę na najbardziej typowe.

Oczywiście, w wyrazach tych występują różnice na poziomie fonetyki, z których każda ma swoje uwarunkowanie w rozwoju historycznym konkretnego języka i w tej pracy nie może być szczegółowo omawiana. Wyliczę jedynie kilka takich różnic: 1) polski wyraz *apostoł* ma swój odpowiednik w języku czeskim *apoštol*, w którym widoczna jest zamiana spółgłoski [s] na [š]; 2) na przykładzie wyrazu *dziekan* widać właściwą polszczyźnie cechę przejścia miękkiej spółgłoski [d'] w [dź]; 3) serbskie wyrazy *јеванђелист*, *еванђелист* występują wymiennie z protetyczną [j] i bez niej; 4) odpowiedniki polskiego wyrazu *heretyk* w innych językach słowiańskich oprócz bułgarskiego też zawierają spółgłoskę protetyczną [j] bądź [h], w języku serbskim istnieją odpowiedniki z obiema spółgłoskami protetycznymi; 5) wyraz pol. *mnich* posiada identyczny odpowiednik w języku czeskim, w pozostałych językach wyraz ten ma nieco inną postać fonetyczną – *монах*; 6) odpowiednik polskiego wyrazu *kanonik* w języku czeskim *kanovník* zawiera dodatkową spółgłoskę [v]; 7) na przykładzie ukraińskiego wyrazu *nin* – *nona* widać alternację samogłosek [o]:[i] w sylabie zamkniętej.

Przy porównaniu PNO w wybranych językach słowiańskich widoczne są również cechy gramatyczne. Na przykład, wyrazy *archimandryta* lub *ewangelista* w języku polskim i czeskim należą do rzeczowników rodzaju męskiego z końcówką *-a*. Może to świadczyć o przystosowaniu zapożyczeń do norm gramatycznych w języku polskim i czeskim.

Oprócz cech fonetycznych i gramatycznych, wybrane PNO w językach słowiańskich ukazują również ciekawe zjawiska leksykologiczne, takie jak występowanie rusycyzmów w obrębie różnych języków: leksemy *diak* i *pop*, w stosunku do których inne słowniki języków słowiańskich posiadają identyczne (zapożyczone) odpowiedniki albo proponują odpowiedniki opisowe.

Nazwy osobowe w polu leksykalnym „Wiara człowieka” wskazują głównie na rozbieżności pomiędzy realiami świata katolickiego a świata prawosławnego, które widoczne są w wybranych językach zachodniosłowiańskich z jednej strony, a wschodnio- i południowsłowiańskich z drugiej. Dowodem tego są następujące przykłady: 1) wyraz pol. *arcybiskup* zawiera przedrostek *arcy-* w językach zachodniosłowiańskich i przedrostek *archi-*

w językach wschodnio- i południowosłowiańskich, słownik polsko-serbski zaproponował odpowiednik z rodzimym prefiksem *nad-*: serb. *надбискуп*; 2) słownik polsko-serbski wyjaśnia, że *czerniec* to właśnie mnich prawosławny; 3) polski wyraz *kapłan* nie występuje w słownikach wschodnio- i południowosłowiańskich, co może wynikać z faktu, że pojęcie określane tym wyrazem odzwierciedla realia świata katolickiego, podczas gdy w świecie prawosławnym funkcjonuje inny odpowiednik: ukr. *священник*, ros. *священник*, bułg. *свещеник*, serb. *свештеник*; 4) wyraz pol. *papież* posiada podobny odpowiednik w języku czeskim: *papež*, w językach wschodnio- i południowosłowiańskich występuje leksem *nana*, co może świadczyć o różnych drogach przedostania się tego wyrazu do poszczególnych grup języków słowiańskich; 5) wyraz pol. *pleban* ma w języku ukraińskim, rosyjskim i bułgarskim odpowiedniki opisowe ze wskazówką na przynależność tego pojęcia do realiów świata katolickiego; 6) wyrazy pol. *proboszcz*, cz. *probošt* odzwierciedlają realia świata katolickiego, co potwierdzają odpowiedniki opisowe w pozostałych językach.

Brak odpowiedników w niektórych językach może świadczyć o nieprzyjęciu tych wyrazów i zarazem pojęć na gruncie konkretnych języków. Poza tym porównanie PNO na tle słowiańskim wskazuje na wspólne procesy w rozwoju spokrewnionych języków. Potwierdzają to takie przykłady: 1) wyraz pol. *czerniec* jest znany innym językom słowiańskim, brak tej postaci tylko w słowniku czeskim i serbskim. 2) wyraz pol. *diakon* posiada identyczne odpowiedniki w innych językach słowiańskich, różnią się od polskiej postaci fonetycznej odpowiedniki czeski i serbski; 3) wyraz pol. *spowiednik* posiada odpowiedniki z takim samym rdzeniem w innych językach słowiańskich; 4) w języku ukraińskim, rosyjskim i bułgarskim istnieje odpowiednik polskiego *poganin* z rdzeniem **jěz-*: ukr. *язик*, ros. *язык*, bułg. *език*; w języku rosyjskim i serbskim występują również wyrazy złożone: ros. *безбожник*, serb. *многобожац*.

Interesujące wyniki badań nad nazwami osób duchownych w trzynomowej pracy *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze* przedstawił T. Kwoka [Kwoka 2015]. Przytoczę jego opinię o występowaniu dwóch żywiołów (katolickiego łacińskiego oraz prawosławnego greckiego) w słowiańskim słownictwie religijnym: „Hierarchia kościelna oraz duchowieństwo [...] nosiły przede wszystkim tytułaturę obcą, zapożyczoną z ośrodków, z których nie tylko przyjmowano wiarę chrześcijańską, ale które w okresie kształtowania się struktury kościelnej wywierały największy wpływ kulturowo-cywilizacyjny i polityczny [...] W przypadku średniowiecznej

Serbii przewagę uzyskało prawosławie, a centrum oddziaływania kulturowego było Bizancjum [...] W przypadku wyznawców Kościoła katolickiego oddziaływania płynęły z zachodu [...] a wraz z nimi słownictwo łacińskie, zaś na północy także niemieckie” [Kwoka 2015, 87]. Powyższa konstatacja może odnosić się również do innych języków słowiańskich.

4.1.2. Nazwy osób według czynności wojskowych

Nazwy osób według czynności wojskowych są dość obfitą grupą semantyczną PNO, która ilustruje jedną z najpełniej opisanych w kronice stron życia społecznego XVI w. Ponieważ zabytek jest poświęcony dziejom Litwy, Rzeczypospolitej i Rusi, zawiera mnóstwo obrazów wojen i starć wojskowych. Spróbujmy więc określić, w jakim stopniu owe nazwy osobowe występują w porównywanych słownikach języków słowiańskich. W tym miejscu warto zaznaczyć, że sporo wyrazów to archaizmy, z czego wynika brak niektórych odpowiedników w słownikach lub ich określenia opisowe.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
<i>drab</i> (10)	SE: <i>dráb</i> SH: <i>dráb</i> SW: <i>dráb</i>	SE: <i>драб</i> SH: – SW: –	SE: <i>солдат</i> SH: – SW: <i>солдат,</i> <i>пехотинец</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>vojnĭk</i> SH: – SW: <i>војник</i>
<i>drabant</i> (3)	SE: <i>drabant</i> SH: <i>drabant</i> SW: –	SE: <i>драбант</i> SH: <i>драбантъ</i> SW: –	SE: <i>драбант</i> SH: <i>драбантъ</i> SW: –	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: –
<i>giermek</i> (5)	SE: – SH: – SW: <i>zbrojnoš,</i> <i>sluha rytíře</i>	SE: – SH: <i>гермекъ</i> SW: –	SE: – SH: – SW: <i>оруженосец</i>	SE: <i>оръжоносец</i> SH: <i>оржъникъ</i> SW: <i>оръжоносец,</i> <i>паж</i>	SE: <i>štitonoša</i> SH: – SW: <i>оружјеносац,</i> <i>штитоноша</i>
<i>hajduk</i> (2)	SE: <i>hajduk</i> SH: – SW: <i>hajduk</i>	SE: <i>гайдук</i> SH: <i>гайдукъ</i> SW: –	SE: <i>гайдук</i> SH: <i>гайдукъ</i> SW: <i>гайдук</i>	SE: – SH: – SW: <i>войник от</i> <i>унгарската</i> <i>пехота през 15</i> <i>– 18 век,</i> <i>хайдук</i>	SE: <i>hàjdūk</i> SH: – SW: <i>хайдук</i>
<i>hetman</i> (197)	SE: <i>hejtman</i> SH: – SW: <i>hejtman</i>	SE: <i>гетьман</i> SH: <i>гетманъ</i> SW: <i>гетьман</i>	SE: <i>гетман</i> SH: <i>гетманъ</i> SW: <i>гетман</i>	SE: – SH: – SW: <i>хетман</i>	SE: – SH: – SW: <i>хетман</i>
<i>husarz</i>	SE: –	SE: <i>гусар</i>	SE: <i>гусар</i>	SE: –	SE: –

(4)	SH: <i>husař</i> SW: <i>husař</i>	SH: <i>гусаринъ</i> SW: –	SH: <i>гусаръ</i> , <i>гусаръ</i> SW: <i>гусар</i>	SH: – SW: <i>тежско</i> <i>въоръжен</i> <i>конник с броня</i> <i>в стара Полша</i>	SH: – SW: <i>хусар</i>
<i>janczar</i> (6)	SE: – SH: – SW: <i>jančár</i>	SE: <i>яничар</i> SH: – SW: <i>яничар</i>	SE: <i>янычар</i> SH: – SW: <i>янычар</i>	SE: – SH: – SW: <i>яничар(ин)</i>	SE: <i>jāničar</i> SH: – SW: <i>jāničar</i>
<i>knecht</i> (26)	SE: <i>pacholek</i> SH: – SW: <i>pacholek</i> , <i>žoldněř</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>воин, кнехт</i> SH: <i>кнехтъ</i> SW: <i>пеший воин</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>пешак</i> , <i>најамник</i>
<i>landsknecht</i> (3)	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>ландскнехт</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>võjnik</i> SH: – SW: <i>ландскнехт</i> , <i>најамни војник</i> , <i>најамник</i>
<i>pacholek</i> , <i>pacholek</i> (3)	SE: <i>pacholek</i> , <i>sluha</i> SH: – SW: <i>pacholek</i> , <i>sluha</i>	SE: <i>слуга</i> , <i>наймит</i> SH: – SW: <i>слуга</i> , <i>наймит</i> , <i>прислужник</i>	SE: <i>слуга</i> SH: <i>оружееносецъ</i> SW: <i>слуга</i> , <i>прислужник</i> , <i>приспешник</i> , <i>холоп</i> , <i>оруженосец</i>	SE: <i>момче</i> SH: – SW: <i>момче</i> - <i>прислужник</i> , <i>паж</i>	SE: <i>štitonoša</i> SH: – SW: <i>паж</i> , <i>штитоноша</i>
<i>puszkarz</i> (1)	SE: – SH: <i>puškař</i> SW: <i>puškař</i> , <i>dělostřelec</i>	SE: <i>гармаш</i> SH: – SW: <i>пушкар</i> , <i>гармаш</i>	SE: – SH: – SW: <i>оружейник</i> , <i>пушкаръ</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>oružar</i> SH: – SW: <i>оружар</i> , <i>пушкар</i>
<i>rotmistrz</i> (93)	SE: <i>kapitán</i> SH: <i>rotmistr</i> SW: <i>kapitán</i> <i>jízdy</i>	SE: <i>ротмістр</i> SH: – SW: <i>ротмістр</i>	SE: <i>ротмистр</i> SH: – SW: <i>ротмистр</i>	SE: – SH: – SW: <i>ротмистър</i>	SE: <i>komāndir</i> SH: – SW: <i>командир</i> <i>чете</i>
<i>rycerz</i> (38)	SE: <i>rytíř</i> SH: – SW: <i>rytíř</i>	SE: <i>рицар</i> , <i>лицар</i> SH: – SW: <i>рицар</i> , <i>лицар</i>	SE: <i>рыцаръ</i> SH: – SW: <i>рыцаръ</i>	SE: – SH: – SW: <i>рицар</i>	SE: <i>vítěz</i> SH: – SW: <i>витез</i>
<i>wojownik</i> (1)	SE: – SH: <i>bojovník</i> SW: <i>bojovník</i>	SE: <i>воїн</i> SH: – SW: <i>войовник</i>	SE: <i>воин</i> SH: <i>воинникъ</i> SW: <i>воитель</i> , <i>воинъ</i>	SE: <i>воин</i> SH: <i>воинъ</i> SW: <i>воин</i> , <i>боец</i>	SE: – SH: – SW: <i>ратник</i> , <i>војник</i>
<i>żołnierz</i> (119)	SE: <i>voják</i> SH: <i>voják</i> SW: <i>voják</i>	SE: <i>воїн</i> , <i>солдат</i> , <i>жовнір</i> SH: – SW: <i>воїн</i> , <i>солдат</i> , <i>жовнір</i>	SE: <i>воин</i> SH: <i>воинъ</i> SW: <i>воин</i>	SE: <i>войник</i> SH: – SW: <i>войник</i>	SE: <i>vojnik</i> SH: – SW: <i>војник</i>

Zestawienie PNO według czynności wojskowych na tle słowiańskim wskazuje na to, że większość wyrazów polskich ma swoje odpowiedniki w innych językach słowiańskich. Z drugiej zaś strony brak odpowiedników w słownikach bądź ich wytłumaczenie w sposób

opisowy świadczyć może o archaiczności wyrazu. Warto wskazać na kilka szczegółowych przypadków: 1) słownik języka bułgarskiego podaje szersze wytłumaczenie nazw osobowych *hajduk* i *husarz*, przy drugim wyrazie wskazując na typowych żołnierzy w średniowiecznej Polsce; 2) odpowiedniki złożone polskiego *giermek* w języku rosyjskim, bułgarskim i serbskim zawierają dodatkową informację o tym, że był to żołnierz, który nosił broń za rycerzem; 3) słowniki języka czeskiego i serbskiego proponują objaśnienia opisowe polskiego wyrazu *rotmistrz*.

W trzecim tomie pt. *Wojsko, Kościół, świadczenia i własność* cytowanego wyżej opracowania T. Kwoki analizie leksykalnej zostały poddane serbskie nazwy członków sił zbrojnych oraz stopni wojskowych w okresie średniowiecza, epoki tureckiej i czasach nowożytnych. Jak zaznacza badacz, „genezę powstania stanu wczesnośredniowiecznych rycerzy łączy się z grupą wolnych posiadaczy ziemskich, uczestniczących w wyprawach wojennych. Była to grupa dobrze uzbrojonych wojów, która odegrała istotną rolę w działalności militarnej władców słowiańskich i ich ekspansji terytorialnej” [Kwoka 2015, 29]. Podobne odpowiedniki polskiego *rycerz* znajdujemy w innych językach słowiańskich; w języku ukraińskim funkcjonują postaci oboczne *пуцар* – *пуцар*, a w języku serbskim występuje nieco inny odpowiednik: serbski wyraz *вѹмѣз* w średniowiecznej Europie Zachodniej oznaczał ‘członka warstwy szlacheckiej, rycerza kawalerii, rycerza w ogóle; szlachcica’, a w Serbii ‘członka szczególnego średniowiecznego stanu militarnego lub paramilitarnego’, ‘bohatera’, ‘bojownika o jakieś idee, obrońcę’, ‘człowieka o wytwornych manierach, dżentelmena’ [por. Kwoka 2015, 30].

Wyraz pol. *janczar* jest znany wszystkim językom słowiańskim. W języku polskim i czeskim w porównaniu z pozostałymi językami nie zawiera on samogłoski [i]. T. Kwoka pisze, że termin ten określał „doborowe oddziały piechoty tureckiej stanowiące trzon wojsk imperium osmańskiego od XIV do początku XIX wieku [...] co piąty chłopiec chrześcijański pochwycony do niewoli w czasie wypraw wojennych [...] był oddawany na wychowanie muzułmanom, którzy mieli obowiązek ukształtować w nim takie cechy, jak fanatyzm religijny, ślepe posłuszeństwo i przywiązanie do Turcji” [Kwoka 2015, 32]. Janczarzy musieli przejść na islam, byli hartowani fizycznie i uczeni sztuki wojennej. Występowanie tego wyrazu we wszystkich językach słowiańskich potwierdza fakt wpływu kultury średniowiecznej Turcji na kraje słowiańskie, których część została przez nią podbita.

Języki słowiańskie mają różne odpowiedniki polskiego leksemu *wojownik*. Ten sam wyraz znajduje się w słowniku ukraińskim; odpowiednik z języka czeskiego został utworzony od innej podstawy słowotwórczej; w pozostałych językach występują wyrazy z rdzeniem *воин*. T. Kwoka przytacza znaczenia serbskich wyrazów *ра̀тнѣк* ‘żołnierz’, *бѡрац* ‘ten, który walczy, bojownik’, *војнѣк*, *војнѣк*, *војѣк*, *војун* ‘członek sił zbrojnych, których zadaniem jest obrona kraju’, ‘osoba służąca w wojsku, szeregowy’, ‘poborowy’, ‘wolny mieszczanin, wolny obywatel’, ‘chrześcijanin posiadający dobra ziemskie, dziedzinę, którą sam uprawiał, a w wojsku tureckim służył jako *komordżija*’ [Kwoka 2015, 31].

Języki słowiańskie posiadają odrębne odpowiedniki polskiego *żołnierz*. Tylko w języku ukraińskim jest podobny wyraz *жовнир*; w pozostałych językach temu wyrazowi odpowiadają rdzennie rodzime wyrazy.

Interesująco prezentuje się występowanie w różnych językach słowiańskich odpowiednika polskiego wyrazu *pacholę*, *pacholek*. Identyczny odpowiednik został poświadczony tylko w słownikach języka czeskiego, natomiast wszystkie inne porównywane języki zawierają odpowiedniki rodzime.

Dodajmy też, że na podstawie danych tej grupy leksykalnej można wskazać na takie cechy fonetyczne, jak: 1) ubezdźwięcznienie samogłoski [h] w serbskich i bułgarskich odpowiednikach polskiego *hetman*; 2) w polskim wyrazie *husarz* odbyło się przejście spółgłoski [r] w [ž].

4.1.3. Nazwy osób według stanów, stanowisk i tytułów urzędowych

Nazwy osób według stanów, stanowisk i tytułów urzędowych są najliczniejszą grupą semantyczną PNO, wybraną dla porównania. Jest ona znaczna, ponieważ opisuje procesy społeczne w opisywanych w kronice państwach XVI w. Porównanie tych PNO w różnych językach słowiańskich może wskazać na typowe cechy ówczesnych społeczeństw.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
<i>burgrabia</i> (1)	SE: <i>purkrabí</i> SH: – SW: <i>purkrabí</i>	SE: – SH: – <i>бурграбѣи</i> SW: <i>бурграѡ</i>	SE: – SH: – SW: <i>бурграѡ</i>	SH: – SE: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>бурграѡ</i> , <i>заповедник</i>

					<i>замка</i>
<i>burmistrz</i> (2)	SE: – SH: <i>purkmistr, purgmistr, burgmistr</i> SW: <i>purkmistr</i>	SE: <i>бургомістр</i> SH: <i>бурмистръ</i> SW: <i>бургомістр</i>	SE: <i>бургомистр</i> SH: <i>бургомистръ</i> SW: <i>бургомистр</i>	SE: – SH: – SW: <i>градоначалник</i>	SE: – SH: – SW: <i>градоначельник</i>
<i>car</i> (139)	SE: <i>car</i> SH: – SW: <i>car</i>	SE: <i>цар</i> SH: – SW: <i>цар</i>	SE: <i>царь</i> SH: – SW: <i>царь</i>	SE: – SH: – SW: <i>цар</i>	SE: – SH: – SW: <i>цар</i>
<i>cesarz</i> (115)	SE: <i>císař</i> SH: – SW: <i>císař</i>	SE: <i>імператор, цісар</i> SH: – SW: <i>імператор, цісар</i>	SE: <i>цесарь</i> SH: – SW: <i>цесарь</i>	SE: <i>император</i> SH: <i>кесарь</i> SW: <i>император, кесар</i>	SE: <i>imperatūr</i> SH: – SW: <i>цар, император</i>
<i>chłop</i> (18)	SE: <i>chlap</i> SH: <i>chlap</i> SW: <i>chlap</i>	SE: <i>хлоп, селянин</i> SH: – SW: <i>селянин</i>	SE: <i>крестьянин</i> SH: – SW: <i>крестьянин, мужик</i>	SE: – SH: <i>хлапъ</i> SW: <i>селянин</i>	SE: <i>seljak, zemljoradnik, čòvek, muž</i> SH: – SW: <i>сельак, земљорадник, разг. човек, муж</i>
<i>czeladź</i> (2)	SE: <i>čeled'</i> SH: <i>čeled'</i> SW: <i>čeled'</i>	SE: <i>челядь</i> SH: – SW: <i>челядь</i>	SE: <i>челядь</i> SH: – SW: <i>челядь, дворовые</i>	SE: – SH: <i>челядь</i> SW: <i>домашна прислуга</i>	SE: <i>pòsluga</i> SH: – SW: <i>послуга, служинчад</i>
<i>dworzanin</i> (31)	SE: – SH: – SW: <i>dvořenín</i>	SE: <i>дворянин, дворанинь</i> SH: – SW: <i>придворный</i>	SE: – SH: – SW: <i>придворный</i>	SE: <i>дворянин</i> SH: – SW: <i>дворянин</i>	SE: – SH: – SW: <i>дворанин</i>
<i>dzierżawca</i> (2)	SE: – SH: – SW: <i>nájemce</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: <i>державець</i> SW: <i>державец</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>закупник</i>
<i>gospodarz</i> (19)	SE: – SH: <i>hospodář</i> SW: <i>hospodář</i>	SE: <i>господар</i> SH: <i>господарь</i> SW: <i>господар, хазяїн</i>	SE: <i>хозяин</i> SH: – SW: <i>хозяин</i>	SE: – SH: <i>господинь</i> SW: <i>господар</i>	SE: – SH: – SW: <i>сеоски домаћин, газда</i>
<i>gubernator</i> (13)	SE: – SH: <i>gubernátor</i> SW: <i>gubernátor</i>	SE: <i>губернатор</i> SH: <i>губернаторь</i> SW: <i>губернатор</i>	SE: – SH: <i>губернаторь</i> SW: <i>губернатор, управляющий</i>	SE: <i>губернатор</i> SH: – SW: <i>губернатор</i>	SE: – SH: – SW: <i>губернатор</i>

<i>holdownik</i> (18)	SE: – SH: – SW: <i>vazal</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>вассал</i> SH: – SW: <i>вассал</i>	SE: <i>васал</i> SH: – SW: <i>васал</i>	SE: – SH: – SW: <i>поданик, вазал</i>
<i>hrabia</i> (14)	SE: <i>hrabě</i> SH: <i>hrabě</i> SW: <i>hrabě</i>	SE: <i>граф, грабя</i> SH: – SW: <i>граф</i>	SE: <i>граф</i> SH: <i>графъ</i> SW: <i>граф</i>	SE: <i>граф</i> SH: – SW: <i>граф</i>	SE: <i>gröf</i> SH: – SW: <i>гроф</i>
<i>kasztelan</i> (49)	SE: – SH: <i>kastelán</i> SW: <i>kastelán</i>	SE: <i>каштелян</i> SH: – SW: <i>каштелян</i>	SE: <i>кастелян</i> SH: – SW: <i>кастелян</i>	SE: <i>кастелан</i> SH: – SW: <i>кастелан</i>	SE: – SH: – SW: <i>каштелан</i>
<i>kmieć</i> (1)	SE: <i>kmet, sedlák</i> SH: <i>kmet, rolník, sedlák</i> SW: <i>kmet, rolník, sedlák, vesničan</i>	SE: <i>кметъ</i> SH: – SW: –	SE: <i>крестьянин, кметъ</i> SH: – SW: <i>крестьянин, землепашец, кметъ</i>	SE: – SH: – SW: <i>селянин</i>	SE: <i>kmět, seljak</i> SH: – SW: <i>кмет, сельбак</i>
<i>kniaź</i> (344)	SE: <i>kněz</i> SH: – SW: <i>kníže (na Rusi a Litvě)</i>	SE: <i>князь</i> SH: – SW: <i>князь</i>	SE: <i>князь</i> SH: – SW: <i>князь</i>	SE: <i>княз</i> SH: – SW: <i>княз</i>	SE: <i>kněz</i> SH: – SW: <i>кнез</i>
<i>król</i> (849)	SE: <i>král</i> SH: <i>král</i> SW: <i>král</i>	SE: <i>король</i> SH: – SW: <i>король</i>	SE: <i>король</i> SH: – SW: <i>король</i>	SE: <i>крал</i> SH: – SW: <i>крал, цар</i>	SE: – SH: – SW: <i>краль</i>
<i>książe</i> (825)	SE: <i>kníže</i> SH: – SW: <i>kníže</i>	SE: <i>князь</i> SH: – SW: <i>князь</i>	SE: <i>князь, герцог</i> SH: – SW: <i>князь, герцог</i>	SE: <i>княз</i> SH: – SW: <i>княз</i>	SE: <i>vládār</i> SH: – SW: <i>кнез, владар</i>
<i>kurfurst</i> (6)	SE: – SH: <i>kurfurst</i> SW: <i>kurfirt, kurfirst</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>курфюрст</i> SH: <i>курфюрстъ</i> SW: <i>курфюрст</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>изборни кнез, курфюрст</i>
<i>landgraf</i> (5)	SE: <i>landgrabě, landkrabě</i> SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>ландграф</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>ландграф</i>
<i>marszałek</i> (91)	SE: <i>marszálek</i> SH: <i>marszał</i> SW: –	SE: <i>маршал, маршалок</i> SH: – SW: <i>маршал</i>	SE: <i>маршал</i> SH: <i>маршалъ</i> SW: <i>маршал</i>	SE: <i>маршал</i> SH: – SW: <i>маршал</i>	SE: <i>màršāl</i> SH: – SW: <i>маршал</i>
<i>monarcha</i> (78)	SE: – SH: <i>monarcha</i> SW: <i>monarcha</i>	SE: <i>монарх</i> SH: – SW: <i>монарх</i>	SE: <i>монарх</i> SH: <i>монархъ</i> SW: <i>монарх</i>	SE: <i>монарх</i> SH: – SW: <i>монарх, владетель</i>	SE: <i>mònarch, vládār</i> SH: – SW: <i>монарх, владар</i>

<i>pan</i> (409)	SE: <i>pán</i> SH: <i>pán</i> SW: <i>pán</i>	SE: <i>пан,</i> <i>господар</i> SH: – SW: <i>пан,</i> <i>господар</i>	SE: <i>пан, господин</i> SH: <i>панъ,</i> <i>господинъ</i> SW: <i>пан,</i> <i>господин</i>	SE: <i>господин</i> SH: <i>господинъ</i> SW: <i>господин</i>	SE: <i>gospodín</i> SH: – SW: <i>господин</i>
<i>podczaszy</i> (7)	SE: – SH: <i>čášník</i> SW: <i>královský</i> <i>číšník,</i> <i>dvorní</i> <i>úředník</i>	SE: <i>підчаший</i> SH: – SW: <i>підчаший</i>	SE: – SH: – SW: <i>подчаший</i> <i>подчашие</i>	SE: – SH: – SW: <i>чиновник,</i> <i>при кралския</i> <i>дворец, който</i> <i>се грижел за</i> <i>кралските</i> <i>напитки</i>	SE: – SH: – SW: <i>пехарник</i> <i>(титула)</i>
<i>podkomorzy</i> (6)	SE: – SH: <i>podkomoří</i> SW: <i>podkomoří</i>	SE: <i>підкоморій</i> SH: – SW: <i>підкоморій</i>	SE: <i>подкоморий</i> SH: – SW: <i>подкоморий</i>	SE: – SH: – SW: <i>висш</i> <i>придворен</i> <i>чиновник в</i> <i>Полша</i>	SE: – SH: – SW: <i>(пот)коморник</i> <i>(титула)</i>
<i>podskarbi</i> (8)	SE: – SH: <i>podskarbie</i> SW: <i>kancleř</i> <i>pokladu</i> <i>(vysoký úřad</i> <i>v někdejší</i> <i>Polsku)</i>	SE: <i>підскарбій</i> SH: – SW: <i>підскарбій,</i> <i>королівський</i> <i>скарбник</i>	SE: <i>подскарбий</i> SH: – SW: <i>подскарбий</i>	SE: – SH: – SW: <i>висш</i> <i>чиновник,</i> <i>завеждащ</i> <i>кралското</i> <i>съкровище в</i> <i>някакаква</i> <i>Полша;</i> <i>хазнатар</i>	SE: <i>blāgājñīk</i> SH: – SW: <i>државни,</i> <i>краљевски</i> <i>ризничар,</i> <i>благајник</i>
<i>pospółstwo</i> (31)	SE: <i>lid</i> SH: – SW: <i>obecný</i> <i>lid</i>	SE: <i>поспільство</i> SH: – SW: <i>поспільство,</i> <i>простолюд</i>	SE: <i>поспільство</i> SH: – SW: <i>простонародье,</i> <i>плебс</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: <i>građanstvo</i> SH: – SW: <i>сиромашније</i> <i>грађанство (у</i> <i>среднем веку)</i>
<i>starosta</i> (122)	SE: – SH: <i>starosta</i> SW: <i>starosta</i>	SE: <i>староста</i> SH: – SW: <i>староста</i>	SE: <i>староста</i> SH: – SW: <i>староста</i>	SE: – SH: – SW: <i>околийски</i> <i>управител,</i> <i>старейшина</i>	SE: – SH: – SW: <i>староста,</i> <i>краљевски</i> <i>поверник,</i> <i>поглавар среза</i> <i>(у старој</i> <i>Польској)</i>
<i>szlachcic</i> (79)	SE: <i>šlechta</i> SH: <i>šlechtic</i> SW: <i>šlechtic</i>	SE: <i>шляхтич</i> SH: – SW: <i>шляхтич</i>	SE: <i>шляхтич,</i> <i>дворянин</i> SH: <i>дворянинъ</i> SW: <i>шляхтич,</i> <i>дворянин</i>	SE: <i>дворянин</i> SH: – SW: <i>шляхтич,</i> <i>дворянин</i>	SE: – SH: – SW: <i>шљахтић</i>
<i>wojewoda</i> (250)	SE: <i>vévoda</i> SH: <i>vévoda</i> SW: <i>vévoda,</i> <i>vojvoda</i>	SE: <i>воєвода</i> SH: <i>воєвода</i> SW: <i>воєвода</i>	SE: – SH: <i>воєвода</i> SW: <i>воєвода</i>	SE: <i>воевода,</i> <i>войвода</i> SH: <i>воєвода</i> SW: <i>окръжен</i> <i>управител,</i> <i>воевода</i>	SE: <i>vōjvoda</i> SH: – SW: <i>војвода</i>

wójt (6)	SE: – SH: – SW: <i>starosta</i> (<i>na vesnici</i>)	SE: <i>viŭt</i> SH: <i>войтъ</i> SW: <i>viŭt</i>	SE: – SH: <i>войтъ</i> SW: <i>войт</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>председник</i> <i>сеоске општине</i>
župnik (1)	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>управляющий</i> <i>жупой, округом</i>	SE: <i>жупан</i> SH: <i>жоупанъ</i> SW: –	SE: – SH: – SW: <i>управник,</i> <i>надзорник</i>

W przykładach z omawianej grupy semantycznej można zauważyć następujące cechy fonetyczne: 1) wyraz pol. *burmistrz*, *cesarz* poświadczają przejście $[r]:[\text{ž}]$ w języku polskim; 2) tylko w języku rosyjskim widać zmiękczenie końcowej spółgłoski $[r']$ w wyrazie *царь*; 3) w odpowiednikach polskiego *kasztelan* w języku czeskim i rosyjskim nie ma przejścia spółgłoski $[s]$ w $[š]$: cz. *kastelán*, ros. *кастелян*.

Za cechę gramatyczną uważam występowanie w języku polskim i czeskim wyrazu *monarcha* z końcówką *-a* w rodzaju męskim w odróżnieniu od postaci bez wygłosowej samogłoski w innych językach słowiańskich.

Polski wyraz *dworzanin* posiada podobne odpowiedniki we wszystkich wybranych do porównania językach słowiańskich. Słownik polsko-rosyjski proponuje odpowiednik *придворный*, który jest znany też językowi ukraińskiemu.

Najwyższy władca w języku polskim jest określony z pomocą wyrazu *dzierżawca*, który posiada różne odpowiedniki w wybranych językach słowiańskich. Brakuje tego odpowiednika w słownikach języka ukraińskiego i bułgarskiego. Najbardziej podobny odpowiednik występuje w języku rosyjskim z sufiksem *-ець*.

Analogiczne odpowiedniki polskiego *gubernator* występują w innych językach słowiańskich. W języku rosyjskim pojawia się jeszcze jeden odpowiednik w postaci imiesłowu substantywizowanego *управляющий*.

Polski wyraz *holdownik* posiada odpowiedniki w pozostałych językach słowiańskich, w postaci *vazal* (*васкал*). Brak tego odpowiednika w słownikach języka ukraińskiego. Język serbski ma jeszcze jeden odpowiednik (*поданик*). Serbskie *vāzāl* posiada znaczenia: ‘szlachcic, który otrzymywał od swego suwerena ziemię jako feudum, lenno’, ‘w okresie porządku feudalnego, władca, władza państwowa lub klasa społeczna (na przykład szlachta), która uznawała władzę zwierzchnią suwerena i była wobec niego zobowiązana do określonych świadczeń i zachowań’ [Kwoka 2012, 162].

Wyraz pol. *pan* ma podobne odpowiedniki w językach słowiańskich, z tym że języki południowosłowiańskie i wschodniosłowiańskie mają też odpowiedniki z rdzeniem *zocnod-*. Wyraz *zocnoduh* w języku serbskim ma znaczenia: ‘pan, osoba dystygowana, z nienagannymi manierami, dżentelmen’, tytuł grzecznościowy ‘pan’, ‘mieszczanin’, ‘możnowładca, szlachcic’, w pieśniach ludowych ‘tytuł, którym zwracano się do osób wyższego społecznego pochodzenia’ [Kwoka 2013, 221].

Polskiemu wyrazowi *pospólstwo* odpowiadają podobne wyrazy w języku rosyjskim i ukraińskim; brakuje odpowiednika w słownikach języka bułgarskiego; w języku serbskim występuje wyrażenie opisowe. Serbski wyraz *грађанство* w XVIII i XIX wieku był już głównie kolektywną nazwą mieszkańców miasta, określeniem warstwy mieszczańskiej [Kwoka 2012, 122].

Polskiemu wyrazowi *szlachcic* odpowiadają podobne wyrazy w porównywanych językach. Języki rosyjski i bułgarski mają jeszcze jeden odpowiednik tej nazwy osobowej – *дворянин*.

Wyraz pol. *wojewoda* ma dość podobne odpowiedniki w innych językach słowiańskich. Język bułgarski zawiera ekwiwalentne wyjaśnienie opisowe. W języku serbskim *војвода* oznacza najwyższy rangą administracyjny i wojskowy tytuł średniowiecznego naczelnika dużego okręgu, z pomocą tego wyrazu określano najważniejszych urzędników i możnowładców średniowiecznej Serbii, zarówno cywilnych, jak i wojskowych [Kwoka 2013, 235].

Nazwy osób według stanowisk i tytułów urzędowych, a także stanu społecznego są dość bogatą grupą semantyczną XVI-wiecznych PNO i wskazują na osobliwości zjawisk społecznych w wybranych dla porównania językach. Tak na przykład tylko w dawnym społeczeństwie polskim istniały takie tytuły dworskie jak *podczaszy*, *podkomorzy*, *podskarbi*, co potwierdzają odpowiedniki opisowe w wybranych dla porównania językach słowiańskich.

Chociaż wyraz pol. *podczaszy* posiada podobne odpowiedniki w języku rosyjskim i ukraińskim, można przypuszczać, że ten tytuł był znany w państwach sąsiadujących z ówczesną Polską, a mianowicie na Rusi Kijowskiej, poza tym w XVI w. spora część ukraińskich ziem wchodziła w skład Rzeczypospolitej i dlatego ten system tytułatury był rozpowszechniony także na Ukrainie.

W „Kronice...” M. Strykowskiego zostały wykorzystane dwa wyrazy określające pojęcie władcy kraju, a mianowicie książę – *kniaz* i *książe*. Pierwszy wyraz jest rutenizmem, słownik polsko-czeski opatruje go wzmianką, że był to właśnie książę na Rusi i Litwie.

Inne języki słowiańskie zawierają także podobne odpowiedniki polskich wyrazów *car*, *dworzanin*, *gubernator*, *kasztelan*, *marszałek*, *monarcha*, *starosta*, *wojewoda*. Może to świadczyć o tym, że te pojęcia były znane w ówczesnych społeczeństwach słowiańskich.

W różny sposób w językach słowiańskich odbyła się adaptacja fonetyczna zapożyczeń *burgrabia*, *hrabia*, *kurfurst*, *landgraf*. Pożyczki te dowodzą, że obok wyrazów rodzimych na gruncie słowiańskim występowały pojęcia zapożyczone z innych języków europejskich.

W tomie pierwszym cytowanej pracy (*Ród i społeczeństwo*) T. Kwoka przedstawia pogląd na temat zależności różnych warstw słownictwa określającego stany społeczne od warunków społeczno-politycznych kraju: „każda nowa władza, każda nowa organizacja społeczna i państwowa przynosi z sobą także swoje własne słownictwo. W zależności zaś od stopnia ingerencji państwa w życie społeczeństwa i charakteru nowej władzy w języku oficjalnym dawne nazewnictwo pozostaje albo zostaje wyrugowane na rzecz nowego” [Kwoka 2012, 121]. W drugim tomie *Państwo i administracja* badacz wspomina o różnych źródłach pochodzenia serbskiego słownictwa oznaczającego tytułaturę panujących na ogólnym tle słowiańskim: „Tytuły średniowieczne, podobnie jak i wśród innych narodów słowiańskich, należą do grupy dawnych prasłowiańskich zapożyczeń z języków germańskich, ale zaliczane są już do słownictwa prasłowiańskiego i ogólnosłowiańskiego. Osobliwa to cecha, że najwyżsi władcy Słowian swe tytuły przejęli od innych narodów. Wyjątkiem wśród nich jest tytuł *župana*, a także prasłowiańskie ogólne określenie panów, władców – *gospod*, *gospodar* i *gospodin*” [Kwoka 2013, 233].

Nazwy osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”, nazwy osób według czynności wojskowych i nazwy osób według stanowisk, tytułów urzędowych i stanów na tle słowiańskim można uznać za jedno z bardziej reprezentatywnych w nazewnictwie osób w wybranych językach słowiańskich. Ze względu na rozmaite odpowiedniki możemy zastanawiać się nad stopniem przyswojenia tych lub innych zjawisk w kulturze Słowian i również analizować zróżnicowanie, które występuje pomiędzy różnymi językami słowiańskimi.

Powyższe zestawienie materiału staropolskiego z odpowiednikami zgromadzonymi w drodze ekscerpcji omówionych wyżej słowników języków słowiańskich (mające – należy to jeszcze raz podkreślić – jedynie pilotażowy i wstępny charakter) odsłania pole do wielu rozmaitych problemów badawczych, obejmujących bardzo szeroki wachlarz zagadnień: od sposobów adaptacji graficznej, fonetycznej i gramatycznej w poszczególnych wyrazach, poprzez problemy zróżnicowania systemowego języków słowiańskich, a także uwarunkowań historyczno-kulturowych występowania poszczególnych leksemów. Każde z tych zagadnień może stanowić odrębny temat badawczy, dlatego w mojej pracy przy poszczególnych leksemach jedynie je zasygnalizowałam.

4.2. Porównanie niektórych kategorii słotwórczych PNO w wybranych językach słowiańskich

PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego są dobrym materiałem do wykorzystania w analizie słotwórczej, która może wskazywać na osobliwości derywacyjne nazw osobowych w wybranych do porównania językach słowiańskich. Analiza ta jest przeprowadzona w kierunku od nazwy osobowej w języku polskim do jej odpowiedników w językach słowiańskich ze wskazaniem cech procesu derywacyjnego w każdym z języków. Dzięki takiej procedurze można wskazać na niektóre wspólne i odmienne cechy słotwórstwa PNO na ogólnym tle słowiańskim.

Przed bezpośrednim omówieniem technik derywacyjnych stosowanych w tworzeniu nazw osób w wybranych językach uwzględnijmy podstawowe cechy budowy morfologicznej tych nazw w każdym ze współczesnych języków słowiańskich.

Autor *Podstawowej gramatyki języka czeskiego* (1970) J. Damborský zaprezentował formanty rzeczowników nazywających osoby w języku czeskim. Takimi formantami są sufiksy *-tel* (*obyvatel, učitel, doručitel, živitel*), *-č* (*hráč, bradáč, obsluhovač*), *-c(e)* (*kupec, jezdec, honec, obránce, správce, dozorce, vynálezce*), *-čí* (*krejčí, lovčí*), *-(n)ik* (*účastník, pomocník, služebník, milovník, bojovník, panovník*), *-ák* (*žebrák, zpěvák, piják*), *-ář / -ář* (*pekař, vladař, kuchař, písař, lékař, sedlář, mydlář, řezbář, lichvář*) [Damborský 1970, 41]. Następnie badacz wyliczył sufiksy w wyrazach pochodzenia obcego: *-ant* (*apirant, debutant*),

-ent (abonent, dirigent), -or (investor, autor), -ik (melancholik, akademik), -ér (aranžér, marodér), -ista (karikaturista, basista) [Damborský 1970, 41].

Z kolei I. Kononenko w studium kontrastywnym przywołuje nazwy osób w języku ukraińskim z takimi sufiksami: -ник (помічник, городник, мрійник), -чик (льотчик), -овик (нафтовик), -ік (-ик) (хімік, логік, історик, сатирик), -ак (-як) (рибак, жебрак, співак), -ук (-юк) (малюк, близнюк), -ок (свідок, нащадок), -ець (кравець, злочинець), -анець (мешканець, вихованець), -овець (науковець), -ан (критикан), -ань (черевань), -ень (в'язень, учень), -ун (бігун, опікун, веселун, товстун), -аль (коваль, скрипаль), -тель (вчитель), -ач (ткач, силач, бородач), -ич (панич, шляхтич), -ар (лікар, друкар), -ир (пасажир, дезертир, бригадир), -ер (гравер, мільонер), -тор (інспектор, плантатор, консерватор, архітектор, літератор), -ант (лаборант, практикант), -ист (-іст) (тракторист, таксист, славіст, реаліст), -л-о (брехло, базікало, страшило), -к-о (чванько, забудько), -яг-а (бродяга), -ц-я (вбивця), -ух (пастух, лінюх, сплюх), -ій (крутий, багатий) [Kononenko 2012, 401].

I. Maryniakowa w *Gramatyce konfrontatywnej rosyjsko-polskiej* (1993) oraz autorzy *Gramatyki języka rosyjskiego* (1950) przytaczają przykłady rosyjskich nazw osobowych wykonawców czynności wraz z następującymi sufiksami: -ник (помощник, огородник, печник), -чик (газетчик, разносчик, лётчик), -щик (лесовщик, носильщик, каменищик, стекольщик), -тель (учитель, писатель, строитель), -ец (певец, купец, поселенец), -арь (пекарь, лекарь, писарь, косарь), -ак, -як (рыбак, моряк), -ик (химик, сатирик), -ант (лаборант, практикант), -ист (массажист, велосипедист), -овой (печевой, рядовой), -тор (дезинфектор, инспектор), -ор, -ер (доктринёр, коллекционер) [Maryniakowa 1993, 60; Gałęcki, Jakubowski, Lehr-Spławiński 1950, 58]. Nazwy nosicieli cech w języku rosyjskim tworzone są za pomocą sufiksów: -ик (старик, умник, безобразник, хищник), -ец (ленивец, счастливец, слепец, любимец, безумец), -ак, -як (чудак, бедняк, толстяк, простак), -ица (пьяница, умница), -ага (веселяга), -уга (жаднюга), -ун (лгун, шалун) [Maryniakowa 1993, 72; Gałęcki, Jakubowski, Lehr-Spławiński 1950, 59].

F. Sławski zaprezentował derywację nazw osobowych w języku bułgarskim [Sławski 1954]. Nazwy osób wykonujących czynności tworzone są w języku bułgarskim głównie za pomocą przyrostków: -тел (писател, слушател, преподавател, любител, будител, зрител, читател), -ач (баяч, бавач, бегач, разказвач, орач, косач, ковач, готвач), -ец (четец, борец, крадец, стрелец, творец, летец, певец), -ник (кръстник, проповедник,

наставник, скитник, хулник), -ар ('ар) (кравар, лодкар, дървар, вестникар, жетвар, говедар, баняр, бияр), -джия (абаджия, арабаджия, бакърджия, кафеджия, бояджия, ловджия), -чия (айлъкчия, барутчия, боклукчия, кормчия) [Sławski 1954, 54 – 57]. Nazwy osób „według cech wymienionych w rdzeniu” w języku bułgarskim powstają na podstawie sufiksów -ак (простак, дивак, новак, свояк, трудовак, босяк, веселяк, дебеляк, бедняк, юнак, сирак), -ик, -ник (хищник, безверник, грешник, болник, блудник, защитник, книжовник, хубостник, заложник, клетник), -ец (мъдрец, подлец, храбрец, глупец, слепец, мързеливец, ленивец, големец, старец, любимец), -енец (първенец, младенец, нашенец, чужденец) [Sławski 1954, 57].

W *Gramatyce opisowej języka serbo-chorwackiego* (1963) V. Frančić przeprowadził analizę słowotwórczą nazw wykonawców czynności oraz nazw nosicieli cech. Nazwy wykonawców czynności w języku serbskim i chorwackim tworzy się za pomocą następujących sufiksów: -(a)c (*kòsac, lòvac*), -ār (*kùhār, pèkār, pìsār*), -ica (*lùtalica, izbjeǵlica*), -lo (*māzalo, drijèmalo*), -telj (*čìtatelj, ùčìtelj, ròditelj, prìjatelj*) [Frančić 1963, 92]. Nazwy nosicieli cech w języku serbskim i chorwackim są budowane za pomocą sufiksów: -āš (*bogàtāš, velikāš*), -av(a)c (*čòravac, gùbavac*), -ica (*domàćica, stàrica*), -īk (*ùčenīk, pòslānīk, pòznanīk*), -ka (*plāvka, cŕnka*) [Frančić 1963, 93]. „Nazwy osób pozostających w pewnym określonym stosunku do przedmiotu wyrażonego przez rdzeń tworzy się za pomocą przyrostków”: -ār (*kòzār, mljèkār, bròdār, čizmār, knjìžār*), -džija (*bostāndžija, kazāndžija, govòrdžija*), -adžija (*provadādžija*), -edžija (*kèsedžija, siledžija*), -lija (*haračlija, zanàtlija*), -āš (*kartāš, tambùrāš*), -enīk (*slùžbenīk, trùdbenīk, bràtstvenīk*) [Frančić 1963, 94].

Jak zauważyli J. Bałtowa i J. Siatkowski, „dla języków blisko spokrewnionych [...] możliwe są dwa sposoby opisu konfrontatywnego: 1) wychodząc od środków słowotwórczych analizujemy ich funkcje w porównywanych językach, 2) wychodząc od kategorii semantycznych opisujemy środki formalne służące do ich wyrażania w tych językach” [Bałtowa, Siatkowski 1988, 5]. W niniejszym rozdziale postanowiłam wykorzystać tę drugą metodę, ponieważ, jak podkreślają badacze, „w zakresie słowotwórstwa [...] różnice typologiczne między językami, a także zasób kategorii i typów słowotwórczych [...] między wszystkimi językami słowiańskimi są stosunkowo niewielkie i często sprowadzają się do różnej frekwencji. Inwentarz środków słowotwórczych różni się tu również nieznacznie i znów często sprowadza się do różnic ilościowych. W tej sytuacji oba sposoby opisu

konfrontatywnego słowotwórstwa języków słowiańskich można uznać za nieomal jednakowo uzasadnione” [Bałtowa, Siatkowski 1988, 5]. Badacze podkreślili, że „różnice między językami słowiańskimi dotyczą jednak głównie produktywności poszczególnych typów słowotwórczych” [Bałtowa, Siatkowski 1988, 7].

4.2.1. Nazwy wykonawców czynności

Konfrontatywne badania słowotwórstwa nazw wykonawców czynności w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim przeprowadziła M. Walczak-Mikołajczakowa [Walczak-Mikołajczakowa 1999, 2000]. W swoim studium autorka wykazuje różnice pomiędzy takimi terminami jak: „nazwy wykonawców czynności”, „nazwy działacza”, „nomina agentis” i proponuje własny termin: – „agentywne nazwy osobowe”. Są to „derywaty dewerbalne, jak i denominalne oraz deadiektywne utworzone za pomocą formantów mających funkcję semantyczną przedmiotową i połączone wspólnym znaczeniem strukturalnym ‘ten, kto wykonuje jakąś czynność lub obiekt czynności’ [...] W tak rozumianej kategorii znajdują się również formacje określające stosunek wykonawcy czynności do narzędzia i miejsca wykonywania czynności, czyli takie, które bywały wyróżniane w odrębną grupę nazw zawodowych” [Walczak M. 1999, 24]. Językoznawczyni wyjaśnia, że „oprócz odczasownikowych nazw wykonawców czynności istnieje duża grupa formacji odrzeczownikowych o charakterze agentywnym” [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 10].

Poniżej prezentuję derywaty w wybranych językach słowiańskich, wychodząc od najliczniejszych typów derywacji i najbardziej produktywnych formantów tworzących PNO w języku „Kroniki...” M. Strykowski. Materiał porównawczy pochodzi z tych samych słowników, które zostały wykorzystane w części leksykologicznej wyżej.

Sufiks *-nik*

Rozpatrzmy typ słowotwórczy w ramach kategorii nazw wykonawców czynności z sufiksem *-nik* w języku polskim z uwzględnieniem cech słowotwórczych w wybranych językach słowiańskich. Do tego typu słowotwórczego w języku polskim „Kroniki...” należą m.in. wyrazy *bojownik*, *czarownik*, *czytelnik*, *jałmużnik*, *przewodnik*, *robotnik*, *rozbójnik*.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bulg.	serb.
Sufiks <i>-nik</i> <i>bojownik</i> (2)	Sufiks <i>-ník</i> SE: – SH: <i>bojovník</i> SW: <i>bojovník</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: <i>борець</i> SH: – SW: <i>борець</i>	Sufiks <i>-ец, -ник</i> SE: <i>ратай</i> SH: <i>боецъ, ратникъ</i> SW: <i>боец, ратай, ратник,</i>	Sufiks <i>-ец</i> SE: <i>воин</i> SH: <i>борьць, воинъ</i> SW: <i>борец, воин</i>	Sufiks <i>-ац, -ник</i> SE: – SH: – SW: <i>борац, поборник</i>
<i>czarownik</i> (3)	złożenie SE: – SH: <i>čarodějec</i> SW: <i>čaroděj</i>	Sufiks <i>-ник, -ун</i> SE: <i>чарівник, чаклун</i> SH: – SW: <i>чарівник, чаклун</i>	Sufiks <i>-ник, -ун</i> SE: <i>волшебник</i> SH: <i>колдунъ, магъ</i> SW: <i>колдун, маг</i>	Sufiks <i>-ник, -ец</i> SE: <i>магьосник, вълшебник, вражалец</i> SH: – SW: <i>магьосник, вълшебник, złożenie чародей</i>	Sufiks <i>-ак</i> SE: <i>vrâč</i> SH: – SW: <i>чаробњак, врач</i>
<i>czytelnik</i> (40)	Sufiks <i>-ář</i> SE: – SH: <i>čtenář</i> SW: <i>čtenář</i>	Sufiks <i>-ник, -ач</i> SE: – SH: <i>читальник, читач</i> SW: <i>читач</i>	Sufiks <i>-тель</i> SE: – SH: – SW: <i>читатель</i>	Sufiks <i>-тел</i> SE: – SH: – SW: <i>читател</i>	Sufiks <i>-ац</i> SE: – SH: – SW: <i>читалац</i>
<i>jałmużnik</i> (4)	Sufiks <i>-ník</i> SE: – SH: <i>almužník</i> SW: <i>almužník</i>	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: <i>человек, раздающий милостыню</i>	SE: – SH: – SW: –	Sufiks <i>-āk, -ац</i> SE: <i>prōsāk</i> SH: – SW: <i>раздавалац милостиње, просјак</i>
<i>przewodnik</i> (6)	Sufiks <i>-ce</i> SE: – SH: <i>vódce</i> SW: <i>vūdce, prūvodce</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: <i>провідник</i> SH: – SW: <i>провідник</i>	Sufiks <i>-тель</i> SE: – SH: – SW: <i>предводитель</i>	Sufiks <i>-ач, -тел</i> SE: – SH: – SW: <i>водач, пътеводител</i>	Sufiks <i>-ич, -ник</i> SE: – SH: – SW: <i>водиц, предводник</i>
<i>robotnik</i> (1)	Sufiks <i>-ník</i> SE: – SH: <i>dělník, pracovník</i> SW: <i>dělník, pracovník</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: <i>робітник</i> SH: – SW: <i>робітник</i>	SE: – SH: – SW: <i>рабочий</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: <i>работњик</i> SW: <i>работник</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: <i>râdник</i> SH: – SW: <i>радник</i>
<i>rozbojnik</i> (1)	Sufiks <i>-ník</i> SE: – SH: – SW: <i>rozbojník</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>розбійник</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: <i>разбойникъ</i> SW: <i>разбойник</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: <i>разбоиникъ</i> SW: <i>разбойник</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>разбојник</i>

Jak widzimy, w dostępnym materiale czeskim analizowanym wyrazom odpowiadają przeważnie formacje z sufiksem *-nik*, tylko wyraz *čtenář* należy do typu słowotwórczego na

-ař, a synonimiczne wyrazy *vůdce* / *průvodce* reprezentują typ słowotwórczy na -ce. Wyrazy *čaroděj* i *čarodějec* należą do złożień.

W przykładach ukraińskich przy tworzeniu omawianych nazw wykonawców czynności również przeważa typ słowotwórczy z sufiksem -ник, jedynie wyraz *борець* jest utworzony za pomocą sufiksu -ець, a wyraz *читач* za pomocą sufiksu -ач. Wyraz *чаклун* w języku ukraińskim jest wytworem derywacji sufiksальной z formantem -ун.

W odpowiednikach rosyjskich formacja sufiksальная na -ник jest właściwa wyrazom *ратник* i *разбойник*; wszystkie inne odpowiedniki zostały utworzone w zgromadzonym materiale rosyjskim za pomocą sufiksów -ец (*боец*), -ун (*колдун*), -тель (*предводитель*). Wyrazy *патай* i *маг* są formacjami bezsufiksальnymi paradygmatycznymi, wyraz *рабочий* zaś stanowi przykład substantywizacji przymiotnika.

Większość analizowanych PNO w materiale bułgarskim tworzy się za pomocą sufiksu -ник. Wyraz *борец*, tak jak w języku ukraińskim i rosyjskim, został utworzony za pomocą sufiksu -ец, a wyraz *чародей*, podobnie jak czeski *čaroděj*, powstał jako złożenie wskutek derywacji interfiksальной. Sufiks -тел bierze udział w tworzeniu wyrazów *читател* i *пътеводител*, przy czym ostatni wyraz należy do compositów.

Spośród wyrazów w obrębie tej grupy w materiale serbskim część z nich została utworzona za pomocą sufiksu -ник: *поборник*, *предводник*, *радник*, *разбойник*. Oprócz tych nazw osobowych słownik polsko-serbski zawiera również odpowiedniki synonimiczne z sufiksami -ац: *борац*, *раздавалац* *милостиње* (drugi odpowiednik jest wyrażeniem opisowym zawierającym jednak właściwy derywat). W tworzeniu serbskich PNO biorą udział także sufiksy -ак (*чаробњак*, *просјак*) i -ич (*водиц*).

Jak widać na podstawie przytoczonych przykładów, w materiale każdego z porównywanych języków występuje formacja PNO utworzona za pomocą sufiksu -nik. Oprócz tego sufiksu przy tworzeniu nazw wykonawców czynności w językach słowiańskich udział biorą oczywiście też inne formanty. Jak zauważyła M. Walczak-Mikołajczakowa: „prasłowiańskie agentywne nazwy osobowe z -nik tworzone były zarówno od czasowników, jak i od rzeczowników,” [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 22]. To samo zjawisko dostrzegamy w odniesieniu do tego typu słowotwórczego w językach współczesnych.

Sufiks *-ciel*

Kolejny dość powszechny sufixs w tworzeniu PNO w języku polskim to morfem *-ciel*. Występuje w takich wyrazach „Kroniki...”, jak: *burzyciel* / *zburzyciel*, *nauczyciel*, *objawiciel*, *stworzyciel*, *zbawiciel*. Niektóre z tych wyrazów określają głównie istotę boską. Zobaczmy, jak prezentują się odpowiedniki tych leksemów.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
Sufiks <i>-ciel</i> <i>burzyciel</i> , <i>zburzyciel</i> (4)	Sufiks <i>-tel</i> SE: – SH: <i>bořitel</i> SW: <i>bořitel</i> , <i>ničitel</i>	Sufiks <i>-мель</i> SE: <i>буритель</i> SH: <i>буритель</i> SW: –	Sufiks <i>-мель</i> SE: – SH: – SW: <i>смутитель</i> , <i>возмутитель</i>	Sufiks <i>-мел</i> SE: – SH: – SW: <i>разрушител</i> , <i>човек който</i> <i>разрушава</i> , <i>унищожава</i>	Sufiks <i>-ац</i> , <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>рушилац</i> , <i>уништавач</i> , <i>нарушилац</i> , <i>подривач</i> , <i>подстрекач</i> , <i>бунтовник</i>
<i>nauczyciel</i> (3)	Sufiks <i>-tel</i> SE: <i>učitel</i> SH: <i>učitel</i> SW: <i>učitel</i>	Sufiks <i>-мель</i> SE: <i>учитель</i> , <i>вчитель</i> SH: SW: <i>учитель</i>	Sufiks <i>-мель</i> SE: – SH: – SW: <i>учитель</i>	Sufiks <i>-мель</i> SE: – SH: <i>оучитель</i> SW: <i>учител</i>	Sufiks <i>-мель</i> SE: <i>učitelj</i> SH: – SW: <i>учитељ</i>
<i>objawiciel</i> (1)	SE: – SH: – SW: –	SE: – SH: – SW: –	Sufiks <i>-ник</i> , <i>-ај</i> SE: – SH: – SW: <i>провозвестник</i> , <i>глашатая</i>	SE: – SH: – SW: –	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>весник</i> , <i>гласник</i>
<i>stworzyciel</i> (1)	Sufiks <i>-tel</i> , <i>-ce</i> SE: – SH: <i>stvořitel</i> SW: <i>stvořitel</i> , <i>tvůrce</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: <i>творець</i> SH: – SW: <i>творець</i>	Sufiks <i>-мель</i> , <i>-ец</i> SE: – SH: – SW: <i>создатель</i> , <i>творец</i>	Sufiks <i>-мел</i> SE: – SH: – SW: <i>създател</i>	Sufiks <i>-мель</i> , <i>-ац</i> SE: – SH: – SW: <i>створителъ</i> , <i>творац</i>
<i>zbawiciel</i> (2)	Sufiks <i>-tel</i> SE: – SH: <i>spasitel</i> , <i>vykupitel</i> SW: <i>spasitel</i> , <i>vykupitel</i>	Sufiks <i>-мель</i> SE: <i>спаситель</i> SH: – SW: <i>спаситель</i>	Sufiks <i>-tel</i> SE: – SH: – SW: <i>спаситель</i> , <i>спас</i>	Sufiks <i>-мел</i> SE: – SH: – SW: <i>спасител</i>	Sufiks <i>-мель</i> , <i>-ац</i> SE: <i>spàsitelj</i> SH: – SW: <i>спасилац</i> , <i>спаситељ</i>

W przykładach czeskich prawie wszystkie wyrazy zawierają sufixs *-tel*. Synonimiczny do wyrazu *stvořitel* wyraz *tvůrce* z sufiksem *-ce* posiada w języku polskim odpowiednik z

sufiksem *-ca*: *twórca*, *stwórca*. Brak odpowiedników może wskazywać w niektórych przypadkach na specyfikę wyrazów polskich, dla których trudno znaleźć ekwiwalenty w omawianych językach.

W materiale ukraińskim podane odpowiedniki wskazują na występowanie PNO powstałych wskutek derywacji sufiksальной z sufiksem *-мель*. Odpowiednikiem polskiego wyrazu *stworzyciel* jest ukraiński wyraz z sufiksem *-ець творець*, który często występuje jako określenie Boga.

W materiale rosyjskim większość omawianych wyrazów zawiera sufiks *-мель*, jedynie *провозвестник* zawiera sufiks *-ник*, a jego synonimiczny odpowiednik – sufiks *-аѣ* wydziela się w formacji *гласатаѣ*. Podobnie jak w języku ukraińskim, rosyjski wyraz *творецъ* zawiera sufiks *-ецъ*.

Jeśli chodzi o język bułgarski, to na podstawie wyżej wymienionych przykładów widać, że sufiks *-мел* występuje praktycznie w każdym odpowiedniku polskich PNO z sufiksem *-ciel*. „W przeszłości *-мель* był jednym z najbardziej produktywnych formantów w języku rosyjskim i to właśnie za pośrednictwem języka rosyjskiego omawiany tutaj typ słowotwórczy utrwalił swoją pozycję w języku bułgarskim,” zaznacza M. Walczak-Mikołajczakowa [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 20].

W języku serbskim występują nazwy wykonawców czynności z sufiksem *-мель*, ale także pojawiają się synonimiczne odpowiedniki z innymi sufiksami: *-аѣ* (*рушилаѣ*, *нарушилаѣ*, *твораѣ*, *спасилаѣ*), *-ач* (*уништавач*, *подривач*, *подстрекач*), *-ник* (*бунтовник*, *весник*, *гласник*). Warto wspomnieć, że w materiale polskim sufiks *-nik* wydziela się w rzeczowniku *buntownik*.

Wybrane języki słowiańskie w porównaniu z językiem polskim zawierają odpowiedniki nazw wykonawców czynności z sufiksem *-ciel* w rozmaicie zmodyfikowanych postaciach fonetycznych, jednak w tworzeniu tych nazw udział brały także inne sufiksy. „O ile w języku polskim jest to typ już nieproduktywny, o tyle w języku rosyjskim i bułgarskim nadal odznacza się produktywnością” – pisze M. Walczak-Mikołajczakowa [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 18]. Badaczka także zauważa, że „w języku polskim podstawami derywatów z przyrostkiem *(i)ciel* są niemal wyłącznie czasowniki z tematami na *-i-* [...], które pochodzą w większości od czasowników dokonanych. Współcześnie natomiast większość podstaw słowotwórczych stanowią czasowniki o aspekcie niedokonanym” [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 18].

Sufiks -ca

Relatywnie często w języku polskim przy tworzeniu nazw wykonawców czynności uaktywnia się sufiks -ca, na przykład: *chwalca, dozorca, naśladowca, poborca, pochlebca, prześladowca, sprawca, zabójca, zdrajca*. Zobaczmy, jakie tendencje derywacyjne wykazują inne języki słowiańskie.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowsłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bulg.	serb.
Sufiks -ca <i>chwalca</i> (1)	Sufiks -tel, -ač SE: – SH: <i>ctitel</i> SW: <i>ychvalovač, velebitel, ctitel</i>	Sufiks -ун SE: – SH: – SW: <i>хвастун</i>	Sufiks -тель, -ник, -ец SE: – SH: – SW: <i>почитатель, поклонник, льстец</i>	SE: – SH: – SW: –	Sufiks -ec, -telj, -ač SE: <i>laskalec, laskatelj</i> SH: – SW: <i>хвалисавац, поштовалац, обожавалац, ласкавац</i>
<i>dozorca</i> (1)	Sufiks -ník SE: – SH: <i>domovník</i> SW: <i>domovník, hlídač, správce domu</i>	Sufiks -ач SE: <i>сторож</i> SH: – SW: <i>наглядач, сторож</i>	Sufiks -ник SE: <i>сторож</i> SH: <i>дворникъ, сторожъ</i> SW: <i>дворник, сторож</i>	Sufiks -ач SE: – SH: – SW: <i>пазач, вардач</i>	Sufiks -anin, -ник SE: <i>strážanin</i> SH: – SW: <i>чувар, стражар, надзорник</i>
<i>naśladowca</i> (1)	Sufiks -tel SE: – SH: – SW: <i>napodobitel</i>	Sufiks -ач, -ник SE: – SH: <i>наслідувач</i> SW: <i>наслідувач, послідовник</i>	Sufiks -тель SE: – SH: – SW: <i>подражатель</i>	Sufiks -тел SE: – SH: <i>подражатель</i> SW: <i>подражател</i>	Sufiks -ац, -тель SE: – SH: – SW: <i>подражавалац, подражаватељ</i>
<i>poborca</i> (4)	SE: – SH: <i>výběrčí</i> SW: <i>výběrčí</i>	Sufiks -ач SE: – SH: – SW: <i>збирач</i>	Sufiks -щик SE: – SH: – SW: <i>сборщик</i>	Sufiks -ник SE: <i>бирник</i> SH: – SW: <i>бирник</i>	Sufiks -ач SE: – SH: – SW: <i>скупљач, наплаћивач</i>
<i>pochlebca</i> (1)	Sufiks -ník SE: <i>lichotník</i> SH: <i>pochlebník</i> SW: <i>pochlebník, lichotník</i>	Sufiks -ник, -ун SE: <i>підлабузник, підлесник</i> SH: – SW: <i>підлабузник, лестун</i>	Sufiks -ец SE: – SH: <i>льстецъ</i> SW: <i>льстец</i>	Sufiks -тел, -ник SE: – SH: – SW: <i>ласкател, мазник</i>	Sufiks -ac, -ца, -ач SE: <i>läskavac</i> SH: – SW: <i>ласкавац, улизица, улагивач, удворица</i>
<i>prześladowca</i> (1)	Sufiks -tel SE: – SH: – SW: –	Sufiks -ач SE: – SH: – SW: –	Sufiks -тель SE: – SH: – SW: –	Sufiks -ач SE: – SH: – SW: –	Sufiks -тель, -ач SE: – SH: –

	<i>pronásledovatel</i>	<i>переслідувач</i>	<i>преследователь</i>	<i>преследвач</i>	SW: <i>прогони́тель,</i> <i>мучи́тель,</i> <i>угне́тач</i>
<i>sprawca</i> (11)	Sufiks <i>-tel, -ce, -or, -ík</i> SE: – SH: <i>pachatel</i> SW: <i>tvůrce, inicijator, pachatel, viník</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: <i>винуватець</i> SH: – SW: <i>винуватець</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>виновник</i>	Sufiks <i>-тел, -ник</i> SE: – SH: – SW: <i>причинител, виновник</i>	Sufiks <i>-ац, -ник, -мель</i> SE: <i>krivac</i> SH: – SW: <i>кривац, виновник, починилац, почини́тель</i>
<i>zabójca</i> (8)	Sufiks <i>-eř</i> SE: <i>vrah</i> SH: <i>vrah, morděř</i> SW: <i>vrah</i>	Sufiks <i>-ця</i> SE: – SH: – SW: <i>убивця</i>	Sufiks <i>-ца</i> SE: – SH: – SW: <i>убийца</i>	Sufiks <i>-ца, -ец</i> SE: – SH: <i>оубоица</i> SW: <i>убиец</i>	Sufiks <i>-ца</i> SE: – SH: – SW: <i>убица, убојица</i>
<i>zdrajca</i> (24)	Sufiks <i>-tel, -ce</i> SE: – SH: <i>zraditel</i> SW: <i>zrádce</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: <i>зрадник</i> SH: – SW: <i>зрадник</i>	Sufiks <i>-ник, -тель</i> SE: – SH: – SW: <i>изменник, предатель</i>	Sufiks <i>-тел, -ник</i> SE: – SH: – SW: <i>предател, изменник</i>	Sufiks <i>-ник, -ца</i> SE: – SH: – SW: <i>издајник, издајуца</i>

W języku czeskim większość znalezionych odpowiedników polskich nazw wykonawców czynności z sufiksem *-ca* tworzona jest za pomocą sufiksów *-tel*: *velebitel, ctitel, napodobitel, pronásledovatel, pachatel*; *-ač*: *vychvalovač, hlídač*, *-nik*: *domovník, pochlebník, lichotník*. Sufiks *-ce* także występuje w języku czeskim: *správce, tvůrce, zradce*.

W materiale ukraińskim tylko jeden wyraz zawiera sufiks *-ca*: *убивця*. Reszta wyrazów posiada inne sufiksy, na przykład *-ач*: *наглядач, наслідувач, збирач, переслідувач*; *-ник*: *послідовник, підлабузник* (wyraz ten powstał wskutek derywacji prefiksarno-sufiksальной), *зрадник*; *-ець*: *винуватець*, *-ун*: *лестун*.

Większość odpowiedników z języka rosyjskiego tworzona jest za pomocą sufiksów *-тель*: *почитатель, подражатель, преследователь, предатель*; *-ник*: *поклонник, виновник, изменник*. W PNO z języka rosyjskiego pojawiają się również sufiksy *-ик*: *сборщик, -ец*: *льстец*. Identyczny odpowiednik polskiego sufiksu *-ca* znajdujemy w wyrazie *убийца*.

W języku bułgarskim większość odpowiedników polskich PNO stanowi skutek derywacji sufiksальной dokonanej za pomocą formantu *-тел*: *подражател, ласкател, причинител, придател*. W tworzeniu nazw wykonawców czynności w tym języku biorą udział też: sufiks *-ач*: *пазач, вардач, преследвач*; sufiks *-ник*: *виновник, изменник*; sufiks *-ец*: *убиец*.

Większość odpowiedników serbskich zawiera sufiks *-ац*: *хвалисавац, поштовалац, обожавацац, ласкавац, подражавалац, кривац, починилац*. Mniej przykładów mają sufiksy *-ач*: *скупљач, наплаћивач, улагивач, угњетач*; *-ца*: *улизица, удворица, убојица, издајица*. Niektóre odpowiedniki synonimiczne zawierają sufiksy *-тељ*: *подражаватељ, починитељ*; *-ник*: *надзорник, издајник*; *-ар*: *чувар, стражар*.

Z powyższych przykładów widać, iż sufiks *-ca* jest raczej typowo polskim morfemem biorącym udział w tworzeniu nazw wykonawców czynności. W porównywanych odpowiednikach języków słowiańskich występują najczęściej inne sufiksy. Jedynie wyraz *zabójca* posiada w słownikach innych języków słowiańskich (oprócz czeskiego) odpowiedniki z sufiksem *-ca*. M. Walczak-Mikołajczakowa podkreśla, że typ słowotwórczy na *-ca* w języku polskim „obfituje w złożenia. Najliczniejsze są composita z członem *-dawca, -znawca, -bójca, -biorca*” [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 31].

Sufiks *-ec*

Jak pisze F. Sławski, „dobrze zaświadczony we wszystkich językach słowiańskich w funkcji tworzenia nomina agentis jest przyrostek *-ьць* [...] Wiele należących tu wyrazów powstało niewątpliwie już w języku prasłowiańskim” [Sławski 2011, 207]. Nazwy wykonawców czynności w materiale polskim w tekście „Kroniki...” również może tworzyć sufiks *-ec*, na przykład: *goniec, posłaniec, strzelec*. Spójrzmy na występowanie tego sufiksu w odpowiednikach z innych języków słowiańskich.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowsłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
Sufiks <i>-ec</i> <i>goniec</i> (20)	Sufiks <i>-ek</i> SE: – SH: <i>posel</i> SW: <i>posel</i> , <i>poslíček</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: – SH: <i>гонець</i> SW: <i>гонець</i>	Sufiks <i>-ец</i> SE: – SH: <i>гонець</i> SW: <i>гонец</i>	Sufiks <i>-мел, -ник</i> SE: – SH: – вестител, вестник SW: пратеник, вестител	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>изасланик</i>
<i>posłaniec</i> (8)	Sufiks <i>-ek</i> SE: – SH: <i>posel</i> SW: <i>posel</i> , <i>poslíček</i>	Sufiks <i>-ець, -ник</i> SE: <i>післанець</i> , <i>післанник</i> , <i>посланець</i> ,	SE: – SH: – SW: <i>посылный</i> , <i>рассылный</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: – SW: <i>пратеник</i> , <i>разсилен</i>	Sufiks <i>-тељ</i> SE: – SH: – SW: <i>послужитељ</i>

		<i>посланник</i> SH: – SW: <i>посильный,</i> <i>посланець</i>			
<i>strzelec</i> (8)	Sufiks -ec, -ník SE: <i>střelec</i> SH: <i>střelník</i> SW: <i>střelec</i>	Sufiks -ець SE: <i>стрілець</i> SH: – SW: <i>стрілець</i>	Sufiks -ок SE: – SH: <i>стрелокъ</i> SW: <i>стрелок</i>	Sufiks -ец SE: – SH: – SW: <i>стрелец</i>	Sufiks -ац SE: <i>strijelac</i> SH: – SW: <i>стрелац,</i> <i>стријелац</i>

W przykładach czeskich polskim PNO z sufiksem *-ec* odpowiadają derywaty z sufiksami *-ek* (*poslíček*), *-ec* (*střelec*). W słownikach historycznych języka czeskiego pojawia się również wyraz z sufiksem *-ník* jako odpowiednik nazwy osobowej *střelec* – *střelník*.

W materiale ukraińskim polskim PNO z sufiksem *-ec* odpowiadają wyrazy z sufiksem *-ець* (*гонець*, *посланець*, *стрілець*), chociaż słownik etymologiczny języka ukraińskiego proponuje również wyraz z sufiksem *-ник* (*посланник*, *післанник*) jako odpowiednik polskiego *posłaniec*. Na określenie tego pojęcia w języku ukraińskim funkcjonuje też wyraz *посильний*, który jest przykładem substantywizowanego imiesłowu.

Słowniki języka rosyjskiego proponują także odpowiedniki omawianych wyrazów polskich, które zawierają sufiksy *-ец* (*гонец*), *-ок* (*стрелок*). Wyrazy *посильный*, *рассильный* podobnie jak ukraiński *посильний* są przykładami substantywizacji.

W słownikach języka bułgarskiego znajdują się odpowiedniki polskich PNO z sufiksem *-тел* (*вестител*), *-ник* (*вестник*, *пратеник*), *-ец* (*стрелец*). Wyraz *разсилен* jest przykładem substantywizacji imiesłowu.

Materiał serbski ma odpowiedniki omawianych polskich PNO z sufiksami *-ник* (*изасланик*), *-тель* (*послужитель*), *-ац* (*стрелац* / *стријелац*).

Wszystkim językom słowiańskim jest znana derywacja nazw wykonawców czynności za pomocą sufiksu *-ec*. W porównywanych językach słowiańskich występują jednak także inne sufiksy w tej funkcji. Jak zauważa M. Walczak-Mikołajczakowa, „formant *-ec(-owiec)* charakteryzuje się możliwością urabiania agentywnych nazw osobowych od podstaw rzeczownikowych, czasownikowych i przymiotnikowych, [...] Pod względem produktywności formant *-ec (-owiec)* zajmuje w polszczyźnie drugie miejsce [...] i jest wykorzystywany zawsze wtedy, gdy nie jest możliwe [...] stworzenie rzeczowników na *-arz*, [...] W języku rosyjskim formant *-ец* jest nieproduktywny [...] Dla większości polskich formacji na *-ec (-owiec)* rosyjskich odpowiedników należy szukać wśród formacji na *-ик* (*ник*) i *-щик*,” [Walczak-Mikołajczakowa 2000, 29 – 30].

Również W. Witkowski zastanawia się nad wzajemnymi stosunkami sufiksów *-ec* i *-ca*. W artykule *Sufiksy tworzące nazwy działacza (nomina agentis) w języku rosyjskim* pisze on: „Z biegiem czasu w miarę wykształcania się i rozwoju poszczególnych języków słowiańskich, pierwotne stosunki uległy zmieszaniu i albo, jak w językach zachodniosłowiańskich, przyczyny powodujące oboczność *-bcb*:-*bca* przesunęły się z terenu morfologii do semantyki (nomina agentis *-bcb*, nomina attributiva *-bca*), albo też zapanowała niepodzielnie postać *-bcb* tworząc zarówno imiona działacza, jak i nosicieli cechy” [Witkowski 1955, 496].

Composita

Oprócz derywatów prostych w „Kronice...” M. Strykowskiego występują również wyrazy złożone będące przykładem PNO. Przypomnijmy, że wśród tak zwanych compositów – wyrazów złożonych – wyróżnia się kilka typów: złożenia, zrosty i zestawienia. Według R. Grzegorzczkovej złożenia to są „wyrazy, w których występuje formalny wykładnik kompozycji” (interfiks); zrosty to są „wyrazy, w których brak wykładnika formalnego kompozycji i między członami zachodzą relacje składniowe wyrażone fleksyjnie”; zestawienia to są „dwu- lub więcejwyrazowe nazwy jednego desygnatu” [Grzegorzczkova 1984, 59].

W tekście zabytku znajdują się m.in. takie złożenia i zrosty, jak *krzywoprzysięzca*, *złoczyńca*, *dobrodziej*, *złodziej*. Spójrzmy na występowanie odpowiedników tych wyrazów w słownikach innych języków słowiańskich.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bulg.	serb.
<i>krzywoprzysięzca</i> (1)	SE: – SH: – SW: <i>křivopřísežník</i>	SE: – SH: – SW: <i>клятвopopyушник</i>	SE: – SH: <i>клятвopепреступникъ</i> SW: <i>клятвopепреступник</i>	SE: <i>лъжесвидетел</i> SH: <i>лъжесъвѣдѣтель</i> SW: <i>лъжесвидетел</i>	SE: <i>krivòkletnik</i> , <i>krivozaklinjala</i> с SH: – SW: <i>кривоклетник</i>
<i>złoczyńca</i> (3)	SE: <i>zločinec</i> , <i>lotr</i> SH: <i>zločinec</i> SW: <i>zločinec</i> , <i>lotr</i>	SE: <i>злочинець</i> SH: – SW: <i>злочинець</i>	SE: – SH: – SW: <i>злодей</i>	SE: – SH: – SW: <i>злодей</i>	SE: – SH: – SW: <i>злочинац</i>

<i>dobrodziej</i> (3)	SE: – SH: <i>dobrodějec</i> SW: <i>dobroděj</i>	SE: – SH: <i>добродіи</i> , <i>добродѣи</i> SW: <i>добродіи</i>	SE: – SH: <i>благодѣтель</i> SW: <i>благодетель</i> , <i>милостивец</i>	SE: <i>благодетел</i> SH: <i>благодѣтель</i> SW: <i>благодетел</i>	SE: <i>dobročinitelj</i> , <i>dòbrotvor</i> , <i>dobročinilac</i> SH: – SW: <i>добротвор</i>
<i>złodziej</i> (2)	SE: – SH: <i>zloděj</i> SW: <i>zloděj</i>	SE: <i>злодиї</i> SH: – SW: <i>злодиї</i>	SE: <i>злодей</i> SH: <i>воръ</i> SW: <i>вор</i>	SE: – SH: – SW: <i>крадец</i>	SE: – SH: – SW: <i>крадѣвац</i>

Jak widać, odpowiednikami polskich compositów we wszystkich porównywanych językach słowiańskich pojawiają się również wyrazy złożone, głównie złożenia. Przy tworzeniu złożonych nazw wykonawców czynności wszystkim językom słowiańskim jest znana derywacja interfiksalnie-sufiksalna z występowaniem przy tym różnych sufiksów. Schemat tworzenia takich nazw jest analogiczny dla całego obszaru słowiańskiego.

W języku czeskim i ukraińskim występują dublety polskiej nazwy *dobrodziej*. Słownik historyczny języka czeskiego proponuje jeszcze jeden odpowiednik, powstały wskutek derywacji z sufiksem *-ec* *dobrodějec*. W serbskich odpowiednikach tego polskiego wyrazu występują inne rdzenie, a w języku rosyjskim i bułgarskim przy tworzeniu tej nazwy zachodzi derywacja z sufiksem *-тель* (*-тел*).

Wyraz *złodziej* ma jako odpowiedniki w języku czeskim, ukraińskim i rosyjskim dublety słowotwórcze wyrazu polskiego. Słownik historyczny oraz współczesny języka rosyjskiego wskazują też na wyraz *вор*. W języku bułgarskim i serbskim odpowiednikami omawianego wyrazu są wyrazy proste (od jednej podstawy), utworzone odpowiednio za pomocą sufiksów *-eу* i *-ау*.

4.2.2. Nazwy nosicieli cech

Nazwy nosicieli cech są drugą obszerną kategorią słowotwórczą w obrębie derywatów występujących w „Kronice...” M. Strykowskiego. Poniżej uwzględniono występowanie kilku typów słowotwórczych nazw nosicieli cech w wybranych językach.

Sufiks *-ec*

Jednym z najbardziej rozpowszechnionych sufiksów przy tworzeniu nazw nosicieli cech w języku „Kroniki...” jest sufiks *-ec*. Występuje w takich wyrazach, jak: *mędrzec*, *oblubieniec*, *starzec*, *wygnaniec*.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
Sufiks <i>-ec</i> <i>mędrzec</i> (3)	SE: – SH: <i>mudrc</i> SW: <i>mudrc</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: <i>мудрець</i> SH: – SW: <i>мудрець</i>	Sufiks <i>-ец</i> SE: – SH: <i>мудрець</i> SW: <i>мудрець</i>	Sufiks <i>-ец</i> SE: <i>мъдрец</i> SH: – SW: <i>мъдрец</i>	Sufiks <i>-ац</i> SE: – SH: – SW: <i>мудрац</i>
<i>oblubieniec</i> (3)	SE: <i>ženich</i> SH: <i>ženich</i> SW: <i>ženich</i>	SE: <i>коханий</i> SH: – SW: <i>наречений, коханий, молодий</i>	SE: – SH: – SW: <i>возлюбленный</i>	Sufiks <i>-ець, -ик</i> SE: <i>любимец</i> SH: – SW: <i>избраник, любимец</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: – SH: – SW: <i>миљеник</i>
<i>starzec</i> (2)	Sufiks <i>-ec</i> SE: <i>stařec</i> SH: <i>stařec</i> SW: <i>stařec</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: <i>старець</i> SH: – SW: <i>старець</i>	Sufiks <i>-ик, -ец</i> SE: – SH: <i>старикъ, старецъ</i> SW: <i>старик, старец</i>	Sufiks <i>-ец</i> SE: – SH: <i>старьць</i> SW: <i>старец</i>	Sufiks <i>-ац</i> SE: <i>stàrac</i> SH: – SW: <i>старац</i>
<i>wygnaniec</i> (7)	Sufiks <i>-ec</i> SE: – SH: <i>vyhnanec</i> SW: <i>vyhnanec</i>	Sufiks <i>-ець</i> SE: – SH: – SW: <i>вигнанець</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: – SH: – SW: <i>изгнанник</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: <i>изгнанник</i> SH: – SW: <i>изгнанник</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: – SH: – SW: <i>изгнанник, прогнанник</i>

Jak widać z powyższego zestawienia, sufiks *-ec* jest również znany językowi czeskiemu w procesie tworzenia omawianej kategorii słowotwórczej.

Podobnie jak i w języku czeskim, język ukraiński ma odpowiedniki z sufiksem *-ець* prawie we wszystkich wyrazach oprócz substantywizowanych: *наречений* / *коханий* / *молодий*.

Język rosyjski posiada niektóre odpowiedniki nie tylko z sufiksem *-ец* (*мудрец*, *старец*), ale też z sufiksem *-ик* (*старик*, *изгнанник*), w jednym wypadku występuje imiesłów substantywizowany *возлюбленный*.

W wyrazach z języka bułgarskiego również znajduje się sufiks *-ец* (*мъдрец*, *любимец*, *старец*) lub sufiks *-ик* (*избраник*, *изгнанник*).

Serbskim odpowiednikiem polskiego sufiksu *-ec* jest sufiks *-au*, który występuje w wyrazach *мудрау, старау*. W innych wypadkach mamy do czynienia w języku serbskim z sufiksem *-ик* (*миљеник, изгнаник / прогнаник*).

Konkludując, nazwy nosicieli cech z sufiksem *-ec* występują w materiale ze wszystkich języków słowiańskich. Oprócz tego sufiksu podobną funkcję pełnią: sufiks *-ik*, a także formy substantywizowane.

Sufiks *-ik*

W „Kronice...” występują m.in. takie polskie wyrazy z sufiksem *-ik*: *młodzik, niewolnik, przeciwnik*.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowosłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
Sufiks <i>-ik</i> <i>młodzik</i> (1)	Sufiks <i>-ik</i> SE: – SH: <i>mladík</i> <i>holobradek</i> SW: <i>mladík</i> <i>holobradek</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: <i>молодик</i> SH: – SW: –	Sufiks <i>-ец, -ок</i> SE: <i>юнец</i> SH: – SW: <i>подросток,</i> <i>юнец</i>	SE: <i>момък</i> SH: – SW: –	Sufiks <i>-ак, -ау, -ић</i> SE: – SH: – SW: <i>дечак,</i> <i>дечарау,</i> <i>момчић</i>
<i>niewolnik</i> (9)	Sufiks <i>-ik, -ec</i> SE: <i>nevolník</i> SH: <i>vězeň</i> SW: <i>otrok</i> <i>zajatec</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: <i>невільник</i> SH: – SW: <i>раб,</i> <i>невільник</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: <i>раб</i> SH: – SW: <i>раб,</i> <i>невольник</i>	Sufiks <i>-ник</i> SE: – SH: <i>робъ</i> SW: <i>роб,</i> <i>пленник</i>	SE: <i>rõb</i> SH: – SW: <i>роб</i>
<i>przeciwnik</i> (3)	Sufiks <i>-ik, -ce</i> SE: – SH: <i>protivník</i> SW: <i>protivník,</i> <i>odpŕrce</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: – SH: <i>противник</i> SH: – SW: <i>противник</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: – SH: – SW: <i>противник</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: – SH: – SW: <i>противник</i>	Sufiks <i>-ик</i> SE: <i>protivník</i> SH: – SW: <i>противник</i>

W czeskich odpowiednikach omawianych wyrazów polskich występuje również sufiks *-ik* (*mladík, nevolník, protivník*); w niektórych odnotowanych wyrazach pojawia się sufiks *-ec* (*zajatec*) bądź *-ce* (*odpŕrce*). Ciekawe jest złożenie *holobradek* jako odpowiednik polskiego *młodzik*.

We wszystkich odpowiednikach z języka ukraińskiego znajduje się sufiks *-ик* (*молодик, невідник, противник*).

Ten sam sufiks występuje również w odpowiednikach z języka rosyjskiego (*невольник, противник*). Odpowiedniki polskiego *młodzik* zawierają w języku rosyjskim sufiksy *-ец* (*юнец*) i *-ок* (*подросток*).

W języku bułgarskim odpowiedniki polskich PNO zawierają sufiksy *-ник* (*пленник*) i *-ик* (*противник*).

W języku serbskim odpowiedniki polskich nazw nosicieli cech z sufiksem *-ik* zawierają sufiksy *-ак* (*дечак*), *-ац* (*дечарац*), serbski sufiks *-ић* (*момчић*), a także sufiks *-ик* (*противник*).

Sufiks *-ik* jest produktywny we wszystkich językach słowiańskich. Synonimiczne wobec niego mogą być też inne sufiksy, w tym – typowe dla wybranych języków.

Sufiks *-ak*

Sufiks *-ak* występuje w takich polskich nazwach osobowych jak na przykład *junak* i *prostak*.

Języki zachodniosłowiańskie		wschodniosłowiańskie		południowsłowiańskie	
pol. / częstotliwość występowania w tekście	cz.	ukr.	ros.	bułg.	serb.
Sufiks <i>-ak</i> <i>junak</i> (1)	Sufiks <i>-ák</i> SE: <i>junák</i> SH: – SW: <i>junák</i>	Sufiks <i>-ak</i> SE: <i>юнак</i> SH: – SW: –	Sufiks <i>-ец, -чак</i> SE: – SH: <i>молодецъ</i> SW: <i>молодец, удалец, смельчак</i>	Sufiks <i>-оша, -ец, -ак, -чага</i> SE: – SH: <i>юноша, юнѣцъ</i> SW: <i>юнак, смелчага, храбрец</i>	Sufiks <i>-ак, -ина</i> SE: <i>jūnāk, junāčina</i> SH: – SW: <i>јунак, јуначина</i>
<i>prostak</i> (1)	Sufiks <i>-ák</i> SE: – SH: <i>sprost'ák</i> SW: <i>člověk prosty sprost'ák</i>	Sufiks <i>-ak</i> SE: <i>простак</i> SH: – SW: <i>простак</i>	SE: <i>простолудин</i> SH: <i>простолудинъ</i> SW: <i>простолудин</i>	SE: – SH: – SW: –	Sufiks <i>-ak</i> SE: <i>pròstāk</i> SH: – SW: <i>простак</i>

Prawie we wszystkich analizowanych językach słowiańskich odnotowano odpowiedniki tych wyrazów z sufiksem *-ak*: cz. *junák, sprost'ák*; ukr. *юнак, простак*; bułg. *юнак*; serb. *јунак, простак*. W odpowiednikach z języka rosyjskiego występują inne sufiksy: *-ец* (*молодец, удалец*), *-чак* (*смелчак*), pojawia się także złożenie *простолудин*. Słowniki

języka bułgarskiego proponują też odpowiedniki polskiego *junak* z różnymi sufiksami: *-ouua* (*юноша*), *-eц* (*юнець*, *храбрец*), *-чага* (*смелчага*).

Nazwy nosicieli cech w porównaniu z nazwami wykonawców czynności rzadziej posiadają w porównywanych językach oryginalne sufiksy, produktywność zanotowanych sufiksów jest bardziej jednolita w wybranych językach, niż w obrębie *nomina agentis*. Świadczy to o odmiennościach w tworzeniu danej kategorii słowotwórczej na ogólnym tle słowiańskim.

Przeanalizowane nazwy wykonawców czynności oraz nazwy nosicieli cech na ogólnym tle słowiańskim tworzone są głównie w wyniku derywacji sufiksalnej za pomocą rodzimych sufiksów. W niektórych wypadkach sufiksy te powtarzają się w materiale z różnych języków słowiańskich, w innych zaś występują ich rozmaite warianty fonetyczne, rzadziej pojawiają się sufiksy typowe dla konkretnych języków. Przebadany materiał wskazuje na dość podobne tendencje słowotwórcze przy tworzeniu nazw wykonawców czynności w różnych językach słowiańskich, co potwierdza tezy i twierdzenia znane z cytowanej wyżej literatury przedmiotu.

Nazwy wykonawców czynności wyekscerpowane z „Kroniki...” M. Strykowskiego w wybranych językach słowiańskich są utworzone wskutek derywacji dodatniej sufiksalnej przeważnie za pomocą formantów *-nik*, *-ca*, *-ec*, a także pojawiają się tu między nimi wyrazy złożone. Zaproponowane dla porównania nazwy nosicieli cech z kolei obejmują sufiksy *-ec*, *-ik*, *-ak*. W niektórych wypadkach w miejscu wyżej wymienionych sufiksów języki słowiańskie posiadają inne formanty, które świadczą o specyfice systemów słowotwórczych tych języków. Ogólnie rzecz biorąc, omawiane typy słowotwórcze były i nadal są produktywne w językach słowiańskich, co raz jeszcze świadczy o podobieństwie w zakresie tendencji słowotwórczych spokrewnionych języków.

Wnioski

Niniejsza rozprawa została poświęcona analizie leksykalno-słotwórczej pospolitych nazw osobowych (PNO) „Kroniki polskiej, litewskiej, żmudzkiej i wszytkiej Rusi...” M. Strykowskiego na tle słowiańskim. W zabytku tym autor opisuje dzieje Rzeczypospolitej Polskiej, Wielkiego Księstwa Litewskiego i Rusi Kijowskiej od czasów najdawniejszych do XVI w. Tematyka słowiańska zabytku pozwoliła na wyekscerpowanie PNO dotyczących ówczesnej rzeczywistości i realiów słowiańskich, które zostały poddane analizie semantycznej i słotwórczej w pierwszej kolejności na gruncie polskim, a następnie – zwłaszcza w odniesieniu do warstwy słotwórczej – na ogólniejszym tle słowiańskim.

Pospolite nazwy osobowe to nazwy określające ludzi na podstawie rozmaitych cech, takich jak wiek, płeć, cechy fizyczne oraz mentalne, relacje pokrewieństwa i stosunki międzyludzkie, status społeczny, rodzaj działalności, miejsce zamieszkiwania, przynależność wyznaniowa, narodowościowa itd. W obrębie PNO ze względu na podstawowe znaczenie ‘człowiek, istota ludzka’²² wydzielono pewne klasy semantyczne. Podział ten jest ściśle związany z teorią pól leksykalnych.

Przypomnijmy, że pole leksykalne to zbiór leksemów związanych wspólnym pojęciem i reprezentujących pewien aspekt rzeczywistości pozajęzykowej. Zgodnie z zastosowaną teorią system leksykalny zawiera w sobie hierarchiczne i współzależne struktury pojęciowe, do których należą: makrosfera, sfera tematyczna, makropole, pole, subpole, grupa semantyczna, podgrupa semantyczna, leksemy. Zestawienie pól leksykalnych w ramach tej hierarchicznej struktury zastosowane w pracy zostało oparte na połączeniu koncepcji A. Markowskiego oraz autorów słownika ideograficznego R. Halliga i W. Wartburga. Cały obszar leksykalny pod tytułem „Uniwersum” podzieliłam na dwie makrosfery CZŁOWIEK i WSZECHŚWIAT ze wspólną strefą przejściową „Człowiek i wszechświat”. Zestaw pól leksykalnych w obrębie owych makrosfer oparłam na koncepcji E. Kwapien, którą autorka zastosowała w odniesieniu do rzeczowników polszczyzny XIX w.

PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego znajdują się – jak zostało to pokazane w części poświęconej analizie leksykalnej – w następujących grupach semantycznych makrosfery CZŁOWIEK: nazwy osób w relacji pokrewieństwa, nazwy osób według stanowisk urzędowych, nazwy osób według godności i tytułów, nazwy osób według stanu społecznego,

²² Obserwacji poddano również nazwy istot nadprzyrodzonych, ponieważ w analizowanym tekście zazwyczaj ulegają one antropomorfizacji.

nazwy osób według czynności wojskowych, nazwy osób według tytułów kościelnych, nazwy wyznawców religii, nazwy osób według zawodu, nazwy osób w stosunkach międzyludzkich, nazwy osób według cech fizycznych, nazwy osób według cech mentalnych, nazwy osób według cech związanych z zabezpieczeniem materialnym, nazwy mieszkańców z podgrupą etnonimów. Makrosfera WSZECHŚWIAT zawiera nazwy istot nadprzyrodzonych. Strefa przejściowa „Człowiek i wszechświat” zawiera nazwy osób pracujących ze zwierzętami oraz nazwy osób z ponadludzkimi umiejętnościami magicznymi.

Na pograniczu nazw pospolitych i własnych znajdują się etnonimy, które określają człowieka według miejsca zamieszkiwania i przynależności narodowej.

W „Kronice...” M. Strykowskiego mamy wiele użyć przenośnych nazw osobowych. Autor zabytku stosuje przenośnię jako środek wyrazu artystycznego w celu urozmaicenia narracji. Częste występowanie metaforycznych nazw osób świadczy nie tylko o autorskich stylistycznych upodobaniach M. Strykowskiego, ale także ogólnie stanowi charakterystyczny rys renesansowego stylu artystycznego.

Podsumowując charakterystykę leksykalną PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego, warto zwrócić uwagę na jego różnorodność semantyczną analizowanej leksyki, o czym świadczy fakt, że rozkłada się ona na jedenaście pól leksykalnych: „Ciało człowieka”, „Psychika człowieka”, „Dom człowieka”, „Człowiek w społeczności”, „Człowiek a instytucja państwa”, „Wiara człowieka”, „Wiedza człowieka”, „Praca człowieka”, „Artystyczna działalność człowieka”, „Otoczenie cywilizacyjne człowieka”, „Człowiek a wszechświat”. Zaproponowana analiza uwidacznia jedną z istotniejszych cech metodologii pól leksykalnych, w której występuje zjawisko przenikania się pól, co wyraża się w przynależności tego samego leksemu do różnych obszarów.

W porównaniu z dobą staropolską w okresie średniopolskim pojawiło się sporo nowych wyrazów. Zgodnie z przypuszczeniem Z. Klemensiewicza, słownictwo doby średniopolskiej w zestawieniu z dobą staropolską podwoiło się, co tłumaczy się „spotęgowaniem się roli języka ogólnonarodowego w życiu oraz ilościowym i jakościowym bogactwem piśmiennictwa artystycznego i naukowego, których rozwojowi towarzyszy ciągle i gorliwe poszukiwanie najstosowniejszych wyrazowych środków komunikacji” [Klemensiewicz 1999, 317].

Większość wykorzystanych przez M. Strykowskiego wyrazów na określenie człowieka to jednostki rodzime, chociaż pojawiają się między nimi wyrazy zapożyczone.

Z. Klemensiewicz zauważył, że wpływy języków obcych na język polski w XVI w. wzmocniły się: „Wchodząc w ściślejszy związek polityczny, gospodarczy i kulturalny z narodami ościennymi i dalszymi, szukał Polak także językowego z nimi zbliżenia” [Klemensiewicz 1999, 336]. Najwięcej zapożyczonych PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego pochodzi z języka niemieckiego, co świadczy o silnych związkach kulturalno-społecznych oraz wojskowo-politycznych pomiędzy dawną Rzeczpospolitą i Niemcami. Jak zaznaczył Z. Klemensiewicz, „rysem znamionnym niemieckich pożyczek był ich mocny związek z życiem praktycznym: handlem, rękodziełem, budownictwem, urządzeniem domów i mieszkań, strojem, wojskowością, zabawami ludowymi” [Klemensiewicz 1999, 342]. Germanizmy poświadczone w zabytku to: *grof, knecht, łotr, szwagier, kanclerz, kurfistrz, szafarz, rycerz, żołnierz, marszałek, hufiec, proboszcz, opat, foritarz, borgmistrz, ochmistrz, rotmistrz, burgrabię, margrabię, placgraf, landsknecht, sołtys*. Oprócz zapożyczeń z języka niemieckiego w „Kronice...” M. Strykowskiego występują również PNO zapożyczone z łaciny (*kolega, senator, konfederat, woluntariusz, gubernator, komendator, cesarz, bakalarz, kardynał, kasztelan, legat, mistrz*), z greki (*apostoł, paroch, biskup, monarcha, poeta, kronikarz, gramatyk, historyk, metafizyk, filozof, geograf, chronograf, astronom*), z języków wschodniosłowiańskich (*kniaź, towarzysz, woźny, horodniczy*), z języków tureckich (*baskak, kozak, janczar, horda, ułan*), z języka węgierskiego (*giermek, husarz*). Udział zapożyczonych PNO w obrębie poszczególnych pól i subpól leksykalnych dawnej polszczyzny stanowić może interesujący problem badawczy.

Analiza słowotwórcza PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego udowodniła również bogactwo technik derywacyjnych w obrębie poszczególnych kategorii słowotwórczych.

Najczęściej używaną techniką słowotwórczą przy tworzeniu PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego jest derywacja sufiksalna z udziałem rozmaitych formantów. Obserwacja materiału pozwoliła na wskazanie najbardziej produktywnych sufiksów w obrębie każdej z kategorii słowotwórczych. Dla nazw wykonawców czynności to sufiksy *-ca, -ciel, -nik*; dla nazw nosicieli cech to sufiks *-ec, -ik, -ak*; dla nazw zbiorów osób to sufiks *-stwo*; dla nazw mieszkańców to sufiksy *-anin* i *-czyk*; wreszcie dla nazw żeńskich to sufiks *-ka*. Trzeba podkreślić, że wiele z tych środków morfologicznych jest nadal produktywnych w zakresie pospolitych nazw osobowych tworzonych we współczesnej polszczyźnie.

Oprócz rzeczowników w tekście zabytku w roli nazw osobowych występują również przymiotniki, zaimki oraz imiesłowy substantywizowane, które prezentują derywację syntaktyczną.

Sięganie po takie techniki, jak substantywizacja czy konstrukcje składniowe można uznać za cechę stylistyczną właściwą M. Strykowskiemu. Świadczą one również o właściwościach stylu artystycznego polszczyzny XVI w.

W odniesieniu do płaszczyzny słowotwórczej analizowanych PNO warto przywołać słowa Z. Klemensiewicza, które bardzo dobrze charakteryzują słowotwórstwo XVI w.: „Słowotwórczy system doby średniopolskiej jest w swojej istocie i w ogromnej przewadze swoich składników dalszym ciągiem stanu staropolskiego i przedpiśmiennego zarówno pod względem jakościowym, tzn. znaczeniowych funkcji morfemów słowotwórczych, jak i ilościowym, tzn. zasobu odrębnych struktur słowotwórczych” [Klemensiewicz 1999, 304].

Całkowitej analizie poddano 800 PNO, z nich 560 to leksemy wyrażone jednym elementem rzeczownikowym o znaczeniu konkretnym, 69 to nazwy osobowe nierzeczownikowe powstałe wskutek substantywizacji, 61 – nazwy osobowe rzeczownikowe w znaczeniu przenośnym, 110 – rzeczownikowe nazwy narodowości.

PNO w „Kronice...” M. Strykowskiego stanowią bogatą klasę wyrazową opisującą człowieka i jego świat z perspektywy historycznej. Czytelnikowi zabytku prezentuje się bogactwo i różnorodność XVI-wiecznego społeczeństwa Europy środkowej z jego ówczesną rzeczywistością i otaczającymi realiami. Po pierwsze – jest to społeczeństwo zróżnicowane pod względem statusu społecznego z jego wewnętrznym rozwarstwieniem. Po drugie – duże znaczenie w kontekście zabytku posiada system władzy i organizacja wojskowa. Jest to związane z tematem „Kroniki...”, której autor opisuje rozmaite wydarzenia wojenne, jakie rozgrywały się pomiędzy organizmami państwowymi wymienionymi w tytule a innymi krajami. Było to także społeczeństwo, w którym wielką rolę odgrywała religia. Jak wynika z lektury zabytku, a co poświadczają także znawcy przedmiotu, osoby związane z duchowieństwem bardzo często wpływały na polityczny bieg historii. Jak wspomniano, społeczeństwo zaprezentowane w „Kronice...” jest mocno zróżnicowane w zakresie struktury zawodowej i pełnionych funkcji. Bogactwo środków formalnych, różnorodność leksyki i umiejętność operowania nią pozwoliły autorowi na zaprezentowanie wielobarwnego i złożonego obrazu społeczności zamieszkujących tereny XVI-wiecznej Europy Środkowo-Wschodniej.

Analiza PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego pod względem leksykalnym i słowotwórczym wykazała sporo osobliwości w zakresie wykorzystania części zasobu leksykalnego polszczyzny XVI w. Pokazała też znaczną stabilność słownictwa, gdyż duża część jednostek leksykalnych, które pojawiły się w „Kronice...” występuje i w języku współczesnym. Archaizmy, wyrazy zapomniane i przestarzałe stanowią zaś barwne świadectwo epoki.

Temat niniejszej rozprawy otwiera też dodatkowe perspektywy badawcze, zwłaszcza dotyczące relacji PNO pod względem relacji (między)leksykalnych i semantycznych (tu zwłaszcza w zakresie synonimii, antonimii czy polisemii), badań nad zapożyczeniami oraz neologizmami autorskimi. Ciekawe rezultaty mogłoby przynieść spojrzenie na PNO „Kroniki...” pod kątem frazeologicznym. Oprócz pospolitych nazw osobowych analizowany zabytek dostarcza również obszernego materiału onomastycznego (zarówno antropo- jak i toponimicznego) osobowych nazw własnych. Warto też porównać autorskie preferencje M. Strykowskiego w obszarze PNO z innymi kronikami renesansowymi, np. z tekstem M. Bielskiego, M. Kromera i in. Wreszcie trzeba dodać, że „Kronika...” M. Strykowskiego będąca dziełem literackim i historycznym stanowi także nieocenione źródło do badań etnograficznych i etnolingwistycznych. Mieści bowiem ogrom informacji dotyczących życia codziennego, kultury i tradycji XVI-wiecznych społeczeństw opisywanych w niej krajów.

W czwartym rozdziale zaprezentowano analizę porównawczą niektórych klas semantycznych PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego oraz kategorii i typów słowotwórczych z wykorzystaniem szerszego tła słowiańskiego. Część leksykologiczna poświęcona została porównaniu nazw osób w polu leksykalnym „Wiara człowieka”, nazw osób według czynności wojskowych oraz nazw osób według stanów, stanowisk i tytułów urzędowych. Wymienione grupy semantyczne PNO zostały wybrane ze względu na fakt, że są najliczniejsze w tekście zabytku. Część słowotwórcza prezentuje z kolei porównanie także najczęściej występujących w „Kronice...” kategorii słowotwórczych, a mianowicie nazw wykonawców czynności i nazw nosicieli cech.

Z zestawienia grup semantycznych PNO na tle słowiańskim widać, że słowniki współczesne dwujęzyczne, historyczne, jak i etymologiczne rejestrują różnorodne pod względem fonetycznym, gramatycznym i leksykalnym odpowiedniki polskich PNO. W wielu wypadkach mamy do czynienia z brakiem odpowiedników w słownikach innych języków słowiańskich, co może (ale nie musi) wskazywać na brak pewnych pojęć na gruncie kultury i

społeczeństwa tych języków. Także odpowiedniki opisowe niektórych wyrazów sygnalizują unikalność pojęć w kulturze i społeczeństwie polskim. Chodzi między innymi o typowe dla polskiego społeczeństwa XVI w. nazwy stanowisk urzędowych, takich jak *podkomorzy*, *podczaszy*, *podskarbi*. Zestawienie PNO w polu leksykalnym „Wiara człowieka” jeszcze raz uwypukla podział pojęć na pochodzące z kręgu katolickiego i prawosławnego, co odzwierciedla zróżnicowanie wyznaniowe na obszarze Słowiańszczyzny.

Nazwy osób według czynności wojskowych odnoszą się do licznych wydarzeń i starć wojennych, których opisom została poświęcona „Kronika...”. Ze względu na występowanie odpowiedników PNO w analizowanych grupach semantycznych możemy sądzić o stopniu przyswojenia pewnych zjawisk rzeczywistości pozajęzykowej w kulturze i procesach społecznych Słowian dawnych, jak i współczesnych.

Nazwy wykonawców czynności i nazwy nosicieli cech występujące w słownikach wybranych języków słowiańskich są utworzone wskutek derywacji dodatniej i posiadają w większości podobne sufiksy. W niektórych wypadkach przy tworzeniu tych nazw w innych językach słowiańskich aktywne były inne sufiksy albo fonetyczne odpowiedniki sufiksów produktywnych w polszczyźnie. Analizowane typy słotwórcze były i nadal pozostają produktywne w wybranych językach słowiańskich, a podobieństwa w zakresie tendencji systemów słotwórczych są kolejnym potwierdzeniem spokrewnienia językowego Słowiańszczyzny.

Analiza leksykologiczna i słotwórcza przeprowadzona w ostatnim rozdziale rozprawy ma charakter wstępny i otwiera przestrzeń dla dalszych badań. Jedną z takich przestrzeni jest adaptacja fonetyczna, gramatyczna i leksykalna PNO w każdym z języków słowiańskich. Następny problem badawczy to historyczno-kulturowe podłoże występowania poszczególnych wyrazów w wybranych językach. Ciekawe byłoby też uwzględnienie funkcjonowania niektórych formantów na szerszym tle porównawczym, biorąc pod uwagę ich występowanie nie tylko w odpowiednikach słownikowych, ale wykorzystując również obszerniejszy materiał źródłowy. Powyższe spostrzeżenia dowodzą, iż PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego stanowią interesujący zbiór do badań nad systemem leksykalnym i słotwórczym polszczyzny XVI w., jak i do porównania tych systemów w ramach innych języków słowiańskich.

Bibliografia

[Apresjan 2000] – Apresjan Jurij, 2000, *Semantyka leksykalna. Synonimiczne środki języka*, przekł. Z. Kozłowska, A. Markowski, wyd. II, Wrocław – Warszawa – Kraków. Wyd. I – 1974.

[Bałtowa, Siatkowski 1988] – Bałtowa Julia, Siatkowski Janusz, 1988, *Konfrontatywny opis słowotwórstwa języków blisko spokrewnionych*, [w:] *Z polskich studiów slawistycznych*, ser. 8, s. 5 – 12.

[Bardach 1970] – Bardach Juliusz, 1970, *Maciej Strykowski i jego twórczość w świetle najnowszych badań*, [w:] *Studia z ustroju i prawa Wielkiego Księstwa Litewskiego (XIV – XVII w.)*, Białystok, s. 68 – 90.

[Bogucki 2001] – Bogucki Ambroży, 2001, *Polskie nazwy rycerstwa w średniowieczu. Przyczynki do historii ustroju społecznego*, Włocławek.

[Brodowska-Honowska 1960] – Brodowska-Honowska Maria, 1960, *Nazwy mieszkańców w języku staro-cerkiewno-słowiańskim*, [w:] *Onomastica*, VI, s. 249 – 266.

[Brückner 1974] – Brückner Aleksander, 1974, *Wpływy języków obcych na język polski*, w: A. Brückner, *Początki i rozwój języka polskiego. Wybór prac*, pod red. M. Karasia, Warszawa.

[Budka 1969] – Budka Włodzimierz, 1969, *Do życiorysu Macieja Strykowskiego (sprostowania i uzupełnienia)*, [w:] *Ruch literacki*, 1, s. 31 – 39.

[Buttler 1967] – Buttler Danuta, 1967, *Koncepcja pola znaczeniowego*, [w:] *Przegląd Humanistyczny* 11, z. 2, s. 41 – 58.

[Buttler 1978] – Buttler Danuta, 1978, *Rozwój semantyczny wyrazów polskich*, Warszawa.

[Cybulski 2005] – Cybulski Marek, 2005, *Obyczaje językowe w dobie średniopolskiej*, [w:] *Rozprawy o historii języka polskiego*, red. S. Borawski, Zielona Góra, s. 149 – 211.

[Cygal-Krupa 1990] – Cygal-Krupa Zofia, 1990, *Podstawowe słownictwo tematyczne języka polskiego (na wybranych przykładach)*, Kraków.

[Cygal-Krupa 1986] – Cygal-Krupa Zofia, 1986, *Słownictwo tematyczne języka polskiego. Zbiór wyrazów w układzie rangowym, alfabetycznym i tematycznym*, Kraków.

[Damborský 1970] – Damborský Jiří, 1970, *Podstawy gramatyki języka czeskiego*, Warszawa.

[Decyk 1994a] – Decyk Wanda, 1994a, *Adaptacja morfologiczna wschodniosłowiańskich nazw geograficznych w polszczyźnie XVI i XVII wieku* [w:] *Studia z historii języka polskiego*, red. W. Kupiszewski, Warszawa.

[Decyk 1999b] – Decyk Wanda, 1994b, *O nazwach mieszkańców w kronikach polskich XVI i XVII wieku (na wybranych przykładach)*, [w:] *Studia z historii języka polskiego*, red. W. Kupiszewski, Warszawa.

[Długosz-Kurczabowa, Dubisz 1999] – Długosz-Kurczabowa Krystyna, Dubisz Stanisław, 1999, *Gramatyka historyczna języka polskiego. Słowotwórstwo*, Warszawa.

[Długosz-Kurczabowa 1990a] – Długosz-Kurczabowa Krystyna, 1990a, *Apelatywizacja biblijnych nazw własnych w języku polskim*, Warszawa.

[Długosz-Kurczabowa 1990b] Długosz-Kurczabowa Krystyna, 1990b, *Formant -tor*, [w:] *Prace Filologiczne*, t.35, s. 245 – 262.

[Długosz-Kurczabowa 1994] – Długosz-Kurczabowa Krystyna, 1994, *Słowotwórstwo historyczne w podręcznikach akademickich*, [w:] *Poradnik językowy*, 5 – 6, s. 77 – 88.

[Dobrzyński 1974] – Dobrzyński Walenty, 1974, *Z badań nad rozwojem polskich deminutywów. I. Historyczny rozwój rzeczowników z formantem -ę na tle słowiańskim*, Wrocław.

[Doroszewski 1946] – Doroszewski Witold, 1946, *Kategorie słowotwórcze*, [w:] *Sprawozdanie TNW*, 29, s. 20 – 42.

[Doroszewski 1962] – Doroszewski Witold, 1962, *Kategorie słowotwórcze. Studia i szkice językoznawcze*, Warszawa.

[Doroszewski 1928] – Doroszewski Witold, 1928, *Monografie słowotwórcze*, cz. I. *Formacje z podstawowym „-k” w części sufiksальной*, [w:] *Prace Filologiczne*, XIII, s. 1 – 61.

[Doroszewski 1929] – Doroszewski Witold, 1929, *Monografie słowotwórcze*, cz. 2. *Formacje z podstawowym „-l” w części sufiksальной*, [w:] *Prace Filologiczne*, XIV, s. 34 – 85.

[Doroszewski 1931a] – Doroszewski Witold, 1931a, *Monografie słowotwórcze*, cz. 3. *Formacje z podstawowym „-r” w części sufiksальной*, [w:] *Prace Filologiczne*, XV, s. 276 – 300.

[Doroszewski 1931b] – Doroszewski Witold, 1931b, *Monografie słowotwórcze*, cz. 4. *Formacje z podstawowym „-n” w części sufiksальной*, [w:] *Prace Filologiczne*, XV, s. 423 – 436.

[Dubisz 2005] – Dubisz Stanisław, 2005, *Słownictwo różnych zakresów tematycznych*, [w:] S. Dubisz, *Język – Historia – Kultura (wykłady, studia, analizy)*, wyd. II, Warszawa., s. 132 – 140.

[Dubisz, Sobotka 2010] – Dubisz Stanisław, Sobotka Piotr, 2010, *Informacja diachroniczna w badaniach współczesnych pospolitych nazw osobowych (uwagi z zakresu leksykografii i etymologii)*, [w:] *Poradnik językowy*, 8, s. 5 – 28.

[Dubisz, Heliasz, Sobotka, Stępień, Drózd-Łuszczak, Zaron, Chojak 2009] – Dubisz Stanisław, Heliasz Celina, Sobotka Piotr, Stępień Marzena, Drózd-Łuszczak Katarzyna, Zaron Zofia, Chojak Jolanta, 2009, *O pracy nad projektem synchroniczno-diachroniczne badania nad współczesnymi nazwami osobowymi*, [w:] *Poradnik językowy*, 9, s. 37 – 45.

[Franćić 1963] – Franćić Vilim, 1963, *Gramatyka opisowa języka serbochorwackiego*, Warszawa.

[Gałęcki, Jakubowski, Lehr-Splawiński 1950] – Gałęcki Włodzimierz, Jakubowski Wiktor, Lehr-Splawiński Tadeusz, *Gramatyka języka rosyjskiego*, 1950, Warszawa.

[Gajda 1982] – Gajda Stanisław, 1982, *Recenzja (W. Miodunka, Teoria pól językowych, społeczne i indywidualne ich uwarunkowanie, Warszawa-Kraków 1980)*, [w:] *Język polski*, 62, s. 48 – 52.

[Gołębiowski 1926] – Gołębiowski Łukasz, 1926, *O dziejopisach polskich, ich duchu, zaletach i wadach*, [w:] *Pamiętnik Umiejętności, Sztuk i Nauk*, 3, s. 2 – 204.

[Góralski 1983] – Góralski Zbigniew, 1983, *Urzędy i godności w dawnej Polsce*, Warszawa.

[GWJP 1998] – *Gramatyka współczesnego języka polskiego. Morfologia*, 1998, red. R. Grzegorczykowa, R. Laskowski, H. Wróbel, wyd. II, zm., Warszawa.

[Grzegorczykowa 2010] – Grzegorczykowa Renata, 2010, *Wprowadzenie do semantyki językoznawczej*, wyd. V, rozszerz., Warszawa.

[Grzegorczykowa 1984] – Grzegorczykowa Renata, 1984, *Zarys słowotwórstwa polskiego. Słowotwórstwo opisowe*, wyd. VI, Warszawa.

[Grzegorczykowa, Puzynina 1979] – Grzegorczykowa Renata, Puzynina Jadwiga, 1979, *Słowotwórstwo współczesnego języka polskiego. Rzeczowniki sufiksalne rodzime*, Warszawa.

[Habrajska 1995] – Habrajska Grażyna, 1995, *Collectiva w języku polskim*, Łódź.

[Honowska 1967] – Honowska Maria, 1967, *Zarys klasyfikacji polskich derywatów*, Wrocław.

[Jadacka 2001] – Jadacka Hanna, 2001, *System słowotwórczy polszczyzny (1945 – 2000)*, Warszawa.

[Jakubowicz 1999] – Jakubowicz Mariola, 1999, *Badania etymologiczne w rekonstrukcji językowego obrazu świata*, [w:] *Przeszłość w językowym obrazie świata*, red. A. Pajdzińska, P. Krzyżanowski, Lublin.

[Jankowiak 1997] – Jankowiak Lucyna Agnieszka, 1997, *Prasłowiańskie dziedzictwo leksykalne we współczesnej polszczyźnie ogólnej (Na podstawie słownika prasłowiańskiego)*, Warszawa.

[Jankowiak 2005] – Jankowiak Lucyna Agnieszka, 2005, *Słownictwo medyczne Stefana Falimirza. T. 1. Początki polskiej renesansowej terminologii medycznej*, Warszawa.

[Jodłowski 1964] – Jodłowski Stanisław, 1964, *Substantywizacja przymiotników w języku polskim*, Wrocław-Warszawa-Kraków.

[Karolak 1999] – Karolak Stanisław, 1999, *Pole semantyczne znaczeniowe*, [w:] *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, wyd. 2, popr., uzupełn., red. K. Polański, Wrocław – Warszawa – Kraków, s. 444 – 445.

[Karpluk 1977] – Karpluk Maria, 1977, *O języku Macieja Strykowskiego, historyka i poety z drugiej połowy XVI w., 1. Regionalizmy, cechy ruskie i poetyzmy w dziedzinie fonetyki*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

[Karpluk 1985] – Karpluk Maria, 1985, *Cechy regionalne oraz rutenizmy morfologiczne i składniowe w języku Macieja Strykowskiego /2 połowa XVI w./* [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, t. 23, Warszawa, s. 23 – 47.

[Klemensiewicz 1999] – Klemensiewicz Zenon, 1999, *Historia języka polskiego*, wyd. VII, uzupełn., Warszawa.

[Klemensiewicz 1957] – Klemensiewicz Zenon, 1957, *Tytuły i nazwy zawodowe kobiet w świetle teorii i praktyki*, [w:] *Język Polski*, 37, s. 101 – 119.

[Klemensiewicz, Lehr-Spławiński, Urbańczyk 1981] – Klemensiewicz Zenon, Lehr-Spławiński Tadeusz, Urbańczyk Stanisław, 1981, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

[Kleszczowa 1999] – Kleszczowa Krystyna, *Staropolskie kategorie słowotwórcze i ich perspektywiczna ewolucja. Rzeczowniki*, Katowice 1999.

[Kleszczowa 1996] – Kleszczowa Krystyna, 1996, *Staropolskie pogranicza fleksji i derywacji*, [w:] *Studia historycznojęzykowe II*, pod red. M. Kucały, Kraków, s. 23 – 30.

[Klich 1927] – Klich Edward, *Polska terminologia chrześcijańska*, Poznań 1927.

[Kononenko 2012] – Kononenko Iryna / Кононенко Ірина, 2012, *Język ukraiński i polski: studium kontrastywne / Українська та польська мови: контрастивне дослідження*, Warszawa.

[Korbut 1935] – Korbut Gabriel, 1935, *Niemczyzna w języku polskim. Wyrazy niemiecki w języku polskim pod względem językowym i cywilizacyjnym*, wyd. wznowione, Warszawa.

[Kosyl 1978] – Kosyl Czesław, 1978, *Metaforyczne użycie nazw własnych*, [w:] *Z zagadnień słownictwa współczesnego języka polskiego*, red. M. Szymczak, Wrocław, s. 133 – 143.

[Kowalik-Kaleta 1981] – Kowalik-Kaleta Zofia, 1981, *Staropolskie nazwy osobowe motywowane przez nazwy miejscowe*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

[Kowalik-Kaleta] – Kowalik-Kaleta Zofja, 1976, *Sufiks -ita w staropolskich nazwach osobowych i heraldycznych typu Leopolda, Masovita; Grzymalita, Rogalita oraz w formacjach apelatywnych najmit(a), wróżbit(a)* [w:] *Polonica*, s. 247 – 260.

[Kreja 1969] – Kreja Bogusław, 1969, *Słowotwórstwo rzeczowników ekspresywnych w języku polskim. Formacje na -ik, -k-, -isko i -ina*, Gdańsk.

[Kreja 1964] – Kreja Bogusław, 1964, *Słowotwórstwo nazw żeńskich we współczesnym języku polskim*, [w:] *Język Polski*, 44, z. 2, 129 – 140.

[Kucała 2000] – Kucała Marian, 2000, *Nazywanie Boga Ojca w historii polszczyzny*, [w:] *Obraz Boga Ojca w kulturze*, pod red. M. Ołdakowskiej-Kuflowej i U. M. Mazurczak, Lublin, s. 55 – 66.

[Kurkowska 2001] – Kurkowska Halina, Skorupka Stanisław, 2001, *Stylistyka polska. Zarys*, wyd. V, uzupeł., Warszawa.

[Kurzowa 1970] – Kurzowa Zofia, 1970, *Polskie rzeczowniki męskie na -o na tle słowiańskim*, Wrocław.

[Kwapien 2010] – Kwapien Ewelina, 2010, *Kształtowanie się zasobu leksykalnego polszczyzny XIX wieku – rzeczowniki (na podstawie danych leksykograficznych)*, Warszawa.

[Kwoka 2012] – Kwoka Tomasz, 2012, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze. T. 1. Ród i społeczeństwo*, Kraków.

[Kwoka 2013] – Kwoka Tomasz, 2013, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze. T. 2. Państwo i administracja*, Kraków.

[Kwoka 2015] – Kwoka Tomasz, 2015, *Dzieje słownictwa z zakresu stosunków społecznych w Serbii i Czarnogórze. T. 3. Wojsko, Kościół, świadczenia i własność*, Kraków.

[Lubaczewska 1982] – Lubaczewska Katarzyna, 1982, *Formant -ita (-yta) we współczesnym języku polskim*, [w:] *Poradnik Językowy*, z. 6, s. 387 – 396.

[Łoś 1925] – Łoś Janusz, 1925, *Gramatyka języka polskiego*, t. 2. *Słowotwórstwo*, Lwów – Warszawa – Kraków.

[Łuczyński 1980] – Łuczyński Edward, 1980, *Analiza słownictwa z zastosowaniem podziału materiału na grupy leksykalno-semantyczne*, [w:] *Język. Teoria – Dydaktyka*, Kielce.

[Lyons 1984] – Lyons John, 1984, *Semantyka*, przekł. A. Weinsberg, T. 1, Warszawa. Wyd. I – 1977.

[Malec 1998] – Malec Maria, 1998, *Etnonimy. Nazwy narodowości. Nazwy mieszkańców*, [w:] *Polskie nazwy własne. Encyklopedia*, red. E. Rzetelska-Feleszko, Warszawa – Kraków, s. 181 – 188.

[Malinowski 1980] – Malinowski Mikołaj, 1980, *Wiadomość o życiu i pismach Macieja Strykowskiego*, [w:] M. Strykowski, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkiej Rusi Macieja Strykowskiego*. T. 1 – 2, Wyd. nowe, będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z roku 1582, Warszawa, T. 1, s. 2 – 28.

[Mańczak 1983] Mańczak Witold, 1983, *Polska fonetyka i morfologia historyczna*, Warszawa.

Materiały do bibliografii słowotwórstwa języków słowiańskich (Prace opublikowane w Polsce w latach 1966 – 1971), 1973, z. 4, red. J. Puzynina, Warszawa.

[Markowski 1992] – Markowski Andrzej, 1992, *Leksyka wspólna różnym odmianom polszczyzny*, T. 1 – 2, Warszawa.

[Markowski 2012] – Markowski Andrzej, 2012, *Polu leksykalne, ich istota i struktura. Relacje semantyczne związane z polami* [w:] Markowski Andrzej, *Wykłady z leksykologii*, Warszawa.

[Maryniakowa 1993] – Maryniakowa Irena, 1993, *Gramatyka konfrontatywna rosyjsko-polska: morfologia ze słowotwórstwem*, Warszawa.

[Minikowska 1980] – Minikowska Teresa, 1980, *Wyrazy ukraińskie w polszczyźnie literackiej XVI w.*, [w:] TNT, *Prace Wydziału Filologiczno-Filozoficznego*, t. 27, z. 3, Warszawa – Poznań – Toruń, s. 7 – 144.

[Miodunka 1980] – Miodunka Władysław, 1980, *Teoria pól językowych. Społeczne i indywidualne ich uwarunkowania*, Warszawa – Kraków.

[Nagórko 1998] – Nagórko Alicja, 1998, *Gramatyka języka polskiego (ze słowotwórstwem)*, Warszawa.

[Nagórko 2012] – Nagórko Alicja, 2012, *Polski system słowotwórczy na tle języków europejskich (o pewnym projekcie wydawniczym)*, [w:] *Słowotwórstwo słowiańskie, system i tekst. Prace Komisji Słowotwórczej przy Międzynarodowym Komitecie Słowistów*, seria 13, pod red. J. Sierociuka, Poznań, s. 253 – 267.

[Oleszczak 1964] – Oleszczak Danuta, 1964, *Uwagi o formantach tworzących nazwy wykonawców czynności typu biegacz, palacz*, [w:] *Poradnik Językowy*, 4, s. 170 – 174.

[Peplowski 1974] – Peplowski Franciszek, 1974, *Odczasownikowe nazwy wykonawców czynności w polszczyźnie XVI wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk.

[Pisarek 1967] – Pisarek Walery, 1967, *Pojęcie pola wyrazowego i jego użyteczność w badaniach stylistycznych*, [w:] *Pamiętnik Literacki*, 58, z. 2, s. 493 – 516.

[Ptaszycki 1903] – Ptaszycki Stanisław, 1903, *Wiadomość bibliograficzna o rękopisie nieświeskim kroniki Macieja Strykowskiego*, [w:] *Pamiętnik literacki*, 2, s. 220 – 246.

[Puzynina 1976] – Puzynina Jadwiga, 1976, *O dorobku i perspektywach badawczych słowotwórstwa historycznego języka polskiego*, [w:] *Prace Filologiczne*, 24, s. 169.

[Radziszewska 1978] – Radziszewska Julia, 1978, *Maciej Strykowski – historyk-poeta z epoki odrodzenia*, Katowice.

[Rieger, Siatkowski] – Rieger Janusz, Siatkowski Janusz, 2012, *Kontakty polszczyzny z językami słowiańskimi, Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, [w:] *Współczesny język polski*, red. J. Bartmiński, Lublin, s. 541 – 553.

[Rospond 1971] Rospond Stanisław, 1971, *Gramatyka historyczna języka polskiego*, Warszawa.

[Rykiel-Kempf 1985] – Rykiel-Kempf Barbara, 1985, *Budowa słowotwórcza nazw zbiorowych w języku polskim XVII wieku*, Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk – Łódź.

[Rymut 1979] – Rymut Kazimierz, 1979, *Granica czy strefa przejściowa między nomen appellativum a nomen proprium*, [w:] *Slavica Lundensia* 7, s. 175 – 180.

<http://journals.lub.lu.se/index.php/sl/article/view/10200/8615> [dostęp: 22.07.2016].

[Rytter 1992] – Rytter Grażyna, 1992, *Wschodniosłowiańskie zapożyczenia leksykalne w polszczyźnie XVII w.*, Łódź.

[Sajkowski 1969] – Sajkowski Alojzy, 1969, *Czytając Strykowskiego*, [w:] *Pamiętnik Literacki*, 4, s. 239 – 253.

[Siudzińska 2016] – Siudzińska Natalia, *Formacje ekspresywne we współczesnym języku polskim (na przykładzie wybranych pospolitych nazw osobowych)*, Warszawa 2016.

[SJDS 1999]: *Słowotwórstwo języka doby staropolskiej. Przegląd formacji rzeczownikowych*, red. K. Kleszczowa, Katowice 1999.

[Sławski 1954] – Sławski Franciszek, 1954, *Gramatyka języka bułgarskiego*, Warszawa.

[Sławski 2011] – Sławski Franciszek, 2011, *Słowotwórstwo bułgarskie na tle prasłowiańskim*, [w:] F. Sławski, *Słowotwórstwo, słownictwo i etymologia słowiańska*, Kraków, s. 203 – 213.

[Sławski 1976 – 1979] Sławski Franciszek, 1976 – 1979, *Zarys słowotwórstwa prasłowiańskiego*, [w:] *Słownik prasłowiański*, t. I., s. 43 – 141; t. II, s. 13 – 60; t. III, s. 11 – 19, Wrocław.

[Ślęk 1985] – Ślęk Ludwika, 1985, *Strykowski Maciej*, [w:] *Literatura polska: przewodnik encyklopedyczny*, red. J. Krzyżanowski, T. 1, Warszawa, s. 407.

[Sulisz 1969] – Sulisz Małgorzata, 1969, *Budowa słowotwórcza nazw etnicznych w języku polskim (Formacje z przyrostkiem -'anin, -ak // -'ak, -czyk, -'ec, -ek, -ik // -yk, -in // -yn)*, [w:] *Rozprawy Komisji Językowej WTN*, 7, s. 287 – 341.

[Szczauś 2000] – Szczauś Agnieszka, 2000, *Funkcjonowanie słowotwórczych szeregów synonimicznych w świadomości językowej XVI-wiecznych pisarzy i leksykografów*, [w:] *Poradnik Językowy*, s. 20 – 34.

[Szczauś 2005] – Szczauś Agnieszka, 2005, *Rzeczownikowe synonimy słowotwórcze w polszczyźnie XVI wieku*, Szczecin.

[Szymczak 1966] – Szymczak Mieczysław, 1966, *Nazwy stopni pokrewieństwa i powinowactwa rodzinnego w historii i dialektach języka polskiego*, Warszawa.

[Taszycki 1964] – Taszycki Witold, 1964, *Kilka uwag o nazwach mieszkańców od nazw krain i miejscowości*, cz. 3, [w:] *Prace Filologiczne*, 18, s. 261 – 265.

[Tokarski 1975] – Tokarski Ryszard, 1975, *Zapożyczenia leksykalne a zmiany znaczenia w polu wyrazowym*, [w:] *Język polski*, 55, s. 275 – 282.

[Tokarski 1984] – Tokarski Ryszard, 1984, *Struktura pola znaczeniowego (studium językoznawcze)*, Warszawa.

[Ułaszyn 1923] – Ułaszyn Henryk, 1923, *Słowotwórstwo*, [w:] T. Benni, J. Łoś, K. Nitsch, J. Rozwadowski, H. Ułaszyn, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków, s. 207 – 245.

[Walczak B. 1992] – Walczak Bogdan, 1992, *Granica między jednostkami leksykalnymi rodzimymi i obcego pochodzenia*, [w:] *Opisać słowa*, pod red. A. Markowskiego, Warszawa, s. 222 – 233.

[Walczak B. 2012] – Walczak Bogdan, 2012, *Kontakty polszczyzny z językami niesłowiańskimi*, [w:] *Współczesny język polski*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin, s. 526 – 539.

[Walczak M. 1999] – Walczak Mariola, 1999, *Słowotwórstwo rzeczownika w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim (na przykładzie agentywnych nazw osobowych)*, [w:] *Słowotwórstwo, semantyka i składnia języków słowiańskich*, t. 1, pod red. M. Blicharskiego i H. Fontańskiego, Katowice, s. 24 – 29.

[Walczak-Mikołajczakowa 2000] – Walczak-Mikołajczakowa Mariola, 2000, *Słowotwórstwo agentywnych nazw osobowych w języku polskim, rosyjskim i bułgarskim*, Poznań.

[Witaszek-Samborska 1992] – Witaszek-Samborska Małgorzata, 1992, *Wyrazy obcego pochodzenia we współczesnej polszczyźnie*, Poznań.

[Witkowski 1955] – Witkowski Wiesław, 1955, *Sufiksy tworzące nazwy działacza (nomina agentis) w języku rosyjskim* [w:] *Studia z Filologii Polskiej i Słowiańskiej*, 1, Warszawa, s. 486 – 520.

[Wróbel 2001] – Wróbel Henrik, *Gramatyka języka polskiego*, Kraków 2001.

[Zajda 1970] – Zajda Aleksander, 1970, *Nazwy urzędników staropolskich (do roku 1600)*, Kraków.

[Zaleski 1958] – Zaleski Jan, 1958, *Wyrazy zdrobniałe w polszczyźnie XVI w.*, [w:] *Zeszyty naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego, Filologia*, z. 4, s. 93 – 184.

[Zarębski 2003] – Zarębski Rafał, 2003, *Etnonimy i nazwy odcinające w polskich przekładach Nowego Testamentu*, [w:] *Onomastica*, 48, s. 45 – 78.

[Zarębski 2010] – Zarębski Rafał, 2010, *Przyczyny i skutki obecności afiksów obcego pochodzenia w dziejach polszczyzny*, [w:] *Poradnik Językowy*, z. 8, s. 29 – 43.

[Zarębski 2015] – Zarębski Rafał, 2015, *Szeregi synonimiczne w badaniach stylistycznego zróżnicowania dawnej polszczyzny (na przykładzie Podróży do Ziemi Świętej, Syrii i Egiptu M. K. Radziwiłła Sierotki)*, [w:] *Staropolskie Spotkania Językoznawcze*, t. 1: *Jak badać teksty staropolskie*, red. T. Mika, D. Rojszczak-Robińska, O. Stramczewska, Poznań, s. 231 – 245.

[Zierhoffer, Zierhofferowa 2000] – Zierhoffer Karol, Zierhofferowa Zofia, 2000, *Nazwy zachodnioeuropejskie w języku polskim a związki Polski z kulturą Europy*, Poznań.

[Ziomek 2001] – Ziomek Jerzy, 2001, *Renesans*, Warszawa.

[Zołotowa 1962] – Zołotowa W. S., 1962, *Rzeczowniki dewerbalne osobowe we współczesnej polszczyźnie*, [w:] *Poradnik Językowy*, 7 – 8, s. 310 – 321.

Encyklopedie i słowniki

[Boryś 2005] – Boryś Wiesław, 2005, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, Kraków.

[Brückner 1990] – Brückner Aleksander, 1990, *Słownik etymologiczny języka polskiego*, t. 1 – 2, Warszawa.

ESJP – *Elektroniczny słownik języka polskiego XVII i XVIII wieku* – <http://xvii-wiek.ijp-pan.krakow.pl> [dostęp: 16.12.2016].

EJP – *Encyklopedia języka polskiego*, 1999, wyd. 3, popr., uzup., red. S. Urbańczyk, M. Kucala, Wrocław – Warszawa – Kraków.

EJO – *Encyklopedia językoznawstwa ogólnego*, 1999, wyd. 2, popr., uzup., red. K. Polański, Wrocław – Warszawa – Kraków.

[Karpluk 2001] – Karpluk Maria, 2001, *Słownik staropolskiej terminologii chrześcijańskiej*, Kraków.

SL – Linde M. Samuel Bogumił, 1854 – 1860, *Słownik języka polskiego*, wyd. II, popraw., pomnoż., t. I – VI, Lwów.

SW – *Słownik języka polskiego*, 1900 – 1927, pod red. J. Karłowicza, A. Kryńskiego, W. Niedźwiedzkiego, t. I – VIII, Warszawa.

SJP – *Słownik języka polskiego*, 1958 – 1969, pod red. W. Doroszewskiego, t. 1 – 11, Warszawa.

SPP – *Słownik pisarzy polskich*, 2008, red. Elżbieta Zarych, Kraków.

SPJS – *Słownik pojęciowy języka staropolskiego* – <http://spjs.ijp-pan.krakow.pl> [dostęp: 16.12.2016].

SXVI – *Słownik polszczyzny XVI wieku*, 1965 – 2001, pod red. M. R. Mayenowej, F. Pełowskiego, t. 1 – 36, Wrocław.

SP – *Słownik prasłowiański*, 1974 – 2001, pod red. F. Sławskiego, t. 1 – 8, Wrocław.

Słownik poprawnej polszczyzny PWN, 2006, oprac. L. Drabik, E. Sobol, Warszawa.

Sstp – *Słownik staropolski*, 1953 – 1995, pod red. S. Urbańczyka, t. 1 – 9, Warszawa – Kraków.

SWO – *Słownik wyrazów obcych*, 1978, red. J. Tokarski, Warszawa.

[Stachowski 2007] – Stachowski Stanisław, 2007, *Słownik historyczny turcyzmów w języku polskim*, Kraków.

WSWO – *Wielki słownik wyrazów obcych*, 2005, pod red. M. Bańko, Warszawa.

Wielki słownik etymologiczno-historyczny języka polskiego, 2003, red. S. Dubisz, Warszawa.

[Zarębski 2005] – Zarębski Rafał, *Słownik nazw osobowych w polskich przekładach Nowego Testamentu*, Łódź 2005.

Słowniki innych języków słowiańskich

Język czeski

SE (słownik etymologiczny): [Machek 1971] – Machek Vaclav, 1971, *Etymologický slovník jazyka českého*, wyd.3 nezm., Praha.

SH (słownik historyczny): <http://vokabular.ujc.cas.cz/hledani.aspx> [dostęp: 28.10.2016].

SW (słownik współczesny): [Vydra 1967] – Vydra Bohumil, 1967, *Słownik polsko-czeski*, Praha.

Język ukraiński

SE: *Етимологічний словник української мови в семи томах*, 1982 – 2012, ред. О. С. Мельничук, Київ, http://litopys.org.ua/djvu/etymolog_slovnnyk.htm [dostęp: 07.02.2017]

SH: *Історичний словник українського языка*, 1930, ред. Є. Тимченко, Харків – Київ.

SW: [Aleksejczuk 2004] – Aleksejczuk Oleg, 2004, *Praktyczny słownik polsko-ukraiński*, Kraków,

[Markunas 1995] – Markunas Antoni, Uczitiel Tamara, 1995, *Terminologia Kościelna, Mały słownik opisowy polsko-ukraiński i ukraińsko-polski*, Poznań.

Język rosyjski

SE: [Vasmer 1964 – 1975] – Фасмер Макс, 1964 – 1975, *Этимологический словарь русского языка*, перевод с немецкого и дополнения О.Н. Трубачева, под ред. и с предисловием Б. А. Ларина, Т. 1 – 4, Москва.

SH: *Словарь русского языка XI – XVII вв.*, 2004, Москва, <http://etymolog.ruslang.ru/> [dostęp: 30.01.2017]

SW: [Hessen, Stypuła 2007] – Hessen Dymitr, Stypuła Ryszard, 2007, *Wielki słownik polsko-rosyjski*, Warszawa.

Język bułgarski

SE: *Български етимологичен речник*, 1971 – 1995, т. 1 – 4, София.

SH: <http://cyrillomethodiana.uni-sofia.bg/> [dostęp: 02.11.2016].

SW: [Radewa 1988] – Radewa Sabina, 1988, *Podręczny słownik polsko-bułgarski z suplementem*, t. 1 – 2, Warszawa.

[Sławski 1987] – Sławski Franciszek, 1987, *Podręczny słownik bułgarsko-polski z suplementem*, Warszawa.

Język serbski

SE: [Skok 1971 – 1974] – Skok Petar, 1971 – 1974, *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, t. 1 – 4, Zagreb.

SW: *Полско-српски речник*, 1999, ред. Ђорђе Живановић, Београд.

Bibliografia źródłowa

[Strykowski, I – II] Strykowski Maciej, *Kronika polska, litewska, żmódzka i wszystkich Rusi Macieja Strykowskiego*. T. 1 – 2, wyd. nowe, będące dokładnym powtórzeniem wydania pierwotnego królewskiego z roku 1582, Wydawnictwo Artystyczne i Filmowe, Warszawa 1980.

<http://www.obc.opole.pl/dlibra/docmetadata?id=703&from=pubstats> [dostęp: 18.06.2015].

link odsyła do wersji oryginalnej w postaci elektronicznej

ANEKS 1.

PNO „Kroniki...” w układzie polowym A. Markowskiego

Aneks prezentuje układ pól leksykalnych z dalszym podziałem na subpola w ujęciu A. Markowskiego [Markowski 1992, II]. Do każdego z wymienionych subpól zostały dopasowane przykłady PNO wyekscerpowane z „Kroniki...” M. Strykowski.

Pole	Subpole	PNO
1. Ciało	a) nazwy ogólne	<i>człowiek, ludzie, osoba, mężczyzna, kobieta</i>
	b) cechy trwałe	<i>olbrzym</i>
2. Rozwój ciała	b) osoby według wieku	<i>dziecko, chłopiec, młody, młodzik, młodzież, staruszek</i>
4. Działanie ciała, zmysły, choroby	f) materialne przejawy i skutki chorób	<i>kaleka, ranny</i>
5. Jedzenie i jego przyrządzenie	f) osoby związane z jedzeniem	<i>kucharz, piekarz</i>
8. Dbłość o ciało	c) leczenie	<i>lekarz</i>
9. Uczucia, emocje	a) uczucia	<i>kochany (kochanek), ulubiony (ulubieniec)</i>
11. Rozum, pamięć, wyobraźnia	b) oceny	<i>mądry (mędrzec), dochcip ‘człowiek zdolny’</i>
12. Charakter człowieka i jego cechy		<i>mądry (mędrzec), kłamca</i>
13. Moralność i oceny	b) osoby	<i>kłamca, złodziej</i>
14. Literatura	f) osoby	<i>autor, drukarz, pisarz, poeta, tłumacz</i>
16. Muzyka	e) osoby	<i>śpiewak, chór</i>
17. Malarstwo i rzeźba	d) osoby	<i>malarz</i>
18. Wiara	a) podmioty	<i>bóg, bogini, diabeł, szatan, czart</i>
19. Religia	b) sakramenty	<i>spowiadać (spowiednik)</i>
	e) osoby	<i>n. osób według tytułów kościelnych</i>
20. Stosunki międzyludzkie	c) 1. zjawiska negatywne	<i>zabijać (zabójca), bić (biczownik), oskarżać (oskarżyciel), prześladować (prześladowca), uciekać (uciekinier), żebrąć (żebrak)</i>
	3. osoby	<i>kłamca, pijak, złodziej, wróżka</i>
	d) zjawiska pozytywne	<i>pomoc (pomocnik), wolny (ludzie wolne)</i>
21. Stosunki rodzinne	a) osoby	<i>nazwy osób w relacji pokrewieństwa, opiekun, krewny</i>
22. Stosunki przyjacielskie	a) osoby	<i>gospodarz, gość, towarzystwo</i>
23. Stosunki służbowe	a) osoby	<i>zastępca</i>
24. Stosunki ogólnospołeczne	a) osoby	<i>chłop, gospodarz, naród, rodak, młodzież, niewolnik, szlachta, robotnik</i>

25. Zachowanie i postępowanie	f) oceny zachowania i postępowania	<i>bohater, buntownik, szaleniec, cichy, niespokojny (niespokojniczek), pijany,</i>
27. Szkoła i wychowanie osoby	osoby	<i>nauczyciel, uczeń</i>
28. Nauka	c) osoby według dyscyplin naukowych	<i>filozof, historyk, matematyk, fizyk, metafizyk, geograf; n. osób według tytułów naukowych</i>
29. Zwyczaje i obyczaje	d) świat dawnych epok	<i>cesarz, hrabia, król, książę, rycerz, szlachcic</i>
	e) uroczystości	<i>tancerz, śpiewak</i>
32. Urząd, państwo, polityka	a) urząd	<i>sędzia, strażnik, świadek, więzień</i>
	b) państwo	<i>cesarz, król, poseł, władca</i>
	symbole	<i>chorągiew (chorągźny)</i>
33. Wojsko	a) osoby	<i>nazwy osób według stopni wojskowych</i>
	b) broń	<i>armata, drużyna</i>
	c) czynność	<i>strzelać (strzelec)</i>
35. Komunikacja, podróż	c) osoby	<i>pielgrzym 'podróżnik'</i>
36. Handel i usługi	osoby	<i>n. wykonawców czynności, n. osób według zawodów, sługa</i>
37. Miasto i jego urządzenia	a) nazwy osób	
	b) budynki i ich części	<i>pokój (pokojówek)</i>
38. Wieś i jej otoczenie	e) osoby	<i>kowal, leśniczy, młynarz, ogrodnik, pasterz, rolnik, rybak</i>
39. Praca fizyczna	ł) środki pracy	<i>wapno</i>
	m) wykonawcy pracy fizycznej	<i>majster, robotnik, malarz, murarz, rzemieślnik, kowal, leśniczy, młynarz, pasterz, rolnik, rybak</i>
40. Własność	b) cechy, stosunek do własności	<i>bogacz, biedak, żebrak, złodziej, nędza (nędznik), nasz (naszyniec),</i>
	c) czynności związane z własnością:	<i>dawać (dawca)</i>
44. Ziemia – przyroda nieożywiona	d) minerały, materiały	<i>piasek</i>
46. Zwierzęta	b) czworonogi	<i>osioł</i>
	j) człowiek i zwierzęta	<i>pasterz, rybak, łowiec</i>

ANEKS 2.

Grupy semantyczne PNO „Kroniki...” według zestawu E. Kwapien

Aneks prezentuje układ pól leksykalnych z dalszym podziałem na subpola w ujęciu E. Kwapien [Kwapien 2010]. Do każdego z subpól tej klasyfikacji zostały dopasowane poszczególne grupy semantyczne PNO oraz przykłady nazw osobowych użytych w „Kronice...” M. Strykowski.

Pole	Subpole	grupa semantyczna PNO	PNO „Kroniki”
Ciało człowieka	cechy fizyczne	n. ogólne, n. nosicieli cech: według płci	<i>mąż = mężczyzna, chłopak, dziewczeczka, baba ‘kobieta’, białogłowa ‘kobieta’, n. żeńskie, płeć ‘ludzie określ. płci’, osoba, ludzie, lud</i>
		według wieku	<i>dziecko, wyrostek, młodzik, młodzieńczyk, młodzież, młódź, panienka, staruszek, stary, starszy, młody, n. istot młodych</i>
		według cech fizycznych	<i>olbrzym, chudzina, chłop ciężki, chłopek mały, maluczkie ciało, garbarz, słabak, słabszy, mocniejszy, śpiący, kaleka, rzezaniec, trzebieniec, ranny, poraniony, zraniony, pobity, zбитy, śmiertelny, ułomny, umarły, martwy, nieboszczyk</i>
	zmysły, choroby, leczenie	n. osób według zawodu	<i>lekarz</i>
	uczucia, emocje, ich oceny	n. nosicieli cech, n. wykonawców czynności	<i>oblubieniec, kochanek, miłośnik, miłośnica, trapion, strapion, męczennica</i>
Psychika człowieka	wola i oceny z nią związane		<i>woluntariusz, pomocnik, stanowiciel, zwycięzca, poborca, ofiarnik, bohater</i>
	rozum, pamięć, wyobraźnia		<i>nieuk, niewiadomy, mędrzec, dochcip ‘utalentowany’, doświadczony</i>
	charakter		<i>cichy, godny, baczny, pyszny, gnuśny, nieposłuszny, leniwy, gniewosz, tyran, despot, niemiłościwe ręce, melancholik,</i>

			<i>niespokojniczek, chwalca, pochlebca</i>
	moralność i oceny z nią związane	n. nosicieli cech n. wykonawców czynności	<i>cnotliwy, dobrodziej, złoczyńca, krzywoprzysięzca, łotr, łotrostwo, buntownik, biczownik, burzyciel, wzburzyciel, gwałciciel, zgwałciciel, rozbójnik, zabójca, mężobójca, przyczyniec, wywołaniec, naśladowca, prześladowca, prodytor = zdrajca, zmiennik, śpieg, śpiegierz, pomściciel, rozgłosiciel, rozmnożyciel, niewinny, winowajca, hułtaj, pijak, pijany, nikczemnik, wyrodek, pseudomonarcha</i>
Dom człowieka	jedzenie, jego przyrządzenie	n. osób według zawodu	piekarz, zupnik
	tkaniny, materiały		kuśnierz
	stosunki rodzinne	n. osób według relacji pokrewieństwa	<i>dom 'rodzina', familia, przaszczur, przodek, pradziad, dziad, rodzic, pan młody, małżonek, małżonka, mąż, żona, ojciec, mać, matka, dziecko, jednorodziec, jedynaczka, syn, córka, brat, braciszek, bracia, siostra, bliźnię, wnuk, prawnuk, prawnuczka, potomek, zięć, cieść, swiekier, szwagier, bratowa, jątrew, swat, kum, ojciec chrzestny, matka chrzestna, stryj, wuj, brat stryjeczny, synowiec, synowica, sestrzeniec, siostrzenica, bratanek, krewny, wdowa, wdowiec, ojczym, macocha, sirota</i>
		n. żeńskie i osób młodych	<i>królowa, królowna, księżna, cesarzowa, panię, panic, cesarewicz, wojewodzie, wojtowic</i>

Człowiek w społeczności	stosunki międzyludzkie, przyjacielskie, towarzyskie	n. osób w stosunkach międzyludzkich	<i>pobratyn, przyjaciel, towarzysz, towarzyszka, towarzystwo, gromada, kolega, kompetytor, naszynek, ziemek, opiekun, postronny, gość, przychodzień, nieprzyjaciel, przeciwnik, wygnaniec</i>
		PNO wg stanu cywilnego	<i>panna, panienka, panienka bezmężna</i>
	stosunki służbowe, stosunki ogólnospołeczne	n. osób według stanu społecznego	<i>chłop, chłopiek, chłopię, chłopstwo, pospólstwo, kmieć, kmiotek, czeladka, niewolnik, nałożnica, ludzie wolni, lud gruby, lud służebny, kozactwo, mieszczanin, kupiec, szlachcic, bojarzyn, pan, dworzanin, duchowieństwo</i>
		n. osób wg narodowości	<i>etnonimy, Litwa / Moskwa / Ruś 'naród'</i>
Człowiek a instytucja państwa	urząd, państwo, polityka	n. osób według stanowisk, n. osób według zawodu,	<i>król, monarcha, cesarz, car, książę, dzierżawca, mocarz, jedynowładca, konfederat, kurfistrz, graf, grabież, sultan, wódz, wojewoda, wójt, kanclerz, sprawca, szafarz, senator, goniec, rajca, kasztelan, gubernator, gubernatorka, mistrz, mistrzyni, komisarz, borgmistrz, burgrabię, margrabię, landgraf, placgraf, nadwornik, woźny, strona, rada = radny, przełożony, holdowny, holdownik, horodniczy, udziałny, pan, pani, ochmistrz, zupnik, piwniczny, podczaszy, podkancelarzy, podkontorzy, podskarbi, kantor, sekretarz, mastalerz, koniuszy, winnik, komornik, fraucymer, eunuch, klucznica, poddany, powinowaty</i>

	wojsko	n. osób według stanowisk / n. osób według zawodu,	<i>komendator, landsknecht, krzyżak, kozak, hetman, murza, baskak, janczar, rycerz, rycerstwo jezdne, żołnierz, żołnierstwo, wojennik, ludzie wojenni, ludzie zbrojni, ludzie konni, konny, jezdny, pieszy, mąż waleczny, rejter, przewodnik, rotmistrz, strzelec, drab, pacholę, giermek, hulan, uf, ufiec, dozorca, setnik, zapaśnik, chorąży; wojsko, zagon, obóz, proporzec, drużyna, horda, horsak, rejt, uf, fendel, foritarz; moc, obrona, armata</i>
		n. osób w zdarzeniach wojennych	<i>najeźdnik, oblężony, oblężeniec, zwyciężony, braniec, pojmany, poimaniec, związany, polonny, płon / polon ‘ludzie’, uciekający,</i>
	sąd	n. osób wg zawodu, n. wykonawców czynności	<i>sędzia, świadek, kat, więzień</i>
	wybory		<i>kandydat, elektor, elekt</i>
	własność	n. nosicieli cech, wykonawców czynności	<i>niebożę, nieborak, prostaczek, nędza = nędznik, nędzny, biedak, żebrak, łup, łupieżca, łupieżnik, sukcesor = dziedzic, dziedziczka, gospodarz</i>
Wiara człowieka	wiara, religia	n. osób według tytułów kościelnych	<i>papież, kardynał, arcybiskup, biskup, archimandryta, metropolita, gumien, paroch, proboszcz, pleban, kapłan, kanon, pasterz, pop, protopop, diak, brat = mnich, mniszka, czerniec, czernica, opat, spowiednik, zakonnik, ofiarnik, brat zakonny, ludzie duchowni, duchowny</i>
		n. wyznawców religii,	<i>chrześcijanin, chrześcijanka, nowochrzczeniec, mahometanin, wierny, niebożny, pogan, poganka, bałwochwalca, heretyk,</i>

			<i>odszczępienie, sekta</i>
	świat nadprzyrodzony	n. wykonawców czynności	<i>prorok, czarownik, wieszcz, praktykarz, woroźbita, wróżka</i>
		n. istot nadprzyrodzonych	<i>zbawiciel, stwórciel / wszechmogący = Bóg, bożek, bożysko, odwodzicielka / przypędzicielka = bogini, diabeł, czart, szatan, bies</i>
Wiedza człowieka	szkoła, wychowanie, szkolnictwo wyższe, nauka	n. wykonawców czyn., n. osób wg zawodów,	<i>uczeń, piastunka, nauczycielka, wykładowca, wynalazicielka, ludzie uczeni, uczone, kolegiat, filozof, fizyk, metafizyk, gramatyk, historyk, chronograf, astronom, geograf</i>
		wg stopni naukowych	<i>bakalarz, doktor</i>
Praca człowieka	handel i usługi	n. wykonawców czyn., n. osób według zawodu	<i>rzemieślnik, cieśla, rymarz, woźnik,</i>
	praca fizyczna		<i>piekarz, murarz, kopacz, oracz, ludzie robotni</i>
	praca umysłowa		<i>pisarz</i>
	gospodarstwo		<i>kowal, młynarz, pastuch, ludzie leśni</i>
Artystyczna działalność człowieka	literatura, piśmiennictwo, druk	n. wykonawców czyn., n. osób według zawodu	<i>pisarz, poeta, tłumacz, kronikarz, latopisiec, korektor, drukarz, autor, czytelnik, orator</i>
	muzyka		<i>śpiewak, chór</i>
Otoczenie cywilizacyjne człowieka	komunikacja, podróż	n. wykonawców czynności	<i>pielgrzym = podróżny, kursor, żeglarz, bosman</i>
	miasto i jego części	n. mieszkańców n. etnonimów	<i>obywatel, grodzianin, ludzie pograniczni, domator</i>
	wieś i jej otoczenie		<i>wieśniak</i>
Człowiek a wszechświat	przyroda nieożywiona	n. osób metaforyczne	<i>piasek, wapno, pustelnik</i>
	rośliny, grzyby, zwierzęta	n. wykonawców czyn., n. osób wg zawodu	<i>wrona, osioł</i> <i>pastuch, koniuszy, masztalerz, łowczy, osacznik, ptasznik, rybak, rybołów</i>

ANEKS 3.

Staropolskie PNO według systematyzacji K. Kleszczowej

Aneks zawiera pospolite nazwy osobowe z okresu staropolskiego w klasyfikacji słowotwórczej w ujęciu K. Kleszczowej [Kleszczowa 1999]. W tym układzie dla każdej z kategorii słowotwórczych, w których znajdują się poszczególne PNO, wskazano typ derywacji, model powstania formacji oraz przykłady derywatów.

PNO	derywacja	podstawa + formant	przykłady derywatów
nazwy wykonawców czynności	mutacyjna	czasownik + sufiks: -ø, -a, -acz, -ak, -al, -alec, -aniec, -arz, -awca, -awica, -awiec, -cze, -czy, -dło, -e, -eń, -erz, -ca, -ec, -ek, -elec, -(i)ciel, -ik, -la, -niak, -nie, -niec, -nica, -nik, -un, -uch, -un, -urz, -yka	<i>prorokø, tłumaczø, spaso, swatø, wojewoda, sędzią, kowal, straszydło, żegnaniec, topielec, wybawiciel, pijawica, czeladzin, cieśla, opiekun, pasturz, władyka</i>
		rzeczownik + sufiks	<i>garncarz, gliniarz, skarbnik, leśnik, młynarz, korczmarz</i>
		liczebnik + sufiks	<i>dziesiętnik, setnik</i>
nazwy uczestników zdarzeń	mutacyjna	rzeczownik + sufiks	<i>powstaniec, stażysta</i>
nazwy osób pozostających w relacji pokrewieństwa	mutacyjna	męskie: rzeczownik + -owicz, -ewicz, -icz;	<i>królewicz, wojewodzicz, ojczym,</i>
	transpozycja	żeńskie: nazwa męska > przymiotnik na -owa, -osza	<i>synowa, szewcowa, panosza</i>
derywaty o znaczeniu zbioru osób, wykonujących czynność	paradygmatyczna przewartościowanie znaczenia, homonimia	męskie zakończone na -ø; żeńskie zakończone na -a; niejakie od nazw czynności na -nie, -enie, -ina, -isko, inne	<i>naródø, zbiórø, zjazdø, gromada, osada, narada, nawiedzanie (tłum), zebranie, przyrodzenie (rodzina), zgromadzenie, schodzenie, stłumienie, zbiorowisko</i>
nazwy nosicieli cech	mutacyjna	przymiotnik + sufiks zakończone na -a, -ec, -acz, -'ak, -'ec, -nik, -osz, -uch, -yk	<i>maruda, niezdara, płaksa, brodacz, chudziak, skąpiec, szaleniec, starzec, grzesznik, gniewosz, maluch, nieboszczyk</i>

nazwy żeńskie	modyfikacyjna	męskie na -anin, -arz, - erz, -ic, -iciel, -ik, + -ka; męskie na -ec, -ic, -ik + -ica; męskie na -nik + -nica, - yni, -kini	<i>mieszczanka, kramarka, płatnerka, prosićielka, uczęstniczka, pasierbica, młodzica, rzecznicza, czeladnica, gospodyni, cesarkini,</i>
	paradygmatyczna	nazwy męskie + -a, -na, -ewna, -ona, -ewa, -owa, -ówka, -(an)ka, -(ycz)ka, - ina, -yna, -ora	<i>gościa, księżna, królowna, cesarowna, mężona, żydówka, szlachcianka, bożyczka, drużyna, nieściora, prawnuka, sąsiada, tścia</i>
	transpozycja	substantywizacja	<i>nieślubna, przywołana, żyrowa</i>
nazwy ekspresywne	modyfikacyjna	nazwy osobowe + sufiks: -k, -ek, -yk, -enie, -uchna, -ątko	<i>duszka, mistrzek, bratczyk, siostrzenie, ciotuchna, niebożątko</i>
nazwy istot młodych	modyfikacyjna	nazwy osobowe + sufiks -ø (w trakcie koniugacji - en, -on, -ęc, -ęt)	<i>niemowlę</i>
zaprzeczenia	mutacyjna	prefiks + nazwy osobowe	<i>nieliterat = nieuk, niepokusiciel, nieprzyjaciel, niebojan, nieszlachcianka</i>

ANEKS 4.

Indeks wyrazów

Aneks zawiera alfabetyczny indeks wszystkich PNO „Kroniki...” M. Strykowskiego opatrzonych informacją o frekwencji w tekście i definicją leksykalną podaną za odpowiednimi słownikami. W obrębie kilku haseł znalazły się różne warianty graficzne danego wyrazu, co wynika z ich różnej pisowni w tekście zabytku. Kursywą zaznaczono wyrażenia opisowe użyte w „Kronice...”. Dla ułatwienia poszukiwania wyrazów w aneksie osobno zostały pogrupowane PNO wyrażone jednym elementem rzeczownikowym, nazwy osobowe nierzeczownikowe powstałe wskutek substantywizacji, rzeczownikowe PNO w znaczeniu przenośnym oraz etnonimy.

PNO wyrażone jednym elementem rzeczownikowym

Strony	Wyraz	Często- tliwość w tekście	Definicja
127	apostata / apostat		1) odszczepieniec, odstępcą od wiary, duchowny, który wystąpił z zakonu; 2) odstępcą, zdrajca, zbieg, SXVI
127, 205	apostoł	3	1) uczeń Chrystusa, powołany do szerzenia ewangelii; 2) wszelki szerzyciel, powołany do propagowania jakiejś idei lub religii, SXVI
127	arbitr		sędzia albo jednac na którego się obie strony dobrowolnie zdawają, SXVI
26, 29, 68, 71, 73, 205	arcybiskup / arcybiskup / archiepiskop	93	dostojnik kościelny, biskup wyższego stopnia mogący być równocześnie zwierzchnikiem biskupów diecezjalnych prowincji kościelnej, SXVI
29, 70, 205	archimandryta / archimendrita / archimendryt	3	dostojnik Kościoła Wschodniego stojący na czele mandry – klasztoru, kilku klasztorów, SXVI
30, 79, 80	astronom	2	uczony zajmujący się astronomią, badacz ciał niebieskich, także przepowiadający przyszłość z gwiazd, SXVI
30, 87, 161	baba	3	1) stara kobieta, SXVI 2) pogardliwa, obelżywa lub żartobliwa nazwa kobiety, SXVI
29, 60, 127	baskak	2	słowo tatarskie, przełożony, starszy, starosta, wielkorządca, SL
30, 85, 166	białogłowa / białogłowa	5	kobieta, zwłaszcza dojrzała, zamężna, SXVI
91, 135	biczownik		ten, który biczuje, SXVI

27, 72	bies		diabeł, SXVI
26, 69, 73, 205	biskup	167	dostojnik kościelny, kapłan posiadający najwyższy stopień święceń, SXVI; duchowny katolicki rządzący diecezją, SJP
39	bliźnięta	2	dzieci urodzone w czasie jednego porodu, SXVI
31, 97, 141	bogacz		człowiek bogaty, zamożny, majątny, SXVI
27, 165	bogini / boginia	10	bóstwo wyobrażone w postaci kobiety, SXVI
88	bohater	3	człowiek odznaczający się siłą, męstwem, dzielnością, dokonujący wielkich czynów, SXVI
59	bojar / bojarzyn	76	w Wielkim księstwie Moskiewskim i Litewskim, w Mołdawii i na Wołoszczyźnie: szlachcic, rycerz posiadający dobra ziemskie, SXVI
185	<i>bojar jezdny</i>		
195	<i>bojar radny</i>		
195	<i>bojar ziemski</i>		
222	bojownik	2	rycerz, żołnierz SXVI
27, 31, 72	Bóg <i>Pan Bóg</i>	18 26	istota nadprzyrodzona będąca przedmiotem kultu religijnego, SXVI
170	bożek	2	bóg pogański lub wyobrażający go przedmiot fizyczny, SXVI
175	bożysko		bóg pogański, SXVI
171	braciszek		dem. od „brat”, serdecznie, poufale lub ironicznie w odniesieniu do osób niespokrewnionych; także o wyznawcach tej samej wiary, SXVI
142	braniec		jeniec, niewolnik, więzień, SXVI
28, 33, 35, 36	brat	282 37 6 13	1) syn tych samych rodziców albo jednego z nich; człowiek związany pokrewieństwem bliższym lub dalszym, członek tego samego rodu, krewny w drugim czy trzecim pokoleniu, SXVI
40, 185	<i>brat rodzony</i>		
32, 40, 43, 185	<i>brat cioteczny</i>		
32, 185	<i>brat siestryczny</i>		
32, 40, 43, 185	<i>brat stryjeczny</i>		
43	<i>brat wujeczny</i>		
32, 69, 72, 185	<i>brat zakonny</i>	12	3) zakonnik, mnich; członek zakonu rycerskiego, SXVI
40	bratanek / brataniec		syn brata, SXVI
33, 37, 41, 145	bratowa		żona brata, SXVI
141	brodacz		człowiek brodaty, mający duży zarost na dolnej części twarzy, pogardliwie mężczyzna, SXVI
31, 91, 135	buntownik		człowiek występujący przeciwko ustalonemu prawu, porządkowi, uczestnik buntu, SXVI
47, 212	burgrabia		zarządca zamku, urzędnik grodzki sprawujący

			funkcje administracyjne i sędownicze, SXVI	
29, 47, 212	burmistrz / bormistrz	2	zarządca zamku sprawujący władzę administracyjną, policyjną, sądową, SXVI	
31, 91, 132, 225	burzyciel / borzyciel	3	ten, który coś burzy, występuje przeciw komuś, wichrzyciel, pogromca, SXVI	
29, 43, 44, 127, 213	car / carz	139	tatarski chan, turecki sułtan, władca, panujący, monarcha SXVI	
145	carzewic / carewic / carowic	16	carowicz: zapożyczony z Rusi tytuł tatarskich sułtanów lub innych nie panujących męskich potomków dynastii tatarskich	
170	carzyk	22	zapożyczony z Rusi tytuł tatarskich sułtanów lub pomniejszych chanów tatarskich, SXVI	
28, 29, 43, 44, 45, 213	cesarz / cessarz	115	władca, panujący monarcha, SXVI	
28, 145	cesarzowa	4	1) żona cesarza; 2) władczyni, panująca, SXVI	
29, 58, 213	chłop	18	wieśniak, kmieć, rolnik poddany, SXVI	
88	<i>chłop ciężki</i>			4
186	<i>chłop poddany</i>			
186	<i>chłop prosty</i>			
58, 88, 170, 186	chłopek <i>chłopek mały</i>		dem. od „chłop”, SXVI	
30	chłopiec		1) młodzieniec, wyrostek, syn; 2) młody służący, giermek, paź, SXVI	
162	chłopka		kobieta wiejska, poddanka, SL	
58, 148	chłopstwo	6	coll. kmiecie, stan chłopski, SXVI	
78, 115	chór		kilku razem śpiewających, grających, SL	
50, 51, 52, 62, 63	chorąży		1) noszący chorągiew, odpowiedzialny za chorągiew; 2) przełożony wojskowy, dowódca, SXVI	
78, 79	chronograf		kronikarz, SXVI	
161	chrześcijanka		wyznawczyni religii chrześcijańskiej, SXVI	
141	chudziec	3	nieborak, biedak, SXVI	
30, 143	chudzina	7	1) biedak, nędzarz; człowiek niskiego urodzenia, stanu; 2) nieborak, nieszczęśliwy, SXVI	
171	chudzinka		1) biedak, nędzarz, ubogi; 2) nieborak, nieszczęśliwy, SXVI	
30, 92, 128, 227	chwalca		1) ten, który chwali; 2) samochwał; 3) czciciel, wielbiciel, wyznawca, SXVI	
88, 117	ciało <i>maluczkie ciało</i>		2) istota żyjąca, człowiek lub zwierzę, SXVI	
41	cieść	5	ojciec żony, ojciec męża, SXVI	
77	cieśla		rzemieślnik wykonujący różne roboty w drzewie, zajmujący się budownictwem z drzewa, SXVI	
28, 33, 162	córka	101	1) dziecko rodzaju żeńskiego, SXVI	

99	cudzoziemiec	11	obcokrajowiec, mieszkaniec obcego kraju, człowiek pochodzący z obcego kraju, SXVI
27, 72, 135, 223	czarownik	3	człowiek uprawiający czary, mający moc rzucania uroków; czarodziej, czarnoksiężnik, kuglarz, SXVI
27, 72	czart		diabeł, szatan, zły duch, SXVI
58, 172	czeladka		służba, słudzy, pachołkowie; domownicy, ludzie z najbliższego otoczenia, SXVI
59, 213	czeladź	2	służba, słudzy, pachołkowie, domownicy, SXVI
29, 59	czerń / cerń	3	chłopstwo, pospólstwo, SXVI
32, 75, 205	czerniec	22	zakonnik obrządku wschodniego, SXVI
75, 164	czernica	5	zakonnica obrządku wschodniego, SXVI
	człowiek	18	jednostka ludzi, także reprezentant ogółu ludzi w tekstach prawnych, religijnych i przysłowia, SXVI
186	<i>człowiek chłopskiego narodu</i>		
186	<i>człowiek nabożny</i>		
32, 186	<i>człowiek stary</i>		
186	<i>człowiek uczony</i>		
96	<i>człowiek zacny</i>		
30, 131, 223	czytelnik <i>czytelniku miły</i>	40	człowiek czytający, SXVI
30, 129	dawca		ten, który daje, SXVI
31, 45, 141	despot	6	władca rządzący samowładnie, posiadający nieograniczoną władzę, SXVI
27, 31, 73	diabeł / djabel	4	czart, szatan, zły duch, SXVI
29, 70, 205	diak / dijak	4	kleryk ruski, śpiewak cerkiewny, SL
205	diakon	3	duchowny, mający drugie (w pierwszych wiekach kościoła i w kościele wschodnim – pierwsze) wyższe święcenie, o jeden stopień niższy od kapłana, SW
31, 92, 138, 232	dobrodziej	3	dobroczyńca, opiekun, SXVI
95, 141	dochcip / dowcip	3	rozum, inteligencja, bystrość umysłu, przemyślność, spryt, SXVI; 1) bystrość myśli, dar przyrodzenia; 2) sztuka, fortel, SL; człowiek zdolny
	doktor	7	1) człowiek uczony; 2) tytuł naukowy nadawany przez uniwersytet, człowiek mający ten tytuł, mistrz, nauczyciel SXVI
187	<i>doktor uczony</i>		
99, 141	domatur / domator		człowiek lubiący przebywać w domu, piecuch, SXVI
62, 63, 227	dozorca		osoba pełniąca jakiś nadzór, kontrolę, nadzorca, SXVI
65, 209	drab	10	żołnierz najemny, SXVI
65, 209	drabant	3	żołnierz (najczęściej pieszej formacji), strażnik, pachołek, sługa, SXVI

171	drabik		dem. od „drab”, SXVI
78, 79	drukarz	5	rzemieślnik zajmujący się składaniem, tłoczeniem książek, wydawca, SXVI
29, 32, 61, 148	duchowieństwo	3	ogół duchownych, kapłani, księża, mnisi, clerici, SXVI
55	duka		książę, władca miasta, SXVI
29, 59, 213	dworzanin	31	człowiek przebywający stałe na dworze panującego lub magnata, wchodzący w skład jego świty, SXVI
28, 31, 33	dziad	5	1) ojciec ojca lub matki, dziadek; <i>dziad stryjeczny</i> 2) przodek, poprzednik, SXVI
187	<i>dziad stryjeczny</i>	4	
171	dziateczki		dem. od „dziatki”, niekiedy w funkcji hipokorystycznej: synowie lub córki w stosunku do swoich rodziców, potomstwo pierwszego stopnia, SXVI
86, 172	dziatki	3	synowie lub córki w stosunku do swoich rodziców, SXVI
172	dzieciątko	3	dem. od „dziecię”, SXVI
28, 167	dziecię – dzieci	25	syn lub córka względem swoich rodziców
30, 34, 86	dziecko – dziatki	34	nieletni, chłopiec lub dziewczynka w młodym wieku, SXVI
31, 97	diedzic	45	1) spadkobiorca, członek rodu, potomek, syn z prawego małżeństwa mający prawo dziedziczenia; 2) posiadacz, właściciel, ziemianin, SXVI
97, 162	diedziczka	7	1) spadkobierczyni, kobieta mająca prawo dziedziczenia jako członek rodu; 2) posiadaczka, właścicielka, ziemianka, SXVI
73, 205	dziekan	2	w administracji kościelnej katolickiej: duchowny sprawujący nadzór nad określonym okręgiem – dziekanatem, SXVI
43, 213	dzierżawca	2	1) użytkownik, faktyczny posiadacz, gospodarz, zarządca majątku korzystający z niego z tytułu własności, zastawu lub dzierżawy; 2) władca jakiegoś terytorium zależny od władzy nadrzędnej, panujący, mocarz, SXVI
30, 88, 171	dzieweczka	3	dem. od „dziewka”, SXVI
165	dziewica		dziewczyna, panna, kobieta do czasu utraty panieństwa, SXVI
76	elekt / elect		nowowybrany monarcha lub papież do czasu koronacji, SXVI
77, 137	elektor	2	tytuł oznaczający prawo wyboru cesarza niemieckiego, SXVI
89	eunuch		rzezaniec, kastrat pełniący zasadniczo funkcję strażnika kobiecej części pałacu władców

			starożytnych i orientalnych, SXVI
73, 76, 205	ewangelista / Evangelista		1) autor księgi zwanej Ewangelią, 2) głosiciel, szerzyciel ewangelii, nauczyciel wiary, kaznodzieja, SXVI
30, 79	filozof / philosoph	4	twórca lub zwolennik jakiegoś systemu filozoficznego, SXVI
128	foritarz / forytarz		polecznik, protektor, SXVI
128	freibiter / frejbiter	3	korsarz uprzywilejowany i chroniony przez jakieś państwo, wynajęty do chwytania pojedynczych okrętów nieprzyjacielskich, SXVI
134	fundator	8	założyciel, organizator, SXVI
78	garbarz		rzemieślnik zajmujący się wyprawianiem skór, SXVI
30, 79, 80	geograf	8	uczony zajmujący się opisem powierzchni Ziemi, SXVI
64, 65, 209	giermek	5	młodzieniec do osobistej obsługi rycerza, paż, sługa, SXVI
131, 229	goniec	20	wysłannik, posłaniec wysyłany w określonej sprawie czy misji, SXVI
84	gość	9	1) przybysz, obcy, cudzoziemiec, niestały mieszkaniec, pielgrzym, wędrowiec; 2) zaproszony w gościnę, SXVI
187	<i>gość przyjezdny</i>		
213	gospodarz / gospodar	19	1) pan domu, głowa rodziny, którego władzy podlegają jej członkowie, 2) przełożony, przywódca, zarządzający, opiekun, 3) właściciel, posiadacz, użytkownik czegoś, SXVI
52	gospodin / hospodin		zwierzchnik, SXVI
28, 47, 55, 213	grabia / grabię / hrabia graf / graff / grof / groff	14 21	tytuł możnego pana feudalnego w krajach Europy Zachodniej, SXVI
145	grabina		żona hrabiego, SXVI
145	grafówna / grofowna		córka grafa, SXVI
79, 80	gramatyk / grammatic		znawca jakiegoś języka i literatury tegoż języka, SXVI
99	grodzanin	3	mieszkaniec grodu, twierdzy, warowni, SXVI
29, 45, 46, 213	gubernator	13	rzządzający krajem w imieniu lub w zastępstwie władcy, SXVI
162	gubernatorka		kobieta rządząca krajem w imieniu i w zastępstwie króla, SXVI
92, 135	gwałtownik	3	dokonywający przemocy, grabieżca, rozbójnik, rabuś, SXVI

209	hajduk <i>hajduk pieszy</i>	2	1) żołnierz piechoty lekko uzbrojonej, 2) pacholek, strażnik, żołnierz w służbie na dworach magnackich, SXVI
29, 76, 205	heretyk / heretik	7	twórca lub wyznawca twierdzeń religijnych, wywodzących się z chrześcijaństwa, niezgodnych z nauką Kościoła rzymsko-katolickiego, SXVI
29, 51, 66, 127, 209	hetman	197	głównodowodzący wojskiem, SXVI
30, 79, 80	historyk / historik	84	uczony zajmujący się opisem przyszłości jednego lub wielu narodów albo grup społecznych, SXVI
49, 54, 135, 213	hołdownik	18	osoba zobowiązana do składania hołdu swemu zwierzchnikowi lennemu, SXVI; składający hołd poddańczy, SJP;
45, 46, 54, 176	horodniczy		zarządca, naczelnik, komendant grodu lub zamku (na Litwie), burgrabia, SXVI
114	orszak / orsak / horsak	2	zespół ludzi zgromadzonych w jakimś miejscu, gromada, tłum, oddział, poczet, SXVI
29, 70	humien / gumien	7	przełożony klasztoru w kościele wschodnim, SXVI
209	husarz / usarz	4	kopijnik, nazwisko kawalerii autoramentu Polskiego, różniący się od chorągwi pancernych, nie tylko w ubiorze, ale i w rynsztunku, SL
135, 223	jałmużnik	4	znajdujący się pod czyjąś opieką, korzystający z pomocy, SXVI
29, 66, 210	janczar	6	żołnierz wyborowej piechoty tureckiej (z pochodzenia chrześcijanin wychowany od dziecka w Turcji), SXVI
36, 41, 42	jątrew	2	żona brata, SXVI
133	jednacz	9	rozjemca, arbiter, SXVI
39, 162	jedynaczka	4	jedyna córka, SXVI
84	jednorodziec		współrodak, pochodzący z tego samego plemienia, SXVI
43	jedynowładca jedinowładca jedynowłajca	16	samowładca, monarcha absolutny, SXVI
141, 235	junak		młody mężczyzna, młodzieniec, SXVI
89, 141	kaleka	2	człowiek o wrodzonych lub nabytych nieprawidłowościach cielesnych, SXVI
49, 50	kanclerz	33	urzędnik stojący na czele kancelarii, SXVI; kierownik kancelarii królewskiej, SJP;
128	kandydat / kandydat	3	ten, kto się stara o jakiś urząd, stanowisko, funkcję lub jest przez kogoś na nie wysuwany, SXVI

73, 205	kanonik	7	duchowny katolicki, najczęściej członek kapituły katedralnej, SXVI
82	kantor / kontor / contor	77	w zakonie i państwie krzyżackim przełożony konwentu i zarazem zarządca okręgu administracyjnego, SXVI
26, 69, 73, 205	kapłan	29	osoba uprawniona do pełnienia czynności związanych z kultem religijnym, SXVI
69, 206	kardynał / kardynał / kardinał / cardinał	36	członek kolegium papieskiego, SXVI
50, 214	kasztelan / kastellan / castellan	49	urzędnik zarządu lokalnego stojący na czele grodu i podległego mu okręgu, SXVI
146	kasztelanowic / castellanowic		syn kasztelana, SL
206	kaznodzieja	7	wygłaszający pouczenia religijne, SXVI
166	klucznica		kobieta, której powierzono klucze od gospodarstwa, zarządzająca gospodarstwem, szafarka, ochmistrzyni, SXVI
55, 58, 214	kmieć		1) chłop poddany posiadający własne gospodarstwo; 2) mężczyzna, SXVI
58, 170	kmiotek		dem. od „kmieć” ‘poddany chłop, wieśniak’; zwykle z neutralizacją funkcji deminutywnej, SXVI
210	knecht	26	1) prosty, pieszy żołnierz wojska niemieckiego lub krzyżackiego; 2) pacholek, sługa, SXVI
188	<i>knecht pieszy</i>	3	
29, 43, 44, 45, 214	kniaź	344	książę na Rusi i Litwie, SXVI
171	kniażik		dem. od „kniaź”
165	kniehini / knieinia	6	księżna ruska, SXVI
96, 134	kochanek	4	ten, kogo się kocha, SXVI
84	kolega / collega		towarzysz w jakiegokolwiek dziedzinie życia, współpracujący z kimś, piastujący równorzędne stanowisko, reprezentant tych samych przekonań, SXVI
128	kolegiat / collegiat		członek zespołu a) kapłanów pracujących przy jednym kościele i przeważnie żyjących wspólnie według jednej reguły; b) profesorów jednej uczelni, SXVI
65	komendator / comendator / commendator	37	w zakonie i państwie krzyżackim przełożony konwentu i zarazem zarządca okręgu administracyjnego, SXVI
84, 137	kompetytor / competitor	2	współubiegający się, rywal, SXVI
134	kompromisarz / compromissarz		rozejmca, sędzia, arbiter, SXVI
27, 28, 50, 51, 80	koniusz / koniuszy	6	przełożony nad stajniami królewskimi, SXVI

30, 77	kopacz		człowiek wykonujący prace ziemne, SXVI
78, 79	korektor / korrektor	3	pracownik drukarni, SXVI
30, 77	kowal	2	rzemieślnik zajmujący się kuciem, wyrobem grubszych przedmiotów z żelaza, SXVI
67, 148	kozactwo	6	kozacy, społeczność wojownicza osiadła na południowowschodnich kresach Rzeczypospolitej, SXVI
29, 60, 67	kozak	30	1) mieszkaniec dawnej Ukrainy, członek społeczności wojowniczej, żyjącej z łupieżczych wypraw na ziemie tureckie, a) rabuś, grabieżca, rozbójnik, b) mężny obrońca pogranicza; 2) żołnierz lekkobrojni używany do wojny podjazdowej i niszczycielskich wypraw na terytorium nieprzyjacielskie, także żołnierz zaciężny rekrutowany często spośród mieszkańców dawnej Ukrainy, SXVI
188	<i>kozak jezdny</i>		
50, 52, 53, 54	krajczy		urzędnik dworski, pierwotnie obowiązany do krajania i kosztowania potraw podawanych panującemu, w XVI w. godność tytułarna
138	krasomówca		człowiek umiejący pięknie, przekonywająco przemawiać, mówca, retor, SXVI
78	krawiec / krawca		rzemieślnik szyjący odzież, SXVI
41	krewny	10	związany z kimś węzłami krwi, przynależnością do jednej rodziny, SXVI
28, 43, 45, 55, 214	król	849	monarcha, koronowany władca suwerennego państwa, SXVI
145	królewic / królewicz	28	syn króla, dziedzic koronny, SXVI
28, 145	królowna / królowna	20	córka króla, SXVI
28, 145	królowa	88	żona monarchy, koronowana władczyni, SXVI
78, 79	kronikarz / cronikarz	11	autor kroniki, historyk, SXVI
92, 138, 231	krzywoprzysięzca / krzywoprzysięzca		1) ten, który stwierdza pod przysięgą fałsz, nieprawdę; 2) ten, który nie dotrzymuje danego słowa, łamie przysięgę, zdrajca, SXVI
29, 63	krzyżak / Krzyżak <i>krzyżak zakonny</i>	68	członek niemieckiego zakonu rycerskiego Najświętszej Marii Panny, noszący białą płaszcz z czarnym krzyżem, SXVI
44, 73	ksiądz / xiądz	1 84	1) duchowny chrześcijański, katolicki kapłan diecezjalny lub zakonny; 4) książę, władca państwa lub dzielnicy nie posiadający tytułu królewskiego SXVI
170	książętek	2	dem. od „książę”, SXVI
28, 43, 44, 55, 214	książę / xiązę	825	władca państwa, dzielnicy, miasta-państwa nie posiadający tytułu królewskiego, SXVI

188	<i>książę postronne</i>		
195	<i>książę udzielne</i>		
28, 164	księżna / xiężna	52	żona panującego, SXVI
162	kucharka		kobieta zajmująca się gotowaniem i przyrządzaniem wszelkich potraw, pełniąca niekiedy rolę gospodyni domu, także służebna kuchenna, SXVI
30, 78	kucharz	2	ten, który zajmuje się przyrządzaniem potraw, zarządzający kuchnią, SXVI
50, 54	kuchmistrz		mistrz kucharski, przełożony nad kuchnią, SXVI
41, 74	kum	2	ojciec chrzestny dziecka w stosunku do jego rodziców lub ojciec dziecka w stosunku do ojca chrzestnego, SXVI
131	kupiec	15	człowiek zajmujący się kupnem i sprzedażą, SXVI
29, 214	kurfirst / kurfierst / curfirst / korfirst	6	książę świecki lub duchowny w dawnej Rzeszy Niemieckiej mający prawo obierania cesarza, elektor, SXVI
82	kursor / cursor	3	posłaniec, goniec roznoszący listy, SXVI
50	kustosz / custos		1) dostojnik kościelny zajmujący wyższe stanowisko w kapitule diecezjalnej; 2) urzędnik mający pieczę nad skarbem królewskim i nad archiwum, SXVI
78	kuśnierz / kusznierz / kusznirz		rzemieślnik szyjący wyroby futrzane ze skór zwierzęcych, SXVI
29, 47, 214	landgraf / langraff	5	tytuł udzielnego władcy feudalnego używany w Niemczech od XII w., SXVI
29, 65, 210	landsknecht	3	żołnierz piechoty zaciężnej; uzbrojony w pikę, miecz i czasem broń palną, SXVI
78, 79	latopiszec / latopisiec / latopiszca / latopisca	93	średniowieczny kronikarz, dziejopis szczególnie na Rusi, SXVI
30, 81	lekarz	6	człowiek, który umie przy pomocy odpowiednich środków przywracać zdrowie chorym, SXVI
148	lud	52	ludzie, SXVI
188	<i>lud bojowy</i>	2	
188	<i>lud dobrowolny</i>		
188	<i>lud dziki</i>		
188	<i>lud jezdny</i>		
32, 58, 188	<i>lud gruby</i>		
189	<i>lud kozacki</i>		
189	<i>lud niewierny</i>		
188	<i>lud pieszny</i>		

189	<i>lud pomocny</i>	10	
189	<i>lud pospolity</i>	6	
31, 189	<i>lud rycerski</i>		
58, 189	<i>lud służebny</i>	2	
189	<i>lud wielki</i>	4	
189	<i>lud wolny</i>		
189	<i>lud zbrojny</i>		
	ludzie	126	liczba mnoga od „człowiek”, SXVI
32, 72, 190	<i>ludzie duchowni</i>		
189	<i>ludzie dworni</i>		
32, 62, 190	<i>ludzie konni</i>		
190	<i>ludzie leśni</i>		
190	<i>ludzie miejscy</i>	2	
190	<i>ludzie nabożni</i>		
190	<i>ludzie nikczemni</i>		
190	<i>ludzie oblężeni</i>	2	
190	<i>ludzie poddani</i>		
190	<i>ludzie pograniczni</i>		
190	<i>ludzie pojmani</i>	2	
190	<i>ludzie prości</i>		
32	<i>ludzie robotni</i>	4	
191	<i>ludzie rycerscy</i>		
32, 191	<i>ludzie służebni</i>		
191	<i>ludzie starsi</i>	5	
191	<i>ludzie starzy</i>	2	
32, 95, 191	<i>ludzie uczeni</i>	2	
62, 191	<i>ludzie wojenni</i>		
32, 58, 191	<i>ludzie wolni</i>		
62, 191	<i>ludzie zbrojni</i>	2	
92, 128	łotr		człowiek żyjący niezgodnie z uznanymi nakazami dobrych obyczajów i moralności; łajdak, niegodziwiec, rabuś, zbój, złoczyńca, SXVI
92, 148	łotrostwo	6	coll. łotrzy, SXVI
170	łotrzyk	2	dem. od „łotr” SXVI
27, 28, 50, 51, 52, 53, 54, 80, 81	łowczy		1) służący do polowania, 2) urzędnik dworski pełniący nadzór nad sprawami łowieckimi, później funkcja tytułarna, urząd honorowy, SXVI
31, 92, 97, 129	łupieżca / łupiesca	2	ten co zabiera przemocą cudze mienie, SXVI
28, 37, 42, 166	macocha		żona ojca w stosunku do dzieci z wcześniejszego małżeństwa, SXVI
28, 35	mac		istota płci żeńskiej, która zrodziła potomstwo, SXVI

38, 85	małżonek	10	mąż prawie poślubiony, SXVI
38, 73, 85, 162	małżonka	32	żona prawie poślubiona, SXVI
172	mamka		dem. od „mama”
29, 47	margraf / margraff / margrabia	37	zarządzający margrabstwem [administracyjny okręg pograniczny], sprawujący w nim władzę administracyjną i wojskową, SXVI
51, 214	marszałek	91	urzędnik zawiadujący dworem panującego, możnowładcy lub dostojnika kościelnego’ (w pierwotnym znaczeniu ‘zarządzający stajniami królewskimi w krajach frankońskich i angielskich’, później ‘w Europie zachodniej od XII w. jeden z najwyższych dowódców wojskowych), SXVI
27, 80, 81	masztalerz	2	przełożony nad stajniami królewskimi, SXVI
28, 33, 34, 35	matka	44	istota płci żeńskiej mająca dziecko, SXVI
30, 87	mąż / muž	83	1) dorosły mężczyzna (szczególnie dzielny, silny i prawy), człowiek, SXVI
192	<i>mąż jezdny</i>		
192	<i>mąż prosty</i>	17	
192	<i>mąż przełożony</i>		
192	<i>mąż rycerski</i>		
193	<i>mąż świętego żywota</i>		
32, 62, 63	<i>mąż waleczny</i>		
193	<i>mąż zacniejszy</i>		
193	<i>mąż zbity</i>	3	
28, 31, 33, 34	mąż		2) mężczyzna poślubiony kobiecie, małżonek, SXVI
82	medyk		lekarz, SXVI
31, 91, 143	melankolik / melancholik		człowiek, w którym melancholia bierze przewagę nad innymi składnikami organicznymi i wywiera decydujący wpływ na jego strukturę fizyczną i psychiczną, SXVI
79	metafizyk / metaphisic		znawca, badacz, zwolennik, przedstawiciel metafizyki, biegły w metafizyce, pisarz w tej dziedzinie, SW
29, 69, 71, 206	metropolita / metropolit	17	arcybiskup stojący na czele prowincji kościelnej obejmujący kilka diecezji, SXVI
31, 96, 164	męczennica		kobieta, która poniosła śmierć za wiarę chrześcijańską, SXVI
31, 95, 142, 233	mędrzec	3	człowiek mądry, uczony, SXVI
30, 87	mężczyzna	4	człowiek, płci męskiej, SXVI
92, 138	mężobójca		zabójca, morderca, SXVI
50, 54	miecznik		1) rzemieślnik wyrabiający miecze, płatnerz, też zatrudniony przy ich ostrzeniu i

			polerowaniu; 2) urzędnik dworski noszący miecz przed panującym, SXVI
29, 99	mieszczanin	43	mieszkaniec miasta, SXVI
96, 164	miłośnica	2	1) kochanka, nałożnica; 2) osoba ukochana, ulubienica, wybranka, przyjaciółka, SXVI
31	miłośnik	4	ten, który kocha, wielbiciel, SXVI
165	mistrzyni / mistrzynia		1) nauczycielka doskonała; 2) posiadająca władzę, zwierzchniczka, SXVI
171	młodzieniaszek		dem. od „młodzieniec”, SXVI
80, 86, 143, 193	młodzieniec <i>młodzieniec cwiczony</i>	11	młody człowiek płci męskiej, chłopiec, SXVI
171	młodzieńczyk		dem. od „młodzieniec”, SXVI
86, 143, 234	młodzik		młody człowiek płci męskiej, SXVI
86, 150	młódź / młódź	3	młodzi ludzie, SXVI
30, 77, 78	młynarz		człowiek pracujący w młynie, SXVI
32, 69, 73, 206	mnich	24	zakonnik, SXVI
162	mniszka	11	zakonnica, SXVI
43, 98, 144	mocarz		ten, który posiada bardzo wielką, większą niż inni siłę lub władzę, SXVI
86, 142	mołodziec / mołojec	3	młody dzielny człowiek płci męskiej, SXVI
29, 43, 44, 214	monarcha / monarch	78	koronowana głowa państwa, suwerenny władca panujący dziedzicznie lub dożywotnio rządzący (król, cesarz, sułtan), SXVI
30, 77	murarz	2	rzemieślnik trudniący się murowaniem, SXVI
29, 60, 66	murza	11	wódz tatarski, SWO
30	muzyk		człowiek znający się na muzyce, umiejący grać na instrumencie muzycznym lub śpiewać, SXVI
80, 81	myśliwiec / myśliwca	4	łowca, myśliwy człowiek zajmujący się polowaniem, SXVI
148	myślistwo / myśliwstwo		2) wszystko, co przydatne i używane do myślistwa, SXVI; myśliwcy
49, 176	nadwornik / nadworny		urzędnik zajmujący się finansami i gospodarką dworu, SXVI
31, 129, 135	najezdnik / najeżdźca	5	ten, kto dokonuje napadu, wkracza zbrojnie do obcego państwa, kraju, czyjejś posiadłości, domu, SXVI
58, 164	nałożnica		kobieta żyjąca z mężczyzną w pozamałżeńskim związku, kochanka, konkubina, SXVI
49	namiestnik / namieśnik	45	następca; ten, kto sprawuje władzę w czyimś zastępstwie, nazwa pełnomocnika zarządzającego państwem lub prowincją, SXVI; zastępca panującego, SJP;

129	namówca		ten, kto namawia, nakłania do czego, SXVI
150	naród	133	społeczność ludzka związana tradycją kulturową, obyczajami, językiem, tworzącą wspólnotę polityczną i gospodarczą, SXVI
193	<i>naród chrześcijański</i>		
193	<i>naród gruby</i>		
194	<i>naród ludzki</i>		
193	<i>naród pogański</i>		
194	<i>naród rycerski</i>		
194	<i>naród waleczny</i>		
129, 227	naśladowca		ten, kto wyznaje czyją naukę, postępuję według czyich wskazań, jest posłuszny komu, wyznawca, zwolennik, SXVI
84	naszyniec		ziomek, rodak, SXVI
31, 225	nauczyciel	3	ten, który naucza i wychowuje, pedagog, SXVI
163	nauczycielka		ta, która uczy i wychowuje innych, SXVI
98	nędznik		1) człowiek ubogi, nie mogący zaspokoić podstawowych potrzeb życiowych; 2) człowiek niegodziwy, zły, SXVI
40	nieboga		nieszczęśnica, istota godna pożałowania lub politowania, SXVI
31, 96, 141	nieborak	17	człowiek nieszczęśliwy, godny pożałowania lub politowania (wyraz oddający subiektywne nastawienie emocjonalne autora wypowiedzi), SXVI
96, 144	niebożę	4	nieszczęśnik, istota godna pożałowania, SXVI
162	nieboszczka		kobieta nieżyjąca, zmarła stosunkowo niedawno, SXVI
90, 143	nieboszczyk	8	człowiek nie żyjący, SXVI
83	nieprzyjaciół	154	ktoś obcy, niebezpieczny dla pewnej zbiorowości ludzi, SXVI
194	<i>nieprzyjaciół postronny</i>		
31, 91, 170	niespokojniczek		dem. od niespokojnik, SXVI
31, 95, 144	nieuk		ktoś niewykształcony, nienauczony, prostak, głupiec, SXVI
87, 161	niewiasta	35	osoba dorosła płci żeńskiej, kobieta, SXVI
36, 172	niewiastka		dem. od „niewiasta”, SXVI
59, 143, 234	niewolnik	9	człowiek będący czyjąś własnością, pozbawiony praw osobistych, zależny całkowicie od swego pana, zmuszany do rozmaitych usług na jego rzecz, SXVI
93, 143	nikczemnik		człowiek niewiele wart, nie nadający się do niczego, SXVI
132, 225	objawiciel		ten, kto coś objawia, oznajmia, SXVI
142	oblężeniec	10	ten, kto został okrążony, otoczony przez nieprzyjaciół, SXVI
31, 97, 142,	oblubieniec	3	ulubiony, ulubieniec, SL

233			
164	oblubienica		wybranka, narzeczona, panna młoda, SXVI
129	obrońca		ten, kto broni kogoś lub czegoś przed niebezpieczeństwem, opiekun, SXVI
99	obywatel	14	mieszkaniec kraju lub terytorium, członek społeczności, SXVI
49, 50	ochmistrz	4	zarządzający domem i służbą, marszałek dworu, SXVI
132	odpłaciciel		ten, kto za coś odpłaca, odwzajemnia się, karze lub nagradza, SXVI
163	odwodzicielka		ta, która skłania do zaniechania czegoś, powstrzymuje, SXVI
135	ofiarnik		kapłan, ofiarujący ofiary, SW
28, 33, 34	ojciec	105	istota płci męskiej mająca dziecko, SXVI
41, 74, 194	<i>ojciec chrzestny</i>		
28, 37, 42	ojczym		mąż matki w stosunku do jej dzieci z poprzedniego małżeństwa, SXVI
30, 88, 141	olbrzym / obrzym	4	istota wielkiego wzrostu i niezwyklej siły, SXVI
69	opat		przełożony klasztoru lub zespołu klasztorów w niektórych zakonach o najstarszej regule (np. benedyktynów, cystersów, norbertanów i kanoników regularnych), SXVI
30, 77, 78	oracz	10	człowiek uprawiający ziemię, pracujący na roli lub w winnicy, rolnik, SXVI
78, 79	orator		mówca, krasomówca, SL
114	orszak / orsak / horsak	2	zespół ludzi zgromadzonych w jakimś miejscu, gromada, tłum, oddział, poczet, SXVI
27, 80, 81	osocznik / ossocznik / osacznik	3	biorący udział w nagance myśliwskiej, naganiacz, SXVI
142	oszarpaniec		człowiek mający poszarpane, podarte ubranie, SXVI
65, 167, 210	pacholę	2	2) zwierzchnik, 3) członek wyższej warstwy społecznej, magnat, bogacz, SXVI
65, 210	pachołek		
55, 57, 214	pan	409	
194	<i>pan duchowny</i>		
194	<i>pan dziedziczny</i>		
43	<i>pan młody</i>	3	
195	<i>pan przyrodzony</i>	2	
49, 195	<i>pan radny / pan rada</i>	2	
194	<i>pan świecki</i>	3	
166	pani	12	
197	<i>pani święta</i>		władczyni, królowa, żona władcy, SXVI
28	panic	3	chłopiec, młodzieniec wysokiego stanu, SXVI

28, 168	panię	24	człowiek wysokiego stanu, możny pan, dostojnik, doradca królewski, SXVI
32, 85, 164	panienka	7	dem. od „panna”, dziewczyna młoda, niezamężna kobieta, SXVI
32, 85	<i>panienka bezmężna</i>		
32, 85, 166	panna	33	niezamężna kobieta, SXVI
196	<i>panna służebna</i>		
26, 29, 69, 73, 206	papież	82	głowa kościoła rzymsko-katolickiego, SXVI
70	paroch		proboszcz, pleban, SXVI, pleban obrządku greko-katolickiego, SJP
30, 70	pasterz	5	przywódca, opiekun duchowny, religijny, SXVI
30, 77, 137	pastuch	3	człowiek zajmujący się doglądaniem i opiekowaniem się pasącą się trzodą, SXVI
70, 71	patriarcha patryarcha	28	zwierzchnik Kościoła Wschodniego, SXVI
163	piastunka		opiekunka dziecka, SXVI
30, 77, 78	piekarz	4	ten, kto zajmuje się zawodowo wypiekaniem pieczywa, SXVI
73, 128	pielgrzym	4	człowiek odbywający podróż, wędrowiec, przybywający z innych stron, SXVI
131	pijanica / pijaniec	3	mężczyzna, który pije nałogowo napoje alkoholowe, SXVI
50, 51, 54, 77, 78, 79	pisarz	14	autor, twórca dzieła literackiego lub naukowego, SXVI
79	pisarek		pomocnik urzędnika w kancelarii, SXVI
28	piwniczny		przełożony nad piwnicami, SXVI
29, 47	placgraff	2	naczelnik pewnej jednostki organizacyjnej
133	płatnerz		rzemieślnik wykonujący zbroje, SXVI
29, 70, 73, 206	pleban	2	ksiądz zarządzający parafią, SXVI
50, 129, 227	poborca	4	urzędnik ściągający podatki, czynsze i daniny oraz wszelkie opłaty na rzecz państwa lub władcy, SXVI
83	pobratyn / pobratin	9	ten, kogo z kimś coś łączy, rodak, współplemieniec, współwyznawca, towarzysz, kompan, SXVI
93, 129, 227	pochlebca		ten, kto postępuje wobec kogoś tak, aby zyskać jego względy, najczęściej chwalać go, przytakując, SXVI
28, 50, 51, 52, 214	podczaszy	7	urzędnik nadworny, którego obowiązkiem było podawanie (a przedtem kosztowanie) napojów królowi lub panu i w ogóle nadzór nad trunkami królewskimi, SXVI
28, 52, 53	podkancelarzy / podkanclerzy	6	zastępca kanclerza, najwyższego urzędnika państwa polskiego lub litewskiego, SXVI
50, 51, 52,	podkomorzy	6	urzędnik nadworny władcy zarządzający

215			dworem, SXVI
28, 52	podkontorzy	2	zastępca kontora – w zakonie i państwie krzyżackim przełożony konwentu i zarazem zarządca okręgu administracyjnego, SXVI
179	podróżny		podróżująca, wędrujący, SXVI
28, 50, 52, 215	podskarbi	8	zajmujący się sprawami finansowymi, skarbnik; wysoki urzędnik zarządzający skarbem królewskim i państwowym, czuwający nad dochodami i wydatkami państwa, wicethesaurarius, SXVI
78, 79	poeta	13	pisarz piszący wierszy, SXVI
29, 73, 74, 206	poganin	104	wierzący w nieprawdziwego Boga, SXVI
161	poganka		kobieta, która wierzy w nieprawdziwego Boga, SXVI
148	pogaństwo	5	poganie, wyznawcy religii, kultów pogańskich, SXVI
142	poimaniec	3	człowiek pozbawiony wolności, jeniec, więzień, niewolnik, SXVI
119	pokolenie		generacja, SXVI
136	pomocnik	7	współdziałający, współpracownik, SXVI
31, 93, 132	pomściciel		ten, kto bierze odwet, karze, SXVI
29, 71, 73, 206	pop	12	duchowny w kościele prawosławnym, SXVI
138	poseł	173	wysłannik, delegat, pełnomocnik, posłaniec, SXVI
148	poselstwo	24	wybrane osoby, którym powierza się przekazanie ważnych wiadomości lub załatwienie spraw, SXVI
196	<i>poselstwo o nasieniu niewieźcim</i>		
229	posłaniec	8	wysłannik, delegat, reprezentant, przedstawiciel, SXVI
148, 215	pospółstwo	31	zbiorowość ludzka, SXVI
196	<i>pospółstwo miejskie</i>		
196	<i>pospółstwo sielskie</i>		
28, 34, 38	potomek	97	dziecko czyjeś, pochodzące od kogoś w prostej linii, SXVI
196	<i>potomek męski</i>		
148	potomstwo	22	dzieci, wnuki, następne pokolenia, SXVI
196	<i>potomstwo męskie</i>	3	
34	pradziad	2	ojciec dziadka lub babci, SXVI
134	praktykarz / praktikarz		wróżbita, przepowiadacz przyszłości, prorok, SXVI

34, 38	prapradziad		ojciec pradziadka lub prababki, SXVI
34	praprawnuk	2	syn prawnuka lub prawnuczki, SXVI
28, 34, 38	praszczur / prasczur	2	potomek, praprawnuk, SXVI
37, 162	prawnuczka	7	córka wnuka lub wnuczki, SXVI
34	prawnuk	12	syn wnuka lub wnuczki, SXVI
71	presbiter		przełożony bractwa cerkiewnego, kapłan', SXVI
50	primas / prymas		arcybiskup będący zwierzchnikiem Kościoła w dawnym państwie, SXVI
128	principal / pryncypał		zwierzchnik, przywódca ugrupowania politycznego, SXVI
26, 29, 70, 73, 206	proboszcz	5	w hierarchii kościelnej: dygnitarz kapituły katedralnej mający pod jurysdykcją mansjonarzy; duchowny zarządzający parafią, SXVI
27, 138	prorok	7	1) człowiek posłany przez Boga, przemawiający w jego imieniu i głoszący jego wolę; 2) przepowiadający przyszłość, wieszczek, wróżbita, SXVI
31, 97, 170	prostaczek		dem. od „prostak”, SXVI
31, 97, 141, 235	prostak		1) człowiek o względnie niskim poziomie umysłowym, wynikłym z braku wykształcenia lub z cech osobistych; 2) człowiek godny politowania; 3) człowiek z gminu, należący do najniższej klasy społecznej, człowiek ubogi SXVI
71	protopop		starszy pop, przełożony kleru katedralnego w kościele wschodnim, SXVI
83, 143, 234	przeciwnik	3	1) ten, kto występuje przeciw komuś lub czemuś, zwalcza kogoś lub coś, prześladowca, nieprzyjaciół; 2) ktoś obcy występujący zbrojnie przeciw społeczności, wróg, SXVI
31, 48, 176	przełożony	9	zwierzchnik, któremu powierzono władzę, urząd, obowiązek, zadanie do wykonania', SXVI
196	<i>przełożony zamkowy</i>		
93, 129, 227	prześladownik / prześladowca		1) ten, kto planowo i ustawicznie wyrządza zło; gnębiciel, ciemiężca; 2) ten, kto zakłóca czyjś spokój, napastuje, SXVI
62, 63, 136, 223	przewodnik	6	1) ten, kto prowadzi i wskazuje drogę; 3) wódz wojska, SXVI
34, 38	przodek	377	ten, od kogo ktoś pochodzi w linii pokoleniowej; 2) poprzednik, SXVI
84, 133	przychodzień		przybysz, zwłaszcza z innego kraju, SXVI
131	przyczyniec / przyczyńca	2	ten, kto coś spowodował, sprawca, SXVI

163	przypędzicielka		ta, która zachęca, nakłania do czegoś, SXVI
82	pseudo-monarcha		władca niemający praw do tytułu monarchy, SXVI
27, 80, 81	ptasznik		ten, kto łowi ptaki lub na nie poluje, SXVI
99	pustelnik	2	człowiek żyjący w miejscu niezamieszkalnym, z dala od ludzi, SXVI
63, 210	puszkarz		ten, kto obsługuje działa w czasie odstrzału, SXVI
48	rajca	3	1) członek rady, senator; 2) doradca; 3) zarządca, SXVI
	rejter	32	żołnierz (najczęściej jezdny, uzbrojony w broń sieczną), SXVI
188	<i>rejter jezdny</i>	2	
30, 32, 223	robotnik		człowiek pracujący fizycznie, zwłaszcza zarobkowo, w tym pracownik najemny i chłop pańszczyźniany, SXVI
31, 35, 38	rodzice / rodzicy	8	ojciec i matka w stosunku do swoich dzieci, SXVI
150	ród	2	osoby połączone jakimiś związkami natury społecznej, zwłaszcza wspólnego pochodzenia, SXVI
65, 210	rotmistrz / rotmistr	93	dowódca oddziału wojskowego, SXVI
93, 136, 223	rozbójnik		ten, kto napada, rabuje, bandyta, SXVI
93, 132	rozgłoszyciel		ten, kto rozsławia, obwołuje, SXVI
93, 132	rozmnożyciel	2	ten, kto coś powiększa, wzmacnia, SXVI
27, 30, 80, 81	rybołów, rybak		rybak, rybitw, SL
28, 29, 55, 64, 210	rycerz / ricerz	38	żołnierz konny szlacheckiego stanu, SL
31, 60, 149	rycerstwo / ricerstwo	121	stanu szlacheckiego zacność, szlachta, stan rycerski, SL
32, 197	<i>rycerstwo jezdne</i>		
197	<i>rycerstwo pielgrzymkie</i>		
77, 78	rymarz		1. złe rymy składający, zły poeta, SL; 2. rzemieślnik produkujący wyroby z rzemienia, siodlarz, SW
30, 77	rzemieślnik / rzemieśnik	7	rzemiosłem bawiący się, SL
89, 142	rzezaniec		trzebieniec, kastrat, SL
51	sędzia <i>sędzia ziemski</i>	2	osoba, która rozsądek wydawa o jakiej sprawie między dwoma spórwiodącami, SL
51, 54, 82	sekretarz / secretarz	2	od pisania rzeczy wszelakich sekretu nieraz wymagających, SL; minister przy osobie monarchy załatwiający najważniejsze sprawy państwowe, SW
62	setnik		1) przełożony nad stem ludu; 2) setnik żołnierzy, SL

42	sirota / sierota	3	1) któremu lub której rodzice zmarli, SL
28, 33, 35	siostra	3	ta, co pochodzi z tychże rodziców, SW
197	<i>siostra rodzona</i>	5	
42, 197	<i>siostra wujeczna</i>		
36, 41	siostrzeniec siostrzeniec / sestrzeniec /	12	siostrzyn mąż, siostranek, szwagier, SL
130	skażca		1) ten, co wskazuje, 2) donosiciel, szpieg, SW
88, 141	słabak		niepotężny, niemocny, niesilny, niekrzepki, mdły, SL
30, 59, 138	sługa	25	służący, jeden z czeladzi domowej, SW
164	służebnica		przestarz. forma żeńska od <i>służebnik</i> , SJP
48, 51	sołtys		sędzia wejski, SL; dziedziczny, czasowy, zwierzchnik administracji, SJP
30, 78	śpiewak		który śpiewa, SL
70, 206	spowiednik		ociec spowiedny, SL
130, 227	sprawca	11	sprawiciel, czyniciel, wykonywacz, SL
136	sprzysiężnik		do spisku należący, SL; uczestnik sprzysiężenia, SW
30, 132	stanowiciel		który co stanowi, postanowił, urządził, sprawca, SL
48, 51, 215	starosta	122	starszy, przełożony, rządca prowincji, wielkorządca, SL
146	starościc		syn starosty, SJP
30, 31, 87, 170	staruszek	7	starek, SL
31, 32, 87, 142, 233	starzec	2	starcz, sędziwy człowiek pełen powagi, SL
50	stolnik	4	królewski albo koronny trukses, podstoli, SL
28, 31, 33, 39, 42	stryj / strij	38	ojcowy brat, SL
62, 63, 230	strzelec	8	strzelający, strzelaniem się bawiący SL
73, 225	stworzyciel		istność, z niczego na świat wyprowadzający, SL
98, 137	sukcesor / sucesor	2	spadkobiorca, dziedzic, SW
29, 44, 45	sułtan / soltan	12	tak się tytułuje monarcha Turecki, SL
41	swat		dziewosłab, družba, SL
28, 33, 34	syn	460	potomek w stosunku do swoich rodziców, SW
36, 40	synowiec	35	syn brata, bratanek, SW
36, 40, 164	synowica		córka brata, bratanka, SW
49, 50	szafarz	3	włodarz, sprawca, radnik, namiestnik, przełożony nad czeladzią SL; dozorca gospodarstwa, SJP;
27, 73	szatan		anioł strącony z nieba, duch ciemności, zły duch, diabeł, czart, SW

94, 133	szczekacz		który szczeka, SL
78	szewc / szwiec		krawiec, rzemieślnik od obuwia, SL
29, 55, 60, 64, 215	szlachcic / slachcic	79	członek stanu rycerskiego, SL
59, 60	szlachta / slachta <i>szlachta pospolita</i>	120	klasa społeczna wywodząca się z rycerstwa, mająca dziedziczne przywileje i prawa nadane przez panujących; w Polsce wyodrębniona w XVI w. mająca do XIX wieku przewagę gospodarczą i polityczną nad innymi klasami, SJP
94, 138	szpieg / zpieg	2	agent obcego wywiadu, osoba gromadząca i przekazująca obcemu państwu wiadomości, dokumenty, stanowiące tajemnice państwową lub wojskową, SJP
94, 133	szpiegierz		szpieg, SJP
33, 35, 37, 41, 43	szwagier / swagier	13	siestrzanek, siostry mąż, żony brat, SL
137	świadek	8	świadek sądowy, osoba pozwana, która świadectwo prawdy wydawa na sądzie pod przysięgą, SL; ten, co świadczy, co daje świadectwo czemu, SW
28, 36, 41, 42	świekier	2	męża ojciec, żony ojciec, SL
36, 37	świeść		siostra męża lub żony, SW
30	tancerz / tanecznik		tańcowaniem się bawiący, uczący tańcować, tańczący często lub dobrze, SL
80	teolog	3	bogosłów, bogomędrzec, SL
78, 79	tłumacz	4	przekładacz z języka na język, SL
83, 149	towarzystwo	2	towarzyszenie, obcowanie towarzyskie, społeczność, SL
83, 127	towarzysz	20	towarzyszący komu, spółnik, kolega, SL
83, 163	towarzyszka		towarzyszka komu, spółniczka, uczestniczka, SL
133	trębacz		trąbieniem się trudniący, SL
89, 142	trzebień		rzezaniec, kastrat, SL
31, 45, 91, 141	tyran / tiran	9	panujący bez słuszności bez prawa, nieokreślenie nad poddanymi wydziwiający, SL
31, 133	uczeń	2	uczący się pod kim, SL
28, 45, 46, 176	udzielny	3	zarządca, SL
60	ułan / ulan / hułan	10	u Tatarów kniaź, SL
128	ultaj / hultaj		tułaj, tułacz, lóźny człek, szubrawiec, łazęka, SL; chłop bezrolny, włoczęga, tułacz, SW
144	wartogłów		mózgowiec, wichrowata głowa, SL; pustak, lekkoduch, SW

42, 161	wdowa	20	której mąż zmarł, SL
42	wdowiec		któremu żona zmarła, SL
27, 72, 137	wieszczek	8	praktykarz, SW
99	wieśniak	3	sielanin, siodłak, włościanin, rolnik, ziemianin, SL
143	więzień	141	którego w więzieniu lub w więzach trzymają, SL
28, 78	winnik		posługacz w łaźni smagający kąpiących się miotelką, SXVI
130	winowajca		który przewinił, SL
55, 60, 64, 69	władyka / władika	6	władca, lecz szczególnie władający cerkwią, biskup grecki, SL
34	wnuczka	6	córka mego syna albo dziewczki, SL
31, 34, 37	wnuk	39	syn mego syna albo dziewczki, SL
138	wódz	27	wodziciel, który wodzi kogo do czego, przewodnik, SL
32, 62	wojennik	2	żołnierz wojnie oddany, bawiący się wojną, SL
45, 50, 215	wojewoda	250	od słów bój wodzie, wojewody imię jakoby wojny wodzą i wojska; wojewoda każdy jest pan przełożony, najpierwszy w porządku senatorów świeckich, sprawca i hetman generalny rycerstwa swego województwa, SL
28, 46, 146	wojewodzie	11	syn wojewody, SL
210	wojownik		wojennik, wojak, wojanin, wojaż, SL
114	wojsko	338	armia, znaczy korpusy liczne, złożone z wielu
197	<i>wojsko jezdne</i>	4	żołnierzy pieszych i konnych, podzielone na
32, 197	<i>wojsko piesze</i>		regimenta, zostające pod jednym generałem, który ma pod sobą wielu oficerów, SL
51, 215	wójt wójt	6	wojewoda, rzecznik, obrońca, SL; prezes rady miejskiej, najwyższy z urzędników miejskich, burmistrz, prezydent, SW
28, 146	wojtowic		syn wójta, SW
96	woluntar		ochotnik, żołnierz, który z własnej chęci wstąpił do wojska, SW
27, 74, 132	woroźbit(a) / wroźbit		wróżący, wrożeniem się bawiący, wieszczek, SL
28, 48, 51, 52, 54, 176	woźny		pomocnik wójta czyli wojewody; wojtowski sługa, sługa publiczny używany do ogłoszenia decyzji sądowych, pokładania pozwów i relacyj zeznawania, SL
77, 78	woźnik	5	woźnica, przewoźnik, SJP
27, 72, 163	wróżka	3	ta, co wróży, wróżbiarka, wieszczbiarka, kawalerka, SW
31, 33, 36, 39, 42	wuj	6	matczyn brat, SL
84, 142, 233	wygnaniec	7	którego na wygnanie posłano, SL

80	wykładowca (Biblij)		wyłożyciel, wykładający co, wyjaśniacz, SL
163	wynalezicielka		który wynalazek jaki uczyniła, SL
94, 143	wyrodek	2	człowiek, który od rodu swego odstąpił, SL
86, 143	wyrostek		młodzieniaszek, SW; dorastający kilkunastoletni chłopiec, niedorostek, młokos, SJP
94, 134	wywołaniec	4	człowiek z ziemi wywołany, wygnaniec, banit, SL
94, 132	wzburzyiciel		który wzburza, podburza, SL
94, 130, 228	zabójca	8	zabijacz, zabijak, morderca, mężobójca, SL
206	zakonnik	7	w zakonie, t. j. w prawie mianowicie bożym uczony i biegły, SL
62, 63	zapaśnik	2	zapaśniczy mistrz albo uczeń, SL
30, 73, 132, 225	zbawiciel	2	ochroniciel, wybawiciel, wybawca, zbawca, SL
138	zbieg / spieg / spiegierz	21	człowiek skądś zbiegły; w wojskowości – dezerters, SL
130	zbójca		daw. zabójca, morderca, SJP
93, 130, 228	zdrajca	24	który zdradza, zdradę popełnia, SL
94, 132	zgwałciciel	3	gwałciciel, gwałtownik, który kogo lub co zgwałcił, SL
36, 37	zięć	25	mojej córki mąż, SL
84	ziomek / ziemek		współziomek, ziemek tegoż miasta, ziemek tegoż kraju, narodu, SL
95, 136	zmiennik	5	zdrajca przez zmienność, wiarołomca, perekińczyk, SL
31, 95, 138, 231	złoczyńca / złoczyńca	3	źle czyniący, SL
31, 232	złodziej	2	co złość działa, opposita voci dobrodziei, SL
130	zwycięzca / zwycięzca	10	który zwyciężył, zwycięstwo odniósł, SL
128	żak		uczeń szkolny, uczniak, SW
31, 98, 133	żebrak	2	człowiek żyjący z żebrania, proszący jałmużny, ubogi, biedny, SW
81	żeglarz	2	ten, co prowadzi statki po morzach, należący do załogi okrętowej, marynarz, SW
149	żołnierstwo	2	stan żołnierski, SW; żołnierze, wojsko SJP
64, 210	żołnierz	119	wojak, wojskowy, SL
39	żona	66	kobieta, białogłowa, SW
28, 31, 33, 34, 39, 85, 161	żona	58	niewiasta w stosunku do swego męża, małżonka, SW
172	żonka		dem. od „żona”
50, 215	żupnik		1) urzędnik w żupach królewskich, 2) dzierżawca lub rządca, SW

PNO powstałe wskutek substantywizacji

Strony	Wyraz	Często- tliwość w tekście	Definicja
90, 176, 182	baczny		1) mądry, rozumny, rozsądny, rozważny, inteligentny'; 2) 'ważny, pilny, bystry'; 3) 'łaskawy, troskliwy, SXVI
181	biesiadujący		ten, który bierze udział w biesiadzie
182	bogaty		zamożny, majątny; w funkcji rzeczownika: bogacz (przeważnie w opozycji do <i>ubogi</i>), SXVI
31, 90, 176	cichy		skromny, prosty, potulny, łagodny, SXVI
92, 176	cnotliwy		pełen cnót, dobry, uczciwy; o ludziach, SXVI
89, 176, 179	chory	2	dotknięty chorobą, cierpiący, niezdrowy; w funkcji rzeczownika: człowiek chorujący, pacjent, SXVI
90, 176, 182	dobry		o osobach: wykonujący należycie swoje obowiązki, sprawny, biegły, staranny, wyróżniający się, w funkcji rzeczownika: dobry człowiek, SXVI
183	drugi		inny, inszy
32, 72, 178	duchowny	8	w funkcji rzeczownika: kapłan, ksiądz, zakonnik w wyznaniach chrześcijańskich, SXVI
90, 176	gnuśny		leniwy, ociężały, niechętny, niesprawny w zakresie różnych dyspozycji psychicznych i fizycznych, w funkcji rzeczownika, SXVI
91, 176	godny <i>godna do roboty,</i> <i>godny do bitwy</i>	3	1) wart, zasługujący; 2) nadający się, zdatny, o ludziach: mający predyspozycje do czegoś, zdolny, mogący oddać usługi, SXVI
31, 32, 62, 178	jezdny	56	w funkcji rzeczownika, jeździec, rycerz, żołnierz konnej jazdy, SXVI
54, 176, 178	hołdowny		zobowiązany do składania hołdu jako wyrazu zależności wobec zwierzchniego władcy, SXVI
32, 62, 179	konny		w funkcji rzeczownika: żołnierz na walczący koniu, kawalerzysta, SXVI
31, 91, 176	leniwy		niechętnie podejmujący wysiłek, nie chcący pracować, w funkcji rzeczownika, SXVI
179	mądry		dużo wiedzący i umiejący, uczony; o ludziach, SXVI
179	mdły	5	słaby, o istotach żywych, zwłaszcza ludziach, SXVI
31, 87, 176	młody	2	taki, który jest w początkowym okresie swojego życia; który nie jest jeszcze dojrzały,

			dorośli; o ludziach, SXVI
31, 88	mocniejszy		taki, który ma dużą siłę fizyczną lub psychiczną, który ma przewagę, który jest silniejszy niż zwykle, niż inni; w funkcji rzeczownika, SXVI
181	moźniejszy		od <i>możny</i> w funkcji rzeczownika, taki, który dzięki temu czym jest lub co posiada może dużo sprawić, SXVI
183	nasz		zaimek dzierżawczy odpowiadający zaimkowi osobowemu „my” oznacza przynależność do osób, z których jedna jest mówiąca, SXVI
98, 176	nędzny		nieszczęśliwy, w funkcji rzeczownika, SXVI
179	nieopatrny		nieostrożny, nieuważny, niedbały; w funkcji rzeczownika, SXVI
91, 176	nieposłuszny		niewypełniający rozkazów, w funkcji rzeczownika SXVI
93, 176	niewinny		taki, który nie zrobił nic złego, na którym nie ciąży żadna wina; w funkcji rzeczownika, SXVI
179	niezbrojny		nie mający broni, lekkozbrojny, SXVI
31, 179	oblężony	3	otoczony wojskiem; w funkcji rzeczownika: znajdujący się w miejscu otoczonym, SXVI
179	pierzchliwy		lękliwy, bojaźliwy, SXVI
31, 32, 62, 178, 179	pieszy	18	lud, ludzie pieszy, piechota, SXVI
176	pijany		odurzony alkoholem, w funkcji rzeczownika, SXVI
89, 176	pobity	7	zabity; o ludziach, SXVI
31, 183	poddany	22	6) podwładny, człowiek zależny w stosunku do jakiegokolwiek innego zwierzchnika, SXVI
179	podróżny		w funkcji rzeczownika: podróżujący, wędrujący, zdążający dokądś, SXVI
184	poimany	6	w funkcji rzeczownika: jeniec, niewolnik, więzień, SXVI
179	połonny / płonny		od <i>plon</i> przenośne: ludzie wzięci do niewoli, SXVI
89, 176, 180	poraniony		którego poranili
83, 180	postronny	6	zagraniczny, cudzoziemski, SXVI
180	powinny	4	poddany, podległy, SXVI
180	powinowaty	2	zobowiązany do czegoś, poddany, podległy, SXVI
180	przeciwny		całkowicie inny, odmienny, odwrotny, przeciwstawny; w funkcji rzeczownika, SXVI
90, 176	pyszny		dumny, wyniosły, o ludziach, SXVI
28, 31, 48, 54, 176	radny	2	do rady należący, radzący, SL; urzędnik, doradca, SJP;
89, 176	ranny	22	o ludziach: któremu zadano ranę; cierpiący z

			powodu ran, SXVI
31, 32, 54, 181	służebny	5	służebnik, służący, sługa, SL
181	smutny		smutku pełen, żałobny, SL
181	sprzymierzony		sprzymierzeniec – aliant, w przymierzu z kim zostający, SL
87, 181	starszy	3	od <i>stary</i> , taki, co przeżył dużo lat, co się dawno urodził, nie młody, Sstp
31, 32, 87, 176	stary	11	podeszły, sędziwy, nie młody, SL
182, 183	swój	4	własność czyja, mienie, posiadłość, SL
89, 176	śmiertelny		śmierci podległy, SL
31, 176	śpiący	3	ten, który śpi
181	święty	7	bezgrzeszny, świątobliwy, SL
98, 176, 181, 182	ubogi	6	biedny, cierpiący niedostatek, SW
31, 183	uciekający	2	ten, który ucieka
31, 32, 182	uczony	2	człowiek uczony, erudyta, mistrz w nauce, mędrzec, SW
89	ułomny		1) którego można ułamać, kruchy; 2) kaleka, 3) chromy, kuławy, SW
90, 176, 182	umarły	8	który umarł, zmarły, SW
182	wielmożny		o ludziach, godny czci, szacunku, zasługujący na podziw, pochwały, Sstp
183	wstępujący		ten, który wstępuje
73, 183	wszechmogący		taki, który wszystko może, mający moc nieograniczoną, wszechmocny, SJP
179	zacny		cenny, wiele wartujący, wielce godny, szanowny, czcigodny, SL
184	zasłużony		zasługi mający, SL
182	zazdrościwy		zazdroszczący, pełen zazdrości, SL
89, 176	zbity	5	którego zbili, poranili
179	zbrojny	6	zaopatrzone w broń, uzbrojony, orężny, SW
90, 176, 182	zły		niedobry, niecnotliwy, niepoczciwy, złośliwy, bez sumienia, SL
31, 89, 176	zraniony		którego zranili
31, 184	zwyciężony	2	którego zwyciężyli
182	żywy		żyjący, życie mający, SL

PNO w znaczeniu przenośnym

Strony	Wyraz	Często- tliwość w tekście	Definicja
113	armata <i>armata wodna</i>	13	wojsko, zbrojni, SXVI
113	chorągiew		oddział wojskowy, SXVI
28, 115	dom	3	3) rodzina, mieszkańcy domu, SXVI
115	drużyna		towarzysze, przyjaciele, współnicy, grupa, gromada jednostek równych sobie pochodzeniem lub stanem albo związanych wspólnotą interesów, SXVI
187	dusza		4) człowiek, osoba, istota ludzka, SXVI
115	dwór	16	1) dom mieszkalny, siedziba szlachcica; 2) pałac, zamek, rezydencja; 3) otoczenie, środowisko skupiające się dokoła monarchy lub magnata, duchownego, SXVI
116	familia		ród, ludzie jednego nazwiska, wywodzący się od jednego przodka, dom, rodzina, SXVI
118	filar		podpora architektoniczna pionowa, rodzaj słupa, kolumny przen. czołowy przedstawiciel, ostoja (najczęściej na określenie apostołów, ojców i doktorów Kościoła katolickiego oraz świętych), SXVI
113	glejt		zawieszenie broni, rozjem, SXVI
117	głowa	5	przen.: metonimicznie: człowiek jako całość, SXVI
116	gromada	3	zgromadzenie, skupisko, tłum, wielka liczba ludzi, SXVI
29, 114	horda	62	1) tatarski obóz wojskowy, tatarskie wojsko, hufce; 2) wojsk. oddział wojska w szyku bojowym, SXVI
116	kapituła		zgromadzenie osób duchownych przy katedrze lub kolegiacie, którzy się kanonikami nazywają, SL
116	kościół		społeczność ludzka, chrześcijańska społeczność religijna, SXVI
114	kosz		obóz wojskowy (zwłaszcza tatarski), SXVI
112	kraina	5	terytorium stanowiące polityczną lub jej administracyjną część, państwo, prowincja, dzielnica, rejon, okolica; przen. naród, ludzie, SXVI
112	księstwo		terytorium podległe władzy książęcej,

			stanowiące samodzielny organizm państwowy lub wchodzące w skład większego państwa, podporządkowane innemu władcy, 6. coll. książęta, SXVI
114	legia		oddział wojska w starożytnym Rzymie, SXVI
112	miasteczko		dem. od <i>miasto</i> , SXVI
112	miasto	7	mieszkańcy miasta, SXVI
118	moc	17	3) siła zbiorowości, zwłaszcza militarna i państwowa, SXVI
118	łup	76	grabież, rabunek, SXVI
114	nawa		okręt, łódź, SXVI
118	nędza	2	niedola, mizéria, o ludziach, SXVI
114	obóz / oboz	28	zgrupowanie żołnierzy i zbiór namiotów wraz z całym wyposażeniem żołnierskim według pewnego porządku; umocnione obwarowane miejsce postoju wojska będące w czasie bitwy często stanowiskiem obronnym, SXVI
118	obrona		ratunek w niebezpieczeństwie; militarna: ogół przedsięwzięć służących umacnianiu obronności, podnoszeniu bezpieczeństwa kraju, SXVI
114	orszak		zespół ludzi zgromadzonych w jakimś miejscu, gromada, tłum, oddział, poczet, SXVI
112	państwo		terytorium, niekiedy wraz z mieszkańcami, podległe czyjejś władzy, stanowiące pewną całość polityczną niezależną lub hierarchicznie podległą, SXVI
118	pleć	12	mdła pleć ‘kobiety’, żeńska pleć ‘kobiety’, ludzie obu płci
119	plon / połon	39	łup, zdobycz, zwłaszcza wojenna (przede wszystkim jeńcy i żywy dobytek), SXVI
116	poczet / poczt	6	grono, grupa, zespół ludzi, SXVI
119	pomoc	3	1) wsparcie w potrzebie, wspomóżenie, ratunek; osoba wspomagająca, SXVI
113	powiat	3	1) okręg sądowy, obejmujący jurysdykcję sądu ziemskiego i grodzkiego zamieszkałą w nim szlachtę; 2) obszar stanowiący część jakiegoś terytorium lub okolicę jakiegoś obiektu topograficznego; mieszkańcy danego obszaru, SXVI
114	proporzec		oddział wojskowy, zastęp, rota, SXVI
119	rada	7	1) porada, wskazówka, nauka, pomoc; 5) narada, obrady; 7) doradca, członek zespołu doradców przy władcy lub przy urzędzie, senator, radny, SXVI
117	ręka	5	metonimicznie: człowiek jako sprawca i jego działanie, SXVI

114, 116	rota	8	grupa, zespół ludzi powiązanych ze sobą wewnątrznie, SXVI
29, 116	seкта / secta	7	strona w nauce jakiej rozróżniona, odszczepieństwo, błędliwa nauka, osobliwa rota, mająca osobliwe mniemanie, naukę i wiarę w wielu rzeczach, SL
116	senat	7	zgromadzenie najznakomitszych państwa obywateli na radę i rządy państwa, SL
120	stan	15	stany w społeczeństwie cywilnym, klasy ludzi i rangi ich, SL; rodzaj ludzki na trzy stany rozdzielony jest: na modlących się, na broniących i robiących, na księżę, rycerstwo i lud pracujący, SW
197	<i>stan duchowny</i>		
197	<i>stan rycerski</i>		
197	<i>stan świecki</i>		
120	strona	22	strona jakiej rzeczy, bok jej, SL; przen. wygląd, stanowisko, punkt zapatrywania, SW
149	ubóstwo		bieda, nędza, stan ubogich, SL
120	urząd	2	urzędowe osoby, SL
112	wieś		sioło, SI
112	wołość	7	2) posiadłość ziemską do jednego właściciela należąca; 3) dobra z wielu wsi wraz z wieśniakami złożone, majątek ziemski, SW
115	zagon	22	partia żołnierzy na wtarczkę idących, SL
120	zakon	3	religia, wiara, wyznanie, SL
113	zamek	8	2) gmach obronny, rodzaj twierdzy, zwykle z basztami i strzelnicami, murem, wałem lub fosą otoczonej, gród; 4) dwór szlachecki, SW
113	ziemia	3	6) kraj, państwo, królestwo, księstwo, SW
117	zjazd	2	zgromadzenie, kongres, SW
109	Grecja		Grecy
112	Kijów		mieszkańcy Kijowa
109	Korona		obywatelstwo Korony
109, 110	Litwa	64	Litwinowie
110	Łotwa		Łotysze
110	Moskwa	48	Moskwini
111	Ruś	4	Rusini
109	Rzesza		obywatelstwo Rzeszy
110, 111	Żmudź	7	Żmudzianie

Etnonimy

Adziamaglan 100
Alan 100, 101
Albanin 104
Ambron 101
Angielczyk 157
Arab 159
Asyryjczyk / Assirijczyk 100
Babilończyk 100
Bawar 100
Besarab 100
Bielorusak 101
Biełogrodzanin 154
Bohem 100, 160
Bosnijczyk 101, 104
Bułgar / Bułgarzyn 101, 104
Celtiber 101
Cymber 101, 102, 104
Cygan 102
Cypriot 101
Chełmianin 101
Chorwat / Karwat 101, 104
Chozar / Kozar 102
Czech 159, 160
Dalmat 104
Duńczyk 158
Egipczyk 157
Francuz 159
Frank 101, 102
Gall 102
Gdańczanin 155
Gepid 101, 102, 104
Got 101, 102, 104
Grek 102, 104, 159, 160
Haliczanin 155
Henet 102
Hiszpan 159
Holander 158
Hun 102, 104
Iber 102
Ilyryta 101

Jatwiezin 104
Jazyg 102
Kalabr 101
Kaldejczyk 102
Kartagines 102
Kaszubianin 104, 155
Kijowianin 155
Korsunianin 155
Kretens 101
Kujawianin 101, 155
Lech / Lach 102
Łęczyczanin 155
Liflant 154
Litalan 100, 104
Lubczanin 155
Macedon 159
Massilianin 101, 156
Maurytan 102
Mazowszanin 155
Mazur 101, 104, 159
Morawiec 104, 158
Moskwit 157
Mozerczanin 155
Multan 102, 103, 154
Niemiec 104, 159
Nomad 103
Nordwejczyk 157
Nortman 102
Nowogrodzanin 155
Numid 103
Ostrogot 104
Pieczynig / Piecinig 101, 103
Pers 159
Podlaszanin 104, 155
Polak 104, 154
Połowiec 101, 104
Połuczanie / Połoczanin 101, 155
Pomorczyk 158
Portugalczyk 158
Pskowianin 156
Prus / Prusak 100, 104, 153
Rakuszanin 155

Roksolan 103
Rusak 101, 104, 154
Rzymianin 156
Sabejczyk 158
Saks / Sakson / Saxon 101
Sarmat 102, 103
Scyt 103
Serb 101, 102, 104
Senon 101
Sicambr 100
Sicilianin 101
Sidończyk 158
Słowak 154
Smolnianin 103
Smolenszczanin 156
Spor 103
Sudowit 103
Szwab 101
Szwed / Swed 104
Sycylianin / Sicilian 156
Syrijczyk 158
Tatarzyn 156
Teuton 101
Trojanin 156
Turczyn, Turek 103, 104, 156, 158
Wandal 103
Wandalit 102, 157
Wareg 104
Węgrzyn / Hugn 103, 156
Westrogot 104
Wielgopolanin 156
Włoch 102, 159
Wołoch 160
Wołyńiec 104, 158
Wyszogrodzianin 156
Żmodzin 157
Żyd 104

Streszczenie

Rozprawa doktorska została zatytułowana jako *Pospolite nazwy osobowe w „Kronice...” Macieja Strykowskiego na tle słowiańskim (studium leksykalno-słowotwórcze)*.

Celem rozprawy jest analiza semantyczna i formalno-słowotwórcza PNO (pospolitych nazw osobowych) w polskim zabytku XVI-wiecznym oraz porównanie niektórych z tych nazw pod względem cech leksykalnych i budowy słowotwórczej w wybranych językach słowiańskich. Do głównych zadań pracy należy ekscerpacja PNO z analizowanego zabytku, morfologiczna i leksykalna klasyfikacja PNO, porównanie właściwości leksykalnych i słowotwórczych wybranych PNO w różnych językach słowiańskich. Za materiał źródłowy posłużyła „Kronika Polska, Litewska, Żmudzka i Wszystkiej Rusi...” M. Strykowskiego, 1582 r.

Klasyfikacji leksykologicznej PNO „Kroniki...” dokonano na podstawie teorii pól leksykalnych. Pole leksykalne to zbiór leksemów związanych wspólnym pojęciem i reprezentujących pewien aspekt rzeczywistości pozajęzykowej. Wszystkie PNO wyekscerpowane z zabytku zostały pogrupowane w odrębne pola leksykalne, takie jak: „Ciało człowieka”, „Psychika człowieka”, „Dom człowieka”, „Artystyczna działalność człowieka”, „Wiara człowieka”, „Człowiek w społeczności”, „Wiedza człowieka”, „Człowiek a instytucja państwa”, „Praca człowieka”, „Człowiek a wszechświat”. Model klasyfikacji pól leksykalnych został zapożyczony z koncepcji A. Markowskiego i E. Kwapien.

W obrębie pól leksykalnych PNO „Kroniki...” można wydzielić mniejsze grupy semantyczne. Należy tu wymienić: nazwy osób według relacji pokrewieństwa: *dziad, ojciec, mac, mąż, żona, dziecię, syn, córka, brat, siostra, stryj*; nazwy osób według godności i tytułów: *woźny, radny, udzielny, podskarbi, podkancelarzy, podkontorzy, podczaszy, piwniczny*; nazwy osób według stanu społecznego: *chłop, czerń, mieszczanin, dworzanin, szlachcic, duchowieństwo*; nazwy osób według czynności wojskowych: *rycerz, żołnierz, krzyżak, landsknecht, kozak, hetman, baskak, janczar, rotmistrz*; nazwy osób według tytułów kościelnych: *papież, arcybiskup, biskup, proboszcz, pleban, archimandryta, metropolita*; nazwy osób według zawodu: *kowal, leśniczy, młynarz, majster, robotnik, malarz, murarz, rzemieślnik* oraz inne.

Analiza słowotwórcza PNO pomogła wskazać bogactwo technik derywacyjnych w obrębie poszczególnych kategorii słowotwórczych. Najbogatszą kategorią słowotwórczą PNO

zabytku stanowią nazwy wykonawców czynności, które zostały utworzone za pomocą sufiksów *-acz*, *-arz*, *-ca*, *-ciel*, *-nik*, *-ak*, *-ec*, *-ek*. Najbardziej produktywnym formantem w obrębie nomina agentis występujących w „Kronice...” był sufix *-ca*: *dawca*, *obrońca*, *pochlebca*, *sprawca*, *zdrajca*.

Ostatnia część pracy została poświęcona analizie porównawczej niektórych grup semantycznych PNO „Kroniki...” oraz najliczniejszych kategorii i typów słowotwórczych. W wyniku tak zaplanowanego opisu wskazano najistotniejsze cechy analizowanych polskich XVI-wiecznych PNO w zakresie semantyki i budowy morfologicznej na tle słowiańskim.

Summary

The title of the research is *The common personal names in the "Chronicle..." by Maciej Strykowski on the Slavic background (the lexical and formative study)*.

The aim of the research consists in a formative and semantical analysis of common personal names in the chronicle of the XVI century and the comparison of these names in some of the Slavic languages. The tasks of the research are as follows: the collection of the common personal names from the chronicle; the morphological and lexical classification of these names; the lexical and formative comparison of the common personal names in different Slavic languages. The material of the study is "Chronicle of Poland, Lithuania, Zhmodz and the whole Rus", 1582 by M. Strykowski.

The lexical classification is based on the theory of lexical fields. A lexical field is a group of words which represents one general concept. According to that theory we can group all the common personal names gathered from the chronicle in several fields, such as: the body of the human, the psychology of the human, the home of the human, the artistic activity of the human, the human and God, the human in society, the human's knowledge, the human and the state, the human at work, the human and the universe. The model of this classification is borrowed from the study represented by A. Markowski, E. Kwapien.

We can divide the common personal names of the chronicle in some smaller semantic groups within the lexical fields. They are the names of the people in relationships: *dziad, ojciec, mać, mąż, żona, dziecię, syn, córka, brat, siostra, stryj*; the names of the people according to the titles and state positions: *woźny, radny, udzielnny, podskarbi, podkancelarzy, podkontorzy, podczaszy, piwniczny*; the names of the people according to the status in the society: *chłop, czerń, mieszczanin, dworzanin, szlachcic, duchowieństwo*; the names of the people according to the military rank: *rycerz, żołnierz, krzyżak, landsknecht, kozak, hetman, baskak, janczar, rotmistrz*; the names of the people according to the church title: *papież, arcybiskup, biskup, proboszcz, pleban, archimandryta, metropolita*; the names of the people according to the professions: *kowal, leśniczy, młynarz, majster, robotnik, malarz, murarz, rzemieślnik*.

The morphological classification of the common personal names is based on formants, mainly suffixes, which build the word, and the word-formation categories. For example, nomina agentis of the chronicle are formed by the help of suffixes *-acz, -arz, -ca, -ciel, -nik, -*

ak, *-ec*, *-ek*, the most productive among which is suffix *-ca*: *dawca*, *obrońca*, *pochlebca*, *sprawca*, *zdrajca*.

The last part of the research represents the lexicological features and features of word-formation of the common personal names in some of Slavic languages. Having achieved this aim we can point out the semantical and formative features of the common personal names in XVI century in Polish language on the Slavic background.